

DAS SCHRIFTWORT
IN DER
RABBINISCHEN LITERATUR.

BS
1286.5
.A65
1970

THE LIBRARY OF BIBLICAL STUDIES
Edited by Prof. Harry M. Orlinsky

2500
✓

WITHDRAWN
UTSALIBRARIES

PARTS I-V

DAS SCHRIFTWORT
IN DER
RABBINISCHEN LITERATUR.

JOHN F. DODD PUBLISHERS, INC.
NEW YORK, NEW YORK
1972

THE LIBRARY
OF
BIBLICAL STUDIES

Edited by
Harry M. Orlinsky

PARTS I-V

DAS SCHRIFTWORT
IN DER
RABBINISCHEN LITERATUR.

VON

DR. V. APTOWITZER.

PROLEGOMENON BY

SAMUEL LOEWINGER

KTAV PUBLISHING HOUSE, INC.
NEW YORK, NEW YORK

1970

FIRST PUBLISHED 1906, 1908, 1911, 1915

NEW MATTER
© COPYRIGHT 1970
KTAV PUBLISHING HOUSE, INC.

SBN 87068-005-6

LIBRARY OF CONGRESS CATALOG CARD NUMBER: 68-19735
MANUFACTURED IN THE UNITED STATES OF AMERICA

SITZUNGSBERICHTE

DER

KAIS. AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN IN WIEN

PHILOSOPHISCH-HISTORISCHE KLASSE.

BAND CLIII.

VI.

DAS SCHRIFTWORT

IN DER

RABBINISCHEN LITERATUR.

PROLEGOMENA

VON

DR. V. APTOWITZER.

(VORGELEGT IN DER SITZUNG AM 14. MÄRZ 1906.)

FIRST PUBLISHED 1906

TABLE OF CONTENTS

Prolegomenon	vii
Part I	1
Part II	65
Part III	145
Part IV	243
Part V	327

PROLEGOMENON

I. Introduction

a) The attention of the Jewish Bible exegetes of the Middle Ages was frequently directed toward the Aramaic translations from which they reconstructed many variant readings in the Bible, especially where difficult passages were concerned.

The medieval commentators on the Talmud noted quotations from the Bible that did not agree with their Biblical text. This presented serious difficulties to the commentators, and they sought solutions in accordance with their approach to these problems and the sources available to them. The greatest difficulties were presented by those variants that could not be regarded as copyists' errors because halachot and agadot were based on them.

In more recent times, scholars of the Masora, such as Jacob ben Hayyim and Jedidiah Norzi, also struggled with the variants in the Talmudic quotations together with those in the Masoretic lists, such as the "Differences between Western and Eastern Recensions" and the variants that they discovered in Biblical manuscripts.

Nevertheless, theological problems concerning these variants did not arise in these circles; the scholars simply recorded the facts. It is an interesting development that only since the middle of the nineteenth century have numerous scholars introduced this aspect into their studies of the problem, in an attempt to deny the possibility of textual variants and to prove that they are the result of errors made by copyists of the Talmud. Two actual works of this type were mentioned by V. Aptowitzer.¹

A contemporary author who has chosen a peculiar line of thought is Rabbi Chaim M. Brecher, an American expert in this field, who prepared the text of the Bible² for Yehoash's Yiddish translation³ and who annotated M. Hyamson's publication: *Mishne*

1. S. Waldberg, דרכי השנויים (Lemberg, 1870); S. R. Edelmann, המסלות (Wilna, 1875).

2. Yehoash Farlag Gezelshaft (New York, 1941; 3rd edition, 1946). Hebrew introduction and notes by Brecher.

3. See on this edition the review by H. M. Orlinsky, *Journal of Biblical Literature*, 60 (1941), 173-177.

Torah, The Book of Adoration, by Maimonides.⁴ In the Introduction to his notes to the Bible, Brecher states that, with only two exceptions, he will not mention any textual variants in connection with the Torah, not even those brought by the most eminent Jewish exegetes. As an example he brings Ex. 25, 22, **וְאֵת כָּל אֲשֶׁר אֲצַוֶּה**. In the traditional text, the reading is **אֵת** (without the prefix **וְ**, but a reading quoted by Saadia Gaon, Rashi, Ibn Ezra, and others is: **וְאֵת**. Brecher's reason for disregarding variations of this type is⁵:
 ... וּבְכָל זֶאת אַחֵר שֶׁנִּשְׁתַּקְעָה ו' זֶה וְנִתְבַּטְּלָה מִנוֹסַח כָּל הַסְּפָרִים, אֵין לְהִזְכִּירָה כָּל הַיּוֹם, וְאִפִּילוּ הִיתָה מְצִיאוֹתָהּ אִמְתִּית וּמִקֻּרִית, נֶאֱמַר שֶׁכֵּן רְצוֹנוֹ שֶׁל נוֹתַן הַתּוֹרָה ית"ש, הַמִּסַּבֵּב כָּל הַסְּבוֹת שֶׁתִּבְטַל ו' זֶה.

Certainly, this peculiar approach based on the exaggerated fear of the sanctity of the text of the Torah, and the Masora concerning it, is not grounded on facts, for more than twenty manuscripts with the reading **וְאֵת** are listed by such collectors of variants as Kennicott, De Rossi, and Ginsburg. How can one reject a tradition that is extant in so many sources, especially as it was also mentioned by the greatest Jewish exegetes?

This principle also guided Brecher in a matter which concerned not the text itself but the form in which the Torah scroll is to be written. As we know, it was common practice in Europe, when writing a Torah scroll for synagogue use, to follow the tradition set down in the minor tractate *Soferim* concerning the copying of the Song of Moses (Deut. 32) in precisely 70 lines. However, there was a widespread, different tradition which instructed the scribe to copy the Song of Moses in 67 lines. This latter tradition is found in the earliest manuscripts of Moses ben Maimon's *Mishne Torah* and in Biblical manuscripts as well. However, when *Mishne Torah* was set to print, its text was changed without this fact being noted, on the assumption that the manuscript reading "67 lines" was corrupt.

Today, however, when editors publish the manuscript as written by the author himself, one ought not mislead the reader by changing the text of the manuscript without even mentioning the original reading, as Rabbi Brecher did (apparently with the consent of the editor, Rabbi M. Hyamson). Perhaps it was their opinion that it is the

4. Edited according to the Bodleian (Oxford) Codex with an English Translation by Moses Hyamson. The Talmudical References and Hebrew Footnotes by Rabbi Chaim M. Brecher (Jerusalem, 1962).

5. See the Hebrew Introduction 1, p. א.

Divine wish that the version written by Moses ben Maimon should vanish because another tradition about copying the Song of Moses was accepted in certain circles. Moses ben Maimon writes explicitly, in הלכות ס"ת, פ"ז, ה"י in the *Mishne Torah*, that in matters not clearly expounded in the Talmud he relied on the Codex copied by Ben-Asher.⁶ Today we know that in the Aleppo Codex, which is presumed to have been vocalized by Aaron ben Asher, the Song of Moses is indeed written in 67 lines.⁷

Furthermore, in the previous centuries, when it was not possible to examine this famous Codex, it was well known that there were conflicting traditions concerning the writing of the Song of Moses in 67 or 70 lines,⁸ and the matter was discussed in the literature at length. Is it possible that these two learned men were wholly unaware of these discussions? It seems more plausible to assume that they deliberately changed the reading of the manuscript of the *Mishne Torah* because of their exaggerated fear of the possibility of the existence of any differences in the traditions concerning the Torah. It is to be regretted that they did not realize that such an approach undermines the faith in "research" of this kind.

We shall bring here the passage concerning this matter from the manuscript of the *Mishne Torah* signed by Moses ben Maimon himself: הוגה מספרי אני משה ברבי מימון זצ"ל.

In this manuscript it is written concerning the Song of Moses: וכותבין אותה בשבע וששים שיטות. In Hyamson's edition we find וכותבין אותה בשבעים שיטות, with Brecher's note⁹:

בשבעים שיטות. — אבל בפרטן לא נמנו בכתה"י אלא שבע וששים ובערכוב מתמיה. שבראשי שיטין דלג על "שאל", "יפרש", "ומחדרים", "יונק", ובאמצעי שיטין דלג על "בינו", "זקניך", "על", "ישארו", "גם", ושרכב במקומם "שאל", "יפרש" שהשמיט מראשי שיטין, ואנו תקננו כמסרה.

b) The first serious attempt to collect the Biblical variant readings

6. There: ה"ד, פ"ח

7. See M. H. Goshen-Gottstein, "The Authenticity of the Aleppo Codex," ד.ש. לויגר וא. קופפר, תיקון ספר תורה של ר' יום טוב ליפמן מילהוין (סיני, ס', תשכ"ז, במבוא. ב. צורת השירים בתורה).

8. The facsimile of the first part of the Song of Moses from the Aleppo Codex was already published by the late President of the State of Israel in his paper "כתר התורה" של בן-אשר שנכתב בארץ ישראל (סיני, 1958) which appeared in 1958 (מ"ג, תשי"ח).

9. See in the Hyamson-Brecher edition, p. 131b: "The form of the Song Haazinu. . . The Song is written in 70 lines."

appearing in the Talmud, Midrash, Targum, and even in the literature of the Kabbala, was made by S. Rosenfeld in his book *משפחת סופרים* (Wilna, 1883). In the preface to his book, Aptowitzer indicated the shortcomings of Rosenfeld's method, and in his sharp criticism he is undoubtedly correct. Yet Rosenfeld's repository and discussions remain useful to this day.

Aptowitzer set out to collect the material according to his own method; he relied principally on authorized sources, and indicated the sources of the variants that he recorded. He indicated far more fully than Rosenfeld whether the variants also appear in ancient Greek, Latin, Syriac, and other translations, in addition to the Targum. He further expanded his list by recording the variants found in Jewish exegetical and grammatical works written in Hebrew or Arabic, in liturgical poetry and the commentaries on it, etc. In doing this, he served as a guide, showing how, by making use of a wide variety of material, it is possible to draw an accurate description of Hebrew manuscripts in which the readings differ from our accepted text.

It should not surprise us that he struggled much over the choice of a title for his work. It was difficult, indeed, to find a suitable name for such a variegated collection. It is clear to anyone who surveys this rich material that the title *Rabbinische Literatur* is not accurate, for many variants from Karaite literature are listed, and a large number of works that cannot be included under the heading of Rabbinic literature served as source material. Nor is the title *Hebräische Literatur* suitable, for this book deals with works written in Aramaic and even in Arabic. In our opinion, the title that comes closest to describing accurately the contents of the book is *Post-Biblical Jewish Literature*, although it, too, is not perfect, as not all of this literature is encompassed by him.

c) In order to understand the development of Aptowitzer's work and the reason for its interruption after the completion of the section on the Early Prophets (excluding Kings), we must review in brief his life and scientific work.¹⁰

Victor Aptowitzer was born in 1871 in Tarnopol in East Galicia,

10. See his biography in: ספר זכרון לבית המדרש לרבנים בווינה, ירושלים, תש"ו (ח.ו. הרשברג), ע' 46-59; חכמת ישראל במערב אירופה, ירושלים-תל-אביב, תשי"ט (מ. ווכסמן), ע' 25-36.

part of Austria. Already in his childhood he was recognized as a prodigy. A brilliant future in enriching the Talmudic literature was justly predicted for him. However, his desire was to become familiar with Western culture as well, without alienating himself from traditional education. He knew that in order to accomplish this he would have to continue his studies in the centers of learning in Western Europe. At the age of 28 he received his matriculation certificate in Bukovina, at that time part of Austria, and in 1899 he went to Vienna. There, he entered the university and the Rabbinical Seminary. His teachers immediately realized that the future held in store for him outstanding success in the research he would undertake. Less than ten years later he was considered one of the recognized Jewish scholars in Western, non-Jewish circles as well. The results of his first studies were presented at meetings of the Viennese Academy of Sciences. Two parts of this work which is now being republished, appeared as publications of this Academy,¹¹ and two other parts in the reports of the Rabbinical Seminary,¹² where he was appointed lecturer two years after his graduation in 1907, and later, full professor.

After the first two parts of his work appeared as a publication of the Viennese Academy, two other valuable books by him in different fields of study, were published by the same Academy.¹³

Throughout the following decades his name is found in all the outstanding forums of Judaica in Western Europe and America. Two very important works appeared as publications of the Alexander Kohut Foundation.¹⁴ A work of great scope was his annotated edition of the *ראב"ה* by the Tosafist, Eliezer ben Joel Halevi.¹⁵

Why did Aptowitzer not complete his work in the field of variant readings? We cannot dismiss the reason that material factors were to blame, for despite his high position in the scholarly world he was

11. *Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien*, Band CLIII (1906); *ibid.*, Band 160, 7 Abhandlung (1908).

12. *XVIII. Jahresbericht der Israelitisch-Theologischen Lehranstalt in Wien für das Schuljahr 1910/1911* (Wien 1911); XXII (1914/1915).

13. *Beiträge zur Mosaischen Rezeption im armenischen Recht* (1907); *Die syrischen Rechtsbücher und das mosäisch-talmudische Recht* (1909).

14. *Kain und Abel in der Agada, den Apokryphen, der hellenistischen, christlichen und muhammedanischen Literatur* (Wien, 1912); *Parteilpolitik der Hasmonäerzeit in rabbinischen und pseudepigraphischen Schrifttum* (Wien, 1927).

15. ברלין - ירושלים. תרע"ג-תרצ"ה.

confronted with such problems in Vienna, the prosperous Jewish center, as we see in the article by his pupil, H. Z. Hirschberg.¹⁶ But the main reason, we feel, is that a scholar of his caliber, with such wide horizons, could not devote all his energy to collecting material of this type. This task demanded a team of workers able to continue and complete the collection under his guidance. A similar occurrence was the suspension of work on the Talmudic encyclopedia, *מפתח התלמוד*, by the late M. Guttman. He succeeded in publishing only four volumes, covering the letter *aleph* of this excellent work, and then turned to other fields of interest.¹⁷ Today, a full team of research assistants, under the guidance of recognized experts, is working on the Talmudic Encyclopedia in Jerusalem.¹⁸

It is a great pity that Aptowitzer was unable to accept the offer of a chair by the Hebrew University in Jerusalem when it opened in 1925. He might thus have obtained the assistance necessary to complete this undertaking. When he reached Palestine after the conquest of Austria by the Nazis in 1939, he could not join the academic staff of the University because of his advanced age and near-blindness. During the years that followed, he continued to work at home on his research, and published, among other things, an important volume on the period of the Geonim.¹⁹ In 1943 he passed away and was buried on the Mount of Olives. May his memory be for a blessing.

d) There can be no doubt that with regard to the Books of Joshua, Judges, and Samuel, Aptowitzer presented to Biblical scholars a wealth of material which will continue to serve as a source for many studies in the future. Whoever intends to work on these Books will require this material. To our regret, however, we must emphasize that in the decades since this work appeared, it has not been utilized as much as it could have been.²⁰

Thus it is worth comparing the first chapter of Joshua in the

16. See n. 10 above.

17. Such as his most important work, *Das Judentum und seine Umwelt* (Berlin, 1927). His complete bibliography was published by A. Scheiber (List of Writings of Prof. Michael Guttman in: *Jewish Studies in Memory of M. Guttman*, I, edited by S. Löwinger (Budapest, 1946), pp. XXXIII-L.

18. אנציקלופדיה תלמודית (בעריכת מ. ברלין ושי' זיון, ירושלים, א"י-ב).

19. מחקרים בספרות הגאונים (ירושלים, תש"א).

20. See the articles by A. Mirsky, "Biblical Variants in the Medieval Hebrew Poetry," *Textus*, 3 (1963), 159-162 and S. Esh, "Variant Readings in Mediaeval Hebrew Commentaries: R. Samuel Ben Meir (Rashbam)," 5 (1966), 84-92, where the pertinent literature is listed.

most recent edition of Kittel-Kahle's *Biblia Hebraica*²¹ with the parallel chapter of Aptowitzer's book, in order to prove that a great injustice has been done to Biblical scholars who were not presented with at least part of his conclusions. When variants found in the ancient translations are listed, notice should be made of the same variants appearing in the Talmud and Midrash. Why are readings found in the Talmud and Midrash, and written in the same Hebrew and Aramaic language as the Bible, less valuable than those readings reconstructed from translations? The Tannaim and the Amoraim most certainly had before them texts of the Bible differing in certain details from the accepted text. True, it should also be taken into account that some of these variants are not original; but many of them are derived from ancient and reliable sources. The doubts concerning the authenticity of the variants reconstructed from the numerous translations are no less serious than those concerning the variants extant in Rabbinic literature.

In order to emphasize the importance of variants reconstructed by the Jewish commentators on the Bible in the Middle Ages, we shall adduce three examples—which, incidentally, have bearing also on the Dead Sea Scrolls.

(1) In *Pesikta d'Rav Kahana*,²² the reading of Hab. 1.13 is מראות ברע instead of the masoretic reading רע מראות.²³ Ibn Ezra states in his commentary: טהור: הלא אתה טהור עינים שלא תראה ברע והבי"ת חסר והוא כמו ואל אראה ברעתי (כמד' יא, טו) The same variant is found in the *Midrash Hagadol*.²⁴ It is to be regretted that Z. Zinger, who dealt with this problem,²⁵ did not mention that in the *Pesher Habakkuk*²⁶ of the Dead Sea Scrolls, this variant appears twice in succession: first as the continuation of the preceding passage and then alone with the commentary: טהור עינים מראות ברע... אשר שמר את מצוותי בצר למו כיא הוא אשר אמר טהור עינים מראות ברע. In the 1952 edition of the *Biblia Hebraica* this variant is listed in the

21. Ed. A. Alt and O. Eissfeldt (Stuttgart, 1952); see also my review of this edition in *Kirjath-Sepher*, 29 (1953–54), pp. 218–220.

22. Ed. Bernard Mandelbaum (New York, 1962), Vol. I, p. 77.

23. See also in my commentary in the *Perush Maddai* of A. Kahana to this verse (Tel Aviv, 1930); Goshen-Gottstein, *VT*, 3 (1953), 187–88.

24. Ed. S. Fish, *Numbers*, Vol. 2 (Jerusalem, 1963), p. 117.

25. "The Bible Quotations in the *Pesikta de Rav Kahana*," *Textus*, 5 (1966), 114–124.

26. Ed. M. Burrows (New Haven, 1950), Plate LVII, Col. V.

additional apparatus of Eissfeldt because of its ancient and reliable source; but we must ask: Why was this reading not accredited on the basis of Ibn Ezra's conjecture and the Midrashic sources?

(2) Another example: On **משובב נתיבות לשבת** (Isa. 58.12) Rashi commented, **מתיב רשיעיא לאורייתא, משובב כמו משיב**: The reading **משיב** was not noted in the apparatus of the 1952 edition of the *Biblia Hebraica*.²⁷ It was noted only in the new edition which appeared recently,²⁸ since the reading appears in DSI II. Why was it not adduced from Rashi, based on Targum Jonathan,²⁹ that such a reading may have existed, and why was the reading not arrived at on the basis of other translations?

(3) Isa. 49.6 reads: **ויאמר נקל מהיותך לי עבד**. Even though David Kimḥi suggested that the interrogatory letter ה may be missing and that the reading should be **הנקל**, and the Targum upholds this reading,³⁰ it is not mentioned in the apparatus even of the latest edition of *Biblia Hebraica*.³¹

These examples, to which many others could readily be added justify Aptowitzer's method, i.e., the listing of all variants, with the exception of those that are clearly copyists' errors, without attempting to judge the authenticity and originality of the readings. In these matters, it is impossible, in any case, to draw definite conclusions before a broad and fundamental investigation of each item is undertaken.

Undoubtedly, the significance of the variant may depend on whether it appears in a source close to the period of the original such as the Dead Sea Scrolls, or whether it is found in a later source, though we must take into account the possibility that even the latter may well derive from an early source. One cannot establish rules in these matters, though a reading appearing in an early manuscript of the Talmud or Midrash is generally to be preferred to one appearing in later manuscripts or editions. All sources, however, should be utilized in their entirety, and collated carefully. Aptowitzer, in his work, serves well as a guide in these matters.

27. See n. 21 above.

28. *BHS = Biblia Hebraica Stuttgartensia*, ed. K. Elliger et W. Rudolf. Liber Jesaiae preparavit D. Winton Thomas (Stuttgart, 1968).

29. See my paper, "The Variants of DSI II", *Vetus Testamentum*, 4 (1954), p. 161, n. 7.

30. *Ibid.*, p. 158, n. 9.

31. See n. 28 above. H. M. Orlinsky discusses additional examples in his Prolegomenon to KTAV reissue of C. D. Ginsburg, *Introduction to the Massoretico-Critical Edition of the Hebrew Bible* (1966), XX ff.

II. [To be] *Read but not Written*—[To be] *Written but not Read*
 קריין ולא כתבן—כתבן ולא קריין

a) These interesting lists, appearing in the Babylonian Talmud (Nedarim 37b–38a), presented serious difficulties to the commentators on the Talmud who lacked the manuscripts of the Talmud, Bible, and masoretic literature necessary for the fundamental investigation and solution of the problems. Recently, sources in all these fields have come to light, and they facilitate the solutions of these difficulties. In approaching these problems, it is necessary

(1) to consider the text of the Talmud by comparing the printed editions with manuscripts;

(2) in the examination of masoretic lists and notes, to rely neither on the editions nor on single manuscripts, but to make use of all relevant texts as much as possible;

(3) and to take into account the different groups of manuscripts of the Bible and to examine their relationship to the masoretic lists and Talmudic statements. Throughout, it must be borne in mind that it does not suffice to examine one part of a source when the solution to the difficulties lies hidden precisely in another part of the same source.

This happened to the well-known scholar, A. Sperber, when he dealt with “Problems of the Masora” a quarter-century ago,¹ and again when he reiterated his opinions in his comprehensive book published three years ago.² These studies and their conclusions require a renewed investigation of these lists, in such a way as to put the research in this field back on the right track.

We shall first print here these lists as they appear in Ms. Monacensis (Munich) 95.³ In footnotes we shall record part of the variants in Ms. Vatican 110,⁴ and note certain details in Ms. Parma⁵ and

1. *HUCA*, 17 (1942–43), 293–394, with 3 plates.

2. *A Historical Grammar of Biblical Hebrew* (Leiden, 1966), 493–562.

3. Facsimile-edition by H. L. Strack (Leiden, 1912).

4. See U. Cassuto, *Bibliothecae Vaticanae codices manuscriptorum recensiti. Codices Vaticani hebraici* (Vatican, 1956) pp. 174–175; N. Allony and D. S. Loewinger, *List of Photocopies in the Institute of Hebrew Manuscripts. Part III: Hebrew Manuscripts in the Vatican* (Jerusalem, 1968), p. 24.

5. Cat. of J. B. De-Rossi, no. 156.

the British Museum⁶ manuscripts which contain Rabbinic statements.

In our study of these lists we shall also examine many ancient Bible codices: Ms. Leningrad 3 (with Babylonian vocalization)⁷ and the Aleppo Codex,⁸ as well as masoretic lists from Ms. Leningrad B 19^{A9} and masoretic lists from later manuscripts, inasmuch as they provide material illuminating the problems and their solutions.

Next to the serial number of Recension 'a' the serial number of Recension 'b' is listed; but the source of the Biblical passage is not repeated, unless it has not appeared in the previous recension.

List A: קריין ולא כתבן

Recension a: Bab. Nedarim 37b.

		Codex Monacensis	Edd.
1 = 2	II Sam. 8.3	פ ר ת דכלכתו	פ ר ת דכלכתו
2 = 3	Ibid. 16.23	א י ש דכאשר איש בדבר האלהים	א י ש דכאשר ישאל איש בדבר האלהים
3 = 7	Jer. 31.37	ב א י מ דנכנת'	ב א י מ דנכנתה
4 = 8	Ibid. 50.29	ל ה דפליט'	ל ה דפליטה
5 =	Ruth 2.11	א ת דהגד הוגד ל ¹⁰	א ת דהגד הוגד
6 = 9	Ibid. 3.5	א ל י דהגורן	א ל י דהגורן
7 = 10	Ibid. 3.17[16]	א ל י דהשעורים ¹¹ [16]	א ל י דהשעורים [17]

6. Cat. of G. Margoliouth, no. 406: In listing the variants in these mss., we are using here the following abbreviations: Vat. = Ms. Vatican 110; Par. = Ms. Parma 156; BM. = Ms. British Museum 406.

7. Facsimile edition by H. L. Strack (Petropoli, 1876).

8. See my papers on "The Aleppo Codex and the Ben Asher Tradition" (*Textus*, 1 [1960], 59-111) and "דקדוקי הטעמים?" (*Tarbiz*, 38 [1968/69], 186-204).

9. See Cat. of A. Harkavy and H. L. Strack (St. Petersburg, 1875), pp. 263-274.

10. Sic!; also Vat. In BM. ל^י is missing, but to this add: ברות כתיב

11. Par.: ל^י דהשעורים.

List A: י' קרי ולא כתב

Recension b: Masora Magna in the Aleppo Codex
to Jud. 20.13¹²

---

1 =	Jud. 20.13	בני
2 = 1		פרת
3 = 2		איש
4 =	II Sam. 18.20	כן
5 =	II Kings. 19.37	בניו
6 =	Ibid. 19.31	צבאות דמלכים
7 = 3		באים
8 = 4		לה
9 = 6		אלי
10 = 7		אלי

---

12. Printed on p. 76 of my English paper mentioned in note 8 above.

List B: כתבן ולא קריין

Recension a: Bab. Nedarim 37b-38a

		Codex Monacensis	Edd.
1 = 5	II Kings 5.18	נ א דיסלח	נ א דיסלח
2 = 6	Jer. 38.16	ו א ת דהנפש ¹³	
3 =	Ibid. 32.11	א ת דהמצוה ¹⁴	ז א ת דהמצוה
4 = 7	Ibid. 51.3	י ד ר ו ך הדורך	י ד ר ו ך דהדורך
5 = 8	Ezek. 48.15	ח מ ש דפאת נגב ¹⁵	ח מ ש דפאת נגב
6 = 4	Ruth 3.12	א ם דכי יגאל ¹⁶	א ם דכי גואל

13. Vat.: ואת הנפש; BM.: את דהנפש בירמיה כתוב.

14. Vat.: ואת המצוה; BM.: this example is missing; Par.: ואת דהמצוה פיי' בואתחנן כתי'.

15. Vat. add: ארבע למורח.

16. Vat.: וכי גואל הדין; BM. add: א ם דאמנון א ם דבמקום בשמואל. Par. add: א ם דאמנון א ם דבמקום א ם דבאשר

List B: חד מן ח' מלין דכתבין ולא קריין וסימנהון

Recension b: Masora Magna in the Codex Petro.

to Jer. 39.12 and Ez. 48.16

---

1 =	II Sam. 15.21	אם במקום
2 =	Ibid. 13.33	אם אמנם
3 =	Jer. 39.12	אם כאשר
4 = 6		אם יגאל
5 = 1		נא יהוה
6 = 2		את אשר
7 = 4		ידרך הדרך
8 = 5		חמש דנגב

The main difficulty presented by these two lists is the inclusion in each of an example that does not appear in any of the accepted Masoretic lists:

List A, Recension a, No. 5: את דהגד הוגד (Ruth 2.11)

List B, Recension a, No. 3: זאת דהמצוה (Jer. 32.11)

b) We shall first discuss the example from List B which presents more difficulties than the one from List A, as many of the commentators on the Talmud made use of a corrupt text which read זאת instead of the original reading ראת; for ראת may easily have become זאת as a result of a copyist's error.

R. Nissim undoubtedly also used a manuscript with the corrupt reading זאת, and was therefore forced to seek a combination of these two words in the Bible; he found it כן מצאתי בסדר ואתחנן. כן מצאתי that is, in the Biblical codices there is no note, "Written but not Read" in ואתחנן. The Tosafot on the passage also explain: פרשת ואתחנן ואין כך בשום חומש.

On the other hand, the text used by the author of pseudo-Rashi originally read correctly *וְאֵת הַמִּצְוָה*, and he added 'כתיב בירמ' i.e., in Jer. 32.11; but in the edition this entry was "corrected" to read *זאת*, so that there is no justification for R. Elijah of Vilna's correction^{16a} which erases this entry entirely and reads in its place *את דהנפש*—for as we see, this passage already appears in the manuscripts of the Talmud as another example.

However, R. Jedidiah Norzi, author of "Minḥat Shai," who had access to many manuscripts of the Bible with Masoretic lists, came close to the correct solution after some hesitancy, in his notes to Jer. 32.11:

אח"כ מצאתי בחילופי מערבאי ומדנחאי דלמערבאי את החתום המצוה והחקים, לדמנחאי את החתום ואת המצוה. אולי זאת היתה כוונת גרסת רש"י ז"ל וצריך להגיה בפירושו ואת המצוה כגרסת מקצת הספרים.

Norzi, at least, suspected that the source of this annotation in the list in the Babylonian Talmud is the Eastern recension of the Bible. However, he did not find a Bible manuscript with the note that this phrase was "Written but not Read." If Sperber had looked up the "Minḥat Shai" and examined Ms. Monacensis 95 as he did in connection with no. 7 in list A,¹⁷ he would hardly have been satisfied with quoting the Masoretic list concerning this matter from Ms. Leningrad 3, but would have checked the appropriate passage in that same manuscript which supplies us with a solution difficult to refute.¹⁸ Incidentally, Ginsburg had already mentioned Jer. 32.11 in his article in the Chwolson Festschrift dealing with the problem of the agreement of the text of this manuscript, vocalized according to the Babylonian system, with the rubric "Eastern" found in Ms. Leningrad B19^A, vocalized according to the Tiberian system.¹⁹ Ginsburg also deals with this problem in his *Introduction*.²⁰

16a. Naturally we have to correct the translation and notes of Rabbi Dr. H. Freedmann; *The Babylonian Talmud*: Nedarim 37b–38a (London, 1936), pp. 116–118, because they are based on the printed text and not on mss.; we must also reject the corrections and additions mentioned by him from the Vilna Gaon.

17. "Problems of the Masora," p. 313: "The Munich Ms. reads 'את דהשער' (instead of 'אלי דהשערים')."

18. Ibid., p. 300: "Rashi's indication that this passage is to be found in Jeremiah, is rather vague . . ."

19. "On the Relationship of the so-called Codex Babylonicus of A. D. 916 to the Eastern Recension of the Hebrew Text," in: *לחם חמדות לדניאל איש חמדות* (Berlin, 1899), pp. 149–188.

20. On p. 223 of his chapter (IX) on "The Western and Eastern Recension" (pp. 197–240), in connection with Jer. 32.11 concerning Codex Babylonicus.

The reading in this manuscript with Babylonian vocalization is indeed **ראת המצוה**, exactly as we should infer from the Eastern rubric in the list of Differences between the Western and Eastern Recensions: **ראת המצוה**. The Masora Parva adds at Jer. 32.11 two notes: **את לא ק' ; והמצוה ק'.**

It is clear that these two sources—the Western–Eastern differences and the manuscript with Babylonian vocalization—complement one another.

The example of Jer. 32.11 quoted in the Babylonian Talmud is not the result of corruption, but is taken from an actual text.²¹ In the version of the Bible that was accepted in Babylonia at the time of the Amoraim there was such a “Written but not Read,” and it is natural that the list in the Babylonian Talmud should include this example, the trace of which was lost in the following centuries. In Palestine in the period of the Masoretes—and perhaps in Babylonia as well—no one knew of this reading, nor of the problems associated with it.

The other difficulties posed by this passage—for instance, why does the Masora Parva add two notes to one word?—may easily be solved. This example differs somewhat from the other five in that while they concern the deletion of a complete word, here only the principal part of the word, i.e., **את**, is deleted, while the *waw* preceding it is to be read in conjunction with the following word: **והמצוה**.

Another difficulty: Why did the copyist who added the Masora Magna to Ms. Leningrad 3 precisely in two places in the manuscript (Jer. 39.12; Ezek. 48.16) not include this example as well in his list, especially as he mentioned it in the Masora Parva? This can be understood if we consider the working methods of those who added the Masora to the text of the Bible; they would not alter the Masora that was traditional in their time and surroundings even if they were aware that it did not agree with the text of the Bible that they were copying. If, nevertheless, they made alterations, they would erase or add a letter to the text itself or to the note of the Masora,²² but they would not permit themselves to introduce a new example to a traditional list.

21. See also M. B. Lewin, *Otzar ha-Geonim*, XI, Nedarim (Jerusalem, 1942) p. 37, n. 1.

22. See my English paper mentioned in note 8 above, pp. 84–85, and my Hebrew article mentioned there, p. 204.

This example may serve as a guide on how to treat variants in Talmudic literature, as well as on how not to be led astray even by the most prominent commentators on the Talmud who would assuredly have arrived at the same conclusions as we have, if they had had before them the same sources that we have today.

c) Let us return to List A. The main difficulty confronting us upon comparing the list in the Talmud with the list in the Masoretic note is the absence in the latter of the item **את דהגד הוגד** which appears in the Talmudic list of "Read but not Written." The solution proposed by Edelmann is easily refuted. He suggested²³ that the passage referred to in the Talmud is not Ruth 2.11 but Jos. 9.24, in which these words also appear. This possibility is valid, however, only according to the text of the printed edition in which the word **לי** following **דהגד הוגד** is missing. **לי** in manuscripts, clearly indicates that the passage referred to is Ruth 2.11, and not Jos. 9.24, which reads **הגד הגד לעבדיך** after **הגד הגד**. Finally, this suggestion does not solve the problem, since the Masora on Jos. 9. 24 also lacks the note "Read but not Written."

The medieval commentators on the Talmud correctly noted that the passage referred to can only be in Ruth, although R. Nissim remarks:

את דהגד הגד. ברות ויען בעז ויאמר לה הגד הגד לי כל אשר עשית את חמותך. האי את קרי ולא כתיב, מיהו בספרים שלנו קרי וכתיב ואף במסורה לא מדכר ליה בהגך דקריין ולא כתבן.

Here, as well, Sperber's explanations are not satisfactory and fail to supply a solution: "We on our part are puzzled, too; for in our Bible text **את** does not occur here at all"²⁴; "It is, therefore, perhaps significant that the example **את דהגד הגד** which the Talmud quotes finds no support in the reading of our Bible . . ."²⁵

The truth is that there are several readings of Ruth 2.11 in the Bible manuscripts recorded by Kennicott, De Rossi, and Ginsburg:

1. **כל אשר**
2. **את כל אשר**
3. **את אשר**

Concerning this example as well, it is advisable to pay attention

23. המסלות (see § I, n. 1), p. 42.

24. "Problems," p. 300.

25. Ibid., p. 312.

to Norzi's observations in "Minḥat Shai." He refers us to the differences between the Western and the Eastern recensions, and in his notes to Ruth 2.11 he asserts: דלמדנחאי כתיב את כל אשר. Once again we are led to the possibility that the differences between the lists in the Talmud and in the Masora are due to the use by the Babylonian Amoraim of an Eastern recension with readings that were not preserved in the texts accepted in Palestine at the time of the Masoretes. However, we have not succeeded in finding a Bible codex with Babylonian vocalization containing a Masoretic note connected with this verse, similar to the one on Jer. 32.11 in Ms. Leningrad 3.

Ginsburg, however, notes in the *apparatus criticus* to Ruth 2.11, in his edition²⁶ of the text: כל, כן למערבאי. למדנחאי כל כת' את כל ק'. It is to be regretted that in this case he did not specify the manuscript or list in which this note was found, but we must assume that he copied it from a reliable source.

* * *

What is reflected in the lists of differences between the Western and the Eastern recensions that we examined?

At the head of the list of differences on Ruth in Ms. Leningrad B19^A, we find a very unusual note: למע' ותאמר אליה כל למד' את כל אשר, את כת' ולא ק'.²⁷

This note implies that the compiler of this list had before him a reading of Ruth 3.5 which disagreed with both the Western and Eastern traditions, both of which know of a "Read but not Written" referring to אלי, but not of a "Written but not Read" referring to את.

On the basis of this note we can, perhaps add to the list of "Written but not Read" in the tractate *Nedarim* a seventh example from the Book of Ruth (3.5). If we take into account that by the time the first edition of the Talmud appeared one example (Jer. 38.16 את דהנפש) was lost and only Jer. 32.11 ואת דהמצוה remained—and this in a corrupt form (זאת), because in both cases it was an identical word (את) that was to be "Written but not Read"—then it is not a remote possibility that the "Written but not Read" in Ruth 3.5

26. *The Writings*—כתובים (London, 1926), p. 578.

27. This list was published by Ginsburg in his article mentioned in n. 19 above.

was forgotten, as there was already recorded in the list of "Read but not Written" an example from this verse: **אלי דהגורן**.

That there exists a lack of stability concerning another passage in which these two words appear we see from a second example in Ruth (3.16-17).

In later lists of Eastern-Western differences there appears already, in addition to Ruth 3.5, the example we are concerned with, viz., Ruth 2.11, without, however the addition we are interested in. We find in Ms. Oxford-Bodleian 93, and in other Bible codices two examples together:

- 3.5: **למער' ותאמר אליה כל**
למד' ותאמר אליה את כל אשר כת'.
 2.11: **למער' ויען בעז כל אשר עשית**
למד' את כל אשר עשית קר'.

The precise meaning of these abbreviations is not clear from the wording of the notes. If we permit ourselves to complete the lines thus: [ולא קר'] **כת'** in the first example, and in the second example [ולא כת'] **קר'**, then we could assume that there are preserved in these lists unique Babylonian traditions referring to these passages, and on their basis it is possible to complete the list of "Written but not Read" in the Talmud and, in addition, to verify the validity of the example quoted in the Talmud alone (**את דהגד הוגד לי**).

Nevertheless, the fact that in all the late lists Ruth 2.11 appears after Ruth 3.5 when it should precede it according to the sequence of the chapters, suggests that the former was written in the margin and by mistake was entered into the wrong place in the list. It is almost certain that the correct reading of example no. 7 is the one preserved in Ms. Monacensis, and it refers to verse 16 in which appear the words: **את כל אשר עשה**.

Already, Kennicott's list of variant readings calls attention to the list of differences between the Western and Eastern recensions in the London Polyglot (MDCLVII)²⁸ in which the following note appears: **למד' את כל אשר, את קר' ולא כת'.**

It is possible that this reading is a remnant of a tradition similar to the version in Ms. Monacensis.

28. Appendix, p. 14.

29. See my English article mentioned in § II, n. 8, above.

30. See S. Frensdorff, *Das Buch Ochlal W'ochlah* (Hannover, 1864), no. 97 (p. 96), and his "Nachweise und Bemerkungen" to this no., p. 28

There were irregularities, as well, concerning the example that appears only in the Masora list, no. 6 (צבאות). The Aleppo Codex reads: צבאות דמלכים. In this list of ten examples there is no other instance of a word being added to indicate the source of the example.²⁹ It is as if the compiler of the list realized that it is possible to err by locating the passage in Isaiah, as the author of the book צבאות, כי מירושלים did³⁰ when he added to this word: תצא שארית. דיש'.

In concluding the discussion of these lists, we should note our assumption that the absence of a number of examples which appear in the Masoretic literature from the list in the Talmud is in part due to the differences between the Bible manuscripts used by the Amoraim and those used by the Palestinian Masoretes.

Nevertheless, in order to understand the history of the Biblical tradition concerning this unit, it is necessary to search for new material in manuscripts that will suggest solutions to the problems that still remain unsolved, or to validate conjectures that require additional evidence.

III. *The Severus Codex and its Relation to "The Torah of R. Meir" and to DSI I.*

a) We shall now examine another group found in a Midrash. During the past few decades a heated debate has taken place concerning the list of readings from the Severus Codex, the Torah Scroll stored in the synagogue of Severus in Rome, in which the leading scholars in the fields of Talmudic, Midrashic, and Masoretic literature have participated, and most recently those studying the DSI have taken part as well. The list of these readings was first published by A. Epstein from the midrash *Bereshith Rabbathi* based on the material collected by Rabbi Moshe Ha-darshan of Narbonne.¹

A. Neubauer later discovered this list at the end of a Bible manuscript (Paris, Bibliothèque Nationale, no. 31) written in Saragossa in 1404. His publication² is of great importance, as it provides the true contents of the list, while that of *Bereshith Rabbathi* contains only an abridged and very incorrect version.

A. Harkavy found in Damascus a copy of a Bible dated 1382

1. *MGWJ*, 34 (1885), 337–351.

2. *MGWJ*, 36 (1887), 508–509.

that also included this list.³ On the basis of the publications of Neubauer and Harkavy, Epstein returned to deal with the problems of this list in a comprehensive article: "Biblische Textkritik bei den Rabbinen."⁴ All the scholars who worked on this list and dealt with its relation to parallel sources (The Torah of R. Meir, DSI), including A. M. Habermann who republished these three sources together as a supplement to his article, *עיונים במגילות מדבר יהודה*,⁵ did not know that the Damascus manuscript used by Harkavy is today located in the famous Sassoon collection of manuscripts. In *Ohel David*,⁶ the catalogue of his collection, D. S. Sassoon noted that this list is copied twice in the manuscript. It should have been expected that in articles appearing after the publication of this catalogue, the text of the manuscript itself would have been examined by any scholar studying the lists anew.

We have compared Harkavy's publication with the text of the two variations in the Sassoon Ms., and have come to the conclusion that Harkavy, who is generally recognized as an accurate transcriber of manuscripts, erred in this case precisely when copying significant details in the list, and created a source of errors for those who followed him.

Before we begin to deal with the problems, we shall print here an abridged list according to the Paris Ms., noting the important variations from the Sassoon Ms. and *Bereshith Rabbathi*.

The Aramaic introduction and numbers 1–2 are printed in full as they are very important from the point of view of our problem.⁷
 אלין פסוקיא דהוו כתיבין בספר אורייתא דאשתכח ברומי והיא גנוזה וסתומא
 בכנשתא דסירוס^{7a} בשנוי אותיות ותיבות

3. חדשים וגם ישנים, ו, ע' 4–5.

4. Published in the Chwolson Volume, איש חמדות, להם חמדות לדניאל איש חמדות, pp. 42–56.

5. ספר אורייתא דאשתכח ברומא (סיני, לב, תשי"ג, קסא-קסג).

6. London (5692–1932).

7. We shall use here the following abbreviations: P = Ms. Paris; BR = Bereshith Rabbathi; MDS = Ms. Damascus-Sassoon; MT = Masoretic Text.

7a. MDS: דסורוס; BR: דאסורוס.

8. Perhaps the original text was ומארצ; we can see in DSI I that sometimes it is impossible to distinguish between צ and ע (e.g., Is. 5.8 מגיצי – מגיעי); BR: מביתי ומארצי.

9. MT: יעיש.

10. MT: יעיש; P: יעוש; MDS: יעיש.

11. MT: מצרים.

1. Gen. 1.33: וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד — מות היה כתוב
2. Ibid. 3.21: כתנות עור וילבשם — כתנוד היה כתוב
3. Ibid. 18.21: מדם—מדמ¹⁷ 18. Lev. 4.34: הכצעקתה — הכצעקתם
4. Ibid. 24.7: במים — + חיים¹⁸ 19. Ibid. 15.8: ומארץ — ומארע⁸
5. Ibid. 25.33: תמימה — תמימים 20. Ibid. 14.10 בכורתו — מכרתו
6. Ibid. 27.2: בא — הבא 21. Num. 4.3: יום מתי — יוממתי
7. Ibid. 27.27: לדרתיכם—לדריכם 22. Ibid. 15.21: שדה — סדה
8. Ibid. 36.5: אחר — אשר 23. Ibid. 31.2: יעוש⁹ — יעיש
9. Ibid. 36.14: כל — — 24. Ibid. 31.12: יעוש — יעיש¹⁰
10. Ibid. 43.15: בני — בן¹⁹ 25. Ibid. 36.1: מצרימה¹¹ — מצרים
11. Ibid. 36.10: אביתם — אביתם 26. Deut. 1.26: בן עדה—בנעדה¹²
12. Ibid. 45.8: הם — המ 27. Ibid. 3.20: לפרעה — פרעה¹³
13. Ibid. 48.7: האמרי — האמור²⁰ 28. Ibid. 1.27: שם — שמ
14. Ex.1.1: הבנים — האבנים 29. Ibid. 22.6: מצרימה — מצרים¹⁴
15. Ibid. 12.37: שרפה — שרפת 30. Ibid. 29.22: מרעמסס—מרעמס¹⁵
16. Ibid. 19.3: כמהפכת — כמהפת²¹ 31. Ibid. 21: לבני — לבית¹⁶
17. Ibid. 26.27: אפיהם — אף אי הם²² 32. Ibid. 32.26: בריחים —

12. BR: בן ענה; P: בן ערי-בן עדה.

13. BR: וישני לאב לפרעה.

14. See also Gen. 46.8: מצרימה.

15. BR add: כי אות היא בניי (Ex. 31.13).

16. BR: לבני.

17. BR: מדמה.

18. This example is missing in MDS; BR: במים חיים... וכי יטהר הזב (Lev. 15.13).

19. BR: בית.

20. BR: האמורים.

21. MDS: כמהפכת סדום, כמהפכת אלהים כתיב.

22. MDS and BR: אף איהם.

There are no difficulties with No. 1, which is transcribed accurately in the publications, and it is clear that the example is a parallel to the reading in the "Torah of R. Meir." However, there is no relation at all between No. 2 and the reading in the "Torah of R. Meir." The compiler of this list found in the Severus Codex an example of the substitution of a 'taw' for a 'dalet' in Gen. 1.31 (מאד—מות), and in Chapter 3.21 he found the opposite phenomenon, the substitution of a 'dalet' for a 'taw' (כתנות — כתנוד), and his intention was only to note this fact. Perhaps he did not know of the other variant in the same verse that appears in the "Torah of R. Meir."

Neubauer, however, did not comprehend the meaning of the reading in the manuscript. He copied it correctly, but, based on Epstein, note: "Wahrscheinlich zu lesen אור," that is, instead of כתנור as is written in the manuscript we should perhaps read כתנות and then we would have a parallel to the reading in the "Torah of R. Meir." Influenced by this note, apparently, Harkavy wrote כתנור אור, כתנות אור, instead of the text with the two variations in the manuscript which is identical with the text in Ms. Paris 31: כתנור. Albeck, in his edition of *Bereshith Rabbathi*,²³ states: "...צ"ל, כתנור וכי"ד²⁵ ובכ"פ²⁴ כתנות אור, without considering that according to Neubauer's transcription the Paris manuscript read: כתנור.

A. M. Habermann, even though he knew that Ms. Paris 31 read **כתנור** (he printed this in his publication), refers in the notes to his article mentioned above²⁶ only to Harkavy's reading of **כתנור**, and emphasizes: **כי עיקר השינוי בנוסח הוא כאן כתנור (ולא כתנור)**; he then proceeds to identify **כתנור** with "oven," and collects a vast amount of material to support his hypothesis, and concludes: **ומסתבר, כי מן הנוסח-הנוסח 'כתנור' נתפתח גם הנוסח 'אור' מ'עור'** which in fact does not appear in any of the sources.

E. Y. Kutscher²⁷ subsequently continued in Habermann's foot-

23. ירושלים, ת"ש, p. 210, n. 1.

24. = Ms. Paris = כתב יד פריס.

25. = MDS = כתב יד דמשק.

26. N. 5, p. קסג, note 2.

27. The Language and Linguistic Background of the Isaiah Scroll (Jerusalem 1959; hereafter: Kutscher) = י. קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו (ירושלים תשי"ט). השלמה ממגילות ים המלח, (ירושלים תשי"ט).

28. Ibid., p. 64, n. 39.

steps by adducing this example in connection with features characterizing the DSI:²⁸

כ"י אחד גורס 'כתנר' (הברמן עמ' קס"ג, הערה 2). פירוש הדבר לדעתי, כי הוא גורס 'כתן' (= 'כתנת' בארמית) + 'עור' בהבלעת הע' (= 'כתנור' כמו המג' לעתים, ראה לעיל עמ' 42).

Kutscher arrived at very reasonable conclusions in the interesting chapter of his book dealing with the common philological phenomenon found in No. 1: $\text{דל"ת בסוף תיבה ביצועה} = \text{תי"ו}$ ²⁹. Had he been aware of the readings in the manuscripts, he could have cited No. 2 from the Severus Codex as a fine illustration of the substitution he brings from DSI I 63.2, in which we find גד instead of גת in the Masoretic text—exactly the same phenomenon as the substitution of כתנור in Codex Severus for Masoretic כתנות, and abandoned his conjectures based on the reading כתנר which is not found in any of the sources.

Let us take another example from this list, No. 31, that, too, shows how an error can lead even the most serious scholars astray if they rely on their predecessors even when readings can be checked and corrections made from materials that are readily available. The Paris manuscript reads here כמהפת instead of כמהפכת, that is, the second כ is omitted. Ginsburg, who printed the list in his *Introduction*³⁰ according to the Paris manuscript, uses the incorrect reading כמפכת. It is necessary to emphasize this error because it serves as the basis for erroneous explanations and comparisons by other scholars. Habermann,³¹ apparently under Ginsburg's influence, gives as the text of Ms. Paris כמכפת, and in his footnote he clearly explains: ועי' גם בנוסח כ"י פאריז, כמפכת' בחסרון הה"א אחרי המי"ם: מצוי, עי' מגילת ישעיה א, ז (כמפכת ואלף תלויה)... נויבאואר: כמהפת.

In Ms. Paris and Neubauer's transcription כמהפת appears! Therefore, one cannot justify Kutscher's reliance on Ginsburg-Habermann, or his use of this example as a parallel to DSI I³²: ושוב אין זה מקרה מן הסתם, כי לפי גרסה אחת נמצאה צורת 'מפכת' בספר אסורוס, היינו = מג' בפרק א. 7, לפני התיקון!

29. Ibid., pp. 408–409.

30. P. 411, n. 1, with many other errors less important: יעוש-יעיש; עור-עור; אביתס-אביתם; תקה-תקח.

31. P. קסו, n. 28.

32. P. 190 top (and n. 70): קסו, עמ' אסורוס, המג', לפני התיקון.

b) Modern scholars were not the first to find a relationship between the Severus Codex and the "Torah of R. Meir." Already in the Middle Ages this relationship was considered on the basis of No. 1.

When David Kimḥi reached verse 1.31 in his commentary on Genesis³³ he says:

וכן מצאנו בכראשית רבה, בתורתו של ר' מאיר מצאו כתוב והנה טוב מות
ואני מצאתי כתוב דהוה כת' באורייתא דאשתביאת לרומי והיא פי' גניזא וסתימא
בכנישתא דסוירוס והנה טוב מות...

But in the continuation of his commentary at 3.21 he does not cite readings from either the Severus Codex or the "Torah of R. Meir." The fact that in his allegorical commentary on the beginning of Genesis³⁴ he cites in connection with verse 3.21 the reading in the "Torah of R. Meir" כתנות אור, but does not mention the variants in Severus Codex, shows that he had before him the list of variants in the Severus Codex with the reading כתנור as found in other sources; so that we cannot surmise that the list contained any reading that would lead him to the "Torah of R. Meir," for in that case he would not have disregarded the relationship between the two.

The reading כתנור, like most variants of this sort, was of no interest to him, since it is only an orthographic difference of no significance for the exegete.

Concerning *Bereshith Rabbathi* the problems are more complicated. It seems that the compiler of this Midrash was not aware of the contents of No. 1.

Since he mentions a parallel with the "Torah of R. Meir" only in connection with Gen. 45.8 (וישימני — וישני), it is clear that the list of variants in the Severus Codex that he copied from contained no other reading similar to those in the "Torah of R. Meir," not even No. 1.

How did this reading reach his list of variants in the Severus Codex? It may be surmised that on the margin of this list referring

33. We are printing here the text from Ms. Paris, Bibl. Nat., 193; see the edition of A. Grossberg (Pressburg, 1842) to this verse.

34. Edited by L. Finkelstein, *The Commentary of David Kimhi on Isaiah*. (New York, 1926): Appendix I, "Kimhi's Allegorical Commentary on Genesis," p. LXVII.

to Gen. 45.8 (לפרעה—פרעה) an anonymous scribe noted another variant found in the “Torah of R. Meir.” Afterwards, a common occurrence in these cases, another scribe erroneously entered the reading from the margin into the text as well. Later, after a battle between the two readings, the “alien” won out and replaced the original. We gave an example of such a conflict in dealing with Ruth 2.11, and 3.16–17.

c) Concerning the origin of the Severus Codex in Jerusalem, one cannot rely on the expression found only in *Bereshith Rabbathi* דנפקת מן ירושלם.³⁵ This may be only an addition by a scribe to enhance the value of the list.

Nor can we bring as evidence the famous passage³⁶: אנשי ירושלים היו כותבין ירושלים ולא היו מקפידין ודכותיה צפון צפונה. This certainly does not refer to the use of a medial מ or נ in final positions, as some scholars have suggested,³⁷ but to the use of long forms, as we noted in a previous publication, or simply to the indiscriminate use of the long and short forms of these words.³⁸ If we assume that in Jerusalem there was a tendency to use the long forms as in the DSI, then the Severus Codex cannot originate in Jerusalem, for the list includes two cases in which it makes use of the short form מצרים instead of his masoretic reading מצרימה.³⁹

It is clear that there is no concrete relationship between the Severus Codex and the “Torah of R. Meir,” and that the Severus Codex was influenced by Bible codices of the DSI I type:

(1) Several features in the Severus Codex list prove that the codices influencing it were of the kind, like DSI I, that did not comply strictly with the orthographic rules of the traditional circles that demand rigidity in these matters: (27) המ, (26) אביתמ, (18) מדמ, (13) שמ

(2) In addition to the relaxation of the orthographic rules the Severus Codex follows in the footsteps of DSI I by including ad-

35. Appears also at the end of his list: דנפקת מירושלם.

36. Yer. Meg. 1.9.

37. S. Lieberman, *Hellenism in Jewish Palestine* (New York, 1950), p. 13. See also Kutscher, pp. 66–67.

38. שרידי הניב העברי המאורך במגילת ישעיהו הראשונה ובנוסח המסורה (מחקרים במגילות הגנוזות, ירושלים תשכ״א), ע׳ 151.

39. Nos. 10 and 14 in the list.

joined⁴⁰ words: (6) יוממתי, (11) בנעדה or, on the contrary, אף אי הם instead of אפיהם.

d) Another problem is the character of the readings preserved in the Talmud and Midrash from the "Torah of R. Meir" and from the "Book of R. Meir." This is a very small collection of variants, small even in comparison with the list connected with the Severus Codex, not to speak of the list that could be compiled from DSI I-II:

1. Ber. Rabba to Gen. 1.31: בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב והנה טוב מאד, והנה טוב מות
2. Ibid. to Gen. 3.21: בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב כתנות אור
3. Ibid. to Gen. 46.27: בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב ובן דן חשים
4. Ber. Rabbathi to Gen. 45.8: כספרו של רבי מאיר כתוב וישני לאב
5. Yer. Taan. 1.1, to Isa. 21.11: כספרו של רבי מאיר מצאו כתוב משא דומה — משא רומי
6. Pes. de Rav Kahana, וירדו ראמים עמם, אמר רבי מאיר וירדו רומיים עמם Chapter VII, to Isa. 34.7:
7. Yer. Suk. 3.12: אם יתן לי אדם ספר תילים של רבי מאיר מוחק אני את כל הללויה שבו שלא נתכוון לקדשן

The last example concerns a complete group of words in Psalms which is dealt with in both Talmudim; and even at the time of the vocalizers there was no consensus of opinion on this matter. Some scribes wrote these two words together as a single unit, while others separated them.⁴¹

Of Nos. 1-6, only one example was inserted into the traditional Masora system: No. 3 was included in the סביריין group. The others are substitutions of letters: $\text{א} = \text{ו}$ (1 and 6), $\text{ד} = \text{ר}$ (5), $\text{א} = \text{ע}$ (2), $\text{ד} = \text{ד}$ (1).

40. See also the list of such pairs of words in my article, "The Variants of DSI II," *Vetus Testamentum*, 4 (1954), p. 156.

41. Yer. Meg. 1.9; Bab. Pes. 117a; etc.

Many attempts have been made to clarify the character of these variants.

Other scholars following him completed the picture.

Y. Kutscher⁴⁴ raises the possibility: מתורתו של רבי מאיר מצטטים המקורות כמה פסוקים המעידים, כי תורה זו שונה היתה בנוסחתה מן הנוסחה המסורתית. רבי מאיר, בן המאה השנייה לסה"נ, סופר היה, והיו כנראה בידו ספרים, שהושפעו מספרים בעלי הכתיב העממי.

And he adds⁴⁵: ... כנראה קיים בידו ספר זה (או ספרים אלה) לשם דרש

In our opinion these suggestions cannot be taken into account because they stand in contradiction to certain concepts that we know existed in that period. For we know that none other than the masters of R. Meir, R. Akiba and R. Ishmael, emphasized strongly the importance of preserving the traditional text. To the former is attributed the admonition to one of his leading disciples⁴⁶: **וכשאתה** and it is related of the latter that when he heard from R. Meir that he was a *librarius*, he immediately told him⁴⁷: **הרי זהיר במלאכתך שמלאכתך שמים היא שמה אתה**. מחסר או מיותר אות אחת נמצאת מחריב את כל העולם כלי.

It seems from these tales that in those circles to which R. Meir

42. *Hellenism*, etc., p. 25.

43. קדמותה של המסורה לאור ספרות חז"ל ומגילות ים המלח, in *Tarbiz*, 27 (1958), p. 458.

44. P. 63, n. 33.

45. Ibid., n. 34.

46. Pes. 112a.

47. Erubin 13a = Soṭah 20a.

belonged no deliberate variations such as these were permitted to be inserted into the text. R. Meir, as a scribe, certainly did not deliberately introduce variants, especially into the text of the Torah, for our sages founded halachot and agadot on *plene* and *defective* script in the Torah. How could a scribe such as R. Meir circulate, among schoolchildren and the common people copies of the Torah that would serve to confuse them?^{47a}

Gordis' opinion is equally unacceptable. It is no less difficult to copy an "inaccurate" text (*vulgata*) than it is to prepare an accurate one. How did scribes work throughout the generations until the present day to prepare perfectly accurate copies? Even when they made errors, they would immediately correct them.

For this reason Kutscher's suggestions in this matter are not acceptable either.

We cannot believe that a scribe would introduce changes into the text for homiletic purposes. It is true that both the text as it was read (מקרא) and the script (מסורת) were used for various purposes, but the actual text was never changed. How can we suppose that R. Meir himself would introduce into the text copied by him readings for homiletic purposes?

Lieberman stressed that part of these variants were not introduced into the text by R. Meir: "This is certainly true with regard to those variants which were apparently glossae introduced by the eminent Rabbi."⁴⁸ We have to distinguish between R. Meir's profession as a scribe and his activity as a sage,⁴⁹ that is, between those books he copied as a scribe, which were designated for the common people or students, and his own personal copy in which he noted on the margins variant readings that seemed worth preserving for study only in a limited circle. His name was not attached to the former copies for there was nothing exceptional in them, but only to his personal copy with variants on the margins,

e) Why was it necessary to deal with textual problems in R. Meir's period?

47a. This is in line with H. M. Orlinsky's insistence that the masoretes did not correct — i.e., emend or invent — textual readings, let alone debase them. See pp. 185 f. of his article cited in n. 50 below.

48. *Hellenism*, etc., p. 24.

49. Gitṭin 67a; see also the paper of E. E. Urbach *הדרשה כיסוד ההלכה ובעית הסופרים*, in *Tarbiz*, 27 (1958), 166–182.

because it contained interesting readings which made it a curiosity.

During the Second Commonwealth, copies of the Torah which served as the basis for establishing the correct text are said to have been on deposit in the Temple Court.⁵⁰ It may be that at the time of the destruction of the Second Temple these copies fell victim to the vandalism of the Roman conquerors. However, accurate copies may have existed in this period wherever Jewish colonies were located, in Babylon and Egypt, not to mention Palestine.

We cannot, of course, regard seriously the Arab-Christian story originating in Babylon that tells how the authorized copy was saved when the Temple was destroyed and removed to Bettir, and after this fortress fell, removed to Bosra where numerous copies of it were prepared and sent to all the communities in the Diaspora.⁵¹ This story only expresses the legitimate aspiration to achieve an authorized text of the Bible deriving from the Second Commonwealth.

We encounter a similar phenomenon in the medieval Jewish legends that were spun around "the book of Ezra" or "Azara," which was searched for throughout the world. According to one of these legends, for example, Moses ben Maimon heard that in Burgundy (France) this Codex (ספר תורת אלהינו מכתב יד קודש עזרא) (הכהן הגדול סופר מהיר) was found, and he traveled to France in order to compare it with the material he had drawn from the Ben-Asher codex in Cairo. According to other stories this Codex reached other towns: Alexandria, Avignon, Bologna, Cairo, Damascus, and Toledo.⁵²

These legends cannot be the basis for a scientific theory. Lagarde, who developed his theory of the "archetype" from the legend about Bosra, was justly attacked by Aptowitzer in the foreword to his work now being republished, and afterwards by others independent of Aptowitzer.

50. See S. Talmon, "The Three Scrolls of the Law that were found in the Temple Court," *Textus*, 2 (1962), 14-27; on p. 22 he has offered an incorrect list of the variants of the Severus Codex with a Hebrew addition which is not to be found in the sources: והיינו שהמ"ם אינה סתומה וכתובות בתיבה אחת. On these three scrolls, see also H. M. Orlinsky, "The Origin of the Kethib-Qere System: a New Approach," *Supplements to Vetus Testamentum*, 14 (1960; Oxford Congress Volume), 189 ff.; S. Zeitlin, "Were There Three Torah-Scrolls in the Azarah?" *JQR*, 56 (1966), 269-272.

51. See Gordis, in his above mentioned paper (n. 43) p. 460 f.

52. See our paper mentioned in §I, n. 7, pp. 2-12 (רלח-רמח).

Nevertheless, it is clear that after the destruction of the Jewish military and spiritual centers in Southern Palestine, the Tannaim in the Galilee endeavoured to revive literary activity not only in the field of halacha, but concerning the text of the Bible as well. However, the problems concerned with the text of the Bible were more sensitive and different from those of the Second Commonwealth. The Rabbis no longer felt that they were permitted to introduce anything new in the text of the Bible that had already been established and sanctified, but there was still place for discussions and resolutions of doubts, as there existed less accurate copies alongside codices that were considered authoritative. The Dead Sea Scrolls afford us a clearer picture of the situation in this matter. In all cases variant readings were widespread, and it was the task of the experts to decide in these matters.

There is no doubt that one of the recognized experts in this field was R. Meir, who mastered this subject because he had worked as a *librarius* since his youth.

In order to learn the problems he began, perhaps, to collect important variants and note them on the margins of the exemplar he kept for this purpose. The few remaining examples of these marginal notes are humble evidence of this activity.

We may find the key to the solution of these problems in the volumes⁵³ in which S. Lieberman deals with the influence of Greek culture in Jewish Palestine in general, and its influence on the methods of treating texts of Scripture in particular. Lieberman shows that in treating manuscripts of Scripture the Rabbis in the time of the Second Temple followed the example set by the Alexandrian grammarians in their treatment of the poems of Homer.

We may assume that this influence had not ceased by the second century, and R. Meir was one of those who was subject to it. It may be that his adhesion to Elisha ben Abuya was not uncalculated, and that he chose him as his third teacher not only because of his personal esteem for him but because he was able to learn from him the methodology of the Alexandrian grammarians. To this influence we can credit the method of arranging material according to subject, used in editing the Mishna.⁵⁴

It may not be too much to imagine that the story in which it is

53. *Hellenism, etc., and Greek in Jewish Palestine* (New York, 1942).

related that Elisha ben Abuya "never tired of singing Greek songs"⁵⁵ refers to his interest in the works of Homer, and that, furthermore, Elisha was also well acquainted with the philological methods of the Alexandrian grammarians and would try to introduce them to his pupil, R. Meir, who would then attempt to apply these methods to the text of the Scriptures in accordance with the problems that arose in this period.

Of course, in this field as well, R. Meir would extract only those principles that could be interwoven into the fabric of traditional Judaism. The knowledge of unorthodox readings and their character was essential in that period because of the various sects—among them the Christians and Samaritans—that were emerging or had emerged in the previous centuries.

It is difficult for us to estimate the full size of the collection and the character of the variants written on the margins of his exemplar. From a few examples we may suppose that it was mainly those variants with political overtones that tended to be preserved and disseminated in wider circles, because they attracted the interest of the public in Palestine at the time of R. Meir and afterwards.

We find parallels to this phenomenon in later literature as well, particularly in connection with the Aramaic translations of Lam. 4.21–22.

The translation⁵⁶ of these two verses was added to manuscripts containing subject matter unconnected with the Targum of Lamentations as a *separate unit*,⁵⁷ and in one of them the second verse is preceded by the heading:⁵⁸ **נבואה**. This shows that quotations of this sort were circulated independent of their sources and with special emphasis.

It is not by chance that we meet the variants of R. Meir in the Talmud Yerushalmi and in the Palestinian Midrashim such as *Bereshith Rabbah* and *Pesikta d'Rav Kahana*. Together with the possibility that the Jews in Babylon were less interested in readings with political overtones of the kind found in part of these variants, we must also take into account the possibility that the Babylonian

54. See my paper, "Entwicklung unserer Traditionsliteratur mit Berücksichtigung der Wechselbeziehungen zwischen der jüdischen und der griechischen Kultur-Stellung Michael Gutmans in der jüdischen Geistesgeschichte" (in the Guttman Memorial Volume, mentioned in § I, n. 17).

55. Chag. 15b.

Jews did not approve of this new method of dealing with textual problems of the Bible.

In Babylon, as well as in Palestine, people generally had reservations about R. Meir's attachment to Elisha ben Abuyah, especially after the latter fell into bad ways in a manner paralleled only by the extreme Hellenists before the Maccabean period. At least some of the stories about this relationship were intended to defend R. Meir for his connections with this sage. They tried to find the reason for Elisha's deviation in his bitterness over the cruel acts the Romans committed after putting down Bar Kochba's war of liberation, and to justify R. Meir's hopes of rehabilitating Elisha.

We can attribute to the reservations concerning R. Meir prevalent also in Palestinian circles the fact that while his method of collecting and arranging halachic matter was accepted, and his Mishna collection was officially recognized, his work in collecting variant text readings of the Bible was not continued, and a doctrine materialized calling for a return to the old system and the inclusion in the margins of only a limited number of notes, in effect, only those with ancient and established traditions.

IV. *Plene and Defective Spelling in the Passages of the Phylacteries and in the Story of Eli's Sons.*

a) Among the variants listed by Aptowitzer there are many that reflect only differences of plene and defective spelling. Of course, the most interesting ones are connected with halachot and agadot.

If we try to determine how to regard these readings quoted by the Rabbis, we must inspect their intentions on the one hand, and parallel sources and early manuscripts on the other hand.

In addition to the texts of both Talmudim and the phylacteries from the Qumran Cave and Wady Murabba'ât, we shall consider

56. We are printing here the Targum according to the Vatican Ms. Urbinati 1, because the text of the editions is abbreviated and corrupted: **בַּת אָדָם...בַּת אָדָם=קוֹשְׁטוּטִינָא קֶרְתָּא דָּאדָם רִשִׁיעָא דַּמְתַּבְּנִיָּאָה בָּאֶרֶע אַרְמִינִיָּאָה בְּסִגְיָאִין אוֹכְלוֹסִין דְּמִן עֲמָא דָּאדָם...רומי רשעא דמתבניאה באיטליאה ומליאה אוכלוסין מבני אדם...**

57. As a separate unit it appears also in Ms. Parma 480 dated 1381 (Psalms) at the end of the manuscript.

58. See also Ms. Paris, Bibl. Nat. 1178, dated 1455 (a medical tract) in the beginning of the manuscript.

in this chapter seven manuscripts of the Bible dating from the end of the 9th to the beginning of the 11th centuries:

1. Ms. Cairo: Prophets dated 895. Copied by Moses ben Asher.¹
2. The Aleppo Codex: Complete Bible from the early tenth century. Vocalized by Aaron ben Moses ben Asher.
3. Ms. Leningrad II Firk. 17: Pentateuch dated 930. Copied by the scribe of the text of the Aleppo Codex, Solomon ben Buya'a.
4. Ms. Leningrad II Firk. 10: Pentateuch with a dedication dated 946.
5. Ms. Leningrad II Firk. 39: Former Prophets dated 989.
6. Ms. Leningrad II Firk. 94: Prophets and Hagiographa from the early 11th century.²
7. Ms. Leningrad B19^A. Complete Bible dated 1010.

Photocopies of numbers 3–6, together with photocopies of other manuscripts from the Firk. II collection, were made available to me through the courtesy of Saul Levin, Professor of Classics at New York State University. It is my pleasant obligation here to express my sincere thanks to him for the aid he has extended me.

b) In the Babylonian Talmud (Sanh. 4b) we find a discussion concerning the spelling of the word לטטפת (Ex. 13.16; Deut. 6.8; 11.18). In his comment on this discussion, Rashi states that the word is spelled *plene* in Deut. 11.18. However, since he does not discuss this point in his commentary on the Torah at this verse, and in connection with the two other passages he mentions only the opinion of R. Akiba, it is possible to assume that in this commentary on the Gemara his intention was not to take sides in the halachic question in this matter, but only to explain the opinion of R. Ishmael, and for this reason he did not take into consideration the actual readings in the manuscripts of the Bible or those in his own phylacteries.

Nevertheless, his grandson, Rabbenu Tam, examined the manuscripts in his vicinity and concluded³: דבספרים מדויקים לא כתיב לטטפות כלל בוי"ו לבסוף. At any rate, it is clear that in the 12th century in France, the *plene* reading of this word had disappeared in the correct manuscripts of the Bible known to Rabbenu Tam.

1. See P. Kahle, *The Cairo Geniza*² (Oxford, 1959), pp. 91–105.

2. Nos. 3–6 are described by P. Kahle, *Masoreten des Westens* (Stuttgart, 1927), pp. 60–77; 3 = 1; 4 = 3; 5 = 5; 6 = 12.

3. Zeb. 37b; see my English paper mentioned in §II, note 8, pp. 89–90.

The same is true of the manuscripts in Egypt in the middle of the 10th century (no. 4) and in the early 11th century (no. 7).

We do not know what the reading was in the Aleppo Codex, since the first part, up to Deut. 28.66, is missing, and in the parallel manuscript (no. 3) the line in which this word (Deut. 11.18) appears is completely obscure in the photocopy: both Ex. 13.16 and Deut. 6.8 are here *defective*. In Moses ben Maimon's *Mishne Torah*, הלכות תפילין פ"ב, which may have been copied from the Ben-Asher codex, our word is spelled *defective* in Deut. 11.18.

What was the situation in the 2nd century at the time of R. Ishmael and R. Akiba?

In the phylacteries of Qumran published by Y. Yadin,⁴ the parasha of וְהָיָה אִם שָׁמַע is unfortunately missing; but in the two other verses (Ex. 13.16 and Deut. 6.8), our word is spelled *defective*.⁵

In the phylacteries found in Wady Murabba'at and published several years ago by J. T. Milik,⁶ it would appear that Ex. 13.16, Deut. 6.8 and 11.18 all offer the *defective* spelling: לְטוֹטָפֹת; but this word was not preserved entirely, lacking the crucial last letters.

In any case, it seems clear that in the period of R. Ishmael and R. Akiba the *plene* spelling on which R. Ishmael bases his exposition was only *one* of the possibilities, but the *defective* spelling was more widely employed.⁷

c) ישכבון (1 Sam. 2.22) — ישכבן — מעכרים (ibid., 2.24) — מעכירם.

The early manuscripts vocalized by members of the Tiberian school, among them nos. 1–2, 5–7, uniformly read ישכבון and מעכרים. In the Talmudic period, however, there existed alongside these readings the variants ישכבן — ישכבון and מעכירם — מעכרים, and these served various purposes.

4. תפילין-של-ראש מקומראן, in the W. F. Albright Volume, *Eretz-Israel*, 9 (1969), pp. 60–85.

5. Contrast the phylacteries from the Qumran Cave published by K. G. Kuhn (*Phylacterien aus Höhle 4 von Qumran* [Heidelberg, 1957], p. 19), where one of these verses appears (Ex. 13.16) and where the spelling is *plene*: לְטוֹטָפוֹת.

6. *Discoveries in the Judaean Desert. II: Les Grottes de Murabba'at* (Oxford 1961), pp. 80–85.

7. This is perhaps why R. Akiba — who in the same discussion (Sanh. 4a) bases his argument on the *plene* spelling נַפְשׁוֹת in Lev. 21.11 in order to confirm a halacha — objects to R. Ishmael's statements.

We shall first consider the reading **ישכיבון**, about which there are differences of opinion, and even doubts as to its authenticity. Aptowitzer⁸ is one of the skeptics in this matter; but in the light of the parallels in DSI I, we tend more toward those who do not cast doubt on the possibility that such a reading existed. It is known that it was especially common in DSI I that after letters that we vocalize with a *sheva* a *waw* is found. For example: **סדם—סודם**: **שפוטו—שפוטו** etc. It may be that a reading **ישכיבון** existed at one time, and was eventually “corrected” to **ישכיבון**. In any case, we can imagine that in the Talmudic period such a reading existed and the Rabbis used it to support their exoneration of Eli’s sons.

Bab. Tal. Shab. 55b

א"ר יונתן כל האומר בני עלי חטאו
אינו אלא טועה... אלא מה אני מקיים
אשר ישכבון את הנשים מתוך ששהו
את קיניהן שלא הלכו אצל בעליהן
מעלה עליהן הכתוב כאלו שכבסו.

Jer. Tal. Ketub. 13.1 (= Soṭah 1.4)

ועלי זקן מאד וגו' את אשר ישכבון.
ישכיבון כתיב אמר ר' שהיו הנשים
מביאות קיניהן ליטהר לבעליהן⁹ והיו
משהין אותן ומעלה עליהן הכתוב¹⁰
כאילו הן שוכבין עמן¹¹.

Of the two parallel texts in the Yerushalmi we printed the one that appears in Ketubot, because it seems to be the more original, but in our footnotes (9–11) we cite other readings from the parallel in Soṭah which facilitate the understanding of the contents. We have before us a good example of the methods used by the Rabbis who use one of the variant readings without deeming it necessary to introduce this reading into the text itself.

It may be noted that in the same discourse another spelling, **ישכבן**, was used in order to exonerate Phineas¹²:

אלא לאו שמע מינה פנחס לא חטא אלא הא כתיב אשר ישכבון ישכבן כתיב...
והכתיב מעבירים... מעבירם כתיב.

8. In his explanations on I Sam. 2.22.

9. Soṭah: לבתיהן.

10. Ibid.: מעלה עליהן.

11. Ibid.: אותן.

12. Shab. 55b.

V. *Variants in Masoretic Literature.*

Aptowitz devotes attention in his work also to variants in the Masoretic literature which were certainly based on texts seen by the Masoretes. This rich literature, too, is in need of being studied. It is possible, however, to learn more from the early manuscripts themselves and the comparison of the Masoretic apparatus with the text of the manuscripts than from secondary sources, viz., the various collections of Masoretic material.¹ We shall list here several variants from the Masora Magna of the Aleppo Codex that stand in contradiction to this manuscript, and the traditional text of the Books of Joshua, Judges, and Samuel.

	Masora Magna to	Masor. text	Variant
1. Jos. 16.6	= : הימה ז' בסיפ'	המכמתת	המכמת
2. Jud. 5.16	Job 20.17: בפלגות ב' ומל'	לפלגות	בפלגות ²
3. Ibid. 21.12	= 8.13: שיתה זוגין מן ב' בחד עינין קדמיה לית בה למד ותינינה נסב למד	ידעה	ידעת ²
4. I Sam. 2.35	= : בלכבי ג'	לי	לר' ⁴
5. Ibid. 3.6	Isa. 8.4: קרא ד'	קרא עוד	קרא —
6. II Sam. 7.21	= : הגדולה ד' ג' מל' וחד חס'	דברך	עבדך ⁵
7. Ibid. 7.22	I Chron. 17.20: ואין אלהים ג'	אדני	יהוה ⁶
8. Ibid. 10.6	= : רחוב ג' מל' שם קרייה	—	וישכרו להם
9. Ibid. 17.10	Ezek. 28.6: כלב ה'	בן חיל	— חיל
10. Ibid. 19.43	Ps. 62.4: על איש ה'	יהודה	ישראל

Of course, among these examples there are some that are hardly true variants that originated in early manuscripts of the Bible, but

1. The variants mentioned by Aptowitz are mainly based on Norzi, Frensdorff, and Ginsburg.

2. Many Hebrew Mss. also read בפלגות in this verse (Jud. 5.16). I wish to express my cordial thanks to Mr. J. Maori for his assistance in comparing the Masora Magna of the Aleppo Codex with the text of the Codex and of Ms. Leningrad B 19^A.

3. The scribe of this masoretic note was perhaps influenced by ידעת (וכל אשה) in verse 11 preceding.

4. See in this verse: רבנתי לי.

5. The LXX and I Chron. 17.19 read עבדך; see H. P. Smith, *The Books of Samuel* [ICC; 1899], p. 304; Driver, *Notes on . . . Samuel*² (1913), p. 277, *ad loc.*

6. Leningrad B19^A: יהוה אדני יהוה; Aleppo Codex and Ms. Cairo: יהוה אלהים.

are due to lapses of memory or to the impression of other passages in the Bible; they influenced the copyists of the Masoretic notes no less than the copyists of the text itself. At any rate, they are worthy of being studied.

However, we must suggest that all those items concerned with differences of vocalization can be omitted from a collection of textual variants. We shall cite here two examples from the hundreds adduced by Aptowitzer, that cannot be considered valid.

At the time that Aptowitzer wrote his work, it was not possible for him to examine such early manuscripts of the Bible as the Aleppo Codex and the other manuscripts listed in the preceding chapter, and he was obliged to take even the versions of the rules and Masoretic lists from secondary sources.

For example, the difference in the vocalization of the word מִלְקָקִים – מִלְקָקִים in Jud. 7.6–7 is taken from the publications of Derenbourg and from the *Mikhlol* of David Kimḥi. This phenomenon is dealt with at length in several places in the Masoretic and scientific literature.⁷ The use of a ḥataf pataḥ with identical letters characterizes the Aleppo Codex as well as other manuscripts,⁸ but its use has no influence on the meaning of the word and so cannot be considered here.

Likewise we must separate from this problem the discussion concerning the readings of “Ben Asher.” For example, Aptowitzer refers to the vocalization of הַמֶּרֶק – הַמֶּרֶק in Jud. 6.19 on the basis of David Kimḥi’s commentary on this verse: וְרֵאִיתִי בַמַּחְבֶּרֶת בֶּן־אֲשֶׁר שׁוֹכֵר אוֹתוֹ בְּכָל־הַקְּמוּצִים. In the Aleppo Codex the reading is הַמֶּרֶק partly with a ḵāmeṣ and partly with a pataḥ. Furthermore, in the rules attributed to Aaron ben Moses ben Asher this detail is not mentioned. It has therefore been assumed that “Ben Asher” is an error for “Ben Balaam”⁹ to whom is attributed the סֵפֶר טַעְמֵי הַמֶּקְרָא, an anonymous work.¹⁰

At any rate, the material concerning vocalization should be treated carefully, and variants of this type should not be included in lists of variant readings.

7. See my English paper mentioned in § II, n. 8, p. 70; and I. Yeivin: כֹּתֵר אֶרֶם-צִוְבָה, נִיקּוּדוֹ וְטַעְמוֹ (Jerusalem, 1968), pp. 26, 44.

8. See my Hebrew paper mentioned in § II, n. 8, p. 201.

9. See A. Dotan: סֵפֶר דְּקֻדְיָ הַטַּעְמִים לִרְאֵה בֶן מֹשֶׁה בֶּן אֲשֶׁר (Jerusalem, 1967), p. 18 (the notes on p. 313).

10. Yeivin, p. 69.

VI. *Summary*

The enormous difficulties that in the past confronted scholars attempting to solve this problem have been removed in part by the opportunities now afforded them of examining sources that were formerly unknown or unattainable. However, such a vast increase in the amount of material available, undreamed of in past generations, will oblige those utilizing it today and in the near future to seek refined methods of approaching so large a number of sources.

There are scattered in libraries throughout the world an estimated 60,000 volumes of Hebrew manuscripts, and about 200,000 fragments, the great majority of them from the Cairo Geniza. More than half of this material is already concentrated today in libraries in Jerusalem, in collections of original manuscripts and in the collection of microfilms of the Institute of Microfilms of Hebrew Manuscripts. Thanks to this Institute there is hope that by the end of the next decade photocopies of most of the remaining manuscripts in the world will be available for examination. About half of all this material, approximately 30,000 volumes and 100,000 fragments, is relevant to our problem.

Anyone who has examined texts on the basis of a large number of manuscripts and editions and realizes the great effort that must be made in order to achieve precise results, will certainly agree that it will be necessary to limit the scope of the investigation, and to abandon first and foremost the listing of differences in vocalization and *plene* and *defective* script that are of no importance even from the standpoint of the history of the halacha and agadah.

In addition, it will be necessary to encourage individual researchers or institutes undertaking the publication of scientific editions of texts containing material of this type to note especially variants of the Bible that appear in these texts; and even after these preparatory tasks, it will be necessary to reexamine the sources themselves. The work of the scholar who undertakes the collection of material of this sort today, even with a staff of assistants to aid him, will not be easy; but there is no other way.

April, 1969

Prof. D. S. LOEWINGER
*Jewish National and University Library
Institute of Microfilms of Hebrew
Manuscripts*

ERRATA

- I 26 l. 25: [Gen. 7,4] 32 = 23
32 l. 26: [I. R. 4] 2 = 20
53 l. 23: [Kap.] VII = XVII
II 103 l. 17: אלאפעאל = אלאקעאל
III 153 l. 19: [Nedarim] = Mishna [Nedarim]

Einleitendes Vorwort.

Die Frage, ob überhaupt etwas oder wie viel aus der talmudischen Literatur für die Textkritik der altt. Schriften gewonnen werden kann, ist in den letzten Jahrhunderten vielfach erörtert und verschieden beantwortet worden.

Am interessantesten und für die Art der Behandlung dieser Frage charakteristisch sind folgende ihrer Formulierung nach diametral entgegengesetzte Behauptungen, aus denen jedoch die gleiche Beantwortung der Frage resultiert. Einer der besten Kenner der rabbinischen Literatur unter den älteren christlichen Gelehrten, der jüngere Buxtorf, behauptet,¹ daß zwar in der Gemara einige, aber ganz unbedeutende, in der Mischna hingegen gar keine(!) abweichende Lesarten zu finden wären. J. J. Biesenthal dagegen meint,² daß im Talmud „die Zitate aus der Schrift immer(!!) mit Auslassung ganzer Wörter gemacht werden“.

Gegenwärtig geht die Ansicht der meisten Gelehrten dahin, daß die talmudisch-midrassisch-rabbinische Literatur eine nicht unbedeutende textkritische Hilfsquelle abgeben könnte.

Aber das, was bis jetzt auf diesem Gebiete geleistet wurde, läßt den textkritischen Wert dieser Literatur nicht erkennen, weil diese Frage zum Gegenstand einer gründlichen,

---

¹ Anticritica II cap. 12 S. 808.

² Das Trosts Schreiben des Apostels Paulus an die Hebräer S. 54.

Sitzungsber. d. phil.-hist. Kl. CLIII. Bd. 6. Abh.

auf das ganze Gebiet dieser Literatur sich erstreckenden Untersuchung bis jetzt nicht gemacht worden ist.

Die Vorarbeiten bestehen, mit einer einzigen Ausnahme, in kleineren Abhandlungen, Aufsätzen, gelegentlichen Notizen und Bemerkungen, die insgesamt eine sehr geringe Anzahl abweichender Lesarten, jedoch ohne kritische Prüfung, bringen. Nach Abrechnung der Wiederholungen und Ausscheidung der einer näheren Prüfung nicht standhaltenden Beispiele wird diese geringe Zahl noch um ein bedeutendes reduziert. Die auf diesem Gebiete größte Arbeit, Rosenfelds *משפחת סופרים*, ist infolge ihrer Oberflächlichkeit, Kritiklosigkeit und Parteilichkeit fast völlig wertlos.

Diese Erkenntnis veranlaßte mich, die Untersuchung von neuem aufzunehmen. Während eines mehrjährigen fleißigen Studiums habe ich alle in der gesamten rabbinischen Literatur, bis zu einer bald zu nennenden Grenze, abweichend vom Massorah-text¹ zitierten Bibelstellen, mit Ausnahme solcher, die auf den ersten Blick als Schreib- oder Druckfehler zu erkennen sind, gesammelt² und auf ihren Wert für die Textkritik geprüft.

Wie weit ich dieser meiner Aufgabe gerecht geworden oder überhaupt gerecht werden kann, werden die Fachmänner beurteilen, denen ich — aus leicht begreiflichen Gründen — vorläufig nur diese Prolegomena zur Prüfung vorlegen kann. Daß ich jede fachmännische Belehrung dankbar berücksichtigen werde, ist selbstverständlich.

Gewöhnlich kommen nur die beiden Talmude und die ältesten Midraschim für die Textkritik in Betracht. Ich habe

¹ Ich behalte diese geläufige Bezeichnung unseres Textes bei, obwohl sie, wie schon aus Norzi zu erkennen ist und meine Untersuchung ergeben hat, ungenau ist. Vgl. auch Geiger, *Nachgelassene Schriften* IV S. 18.

² Dieses schwierige Unternehmen wurde mir durch das freundliche Entgegenkommen der Herren Prof. Büchler, Dr. Bernhard Münz und Dr. Bernhard Wachstein als Verwalter der Bibliotheken der israelitisch-theologischen Lehranstalt und der israelitischen Kultusgemeinde hier, sowie durch die Liebenswürdigkeit des Herrn Abraham Epstein, dessen reichhaltige Bibliothek und wertvolle Handschriftensammlung ich uneingeschränkt benützen durfte, wesentlich erleichtert. Bei der ersten sich darbietenden Gelegenheit diesen sehr geehrten Herren öffentlich Dank zu sagen, ist mir eine angenehme Pflicht.

aber bei den späteren Rabbinen eine so große Fülle echter Varianten gefunden, daß ich mich veranlaßt sah, meine Untersuchung auch auf ihre Schriften auszudehnen. Freilich nur bis zu der Zeit, da noch Codices im Gebrauche waren, also bis Anfang des XVI. Jahrhunderts, wo die Handschriften von den gedruckten Bibeln fast ganz verdrängt wurden.

Meine kritischen Hilfsmittel sind: 1. Die Textverglei-
chung mit den alten Ausgaben und Handschriften, Parallel-
stellen und Sekundärquellen. 2. Prüfung des Inhaltes der
Stelle, der oft gegen das abweichende Zitat für M T und
umgekehrt gegen das mit M T übereinstimmende Zitat für eine
Variante spricht. 3. Aufsuchen von Möglichkeiten für das Ent-
stehen der Abweichung, ohne eine andere Vorlage annehmen
zu müssen. Auch die alten Vertenten und die Codices dienen
zuweilen als kritische Behelfe, meistens jedoch, besonders die
letzteren, lediglich als Stütze.

Die konsequent durchgeführte Vergleichung der rabbi-
schen Lesarten mit denen der alten Vertenten, namentlich aber
der LXX, die bis jetzt, einzelne gelegentliche Bemerkungen
abgerechnet, noch nicht unternommen wurde, ist noch in
anderer Hinsicht bedeutsam. Während die Varianten der alten
Rabbinen in der Menge und von der Bedeutung, wie sie in
meiner Sammlung vorkommen, ihren Text dem unsrigen doch
nicht so sehr konform erscheinen lassen, zeigt der Vergleich
mit der LXX die merkwürdige Tatsache, daß hebräische Co-
dices mit LXX-Lesarten, auch mit solchen von großer
Differenz, noch im VIII.—IX., ja sogar noch im XII. Jahr-
hundert vorhanden waren, wie wir im zweiten Teil dieser
Prolegomena sehen werden. Vgl. besonders zu I Sam. 14, 18.

Durch diese Tatsachen wird aber die Archetypus-Hypo-
these wieder in Frage gestellt. Diese These kommt zuerst vor
in einer von Lagarde, ‚Materialien zur Kritik und Geschichte
des Pentateuchs‘, I S. 230, mitgeteilten, jungen arabisch-
christlichen ‚Erzählung‘, nach der alle Codices des alten Testa-
ments Abschriften eines aus Bitther (Betther) geretteten
Exemplars seien. In neuerer Zeit haben Rosenmüller¹ und

¹ In der Vorrede zu der bei Tauchnitz 1834 erschienenen Stereotypaus-
gabe des hebr. AT. Vgl. Stade-Gunkel in ZATW IX S. 303.

Olshausen¹ unabhängig von dieser Erzählung die Behauptung von einem Musterkodex, auf den alle uns bekannten Texte zurückgehen, aufgestellt und mit der Tatsache begründet, daß die Variantensammlungen keine einzige den Sinn alterierende Variante ergaben. Dieses Argument fällt mit dem Nachweis solcher Varianten einfach weg. Es bleibt nur noch der Beweis Lagardes, dem diese Hypothese ihre Berühmtheit verdankt. Lagarde schreibt in ‚Anmerkungen zur griechischen Übersetzung der Proverbien‘, S. 1 f. wie folgt: ‚da ich für wahrscheinlich halte, dass die in naher nachbarschaft lebenden Griechen, Syrer und Juden der ersten jahrhunderte dieselben schreibgebräuche gehabt haben, so erkläre ich die in hebräischen urkunden vorkommenden graphischen eigenthümlichkeiten genau so, wie ich sie erklären würde, wenn ich sie in griechischen oder syrischen büchern anträfe, das heißt ich betrachte punktirte worte als gelöscht, über der linie stehende buchstaben gelten mir als später nachgetragen . . . wenn nun aber puncta extraordinaria und literae suspensae des hebräischen textes beweisen, dass die kopisten sich verschrieben haben, und wenn der פפפ auf irgend eine zufälligkeit zurückgeht, welche dem schreiber oder der von ihm beschriebenen haut begegnet war, so müssen alle manuscripte, welche an denselben stellen diese punkte, in der luft schwebenden buchstaben und freien stellen zeigen, nothwendig sklavisch treue abschriften desselben originals sein. denn es wäre, wenn auch auffallend so doch möglich, dass alle kopisten an derselben stelle denselben richtigen einfall gehabt hätten; dass aber alle unabhängig von einander und ihrer urschrift auf denselben fleck dieselben fehler gemacht und auf dieselbe weise verbessert haben sollten, ist undenkbar.

es ergibt sich also, dass unsere hebräischen handschriften des alten testaments auf ein einziges exemplar zurückgehen, dem sie sogar die korrektur seiner schreibfehler als korrektur treu nachgeahmt und dessen zufällige unvollkommenheiten sie herübergenommen haben.² So weit Lagarde.

¹ Die Psalmen, 1853 S. 17 f., 337 f. — Spinoza, Tractatus theologico-politicus cap. 10, spricht von unseren Codices als von treuen Abschriften von ‚vielleicht im ganzen nicht mehr als zwei oder drei Urexemplaren‘.

² Vgl. noch Materialien IS. XII und Göttinger Gelehrte Anzeigen 1870, S. 1549 ff.

Was nun die Erklärung der puncta extraordinaria und literae suspensae betrifft, so ist die Bedeutung der ersteren als Tilgungszeichen schon in rabbinischen Quellen des II. Jahrhunderts¹ (der Ausspruch selbst mag noch älter sein) ausgesprochen worden und den mittelalterlichen Rabbinen geläufig gewesen.² Und über das Schreiben ausgelassener Buchstaben oder Wörter über der Linie hat eine Baraita Menahoth 30^b (ausführlicher Soferim V, 1 f.) genaue Vorschriften. Gegen den Schluß aber, den Lagarde aus der Übereinstimmung unserer Codices in bezug auf diese Unregelmäßigkeiten zieht, hat einmal D. H. Müller in einer Vorlesung gelegentlich einer der auspunktierten Stellen geltend gemacht, daß die hierin herrschende Übereinstimmung ihren Grund in einer massoretischen Notiz für Kopisten haben kann, die wieder ihre diesbezügliche Angabe auf Grund eines für autoritativ gehaltenen Codex gemacht haben mag, daß aber dann die Schreiber beim Kopieren anderer Codices auf Grund jener Notiz die puncta extraordinaria und literae suspensae eingetragen haben.

Daß diese Annahme mindestens eine ebensogroße Wahrscheinlichkeit für sich hat wie die Voraussetzung eines ‚einigen Exemplars‘, ist leicht einzusehen. Aber was Müller, der diese Frage ja nur gelegentlich gestreift, bloß als Vermutung ausgesprochen, ist in Wirklichkeit mehr als bloße Vermutung. 1. Die von Müller angenommene massoretische Notiz ist in der Tat in einer rabbinischen Quelle aus den II. Jahr-

¹ Aboth d. R. Nathan cap. 34, ed. Schechter 51^a: **אלא כך אמר עזרא אם יבוא אליהו ויאמר לי מסני מה כתבת כך, ואמר אני לו כבר נקדתי עליהן, ואם אמר לי יסא כתבת אעבור נקודה מעליהן**. Vgl. *ibid.* II. Rezension cap. 37 S. 98 und Num. r. III. § 13.

² Vgl. **הטורש** ed. J. H. Weiß Wien 1863, S. 61 f.; Blau, zur Einleitung in die heilige Schrift S. 118 Anmerkung, Massoretische Untersuchungen S. 7 ff. Aus dem von mir gesammelten Material einige Proben. **Lekah tob** zu Deut. 29, 28: **נקודים כאילו אינם... הנסתרות**. R. Elasar Rokeah **לכך על ה"ם תנין כמו שאמר לענין נקודה**: 1, 1: **ספר תנין בדרך רחוקה שלא לדרוש רחוק ולא רחוקה וכן ב' כאילו אינה כמו ראשית ברא... וזה קשה אך בעבור אות ארת נתבטלה התיבה...** Der R. Ascher ben Jehiel zugeschriebene Pentateuchkomm. **הרא"ש** im *Hadar Zekenim* 16^b zu Gen. 37, 12: **עתה שנקוד את הרי הוא כמו שאינו** des R. Elasar b. Moses Ha-Darschan, ms. München 221¹⁰: **א"ת נקוד כאילו** **נקוד וישקח"ו כאילו תיבה**: (Abschrift Epstein 55^b): **טעות**. *Ibid.* zu Gen. 33, 4: **ואת טעות היא**.

hundert erhalten.¹ 2. In den Angaben der gleichzeitigen und späteren rabbinischen Quellen² über die einzelnen punktierten Stellen herrscht nicht bloß ein Schwanken, sondern geradezu eine Verwirrung.³ Für diese Erscheinung gibt es nur zwei Erklärungen. Entweder das Mißverstehen einer alten im Massorahstil abgefaßten massoretischen Notiz, wie Blau, Massoretische Untersuchungen S. 25 ff. nachweist, oder — und das spräche ja schon direkt gegen die Archetypus-Hypothese — die Varianten in den Codices selbst, auf Grund welcher die Angaben gemacht worden sind.

Wichtiger noch ist die Tatsache, daß diese vielgerühmte Übereinstimmung nicht so allgemein ist, wie gewöhnlich angenommen wird. In bezug auf die פסקים und Piskas (פיסקא) kann man schon aus Norzi und Ginsburg erkennen, daß nicht bloß die Zahl der freien Räume schwankt, sondern auch die einzelnen Stellen, wo sie vorkommen sollten, vielfach variieren. Man vergleiche beispielsweise Ginsburg Massorah Compiled II 494 N. 185 und III 72 Kol. 2 mit Norzi zu den betreffenden Stellen. Varianten gibt es auch bei den literae suspensae. Vgl. Ginsburg I Kol. 37 und Introduction⁴ S. 334 ff. Ein Beispiel. Zu den schwebenden Buchstaben gehört das ץ in מיער Ps. 80, 14; Aboth d. R. Nathan,⁵ Mid. Ps. z. St. und

¹ Aboth de R. Nathan l. citatis, Sifre Num. § 69 Midrasch Prov. 26, 24, Num. r. III § 13, Soferim VI. Num. r. IX § 10.

² Die in Anm. 1 gen. St., dann Pesahim IX, 2. Ibid. 93^b. Jerusch. ibid. 36^a 31. Nasir 23^b. Baba Mezia 87^a. Synhed. 43^b. Bechoroth 4^a. Menahoth 87^b. Gen. r. XLVIII, LI, § 8, LXXVIII § 9, LXXXIV § 13. Cant. r. VII § 4. Raschi zu den betreffenden St., Aruch ץ u. ו' u. v. נקר u. a. Heidenheim in seiner Genesisausgabe, Offenbach 1797, bemerkt in seinem Kommentar zu 19, 33: „Es gibt viele Differenzen zwischen den verschiedenen Quellen, was in der einen steht, steht nicht in der andern.“

³ Vgl. die Bemerkung Heidenheims, dann Blau, Mass. Untersuchungen S. 22. Zur Einleitung S. 117.

⁴ Introduction to the massoretico-critical edition of the Hebrew Bible, London 1897.

⁵ I Rezension cap. 34 ed. Schechter S. 100: יכרסמנה חויר מיער, יכרסמנה: דרי הוא אומר יכרסמנה חויר מיער, וכל זמן שישאל עשין רצוני של מקום אין אומות העולם מושלים בהם בחויר של יאור מה חויר של יאור אינו חורג נמשות. . . לכן נכתב חויר מ'אור Mid. Ps. ed. Buber S. ק"ב: ץ"ב Cant. r. zu 3, 4 kennt beide Lesarten: . . . מיער העין חללה, אם זכיתם מן היאור ואם לאו מן היער.

Babli Pesachim 118^{b1} haben aber מִיָּאֹר gelesen, theils mit, theils ohne das K're מִיעַר. Und in bezug auf die bedeutendste dieser Regelwidrigkeiten, die puncta extraordinaria, gibt es ebenfalls zahlreiche Varianten. Ich denke nicht an die in den rabbinischen Angaben vorkommenden, die zwar zum Theil ganz bedeutend sind,² aber doch immer innerhalb der angegebenen Zahlen und Stellen bleiben und die auch auf eine andere Ursache zurückgeführt werden können; ich meine auch nicht die bei Ginsburg I 37 N. 230, II 296 N. 521 und Introduction S. 334 erwähnten Punktierungen einzelner Buchstaben in anderen als den bekannten Stellen; ich denke an Auspunktierungen ganzer Wörter an von der Massorah und den Rabbinen nicht verzeichneten Stellen. Ein Beispiel. Die Pentateuchtossafoth in Hadar Zekenim (הדר וקנים) 23^c haben zu Gen. 43, 33 folgende Bemerkung: הַבְּכוֹר בְּבִכּוֹרָתוֹ. מִצָּא הָרֶם בְּסֵפֶר מְדוּיָן לְבִכּוֹלָתוֹ נִקּוּד.

Diese Tatsachen, die übrigens hier nur kurz erwähnt werden konnten, verleihen das Übergewicht der Annahme Müllers, die aber wegen der Varianten dahin zu modifizieren ist, daß mehrere verschiedene in der von Müller gedachten Weise entstandene massoretische Notizen angenommen werden.

Der Titel meiner Arbeit enthält eine kleine Ungenauigkeit. Meine Untersuchung erstreckt sich nämlich auch auf die Schriften der Karäer; da aber ihre Literatur im Vergleiche zur rabbinischen eine verschwindend kleine ist, habe ich sie nicht hervorgehoben. Hebräische Literatur kann ich aber deshalb nicht schreiben, weil erstens diese auch solche Werke umfaßt, die für meine Untersuchung nicht in Betracht kommen, zweitens sind auch rabbinische und karäische Schriften in nicht hebräischer Sprache (Trg., Massorah, arabische Schriften) benützt worden.

Aus der Einleitung, die alle aus dem Thema ‚die Bibel und die Rabbinen‘ sich ergebenden Fragen behandelt und die

¹ Vgl. Grätz in Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1874 S. 389.

² Gen. XIX, 33 oder 35 וּבְקִטָּה soll das mittlere וּ punktiert sein; Aboth d. R. Nathan, Raschi, cod. Heidenheim 1294 und andere mss. haben das ganze Wort auspunktirt. Dasselbe gilt von וְאֶרְדָּן Num. III. 39, wo nach einigen Quellen und vielen Codices bloß das וּ, nach anderen wieder das ganze Wort punktiert ist.

für sich einen starken Band ausmachen wird, kann ich hier nur das Wichtigste aus den Kapiteln Vorarbeiten und Zitierart mitteilen, die Angabe und teilweise Charakterisierung der bisherigen Literatur, eine gedrängte Darstellung der Prinzipien, von denen meine Untersuchung ausgeht, und als Probe des Werkes selbst einen Auszug aus der Bearbeitung eines biblischen Buches bringen.

Das Übersetzen der angeführten Stellen habe ich, weil mir überflüssig scheinend, und um Raum zu sparen, unterlassen.

I. Aus der Einleitung.

A. Vorarbeiten.

1. R. Jakob ben Ḥajim in seiner Einleitung zur rabbinischen Bibel Ven. (separat herausgegeben von Ginsburg, R. Jakob ben Ḥajim: *Introduction to the Rabbinic Bible with an English Translation and notes*, London 1865) hat zum erstenmal mehrere abweichende Lesarten aus Talmud und Midrasch gesammelt und zum Teil auch zu erklären versucht.

2. Buxtorf, *Anticritica*, II. cap. 12 S. 808. Er bringt nur einige neue Beispiele.

3. Fromann, *Opuscula Philologica*, I S. 1—46, bringt in dem Aufsätze „An Variarum Lectiones ad Codicem V. T. colligi possint e Mischna“ 15 Varianten aus der Mischnah.

4. Capellanus, *Mare Rabbinicum perfidum*, fascic. X. (ed. Crenius), bringt mehrere Beispiele aus der Gemara.

5. Morinus, *Exercit. bibl.* II.

6. Surenhusius, *βιβλος καταλλαγῆς*, I, Thes. 36. II. Thes. 4, u. a. behandelt die Zitierart der Rabbinen und bringt einige Beispiele.

7. Lucas Gadd, *Dissert. philol.-critica aliquot exempla ex Targum et Talmud contra integritatem textus Hebraei allata examinans*.

8. Carpcov, *Critica Sacra* S. 126, 127.

9. Kennicott, *Dissertatio generalis in V. T.* § 35 und in seiner Variantensammlung Nr. 650 und passim. Für ihn hat Joh. Gill gegen 1000 Abweichungen zusammengestellt, die erste

größere Sammlung. Über den Wert dieser Sammlung s. Eichhorn, Einleitung II S. 452 Anmerkung und über Kennicotts rabbinisches Wissen Strack, Prolegomena S. 99.

Die in 3—8 genannten (mit Ausnahme von Surenhusius) sowie noch andere christliche Gelehrte, die hie und da über den textkritischen Wert des Talmuds sprechen, haben fast alle die von ihnen gebrachten Beispiele R. Jakob ben Ḥajim oder Buxtorf entlehnt, oft ohne ihren Gewährsmann zu nennen. Sie selbst haben den Talmud wahrscheinlich niemals aufgeschlagen. S. auch Strack, Prolegomena, besonders S. 97—101.

Zur Bestätigung dieses Urteils diene folgendes Beispiel. Frommann und viele andere nach ihm bringen als Variante aus Mischnah Peah VI, 4 'לא חשוב' für 'כל חשוב', Deut. 24, 19. Die betreffende Stelle lautet: 'יחיד שהתחיל בראש השורה ושכח לפניו ולאחריו, שלפניו אינו שכחה ושלאחריו שכחה, מפני שהוא בכלל חשוב, זה הכלל, כל שהוא לפניו אינו שכחה. בכלל חשוב שכחה, אינו בכלל חשוב אינו שכחה. . . .'. Wie man sieht, handelt es sich hier nicht um ein direktes Zitat, sondern es wird bloß das betreffende Verbot genannt und in solchen Fällen hat der rabbinische Sprachgebrauch durchwegs כל für לא. Hier nur einige Belegstellen. Toseftha Rosch Ha-Schana I, 2, Erachin III, 18 כל האחר (Deut. 23, 22); eine Barajtha in Pesahim 41^b zitiert aus Ex. 12, 9 konform dem Massorahstexte 'אל תאכלו ממנו נא ובשל מבושל במים', in der Erörterung dieser Stelle aber heißt es sechsmal 'כל תאכל נא'; Pesahim 43^b, 94^b bringt der Tannaite R. Elieser aus Deut. 16, 3 'לא תאכל עלי חמץ', hat aber in seiner Erklärung 'כל תאכל', ebenso R. Simon ben Johai in Sifre Deut. § 130 und Pesahim 28^b; Mechiltha Absch. 7^a, 9^a, 10^b, 20^b und eine Baraita Pesahim 5^b, 27^b haben neben dem richtigen Zitat 'לא יראה לך חמץ' (Ex. 13, 7) und 'לא ימצא' (Ex. 12, 19) in der Erörterung mehrerer Male 'כל יראה' und 'כל ימצא'; Mechiltha das. 18^a hat neben 'לא תשברו' (Ex. 12, 46) 'כל תשברו'; die oben genannte Baraita in Pesahim (28^a) hat aus Ex. 12, 10 'לא תחירו' und 'כל תחירו'; vgl. auch noch Sifra zu Lev. 22, 17—26 (den ganzen Abschnitt), zu 23, 1f., ferner Babli (und Jerusch. zu den betreffenden St.) Bezah 19^b, Rosch ha Schanah 4^a—5^b, Pesahim 53^b, Nasir 35^b, Schebuoth 26^a, 35^b, Hullin 7^b und 114^b, Sebachim 29^{a-b}, Temurah 7^b und 10^b, u. a. Die angeführten Stellen können um ein Vielfaches vermehrt werden, fast jeder Talmudtraktat liefert eine Anzahl Beispiele für כל

anstatt לא oder אל, wo nicht direkt zitiert wird.¹ Es ist daher zu verwundern, daß auch Strack S. 95 diese ‚Variante‘ bringt.

Genau so ist es um eine zweite Variante Fromanns bestellt. Aus Berachoth VII, 3 wird אָרְנִי für יהוה (Ps. 68, 27) gebracht. Aber in der gesamten rabbinischen Literatur, besonders aber in der talmudisch-midrassischen, wird für ארני immer יה, oder ein anderes Zeichen² geschrieben, wie für יהוה. Die M T konforme Schreibung ארני ist eine äußerst seltene Ausnahme. Eine Erscheinung, die in der gleichen Aussprache beider Gottesnamen ihre Erklärung findet. Beispiele: Num. 14, 17 בַּח אַרְנִי, Babli Sabbath 89^a, Synhedrin 11^b, Threni Rabbathi zu 1, 6, Seder Eliah rabbah cap. 29 (ed. Friedmann S. 144) ה' ebenso Tanḥuma Absch. שלה § 13 und Num. rabbah kap. 16 § 22. יגדל נא כח ה', תנצח מרת הרהמים למדת הדין, schreibt aber ה'.³ Jes. 3, 17 — Sabbath 62^b, Lev. rabbah cap. 16 § 1 und cap. 17 § 3, Num. rabbah cap. 17 § 5, Threni rabbathi zu 4, 15, Tanḥ. Abschn. מְצֹרֶעַ § 4, Tanḥ. Ed. Buber das. § 9 und 10, Pesiktha rabbathi 145^b (zweimal) ה'. Jes. 4, 4 — Sotah 12^b, Gen. r. cap. 48 § 10, Num. r. cap. 14 § 2, Threni rabbathi zu 1, 2 אוֹכְרָה v. Kohemoth rabbah zu 11, 1, Tanḥuma Abschn. וִירָא § 4 und Abschn. וַיֵּנֶשׁ § 9 ה'. Jes. 7, 8 Gen. rabbah cap. 98, § 11 (alte Ausg.), Midrasch Ps. 18, 41 (alte Ausg.), Seder Eliah, r. l. c., Pesikta rabbathi 111^a ה'. Ide. 16, 28 — Babli Sotah 10^a, Gen. r. cap. 66 § 3, cap.

¹ Interessant ist es, daß dieser rabbinische Sprachgebrauch sogar bei den Karäern Eingang gefunden hat. So schreibt Aron ben Eliah Nikomediensis (Aron II) in seinem Gann-Eden (גַּן עֵדֶן, verf. 1354, gedr. Eupatoria 1866) S. 45^a—46^a: בַּל יִצָּא und בַּל יִרָא.

² In älteren Hss.: יי, יי, bei den Karäern oft יי, so auch ein Fragment von Aboth d. R. N. in ms. Vat. N. 44, vgl. A. d. R. N. ed. Schlechter S. 150—160. Bei spätern Rabbinen auch ד', und in mittelalterlichen Gebetbüchern „ oder יי, wie in Isserleins פִּסְקִים וְחֻמְּסִים N. 171 und Leket Joscher ed. M'kitze Nirdamim (Freimann) Berlin 1904 II S. 57 mitgeteilt wird. Für יהוה schreiben die Kabbalisten יידי, R. Elasar Rokeah יידי (יִדִּי Absch. יִדִּי). Ein aramäischer Papyrus der Sammlung Erzherzog Rainer schreibt für יהוה יידי, vgl. Epstein, Beiträge zur jüdischen Altertumskunde, S. 116, Anm. 2.

³ Herr Prof. Bacher, in seiner Randbemerkung zu dieser Stelle (diese Prolegomena lagen ihm im ms. vor) meint, daß der Midrasch, in dem er von יהוה in bekannter agadischer Auffassung spricht, letzteres auch im Texte gelesen. Bei dieser Annahme ist nicht einzusehen, was

98 § 18, Num. r. cap. 9 § 24 ה'. II R. 19, 23 — Toseftha Sotah III, 17, Mechiltha בשלח (36a) Synhedrin 94^b, Tanḥuma בשלח § 12 (alte Ausg.) und ה' 2 § 2 (י"י). Jes. 9, 16 — Sabbath 33a, Kethuboth 8^b ה'. Jes. 11, 11 — Gen. r. cap. 42, § 4 und cap. 70, § 6, Ex., r. cap. 1 § 5, Num. r. cap. 13 § 5, Ruth rabbah cap. 1 Ende, Threni r. zu 1, 22, Pesiktha r. 158^a ה'. Jes. 22, 5 — Threni r. פתחתא 24 ה'. Jes. 22, 12 — Haggiga 5^b (in den alten Ausg.), Abodah sarah 3^b, Threni r. l. c. und zu 1, 2 v. אכרה, Koheleth r. cap. 3 § 10, Midrasch Ps. 20, 1 (alte Ausgaben) ה'. Jes. 50, 4, 5, 7 — Seder Eliah r. cap. 18 S. 94, Pesiktha r. 151^a (2 mal) ה'. Jes. 61, 1 — Abodah sarah 20b, Mechiltha Absch. יתרו (72a). Lev. r. cap. 20 § 2 Threni r. zu 3, 49 ה'. Ez. 5, 7 — Midrasch Sam. cap. 22, § 3 ה'. Ez. 18, 32 — Cant. r. zu 5, 16, Seder Eliah suta cap. 9 S. 189 ה'. Ez. 20, 33 — Rosch ha-Schanah 32^b, Synhedrin 105^a, Num. r. cap. 2 § 16 ה'. Ez. 33, 11 — Cant. r. l. c., Seder Eliah suta l. c., Tanḥuma Absch. וירא § 8 (alte Ausg.) ה'. Amos 3, 7 — Toseftha Jadajim II, 16, Jeruschalmi Sotah I, 9 und Jephe Mareh Nr. 16, Gen. r. cap. 49, § 3 und cap. 99 § 2, Koheleth r. cap. 1 § 27, Tanḥuma Absch. וירא § 5, Seder Eliah r. cap. 18 S. 93 und cap. 23 S. 124 ה'. Amos 7, 7 — Rosch ha-Schanah 31^a, Baba Mezia 59^a, Aboth de R. N. cap. 34, Lev. r. cap. 33 § 2, Thr. r. פתחתא 25, Tanḥuma נח § 8 ה'. Amos 9, 1 — Rosch ha-Schanah 31^a, Aboth d. R. N. l. c., Gen. r. cap. 68 § 16, Lev. r. cap. 33 § 3, Thr. r. פתחתא 25 ה'. Ps. 22, 31 — Synhedrin 110^b, Jerusch. Schebiith IV, 8 und im Jefe Mareh N. 6 ה'. Ps. 66, 18 — Kidduschin 40^a, Jerusch. Peah I, 1 (4^b) und im Jefe Mareh N. 23, Tanḥuma אמור § 16 ה'. Ps. 68, 18 — Gen. r. cap. 75 § 10, Ex. r. cap. 29 § 2 (2 mal) ה', trotz der Betonung: אין כתיב ביור אלא באל"ף דל"ת, ferner Num. r. cap. 11 § 7, Mid. Ps. 17, 2, Pes. r. 102^b, 104^b und 189^b ה'. Dan. 9, 7 — Synhedrin 93^a u. a. ה'. Diese Beispiele genügen doch, um die Tatsache zu erhärten, daß aus der Schreibung ה'

den Agadisten auf מרת הרין = מרת אדני geführt, während מרת הרחמים leicht aus den folgenden V. erklärt wird. Für meine Auffassung spricht Nahmanides im Kommentar z. St.: האמת תמיד מסני שהשם במקום הזה כתוב באל"ף דל"ת ויאמר שיהיה הגדולה ככה רחמים כי מרת הרין היא שמתוחה כנגדם Vgl. auch Bahja b. Ascher z. St.

nicht auf ידור im Texte geschlossen werden kann.¹ Aber ich wundere mich nicht, daß Strack (S. 96) diese Variante bringt, wenn Rosenfeld dasselbe mehrmals tut. Ihm, der ein Buch über die Varianten in der talmudischen Literatur geschrieben, der aus dieser Literatur nicht weniger als 1381 ‚Varianten‘ gesammelt und der auch in einem anderen Buche mit dieser Materie sich beschäftigt hat, ihm sollte doch eine Erscheinung nicht entgangen sein, der in jeder der von ihm benützten Schriften unzähligemal begegnet werden muß. Doch über ihn später.

10. R. Salomo Jedidia mi-Norzi in seinem bekannten Massorahwerke Minḥath Schaj (מנחת שׁי) bringt öfters Stellen aus Talmud und Midrasch, aus denen auf den Text der in ihnen besprochenen Bibelstellen geschlossen werden kann. Aber größtenteils solche, die den Massorahtext bestätigen. Die Zahl der von ihm gebrachten antimassoretischen Lesarten ist nicht sehr groß. In bezug auf die Zahl der abweichenden Lesarten bleibt daher die Gill-Kennicottsche Sammlung die erste größere. — Norzis diesbezüglicher Standpunkt ist der aller älteren Rabbinen, daß trotz der Verehrung, die man sonst dem Talmud zollen muß, seine antimassoretischen Lesarten a limine zurückzuweisen sind. Daß bei einer solchen Ansicht die kritische Prüfung, weil zwecklos, keinen Platz hat, ist verständlich und auch verzeihlich. Spätere größere und kleinere Abhandlungen und Sammlungen, soweit sie mir bis jetzt bekannt geworden sind, sind in alphabetischer Ordnung ihrer Verfasser oder der Werke, in denen sie vorkommen, folgende:

11. Bacher, Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1871 S. 211—213: Varianten aus dem Targum zu Hiob; 1872, S. 463—465: Varianten aus dem Targum zu den Psalmen; Aus der Schrifterklärung des Abulwalid Merwan Ibn-Ġnaḥ S. 88—91 und dazu Nachtrag in der Vorrede zum ספר השרשים S. XLI; Ein hebräisch-persisches Wörterbuch aus dem vierzehnten Jahrhundert (Jahresbericht des Budapester Rabbiner-Seminars 1899/1900) S. 103 ff. Die in Bachers Agada-Werken zerstreut vorkommenden, auf unser

¹ Eine andere Unbegreiflichkeit ist es, wie Gesenius zu Jes. 6, 1; 9, 1 behaupten und Hermann Deutsch im Magazin für die Wissenschaft des Judentums 1885, S. 87 ihm nachschreiben konnte, daß ‚die Zitate in der Schreibung אדי für ה' abzuweichen pflegen‘.

Thema bezüglichlichen Bemerkungen sind im Sachregister zu den einzelnen Bänden unter der Rubrik ‚Wortdeutung und Änderung der Buchstaben‘ verzeichnet.

12. Bardowicz, Leo, zur Geschichte der althebräischen Orthographie, einige Varianten in bezug auf plene und defektive Schreibung.

13. Berlin (auch Pick), R. Jesaiah, ¹הפלאה שבערכין s. v. מאה, bringt einige Varianten, besonders aus Raschis Kommentaren.

14. Berliner, Monatsschrift 1862, S. 213, Varianten aus Raschi.

15. Chajes, H. P., Revue des Etudes Juives 1891 S. 123—125, ‚Quelques remarques sur les citations bibliques dans le Talmud‘.

16. Cornill, in seinem Ezechielkommentar und in Stades Zeitschrift für die altt. Wissenschaft, Jahrgang VII S. 187—202 behandelt ‚das Targum zu den Propheten‘.

17. Deutsch, Hermann, die Sprüche Salomos, im Magazin für die Wissenschaft des Judentums 1885, S. 81—94, ‚Einzelne Abweichungen vom Texte der Massorah‘.

18. Eger, R. Akiba, in seinen Glossen² zu Sabbath 55^b, mehrere Beispiele.

19. Eichhorn, Einleitung II, Varianten aus Targum und (S. 456) aus Kimhis Wörterbuch.

20. Geiger, Jüdische Zeitschrift, IV S. 43, 99 f., 165 bis 171; V S. 236, 285, 515; Zeitschrift für Wissenschaft und Leben Jahrgang 1868, S. 22, 25; Urschrift S. 251, 256, 257, 288, 293, 300, 314, 315, 343, 401, 438, 481, 493; Nachgelassene Schriften, IV S. 29 f.

21. Jad Maleachi (יד מלאכי) N. 283, einige Beispiele.

22. Pick, Bernhard, in Stades ZATW VI S. 23—29. ‚Die Tosefta-Zitate und der hebräische Text‘; S. 101—121 ‚Text-Varianten aus Mechiltha und Sifre‘. Für die Kritiklosigkeit Picks ist die Tatsache charakteristisch, daß er für seine Sammlung aus Mechiltha und Sifre die jüngsten Ausgaben (Mech. Weiß 1865; Sifre Friedmann 1870) benützte, von der Mechiltha

¹ Additamenta zu R. Nathan ben Jehiels Aruch, ed. Rosenkranz, Wien 1859.

² In den jüngeren Talmudausgaben, z. B. Lemberg 1861 und in der großen Wilnaer Ausgabe.

nicht einmal die viel korrektere Ausgabe Friedmanns. Wenn in Toseftha Sotah IX, 4 (ed. Zuckermantel S. 312) für פלשתים in I S. 4, 9 פלשת steht, so ist das nach Pick eine Variante, wo in Wirklichkeit bloß der Abkürzungsstrich (פלשת)¹ fehlt. Vgl. auch Derenbourg in ZATW VII S. 91—93.

23. Ratner, B., Einleitung in den Seder Olam rabbah S. 101—106, bringt einige Beispiele und unterzieht auch einige sonst angeführte Varianten einer Kritik.

24. Reifmann, Jakob, Ha-Karmel (הכרמל) I S. 128, 129; Ha-Schaḥar (השחר) II S. 345, 349, 373; Beth-Talmud I S. 217, 248, 383; II S. 50, 152, 153, 222, 376. Auch dieser Gelehrte, den sonst kritischer Scharfblick auszeichnet, zeigt beim Auffinden von Varianten in Targum, Talmud und den Midraschim eine geradezu unverzeihliche Leichtfertigkeit. Ein Beispiel, zugleich auch für die Notwendigkeit der Textvergleichung. In Tanḥuma אהרי § 1 wird Koheleth 9, 2 auf verschiedene historische Persönlichkeiten gedeutet. Da heißt es nun: לטוב זה משה שנאמר ותרא אותו כי טוב הוא (Ex. 2, 2), ולטוב זה דוד שנאמר וישלח (I S. 16, 12) ויביארו והוא ארמוני עם יפה עינים וטוב ראי. Daraus schließt Reifmann, Beth-Talmud II 1886 S. 376, daß Tanḥ. nicht, wie zitiert wird, לטוב ראי, sondern טהר עינים wie Hab. 1, 13, gelesen hat. Nach dem vorliegenden Text allerdings mit Recht. Aber der Text ist hier verderbt. In Tanḥuma ed. Buber lautet der betreffende Passus: . . . לטוב זה דוד. . . כטוב זה משה. Tanḥ. ed. Buber, der bloß ein Jahr früher (1885) gedruckt wurde, mag Reifmann noch nicht gekannt haben, aber auch im alten Tan., ואחרון § 1 (so auch in Tanḥ. Buber), in Pes. d. R. Kahane 168^{ab}, Koheleth. r. cap. 9 § 1, Lev. r. cap. 20 § 1 und in Raschi z. St. in Koh. (vgl. auch Jalkut Koh. § 989) lautet die Stelle: . . . בטוב זה דוד. Das hätte einem Gelehrten von der Belesenheit Reifmanns nicht entgehen können, wenn er die Stelle hätte prüfen wollen.

25. Rosenfeld in seinem ספר חקת התורה, Wilna 1864.

26. Schorr, O. H., He-Ḥaluz I S. 97—116; II S. 56; III S. 97; IV S. 80; X S. 46; Geigers Zeitschrift für Wissenschaft und Leben VI S. 308, Varianten aus Targum, Talmud, den alten Midraschim und Qimḥis und Parḥons Wörterbüchern.

¹ Wie Toseftha Sotah XI, 5 (S. 315').

Ihm handelt es sich bloß darum, Waffen gegen den von ihm leidenschaftlich gehaßten Massorahtext zu gewinnen; daher sind ihm einfache Schreib- oder Druckfehler echte Varianten; daher preßt, dreht und wendet er ganz harmlose Stellen so lange, bis eine Variante zustande kommt. Einige dieser Varianten sind schon von Pinneles, *דרכה של תורה* S. 190 ins rechte Licht gesetzt worden.

27. Strack, *Prolegomena critica in V. T.* (Leipzig 1873) S. 60—111. Er bringt größtenteils schon bekannte Beispiele, die er auch zum Teil einer Prüfung unterzieht. Aber auch er verwandte darauf nicht die gehörige Sorgfalt. Beispiele oben bei den Fromannschen Varianten. Hier noch ein charakteristisches Beispiel. S. 95 N. 8 bringt Strack aus *Jadajim* IV, 4 zu *Amos* 9, 14 *ושבתי את שבות עמי ישראל* die Variante *ושבתי את שבות עמי ישראל ויהודה*. Nun kommt aber *Jer.* 30, 3 die Stelle genau so vor, wie sie in der *Mischnah* zitiert wird, nur der Index am Rande verweist irrtümlicherweise auf *Amos* 9. Das hat Strack irregeführt. Aber die eigentliche, zwar unschuldige, Urheberin dieses Irrtums ist die Konkordanz, mit deren Hilfe der Index verfaßt wurde. Sie bringt nämlich aus *Jer.* 30, 3 bloß *ושבתי את שבות עמי*, aus *Amos* 9, 14 hingegen *ושבתי את שבות עמי ישראל*, was mit dem Zitate der *Mischnah* genauer übereinstimmt. Ein Gelehrter vom Range Stracks hätte vorsichtiger sein müssen. Auch *Zuckermann* hat sich zu *Toseftha Jadajim* II, 17, wo übrigens *יהודה* fehlt, vom Rand-Index im *Talmud* verleiten lassen. Auch *Büchler*, *Entstehung der hebräischen Akzente* S. 139, zitiert dieses Beispiel aus Strack, ohne an die Stelle in *Jer.* zu denken. Je größer das Vertrauen, das man einem Gelehrten entgegenbringen darf, desto größer muß seine Vorsicht sein.

28. *Tychsen*, *Repertorium für biblische und morgenländische Literatur* I S. 169 f., Varianten aus handschriftlichen Kommentaren *Raschis*. Seine Sammlung, größtenteils aus Stichwörtern, ist eben deswegen von problematischem Wert, weil die Stichwörter, wie *Berliner* in der Einleitung zu der von ihm edierten *Massorah* zum *Targum Onkelos* es wahrscheinlich macht, nicht von den Kommentatoren selbst, die ihre Bemerkungen am Rande ihres Handexemplars geschrieben, sondern von den Abschreibern stammen.

29. Zion, hebräische Zeitschrift, I S. 100—102; 133, 134; II S. 67, mehrere Beispiele.

Einzelne Beispiele, Notizen und Bemerkungen habe ich noch in folgenden Schriften und Zeitschriften gefunden:

30. Baer, in den kritischen Noten zu den einzelnen biblischen Büchern seiner Ausgabe.

31. Bibelausgaben von Ginsburg und Kittel, Noten (in bezug auf Targum).

32. Bibelkommentare von Gesenius, Delitzsch und Grätz. In bezug auf Targum auch bei Budde, Driver (Notes on the hebrew text etc.), Hitzig, Klostermann, Wellhausen (Text der BB. Samuelis) u. a. Komm.

33. Birkhat ha-Zebah (ברכת הובה), Kommentar zur Ordnung Koddoschim von R. S. Koeidnower, zu Erachin 33^a.¹

34. Büchler, Entstehung der hebräischen Akzente, S. 100³, 103, 112¹, 113, 139.

35 Ewald-Dukes, Beiträge II S. V.

36. Friedmann, Einleitung zu seiner Ausgabe des Seder Eliah rabbah und Suta, S. 133¹. In seinen Noten zu Mechiltha, Sifre, Pesiktha rabbathi und Seder Eliah macht Friedmann jedesmal auf die Abweichung vom Bibeltext aufmerksam.

37. Kirchheim, ברמי שומרון, Einleitung (Brief Luzattos).

38. Krochmal, N., מורה נבוכי הזמן Ende.

39. Kunitz, Moses, Ben-Johai (בן יוחאי) S. 66, 70, 73, 83.

40. Pinneles, דרכה של תורה (Wien 1861) S. 94—96, 190.

41. Pollack, G., Halichoth Kedem (הליכות קדם), Schreiben Luzattos).

42. Rapoport, Erech Millin 47^a, Biographie Sa'adiah Note 37 (ביכורי העתים 1828 S. 32).

43. Responsen מים רבים des R. Raphaël Meldola (Amst. 1723) III N. 55, 56.

44. Responsen נורע ביהודה II Rezension N. 88 (Landau und R. Jesaiah Berlin).

45. Seligsohn, De duabus Hierosolymitanis paraphrasibus S. 16 (zu Onkelos).

¹ Im Namen des berühmten R. Lippmann Heller (1597—1654) wird die Bemerkung mitgeteilt, daß das Targum zu Prov. 6, 7 קציר für unser קצין gelesen, was jedoch der Verfasser mit den Worten: והוא דיוק — es ist gezwungen — zurückweist.

46. Wünsche, Bibliotheca rabbinica S. 265.
47. Beth-Talmud I S. 49, 50, 241; II S. 15, 26, 32, 89, 112,¹ 258.
48. Ha-Hoker (החוקר) I 147—150 (Epstein).
49. Ha-Karmel (הכרמל) I S. 283.
50. Ha-Schaḥar (השחר) II S. 336; III S. 411.
51. Jahrbücher, Brülls, IV S. 166.
52. Kheneseth ha-gedolah (כנסת הגדולה) 1891 S. 72—74.
53. Kherem Hemed (כרם חמד) 1836 S. 83.
54. Khochbe Jizhak (כוכבי יצחק) 1845, Heft 5 S. 26.
55. Literaturblatt, Rahmers, 1875 S. 83; 1880 S. 191.
56. Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums: 1855 S. 278, 433. 1861 S. 23, 24, 27, 78, 151. 1862 S. 434, 475. 1863 S. 358. 1864 S. 72, 73, 75, 224, 257, 358. 1869 S. 50, 81, 495, 496, 497. 1870 S. 551 Anmerk., 553. 1872 S. 364, 387, 390, 552. 1873 S. 567. 1875 S. 123.
57. Ozar Neḥmad (אוצר נחמד) 1856.
58. Zeitschrift für die altt. Wissenschaft IV S. 243; V S. 26.

59. Rosenfeld, משפחת סופרים, Wilna 1883. Wie schon erwähnt, ist das die größte Arbeit auf unserem Gebiete; die größte in bezug auf die Zahl der gesammelten Stellen, über ihren Wert ist schon früher das Urteil gesprochen worden. Ich muß nun dieses harte Urteil begründen.

1) Rosenfeld hat den Text seiner Quellen nicht geprüft; weder die alten Ausgaben, noch die Sekundärquellen hat er zu Rate gezogen. Im Jahre 1884 waren Rabinowicz' *Variae lectiones* fast vollständig erschienen und in Rosenfelds Buch wird höchstens zwei- oder dreimal eine handschriftliche Lesart angeführt. Der Jalkut, dieses textkritisch und als Fundgrube alter, sonst unbekannter Midraschim so hochwichtige, unschätzbare Werk hatte das Unglück, überhaupt von Rosenfeld nicht gekannt zu sein. Wozu auch Textkritik seiner Quellen für einen, der die talmudische Literatur nicht auf ihr Verhältniß zum massoretischen Text untersucht, sondern in

¹ In einem von Kaufmann veröffentlichten Brief des R. Ḥaim Ibn-Musa (XV. Jahrhundert) heißt es: סמך שאינו מהכ"ד וכבר נמצא אחר מן החכמים שהביא סמך שאינו מהכ"ד (Berachoth 61^a — I S. 2. 11).

ihr bloß Belege für Kennicott und de Rossi sucht! Daß dies sich aber so verhält, beweist die Tatsache, daß er fast durchwegs nur solche ‚Varianten‘ bringt, die mit Codices bei Kennicott und de Rossi übereinstimmen. Für einen solchen Zweck sind Textkritik und Verständnis der Quellen nicht bloß entbehrlich, ja vielmehr unzutraglich, daher hat Rosenfeld oft auch solche Stellen mißverstanden, wo für jeden unparteiischen Leser ein Mißverständnis unmöglich ist, wie z. B. seine ‚Variante‘ zu I S. 2, 3, ולא aus Mid. Sam. zeigt.¹ — Diese meine Behauptung habe ich zu meiner Genugtuung von M. Friedmann bestätigt gefunden. In seiner Einleitung zum Seder Eliah S. 133 Anm. 1 schreibt er in seiner trefflichen, kurzen Weise: ודרך אותו ההכם היתה לבדוק אחר נוסחאות קעניקאט ורי ראססי אם לא נמצא להם דונמא בדברי רבותינו ו"ל ולא שם עיניו בדברי רבותינו ו"ל לעמוד על תוכן דבריהם.

2) Rosenfeld hat die Quellen nicht kontinuierlich gelesen, sondern seine Belege für Kennicott und de Rossi mit Hilfe des bekannten בית אהרן gefunden. Es ist ja höchst sonderbar, wenn man in einem Buche, in dem es von Talmud- und Midraschstellen wimmelt, folgendes liest: ורע הכתוב בנמרא לא מפורש שם יהוה, ורק כתוב ה' לבד,² הוא רק במקום שהכמינו ו"ל רוצים להוכיח שם הויה (יהוה) כותבים, על כן כל מקום שתמצא ה' לבד, הכונה רק שם הויה . . . ולא וולת. Daß das nicht wahr ist, daß vielmehr ה' auch für ארני steht, ist oben (S. 10f.) durch Hunderte von Beispielen zur Evidenz bewiesen worden. Hätte Rosenfeld nur einen Talmudtraktat oder bloß einige Kapitel des Midrasch kontinuierlich durchsucht, er hätte unmöglich eine so grundfalsche Behauptung aufstellen können — es sei denn als bewußte Unwahrheit. Er hat aber die Bibelstellen, zu denen Kennicott oder de Rossi Varianten bringen, die allein er ja finden wollte, bloß mit Hilfe des genannten Werkes aufgesucht. —

¹ Ich greife dieses eine Beispiel aus Hunderten heraus, weil dabei, ohne ein Wort hinzufügen zu müssen, bloß durch Unterstreichen der betreffenden Worte klargemacht werden kann, daß ein Mißverständnis ausgeschlossen ist. Rosenfeld behauptet nämlich, Mid. Sam. kenne das Kethib ולא nicht. Nun lautet die Stelle cap. 5 § 10, übrigens auch von Norzi zitiert, wie folgt: אם לו נתכנו, אין אני יודעין, אם עלילות, אם עלילות שאינן מכוונות לו . . . Vgl. auch die Bemerkung Bubers z. St.

² Aber יהוה wird ja im Talmud (und bei den Rabbinen) niemals geschrieben; auch nicht bei den Karäern.

Diese Tatsache erklärt auch eine andere Ungeheuerlichkeit. Man bedenke: ein Forscher, der aus der talmudischen Literatur Varianten zum Bibeltext sammelt, kennt nicht die Toseftha und den Sifre, nach der Mischnah die ältesten tanaitischen Quellen. Ebenso wenig kennt er einen der ältesten Midraschim, die Pesikta de R. Kahane. Dafür gehören ihm der sehr späte Num. rabbah und die noch spätere Soharliteratur, die zum Teil (z. B. die *תיקני הדור*) sogar dem XIV. Jahrhundert angehört, zur talmudischen Literatur. Die Sache ist eben die. Der Verfasser des *בית אהרן* hat zur Toseftha, Sifre und zu der von ihm gar nicht gekannten Pes. de R. Kahane keinen Index, dagegen einen sehr ausführlichen zum Sohar und seinen Nebenwerken. Daß aber Rosenfeld trotzdem aus Sifra 20 und aus Mechiltha 8 Stellen bringt, bleibt mir ein Rätsel, da ja *בית אהרן* zu diesen Werken keinen Index hat. Hier muß ein Zufall mitgespielt haben.

3) Die primitivsten Voraussetzungen, die Grundgesetze der agadistischen Deutungsmethode sind Rosenfeld fremd. Ihm sind die Verwechslung von ה' und ח (Prov. 12, 10), ש' und ש (Prov. 27, 26) und ähnliche Buchstabenänderungen Textvarianten. Der bekannte Satz des Jeruschalmi:¹ *לא מתמנעין רבנן דרשין בין ה"א* ist Rosenfeld nicht bekannt; daß sogar manche Halacha auf der Deutung ח = ה' und umgekehrt gegründet ist,² weiß Rosenfeld nicht oder will davon nichts wissen.

4) Dazu kommt noch die Mangelhaftigkeit seiner Sammlung. Ein Beispiel. Zum ganzen ersten Samuelbuche hat Rosenfeld nicht mehr als 29, sage neunundzwanzig Stellen, darunter zwei, die gar nicht hiehergehören, und mehrere, auf die schon Norzi aufmerksam gemacht, die übrigen aber teils auf Mißverständnis beruhen, teils als einfache Schreibfehler zu erkennen sind. Ein anderes Beispiel. Zu den Sprüchen hat Rosenfeld 53 Stellen von der gekennzeichneten Art. Aber schon das Targum allein hat mehr als 150 Abweichungen.

Das sind die Hauptfehler der Rosenfeldschen Arbeit. Wollte man auf Einzelheiten eingehen, müßte man ein Buch schreiben. Was noch alles über *משפחת מופרים* zu sagen wäre,

¹ Peah VII, 6; Ma'asser Scheni V, 2; Sabbath VII, 2 (20^b 57. 56^a 52. 9^b 1 v. unten).

² Vgl. Berachoth 35^a und Jeruschalmi l. citatis.

kann kurz mit den bekannten Worten Lessings gesagt werden: ‚Das Neue ist nicht wahr, das Wahre ist nicht neu.‘

Zu nennen sind noch folgende zwei Schriften: 60 Waldberg, דרכי השיניים und S. R. Edelmann, המסלות. Beide verfolgen denselben Zweck: zu beweisen, daß im Talmud und den Midraschim keine Abweichungen vom Massorahstext vorkommen. Waldberg, scharfsinnig und gelehrt, spitzfindig und rechthaberisch, glaubt (im 10. Kapitel seines Buches) bewiesen zu haben, daß von den abweichenden Zitaten, die R. Akiba Eger anführt — andere kennt er nicht oder will er nicht kennen — höchstens 3 oder 4 als Varianten gelten können. Folglich, schließt nun Waldberg, haben die Rabbinen höchstens 3 oder 4 vom Massorahstext abweichende Lesarten gehabt. Im Sinne und im Dienste dieser Logik baut er das einfache, durchsichtige Prinzip der Buchstabenänderung zu einem so unnatürlichen, künstlich verschlungenen System aus, daß man staunen muß, wie ein Mann von der Gesinnung Waldbergs, der die Rabbinen so hochschätzt, ihnen eine Behandlung des Schriftwortes zumuten kann, die zahlen-künstlerische Spielerei und nicht Deutung genannt werden muß. Die Buchstaben werden nach Ähnlichkeit der Form oder der Aussprache, nach ihrer Stellung in irgend einem Alphabet oder nach einem andern, schon an sich nicht ganz einfachen Prinzip geändert, ihr oder ihrer Stellvertreter Zahlenwert wird reduziert oder erhöht, dann ergibt sich, nachdem noch eine Verschiebung oder Umstellung der Buchstaben vorgenommen wird, ein der Deutung entsprechendes Wort. Zu einem derartig komplizierten Mechanismus hat Waldberg den einfachen Vorgang der Buchstabenänderung entwickelt. Und nicht bloß ausnahmsweise mancher Agadist, in vereinzelt, seltenen Fällen soll solcher und ähnlicher Transaktionen und Kombinationen sich bedient haben! Eine der verhältnismäßig einfachsten ‚Erklärungen‘ als Beispiel. Lev. r. cap. 26 § 7 sagt R. Ebo (איבו) באברהם מהו: אברהם ושאל, אברהם בדרך ארץ, שני אנשים נהגו בדרך ארץ, אומר, ויקח את שני נעריו עמו (Gen. 22, 3) ומי היו ישמעאל ואליעזר, בשאל מהו אומר, וילך הוא ושני אנשים עמו (I S. 28, 8), ומי היו אבנר ועמשא.¹ Die Voraussetzung, daß die Begleiter Abrahams Ismaël und

¹ Vgl. auch Tanḥuma Absch. אמור § 2 (ed. Buber § 4).

Elieser gewesen, ist in den tatsächlichen Verhältnissen begründet und auch im Texte durch das Suffix יי — seine angedeutet. Ebenso natürlich ist es, bei den Begleitern Sauls an Abner und Amasa zu denken, nur muß man dabei annehmen, daß der Agadist I S. 28, 8 אנשיו — seine Männer gelesen hat, wie das Zitat in den Parallelstellen¹ auch in der Tat lautet. Um diese einfache, natürliche Erklärung zu verhüten, erklärt Waldberg: In den Worten שני נעריי sind je zwei Buchstaben von Ismaël (ש und י) und Elieser (ע und ר) enthalten, ebenso in א אנשים und נ von Abner, ש und ם von Amasa. Daraus hat R. Ebo seine Angabe geschöpft! Als notwendige Konsequenz seiner ‚Erklärung‘ hätte Waldberg auf Grund von Num. 22, 22 שני נעריי noch hinzufügen müssen, daß Ismaël und Elieser auch die Begleiter Bileams gewesen. — So sehen die einfachen Erklärungen Waldbergs aus.

Die zweite Schrift, Edelmanns המסלות, habe ich nicht benutzen können, ich kenne sie nur aus einer Anführung bei Hermann Deutsch im Magazin 1885 S. 92. Nach Deutsch enthält dieses Werk ‚nichts Wesentliches für unseren Gegenstand und verteidigt die sinnlose Behauptung, die Anführungen der Rabbinen wichen überhaupt von dem mass. Texte nie ab‘.

B. Zitierart.

1. Auf ungenaues zitieren wird schon im Talmud selbst aufmerksam gemacht. Berachoth 55^b: לקיים מה שנאמר כל החלומות הולכין אחר הפה קרא הוא, אין ובררבי הולכין אחר הפה. אטו כל החלומות הולכין אחר הפה קרא הוא, אין ובררבי אלעזר דאמר ר' אלעזר מניין שכל החלומות הולכין אחר הפה, שנאמר ויהי עליו הכתוב^b: Baba Kamma 81^b. כאשר פתר לנו כן היה (Gen. 41, 13). אומר מהויות טוב אל תקרי רע, ומי כתיב מהויות טוב אל תקרי רע, אין כתיב (Prov. 3, 27) כהאי גוונא אל תמנע טוב מבעליו.

2. Über eine mit dem Bibeltext im Widerspruch stehende Angabe des Talmuds wird schon R. Jehudai Gaon gefragt. Responsen der Gaonim ed. Lyck 1864 N. 45 Ende: חוב שמ"ק: (Sotah 10^a) אמר שמשון לפני

¹ Gen. r. cap. 55 Ende in allen alten Ausgaben und in Midrasch Sam. cap. 24 § 2.

הקב"ה רבש"ע [ריבוננו של עולם] זכור לי כ"ב שנה, והוא כתיב והוא שפט את ישראל עשרים שנה (Ide. 16, 31), ולא פשט. ובסדר עולם (cap. 12) נמי וששאלתם: Dieselbe Frage wurde auch später an R. Hai Gaon gerichtet. In Horowitz' בית נכות ההלכות II S. 46 N. 18: הא דאמרי רבנן אמר שמשון לפני הקב"ה זכור לי כ"ב שנה ששמשתי את ישראל, והכתוב אומר והוא שפט את ישראל עשרים שנה, מה טיבן של שתי שנים הללו. כך ראינו ששאלה זו אמרו שנשאל עליה מר רב יהודאי נאון ז"ל ולא השיב, ושלא הפך לומר דבר שלא שמע מרבתי.

3. R. Hai Gaon verdanken wir auch die erste bekannte Bemerkung über die Zitierweise der Talmudisten im allgemeinen, in einem auch in anderer Hinsicht interessanten Responsum. Resp. der Gaonim ed. Lyck N. 27: וששאלתם הא דאמור רבנן בב"ק (Baba Kamma 92^b) דבר זה משולש בכתובים כל עוף למינו ישבון ובן אדם לדומה לו, ואינו בכתובים. הכין הוא אלא דברי בן סירא הם¹ וכתובים היו אבל לא בכתבי הקדש ועוד רגילים רז"ל שאומרים טעם המקרא שלא כלשון הכתוב כדאמרינן (ibid. 81^b) מהיות טוב אל תקרי רע ומקשינן ומי כתיב כהאי גוונא ומהדרין כי הא דכתיב אל תמנע טוב² מבעליו, והכא נמי כתיב הולך את חכמים יחכם ורעה כסילים ירוע (Prov. 13, 20).

4. Von den späteren Rabbinen sprechen namentlich die Tossafisten an mehreren Stellen über die Art der Talmudlehrer, die Bibelstellen anzuführen. Die von ihnen aufgestellten Regeln, die allgemein anerkannt werden, sind folgende:

a) Abkürzung, דרך הש"ס לקצר המקראות (Sabbath 128^a s. v. ונתן).

b) Abkürzung und Verbindung zweier Stellen, דרך הש"ס לקצר המקראות ולערבן יחד³.

c) Der Deutlichkeit wegen wird eine Stelle aus anderem Zusammenhang angeführt.⁴ Aber nicht alle Abweichungen vom Massorahstext können mit Hilfe dieser Regeln erklärt werden, weshalb Tossafoth oft mit allgemeinen Phrasen wie: שאין דרך הש"ס לדקוק במקראות,

¹ Sirach 13, 16 mit geringer Abweichung, aber wörtlich in V. (19). Der hebräische Text lautet bei Strack: מִיֵּן כָּל בָּשָׂר אֶצְלוֹ וְאֵל מִיֵּנוּ יִהְיוּ אִדָּם. Vgl. jedoch Peters S. 75 und 353.

² Ausführlicher und teils anders in Resp. der Gaonim ed. Cassel, Berlin 1847, N. 78.

³ Megillah 3^a v. וילך, Erubin 2^a v. דכתיב. Vgl. auch ibid. 63^b v. וילך.

⁴ Erubin 15^b, 81^a, Megillah 20^a, Synhed. 30^a, 34^b, besonders Pesachim 109^a v. שנאמר, ferner Zeb. 117^a, Kerithoth 15^a.

d) (Verschreibung) שבוש הוא, טעות סופר הוא, u. ä.,¹ von denen die letzteren oft auch zutreffen, sich zu helfen suchen. Eine weitere Regel haben Nahmanides² und seine Nachfolger³ aufgestellt:

e) Ergänzung, שדרך הו"ל לקצר במקראות ולחוסף עליהם. Das ist alles, was aus der rabbinischen Literatur über die Zitierart des Talmud zu gewinnen ist. Alles, was noch später über dieses Thema geschrieben wurde, bewegt sich in den Grenzen dieser Regeln.

4. Die vom Massorahstext abweichenden Zitate können noch auf folgende Ursachen zurückgeführt werden, ohne daß man an eine andere Vorlage denken müßte:

f) Zitieren aus dem Gedächtnisse. Allzuvielen Gebrauch darf man aber von dieser Erklärung nicht machen und nur mit Vorsicht darf ein ungenaues Zitat auf das Auswendigzitierten zurückgeführt werden. Denn daß die Talmudisten immer oder auch nur oft aus dem Gedächtnis zitiert hätten, ist mit Rücksicht auf den allgemein gültigen Grundsatz: דברים שנכתב אי אתה רשאי לאמרן בעל פה⁴ unwahrscheinlich. Es ist daher nicht richtig, wenn Strack (S. 60) mit Berufung auf Surenhusius sagt: *et primum quidem semper meminervis, Rabbinos veteres in colloquiis et disputationibus saepissime nullo libro manu scripto usos fuisse sed e memoria tantum verba Biblica laudasse*. Die von Strack angeführten Belege genügen durchaus nicht, das *saepissime* zu begründen. Daß man aber nicht selten das nicht ganz mühelose, zeitraubende Auf- und Zusammenrollen der Bücher sich erspart hat, kann nicht bestritten werden.

g) Umschreibung in eine bequemere Form zum Zwecke des Parallelismus und der Antithese, Umformung zur Sentenz. Euphemistische Änderung.

h) Wiedergabe des Inhaltes.⁵

¹ Vgl. Berachoth 61^a v. אלא.

² In seinen Scholien zu Baba Bathra 123^b.

³ So R. Jom Tob ben Abraham aus Sevilla in seinen Scholien z. B. Bathra l. c.

⁴ Gittin 60^b, Temurah 14^b.

⁵ Zitieren der Schriftstellen nach dem Sinne nimmt Hieronymus auch bei Paulus an. Zu Gal. 3, 13: *ex quo mihi videtur aut veteres Hebraeo-*

Die Abweichungen vom Massorahtexte sind also nicht in erster Reihe auf eine verschiedene Vorlage zurückzuführen. Ihr Ursprung ist ein gar mannigfacher. Nicht wenige der allgemein als Varianten geltenden Abweichungen finden leicht in einem der hier hervorgehobenen Momente ihre natürliche Erklärung. — Kann aber ein abweichendes Zitat nach genauer Prüfung auf keine einfache leicht erkennbare Ursache zurückgeführt werden, widerstrebt es aller natürlichen Erklärung — dann kann es beanspruchen, als Variante genommen zu werden. Hyperkritik ist nicht besser als Kritiklosigkeit und im Grunde genommen dasselbe.

Für die hier erwähnten allgemeinen Gesichtspunkte einige Beispiele. Manch andere sind schon in der älteren Literatur und bei Strack zu finden, jedoch bloß für einige der auch von ihnen hervorgehobenen Punkte.

ad a) Abkürzung. 1. das klassische Beispiel ist die Stelle לו ונתן הכסף וקם לו.¹ Raschi in Kidduschin und Tossafoth in Sabbath verweisen auf Lev. 27, 19 ויסף חמשת כסף-ערכך עליו וקם לו (ungenau bei Strack S. 65 III). Sifra z. St. und Jerusch. Kidduschin I, 6 Ende zitieren genau, auch im Babli Kidd. 29^a hat R. Nissim im Kommentar zu Alfassi die Bibelstelle ganz gehabt. 2. Kidduschin 21^a: בכל נאולה תתנו = Lev. 25, 24: ובכל ארץ אחותכם. 3. Zebahim 119^b: ויהי כנות הארון.² So in allen Handschriften und Ausgaben; Raschi bemerkt: הפשתיו ולא מצאתיו und verweist auf II Chr. 6, 41, aber Tossafoth haben schon erkannt, daß hier vielmehr Josua 3, 13 gemeint ist, vgl. auch die Note Berlins. Toseftha Sotah VIII, 2 und Babli ibid. 33^b zitieren genau.

ad b) Abkürzung und Verbindung zweier Stellen. 1. Synhedrin 103^a: ויעש הרע (בעיני ה') כאשר עשה אהאב מלך ישראל (ms. Fl.: בעיני ה'), aus II R. 21, 2 und 3 zusammengezogen. 2. Ez. 48, 1—7 lautet Toseftha Ma'asser Scheni V, 29 (ed. Zuckerm. 97^{8,9}):

---

rum libros aliter habuisse, quam nunc habent, aut Apostolum sensum scripturarum posuisse, non verba . . .

¹ Toseftha Erachin IV, 4. Babli Berachoth 47^b, Sabbath 128^a, Erubin 31^b, Pesahim 35^b, Kidduschin 5^a, 11^b, 29^a, 54^b, Bechoroth 11^a, 50^b, Erachin 33^a.

² Vgl. ibid. die St.: ויחלק להם יחושע (?) = Josua 18, 10 + Kürzung von ibid. 6, 8

מפאת קרים ועד פאת ים דן אחד ראובן אחד ונפתלי אחד. Ähnlich Sifre Deut. § 75 (ed. Friedmann 90^a), vgl. auch ibid. § 315 (135^a).

ad c) Geborgte Stellen. 1. Kidduschin 3^b wird in bezug auf die Mishnah ibid. I, 1 באשה נקנית בכסף die Ansicht, daß das ‚Verlobungsgeld‘ oder, wenn man will, der Kaufpreis dem Vater gehört, damit begründet: (Num. 30, 17) אמר קרא בנעוריה בית אביה. כל שבה נעורים לאביה. Num. 30 ist aber nicht von irgend welchem ‚Erwerben‘, sondern bloß vom Aufheben der Gelöbnisse die Rede, was der Talmud selbst einwendet: ההיא בהפרת נדרים הוא דכתיב. 2. Tosefta Erachin V, 9: אמר ר' יוסי בר' חנינא כמה קשות אבקות של שביעית, כיצד אדם עושה מלאכה בפירות שביעית . . . התחיל מוכר שדי אחוזתו שנאמר כי ימך אחיך ומכר מאחוזתו (Lev. 25, 25) לא באת לידו עד שמכר את ביתו, שנאמר ואיש כי ימכר בית מושב עיר חומה (ibid. 29) לא באת לידו עד שמכר את בתו שנ' ואיש כי ימכר את בתו לאמה (Ex. 21, 7) לא באת לידו עד שלוח ברבית שנ' כי ימך אחיך. . . (Lev. 25, 25 f.). Das- selbe ausführlicher in einer Baraita Kidduschin 20^a, wo die Gemara bemerkt: ואף על גב דכתו לא כתיבא בהאי ענינא הא קא . . . משמע לן, נזבין איניש בריתיה ולא נזיף בריביתא.

ad d) Kopisten- oder Druckfehler. Dafür Belege zu bringen ist überflüssig; nur ein äußerst lehrreiches Beispiel soll hier angeführt werden. Ein Rätsel, das schon ältere Rabbinen vergeblich zu lösen versucht, ist die Stelle Erubin 65^a: אמר רב: חיאי בר אשי אמר רב כל שאין דעתו מיושבת עליו אל יתפלל משום שנ' בצר אל יורה. Raschi bemerkt: בדקתי אחר מקרא זה ואינו בכל הכתובים ושמו בספר בן . . . סירא הוא; Raschis berühmter Enkel, R. Tamm, will die fragliche Stelle in Job 36, 19 בצר לא בער היערוך שועך לא בצר finden; der einem Schüler Sa'adiah zugeschriebene Kommentar zur Chronik bemerkt zu II, 15, 4: ומכאן אמרו חכמים בצר אל יורה כי מתוך הצרה אין אדם יכול: וישב בצר II, 15, 4. In Wirklichkeit aber ist weder eine Bibelstelle, noch ein Ben-Sira-Vers gemeint, denn שנאמר ist eine, zwar alte, Verschreibung aus דאמר מר, mit welchem Ausdruck Aussprüche der Amoraim¹ angeführt werden. דאמר מר haben gelesen: Halachoth Gedoloth,² Maḥsor Vitry (S. 76) und R. Abraham ben Isaac Ab-Beth-Dinn aus Narbonne. Letzterer im Sefer ha-Eschkol S. 24: דאמר רב כל שאין דעתו מיושבת:

¹ Vgl. jedoch die St. aus dem S. ha-Eschkol, nach der unter מר an uns. St. der Tannaite R. Elieser zu verstehen sei, was aber nicht sicher ist.

² Ed. Wien 3^b, ed. Berlin S. 39. In letzterer ed. auch נַצַּר für בצר.

עליו אל יתפלל דאמר מר בצר אל יורה . . . להכי אמר כל . . . דאמר מר אל יורה והוא מר ר' אליעזר הוא (Jerusch. Berachoth IV, 1).

Daß ein zweites derartiges Rätsel, die Verlängerung der Richtertätigkeit Simsons von 20 auf 22 Jahre in Babli Sotah 10^a,¹ durch einen graphischen Vorgang entstanden ist, habe ich im letzten Hefte der MGWJ 1905 wahrscheinlich gemacht.

ad e) Ergänzung ist schwer, sichere Beispiele anzuführen. Nahmanides selbst führt Taanith 29^b an, wo aus Jer. 29, 11 zitiert wird. Sicher ist das nicht, wie die Regel überhaupt durch keine einzige sichere Stelle belegt werden kann.

ad f) Zitieren aus dem Gedächtnis. I S. 1, 17 ואלהי ישראל יתן ה' את שלתך; ebenso Qimḥi im Stichwort zur St. und V. 23: כי מה שאמר עלי יתן ה' את שלתך; genau wie Qimḥi an beiden Stellen der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe (Aron I) in seinem Kommentar Mibḥar Jescharim.² Noch mehr, auch die Konkordanz (ed. Buxtorf) hat v. שלתך: יתן den Massorahstext; auch Qimḥi hat sicher unseren Text. Diese Merkwürdigkeit erklärt sich aber aus der Geläufigkeit von יתן ה'.

Über das Auswendigzitieren und die dadurch entstehenden Fehler hat Josef Ibn-Kaspi³ (כספי) eine sehr interessante Betrachtung: דע כי כל אדם שלם הוא פעם שכל בכת בהכרח ואין ללעוג עליו אם בספרו שניא מה, די ורב אם הוא מעט קט. והנה אבן עזרא אמר בפרשת נח ומלת היקום לא מצאנוה כי אם בפרשה הזאת (Gen. 7, 4. 32) והיא עוד בפרשת עקב (Deut. 11, 7). יש מן החסידים השומים מכני תורתנו שחושבים להציל אבן עזרא בדברי תעתעים, ואני אומר כי שכח זה, כי לא היתה כל המקרא בפועל בשכלו אז. כן אומר על המורה, מה תמה יש אם כתב בכאן, (Moreh I 19, 43^b) Dalalāt מלא העומר לאחר ואין זה פסוק, אבל אחד ממנו אומר, מלא העומר ממנו. . . ואחד אומר, שני העומר לאחד' (Ex. 16, 22. 32) האם הכרח שיוכר וז"ל תמיד כל הפרטים האלה שאין בהם טעות. וכן יאמר בפרק הבא אחר זה (Dalalāt 48^b) ותרם התיבה מעל הארץ (Gen. 7, 7) ואין בתורה כתוב התיבה, כי ותרם רזמו עליה. ואם יחשוב שום יודע מה ענין חיבור ספר כי המחבר בהביאו בספרו פסוקים ומאמרים למאות ולאלפים שלא יגרע או יוסיף או ישנה מה שאינו עושה רושם טעות במובן. האם כל רגע ורגע שירצה לזכור פסוק מה בעת טרדתו וחמימתו יקח המקרא ויטרח במצוא המקום.

¹ Vgl. oben S. 21 N. 2.

² טהר ישרים ed. Firkowitz, Goslow (Eupatoria) 1834.

³ A'mude Kesef (קסף) ed. Verbluner S. 34.

ad g) Umschreibung. 1. und 2. die oben S. 21 N. 1 angeführten Stellen. 3. Synhedrin 93^b: דבשאל כתיב ובכל אשר יפנה ירשע (I S. 14, 47) וברור כתיב בכל אשר יפנה יצליח. Die gesperrten Worte, die in der Bibel nicht vorkommen, sind nichts anderes als eine Umschreibung von I S. 18, 14 ויהי דור לכל רכבו משכיל zum Zwecke der schärferen Antithese. Über die Umformung zur Sentenz wird in der Einleitung in einem besondern Kapitel, Gnomik, ausführlich gehandelt, vorläufig sei auf Dukes, Rabbinische Blumenlese S. 17, verwiesen. Beispiele euphemistischer Umschreibung sind folgende. 4. R. Papa bar Samuel hat sich von einem alten Sklaven, der sein Haar gefärbt hatte, täuschen lassen und ihn in seine Dienste genommen, während Raba (רבא) der Täuschung entging. R. Papa wendete auf sich den Vers Prov. 9, 8 an: צדיק מצרה נחלץ ויבא אחר, der Ausdruck רשע wird in das harmlose אחר umschrieben.¹ 5. Ps. 52, 7 wird Synhedrin 106^{b2} mit den Suffixen der dritten Person angeführt. Der Talmud nennt diese Art von Umschreibung: כינוי. Schebuoth 36^a: יתיב ההוא מרבנן קמיה דרב כהנא (Ps. 52, 7) וקאמר גם אל יתצד לנצח יחתך ויסתך מאהל ושרשך מארץ חיים סלה (Ps. 52, 7) ואמר יתצרו: אמר ליה כנה, wozu Raschi: Es ist also nicht bloß Willkür, sondern ein Verstoß gegen eine ausdrückliche Forderung der Rabbinen, wenn die Stelle in Synhedrin in den späteren Ausgaben nach dem Bibeltext geändert wurde. Hier wird der alte Text durch den Talmud selbst bezeugt.

ad h) Wiedergabe des Inhaltes ist ja eigentlich Umschreibung, vgl. oben S. 22 N. 3. Hier noch ein Beispiel. Zebahim 120^a wird als Beweis, daß es gestattet ist, zur Nachtzeit zu schlachten, IS. 14, 34 angeführt: ... ושחטו בלילה³ שנאמר.

Mit diesen allgemeinen Erklärungsprinzipien kommt man aber nicht immer aus. Bei manchen Abweichungen, bei denen die Annahme einer verschiedenen Vorlage fast ausgeschlossen ist, ist die Ursache ihres Entstehens nicht auf den ersten Blick zu erkennen; da muß man schon etwas tiefer graben. Für solche Fälle lassen sich keine allgemeinen Regeln

¹ Baba Mezia 60^b. Falsch ist die Meinung Hermann Deutsch' im Magazin 1885 S. 86, daß אחר von Späteren herrührt. R. Papa hat unmöglich sich רשע genannt.

² In den Handschriften und alten Ausgaben und En-Jakob.

³ So in den alten Ausgaben und Jalkut I S. z. St.

aufstellen; da erheischt jeder Fall seine besondere Behandlung und ausführliche Begründung. Kompliziertere Erklärungen müssen aber einleuchtend und genügend begründet sein. Vgl. weiter unten zu I S. 12, 19. Zu Erklärungen à la Waldberg darf man sich nicht versteigen. Gibt es aber für ein abweichendes Zitat keine wahrscheinliche Erklärung, so darf es mit Sicherheit als Variante angesehen werden.¹ Oft halten sich ‚Erklärung‘ und die Annahme einer verschiedenen Vorlage in bezug auf Möglichkeit und Wahrscheinlichkeit das Gleichgewicht; in solchen Fällen kommt nicht selten die Entscheidung, die aus der Stelle selbst nicht gefunden werden kann, von anderer Seite, freilich nicht immer von derselben Gewichtigkeit und derselben Beweiskraft.

Demnach unterscheide ich fünf Arten von Varianten: 1. Sichere, die sich aus dem Inhalte der Stelle ergeben; ihre Zahl ist eine verhältnismäßig geringe. 2. Höchstwahrscheinliche, solche, die von den alten Versionen gestützt werden. 3. Wahrscheinliche, solche, die auch in Codices vorkommen. 4. Mögliche +, solche, bei denen alle Texte einer Quelle übereinstimmen. 5. Mögliche, wo bloß die meisten Texte einer Quelle gleich lauten. Solche Abweichungen hingegen, die von verschiedenen, von einander unabhängigen Quellen bezeugt sind, sind fast mit derselben Sicherheit für echte Varianten zu halten wie die, welche sich aus dem Inhalte ergeben. In die ‚Probe‘ sind nur solche Abweichungen aufgenommen worden, die wenigstens dem geringsten Grade dieser Klassifikation entsprechen.

Des Ebenmaßes wegen sollen hier auch aus den für die eigentliche Textgeschichte ja allein wichtigen Ursachen der Abweichungen: wirkliche Varianten, einige gar nicht oder nur wenig gekannte Beispiele zu verschiedenen Büchern ihren Platz finden.

1. Deut. 11, 4 ברדפם אהריכם. Aus der Erklärung Hiskunis² zur St. ergibt sich, daß er אהריהם gelesen, vgl. Fried-

¹ Unter den älteren Rabbinen waren es die Tossafisten, die ohne Befangenheit an einigen Stellen konstatierten, daß הש"ס חילק על המסורה, der Talmud der Massorah widerspricht, vgl. Sabbath 55^b v. מעבירם und Niddah 33^a v. והנשא.

² ויקוני, Pentateuchkomm. des R. Hiskija bar Manoah (XIII. Sec.), ed. pr. Ven. 1524, dann oft gedruckt.

mann, Einleitung in den Seder Eliah S. 133¹. Dieselbe Lesart finden wir auch bei einem andern mittelalterlichen Rabbinen:¹ ברדפם אחריהם ויאבדם, רמז כל הרודפים שיעמדו אחריהם של מצרים כנון סיכרא וסנחריב והמן והאומות, הם הרודפים את ישראל, אותם יאבד הקב"ה. וזהו ברדפם אחריהם ויאבדם ה'; סוף קרי ביה סוף, על פניהם לבסוף יפרע הקב"ה, ועל פניהם של האומות ברודפם. וזהו ברדפם אחריהם.

2. Jes. 11, 2 ונבירה רוח. R. Jehuda b. Barsilai bringt in seinem Kommentar zum Sefer-Jezirah S. 178 aus dem Komm. Sa'adiah zu diesem Buche folgende Stelle: ובוה הרוח הנוצר אשר בו חיי העולמים היה הקול הברוי אשר נשמע למשה רבינו . . . , והוא הנקרא רוח אלהים חיים ועליו נאמר כל שבע שבחות האמורות על רוח ה' הנותן חכמה לחכמין כדכתיב ונחה עליו רוח ה' (Jes. 11, 2) וגו' ובו הנבירה והכח בא (Idc. 11, 29). Ähnlich der ältere R. Jakob b. Nissim in seinem handschriftlichen Jezirahkomm.:² שנאמר . . . יבוא מדע החכמים . . . ונחה עליו רוח ה', ומחמתו יבוא כח הנבירה והיכולת שנאמר ותהי על יפתח רוח אלהים, ועוד נאמר ורוח לבשה את גרעון (Idc. 6, 34). Während nun Sa'adiah für (מדע) חכמה einen Beleg aus Jes. 11, 2 bringt, bringt er für נבירה, das ja in demselben Vers vorkommt, Beweise aus Idc. Das beweist, daß Sa'adiah Jes. 11, 2 unmöglich gehabt. Und dieser Beweis ist so stark, daß er selbst durch die Tatsache nicht erschüttert wird, daß wir in Sa'adiah Bibelübersetzung zu St. in Jes. ואלזכר׳ה für ונבירה³ lesen, woran mich Herr Prof. Bacher erinnert. ואלזכר׳ה kann gegen zwei so wichtige Zeugen nicht ursprünglich sein.⁴ Was aber Sa'adiah für נבירה gelesen, können wir aus einer andern Stelle in b. Barsilai's Komm. erkennen. S. 2: ואומר כיה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה (Prov. 2, 6), וזה שמקדים לכאן דעה לתבונה ובשאר מקומות תבונה לדעת כדכתיב לקמן ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה (Prov. 3, 19) . . . וכתיב כבצלאל בחכמה בתבונה ובדעת (Ex. 35, 21) . . . וכתיב במלך המשיח רוח חכמה ובינה רוח עצה ותבונה רוח דעת ויראת אלהים, ולכך הקדים במקום . . . אחר דעת לתבונה. Da gibt es kein Entrinnen. R. Jehuda

¹ לקושים מספר הנימראות von R. Elasar ben Moses Ha-Darschan (XIII. Sec.), ms. München 221¹⁰, Abschrift im Besitze Epsteins S. 222^a.

² Mitgeteilt in Kaufmanns Anmerkungen zu b. B. Komm. S. 341.

³ Ed. Derenbourg S. 18.

⁴ Vgl. weiter unten S. 32 N. 8 und Anm. 6 einen ähnlichen Widerspruch.

b. Barsilai hat Jes. 11, 2 nicht ונבורה, sondern ותבונה gelesen. Wahrscheinlich hat auch Sa'adia, dem vielleicht diese Ausführung selbst gehört, ותבונה gelesen. Die letztere Ausführung b. Barsilais macht es wahrscheinlich, daß die Lesart ותבונה auch folgender Agada zugrunde liegt. Pirke de R. Elieser cap. 3 Ende heißt es: (המאמרות שבהן נברא העולם) בחכמה ובתבונה וברעת, שנאמר ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה, בדעתו תהומות נבקעו (Prov. 3, 19, 20), ובשלשתן נעשה המשכן, שנאמר ואמלא אותו רוח אלהים בחכמה בתבונה וברעת (Ex. 31, 3), ובשלשתן נעשה בית המקדש שנאמר בן אשה אלמנה... וימלא את החכמה ואת התבונה ואת הדעת (I R. 7, 14), ובשלשתן עתיד להיבנות, שנאמר בחכמה יבנה בית ובתבונה יתכונן וברעת חדרים ימלאו (Prov. 24, 3, 4), ובשלשתן עתיד ליתן שלש מתנות טובות לישראל. שנאמר כיה' יתן חכמה מפיו דעת ותבונה (Prov. 2, 6), ושלשתן כפולות נתנו למלך המשיח שנאמר ונחה עליו רוח...¹ Schon der Parallelismus fordert in der letzten Stelle ebenfalls die Trias דעת תבונה חכמה; man könnte nur gezwungen erklären, daß תבונה = בינה ist; durch die bezeugte Lesart תבונה gewinnt die einfachere Annahme an Wahrscheinlichkeit.

Jes. 56, 5 אתן לו. In Jellineks Beth ha-Midrash VI S. 64 liest die sogen. פסיקתא חזקא zweimal להם. Diese Lesart wird durch folgende interessante Angabe eines Lehrers aus dem XI. Sec. bezeugt: ... מעדיני על כל ספרי מלכותנו שכתוב בהם אתן לו וקרי להם. ... Also alle französischen Codices, die im XI. Sec. kursiert haben, lasen als קרי להם.

4. Jer. 25, 1 בשנה הרביעית ליהויקים und 46, 2. Seder Olam r. cap. 24 (ed. Ratner S. 108) beginnt die Aufzählung der Ereignisse während der Regierung Jojakims wie folgt: בראשית ממלכת יהויקים בן יאשיהו מלך יהודה אמר ירמיה לכל יהודה וירושלים כה אמר ה' צבאות אלהי ישראל שובו נא איש מדרכו הרע ומרוע מעלליכם (Jer. 25, 5) שהוכיחן פעמים רבות ולא שמעו וחזר ונתנבא עליהם כה אמר ה' אם לא תשמעו ונתתי את הבית הזה כשילה (26, 4. 6) ... בראשית ממלכת יהויקים בן יאשיהו מלך יהודה ... כה אמר ה' עשה לך מוסרות (27, 1. 2). So lautet der Text in den Handschriften, Ausgaben

¹ In Martini Pugio Fidei ed. Leipzig S. 504 kurz: ר' אליעזר אומר בשלש טרות: ... (aus Bereschith rabbathi des R. Moses ha-Darschan aus Narbonne). ... שנאמר ... ושלשתן נתנו למלך המשיח ...

² Commentaries of the Later Prophets by R. Eleazar of Beauganci I Jesaia, by John W. Nutt Oxford 1879.

und den Jalkutausgaben, ein graphischer Fehler ist daher so gut wie ausgeschlossen. Dann wird ja ausdrücklich gesagt, daß 26, 4, 6 die Fortsetzung von 25, 5 ist (וְחֹרֶר); 26, 1 beginnt aber: בְּרֵאשִׁית מַמְלֹכֹת יְהוֹיָקִים, folglich kann 25, 5 nicht aus dem vierten Jahre Jehojakims stammen. Seder Olam r. hat also Jer. 25, 1 unmöglich לִיהוֹיָקִים הַרְבִּיעִית בשנה haben können, ebensowenig die Angabe לְנְבוּכַדְרֶצָּר הראשית. Damit stimmt auch, daß weiter in cap. 25 (S. 110) für die Angabe, daß das erste Jahr Nebukadnezars dem vierten Jehojakims entspricht, in den meisten Handschriften und edd. kein Beleg aus unserer St. gebracht wird. Zwar entsteht jetzt die Frage, woher denn Seder Olam diese Gleichsetzung hat, wenn er sie Jer. 25, 1, der einzigen Stelle, wo sie vorkommt, nicht gelesen. Nun kann ich allerdings diese Frage nicht positiv beantworten, ich will aber auf eine andere Merkwürdigkeit aufmerksam machen, die vielleicht diese Frage beantworten und die frühere Behauptung bestätigen kann. Cap. 24 (S. 109) wird in ms. Oxford und den alten Jalkutedd. Jer. 46, 2 wie folgt zitiert: בְּשָׁנָה הַרְבִּיעִית לִיהוֹיָקִים מֶלֶךְ יְהוּדָה הָיָה הַשָּׁנָה הָרִאשׁוֹנָה לְנְבוּכַדְרֶצָּר מֶלֶךְ בָּבֶל. Nach diesen Texten hat also Seder Olam seine Gleichung, I Nebukadnezar = IV Jehojakim, in 46, 2 gehabt. Jer. 25, 1 hat nach Seder Olam r. so gelautet: . . . הָרִבִּי הָיָה הַשָּׁנָה הָרִאשׁוֹנָה לִיהוֹיָקִים בֶּן יֵאִשִּׁהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה, während הראשית בשנה, während 46, 2 seinen Platz hatte. Wichtig ist, daß diese Angabe auch in LXX (aber an beiden St.) fehlt.

5 Jer. 30, 4. וְאֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר ה' Sifre Deut. § 1: אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר מֹשֶׁה וְגו' וְכִי לֹא נִתְנַבֵּא מֹשֶׁה אֶלָּא זֶה בְּלִבְדּוֹ וְהֵלֵךְ הוּא כָּתַב אֶת כָּל הַתּוֹרָה כּוֹלֵה, שְׁנֵאמַר וַיִּכְתּוֹב מֹשֶׁה אֶת (כל) הַתּוֹרָה הַזֹּאת (Deut. 31, 9) וְמָה תִּלְמֹד לֹמֵר אֵלֶּה הַדְּבָרִים, שֶׁהֵיוּ דְּבָרֵי תּוֹכְחוֹת, כִּי־צֵא בּוֹ אַתָּה אֹמֵר דְּבָרֵי עֲמוּס . . . (Amos 1, 1) וְכִי לֹא נִתְנַבֵּא עֲמוּס אֶלָּא אִלּוּ בְּלִבְדּוֹ . . . וְמָה תִּלְמֹד לֹמֵר דְּבָרֵי עֲמוּס, שֶׁהֵיוּ דְּבָרֵי תּוֹכְחוֹת . . . כִּי־צֵא בּוֹ אַתָּה אֹמֵר וְאֵלֶּה הַדְּבָרִים אֲשֶׁר דִּבֶּר יִרְמְיָה עַל יִשְׂרָאֵל וְעַל יְהוּדָה (Jer. 30, 4) וְכִי לֹא נִתְנַבֵּא יִרְמְיָה אֶלָּא אִלּוּ בְּלִבְדּוֹ, וְהֵלֵךְ ב' סְפָרִים כָּתַב יִרְמְיָה שְׁנֵאמַר עַד הֵנָּה דְּבָרֵי יִרְמְיָהוּ (51, 64), וְמָה תִּלְמֹד לֹמֵר אֵלֶּה הַדְּבָרִים אֶלָּא מִלֵּד שֶׁהֵיוּ דְּבָרֵי תּוֹכְחוֹת, שְׁנֵאמַר קוֹל הָרִדָּה שָׁמְעָנוּ . . . Es folgt dann dieselbe Frage und Antwort in bezug auf II S. 23, 1 und Eccl. 1, 1. Es ist sonnenklar, daß Sifre Jer. 30, 4 nicht 'אשר דבר, sondern דבר ירמיה gelesen, wenn auch Midrasch

ha-gadol¹ z. St. das Zitat ה' hat. LXX = MT. Die verschiedenen Lesarten beruhen vielleicht auf verschiedenem Auflösen von י.²

6. Ps. 24, 4 נפשו — K're נפשי R. Jehuda ha-Levi (XII. Sec. Anf.), Kusari II, 27 (ed. Hirschfeld S. 181): קאל אלחבר פמא תקול: (Thr. 4, 18) פי חרף יונר פי אלמצאחף יכאלף אלקיאם מתל צרו צערינו (Ibn-Tibbon: אמר אתרי אן ירד צרו ואשר לא נשא לשוא נפשי וירד נפשו החבר ומה תאמר באות שתמצא בספרים בחלוקה ההקשה כמו צרו צערינו התראה שהוא צרו ואשר לא נשא לשוא נפשי ישיבוהו נפשו Also das K'thib נפשו und das K're (oder eigene Deutung) נפשו.

7. Job 5, 23 אבני השדה. Eine Tanhuma-Handschrift teilt folgenden Midrasch mit:³ עם אבני השדה בריתך, אדמי כתיב, ומהו אדמי... אמר לו כתיב כי אם אדני (אבני) השדה בריתך אדמי כתיב, במקומינו מין ירק הוא זה יוצא מן האדמה כשאר עשב והוא כדמות אדם ונשרש בארץ, וזהו כי אם אדמי השדה בריתך וחית השדה השלמה לך, שאין רשות לחיה להזיק אותו אדם.⁴ Vgl. auch Mishnah Kilajim VII, 5.

8. Neh. 11, 17 יהודה. Sa'adia bei ben Barsilai, Jezirah-kommentar S. 34: וכן כתוב ומתניה בן מיכה בן זבדי ראש התחלה יהודה: לתפלה, שפירושו אשר שם אנשי יהודה להתפלל ולמדם דרך התפלה וזה שכתב נמי לעיל ר' סעדיה זכורנו לברכה והביא ראיה: b. Barsilai S. 35: מזה הפסוק שכתוב בעזרא⁵ ומתניה בן מיכה וגו' יהודה לתפלה שפירושו אשר שם אנשי תורה (יהודה) להתפלל, נראה לנו מתוך פירושו שהוא קורא זה הפסוק יהודה לתפלה שהוא שם אדם כמו יהודה בן ישראל ואנו רואים לכל הקורים שקוראים היום פסוק בדורנו קורין יהודה לתפלה מלשון הוראה וכן מנוקד בספרים שבמקומינו יהודה מלשון הוראה.⁶

9. I R. 4, 2 על הים. Folgende Quellen haben על שפת הים: Toseftha Synhed. V, 5 (ms. Erfurt). Babli Baba Mezia 28^a

¹ מדרש הגדול, ms. im Besitze des Herrn A. Epstein.

² Daß י' schon in alter Zeit zuweilen bloß durch י' ausgedrückt wurde, steht außer Zweifel. Vgl. u. a. Hitzig zu Jer. 3, 19 und 6, 11 und Buhl, Kanon und Text S. 256. Auf diese Weise möchte ich auch מצותי der LXX I S. 13, 13 erklären, מצותי = מצות (יהודה).

³ In Bubers Einleitung S. 11^b.

⁴ Alraune, = דודאים Gen. 30, 14, wo Ibn-Esra bemerkt: והם על צורת בן אדם: כי יש להם דמות ראש וידיים.

⁵ Bei den Rabbinen sind Esra und Nehemia ein Buch. Vgl. Synhed. 93^b: מכדי כל מילי דעזרא נחמיה בן הכליה אמרינהו ונחמיה בן הכליה מאי טעמא לא איקרי ספרא על שמייה אמר רב ירמיה בר אבא סמני שהחזיק טובה לעצמו... .

⁶ In Sa'adiah's Kommentar zu Esra und Nehemia, ed. Mathews Oxford 1882, ist zu Neh. 11, 17 keine Erklärung vorhanden.

in 4 Handschriften, Kaphtor wa-Pheraḥ cap. 11 (ed. Berlin 43^a), edd. Konst. und Ven. Baba Mezia 86^a in allen Handschriften und Ausgaben, En Jakob ed. pr., Midrasch ha-gadol kol. 270 und in dem von Gaster herausgegebenen ספר מעשיות S. 135. Sebaḥim 61^a in Handschriften und Ausgaben. Pesiktha de R. Kahane 18^b. Pesiktha rabbathi 40^b, 41^b, 42^a, Midrasch Sam. cap. 32 § 2 in den Ausgaben und Jalkut II S. Ende. Num. r. cap. 2 Ende in mss. Paris N. 150 und Epstein. Jalkut Cant. § 992 zu 6, 11. Kether Thora¹ des Karäers Aron ben Elia aus Nikomedien, II 88^a.

10. I R. 22, 19 עמר – עמרים. Mechiltha יתרו nach Sechel tob II S. 330. Traktat Derech Erez cap. 5. Jeruschalmi Synhedrin I. 1 (18^a 57) in allen Ausgaben, in R. Jehuda ben Barsilais Jezirahkommentar S. 123 und Jephe Mareh N. 1. Tanḥuma Absch. שמות § 18 in allen alten und einigen jüngeren Ausgaben; Absch. משפטים § 15 in allen Ausgaben; Absch. קרישים § 6 in den edd. und Jalkut ha-Machiri Ps. 17 § 16. Tanḥuma ed. Buber Absch. וירא § 21; Absch. שמות § 14; Absch. משפטים § 6. Midrasch Ps. 1, 1 in einigen mss. der edd. Buber.² Gen. rabbah cap. 65 § 17 in den Ausgaben und Jalkut Ez. § 340. Ruth rabbah פתירתא § 1 in edd., in Jehuda ben Barsilais Jezirahkom. S. 119 und Jalkut ha-Machiri Ps. 50 § 24. Cant. rabbah zu 1, 9 in edd. und Jalkut ha-Machiri Jes. S. 50 und 146. Bereschith rabbathi³ S. 224. Seder Elia suta cap. 24 Ende (ed. Friedmann⁴ S. 45). Jalkut Gen. § 115, Job. § 908 Ende. Buch der Frommen N. 605 aus מגילה סתרים des R. Nissim Gaon. R. Ḥananel ben Ḥuschiel im Kommentar zu Berachoth 6^a. R. Jehuda ben Barsilai im Jezirahkommentar S. 32, 38, 123. Midrasch Sechel tob I, S. 26. Sohar I 32^b; II 170^a. Midrasch ha-gadol kol. 483 aus unbekannter Quelle. Kether Thora zu Num. 38, 1.

11. Haggai 2, 8 אמר – נאם. Mischnah Aboth VI, 9. Traktat Derech Erez suta cap. 4. Kidduschin 82^b in den alten Ausg., Barsilais Jezirahkomm. S. 8, Menorath ha-Maor N. 306. und En-Jakob ed. pr. Abodah sarah 2^b in ms. München und den

¹ Pentateuchkommentar (verf. 1362), Eupatoria 1866.

² In den edd. fehlt das Zitat, vgl. jedoch Bubers Note.

³ Abschrift des ms. Prag im Besitze Epsteins.

⁴ Pseudo-Seder Eliahu zuta (נספחים), Jahresbericht des Wiener Seminars 1903/1904.

ältesten edd. Synhed. 103^b in allen mss., den alten Ausgaben, Midrasch ha-gadol ms. zu Deut. 4, 24, En-Jakob und Jalkut II R. § 249. Ex. r. cap. 31 § 15 nach Jalkut ha-Machiri Ps. 19, 10. Ex. r. cap. 33 § 4. Pesiktha r. 119^a. Tanḥuma בשלה § 11 nach Jalkut-ha M. Ps. 24 § 34. Eine Tanḥumahandschrift bei Buber, Einleitung S. 136. Mid. אל יתהלל in Jellineks Beth ha-Midrasch VI S. 108. Jalkut z. St. § 568. Baḥja b. Ascher, Kommentar ed. Riva 1559 S. 120^a, 164^b.

12. Zach. 4, 10. משוטטות – משוטטים. Mechiltha בא 1^b. Synhedrin 38^a in den alten edd., im Komm. יד רמה des R. Meir ha-Levi und En-Jakob. Gen. r. cap. 87 § 5 nach Mid. Sechel tob zu Gen. 39, 9. Tanḥuma וארא § 9, תצוה § 4, נשא § 5. Tanḥ. ed. Buber תולדות § 20, וארא § 8 in zwei mss. und Jalkut Ex. § 180, Job § 928, Absch. נשא in 3 mss. Seder Eliah r. cap. 1 S. 5, cap. 30 S. 152. Num. r. cap. 9 § 9 in edd. und ms. Epstein; cap. 15 § 5 in ms. Epstein und Jalkut ha-M. Ps. 18 § 59. Lekah tob zu Gen. 39, 15. Dalalāt I, 44 in allen arabischen mss. (Munk S. 163) und in der Ibn-Tibbonschen Übersetzung. Dalalāt I 46 (51^b). Jalkut ha-Machiri Ps. 26 § 8. Pseudo-Naḥmanides-, Kommentar zu Cant. S. 22^b. Jakob Antoli in Malmad ha-Talmidim 64^b. Menorath ha-Maor N. 292.

In bezug auf die Orthographie ist folgendes hervorzuheben:

1. Die Matres Lectionis werden immer geschrieben, auch bei Defectiva. Wenn nun die Mischnah Schekalim III, 2 für נקים Num. 32, 22 נקיים schreibt,¹ so ist es nicht, wie Fromann u. a. bis Strack (S. 95) meinen, eine Variante. י ist Lesemutter zu ק. י ist aber auch Lesemutter für .e, folglich ist Ta'anith IV, 2 אליהם für אלהם Num. 28, 5 ebenfalls keine Variante (Strack ibid). Bei den älteren Grammatikern findet man diesen Vorgang ausdrücklich erwähnt. Ḥajug schreibt:² אבל נרעו אלה הנחמים הנסתרים מן המכתב ומשם למדנו את חקם לכתוב את השם או המלה פעמים חסרים ורע כי: Ibn-Ḡnaḥ, Einleitung zum ספר השרשים S. 8:

¹ So auch Toseftha Peah IV, 5; Schekalim II, 1; Joma II, 5, 6. Joma 38^a; Pesahim 13^a; Jerusch. Schekalim III, 2 (2 mal), V, 1 und oft in anderen Quellen.

² Two Treatises S. 8, arabisch in The Weak and geminative verbs in hebrew, ed. Jastrow, Leyden 1897, S. 10.

פעמים אתכון לכתוב קצת המלות החסרות מלאות מיראה שיטעה בקריאתם מי שאין . . . זכרנו חוק בכירור המלות. Vgl. auch das Folgende.

2. $\dot{\iota}$ ist zuweilen Lesemutter für Kamez, namentlich für Kamez $\dot{\iota}$ atuf. So schreibt z. B. eine Handschrift vom Mischneh-Thora aus dem Jahre 1260:¹ קרשים für קודשים, גרנות, קורבנות, קרבנות und dgl. Im Jesaiaskommentar des R. Elasar aus Beauganci kommt vor: $\dot{\iota}$ עוור, לכרות, בעוברו, לעוברו,² wo diese Wörter mit Kamez vokalisiert sind. Buch der Frommen N. 882: ויכתוב אותיות מלאים כגון כשרוצה לכתוב³ וטהר לבנו לעובדך באמת, יכתוב ליבנו מלא, לעובדך מלא, ושבת קודשך, אוהבי שמך וכיוצא בו⁴ כי אתה סולחן לישראל ומוחלן לשבטי: Kolbo ed. Ven. 1547 fol. 10^a.⁵ Übrigens hat $\dot{\iota}$ auch im Bibeltext Kamez ausgedrückt. Die Punktatoren haben dann dafür das Kamezzeichen $\cdot$ gesetzt; aber das ursprüngliche Kamez- $\dot{\iota}$ hat sich noch an mehr als 30 Stellen erhalten, nämlich als וי' כתיבן ולא קריין nach Kamez, vgl. Levita in Massoreth ha-Massoreth⁶ Absch. I, Ord. 1.

Über die Zitierweise der alten Rabbinen und die Berechtigung ihrer Lesarten gegenüber dem Massorah-Text ist noch zu vergleichen: Resp. der Gaonen ed. Berlin 1848 N. 78; R. Abraham ben Isaak Ab-Beth-Dinn aus Narbonne in Sefer ha-Eschkol S. 62⁷. R. Tamm in Sefer ha-Jaschar. N. 290. Resp. des R. S. ben Adereth II N. 848. Misrahi⁸ Absch. נשא.

¹ S. Weiß in Beth Talmud I, 1881.

² Vgl. S. 6¹⁰, 26², zu 44, 14, 51, 7.

³ Die St. in der Amidah zum Sabbath, Benedictio קרוש Ende.

⁴ In der Amidah zum Versöhnungstag, Bened. 3.

⁵ Vgl. auch Rapaport in der Einleitung zu Responsen der Gaonen ed. Cassel 3^b. Seine Behauptung trifft nicht ganz zu, vgl. die gen. Mischneh-Thora-Handschrift u. a. Vgl. noch Güdemann, Geschichte des Erziehungswesens und der Kultur der Juden in Frankreich und Deutschland I S. 194², II S. 284. $\dot{\iota}$ zur Andeutung des Kamez- $\dot{\iota}$ atuf kommt auch häufig in den Ben Sira-Hss. vor, vgl. Peters, Der jüngst wiederaufgefundene hebräische Text des Buches Ecclesiasticus, Freiburg i. B. 1902, Prolegomena S. 11, 17, 18.

⁶ מסורת המסורה, Basel 1539. Levita sagt, daß es 31 solcher $\dot{\iota}$ gibt und daß sie דוקא אחר קטן או חסן קטן vorkommen. Hieher gehört auch die Erscheinung, daß manche Wörter bald mit $\dot{\iota}$, bald mit Kamez $\dot{\iota}$ atuf geschrieben werden. Vgl. dazu u. a. R. S. ben Meir (RSBM) zu Cant. 7, 2. ed. Jellinek, Leipzig 1855, S. 58.

⁷ ואולינ בתר המסורה שבספרים המדויקים אפילו אם סותרים דרשות החלמוד והמדרשים.

⁸ מורחי, Superkommentar zu Pentateuch-Raschi.

Resp. R. David Ibn-Zimra (רדב"ן), IV N. 101.¹ Res. R. Juda Minz N. 8.² Schene Luḥoth ha-Berith (של"ה) II 134^a. Norzi an mehreren Stellen (besonders zu Neh. 4, 16 und I Chr. 5, 23). Lonsano, Or Thora zu וי' שרה und נשא. Resp. חכם צבי N. 33. Jakob Emden in Mitpahath Sefarim ed. pr. 7^a § 9. Moses Ḥabib in תוספות יום הכיפורים zu Joma 86^a. R. Meir Eisenstadt, Resp. פנים מאירות II N. 102. Jad Maleachi N. 283. Salomon Geiger, מלאכת מחשבת Brief 13. Hirschfeld, halach. Exegese S. 141. Lowe, Fragment of Talmud Babli Pesahim S. 33¹. Strack, Prolegomena S. 60—66. Derenbourg in ZATW VII S. 91.

Die Frage nach dem Wert und der Berechtigung der talmudischen Varianten jedoch, die, wie wir gesehen, von den Rabbinen verworfen werden, und auf die Rosenfeld seinerseits die Autorität der Massorah überträgt, diese Frage geht mich hier nichts an. Es ist nicht meine Aufgabe, die Vortrefflichkeit der einen vor der anderen Lesart zu prüfen, sondern zu untersuchen, ob überhaupt die Rabbinen andere Lesarten gehabt; meine Arbeit will keine textkritische, sondern eine textgeschichtliche sein. Textgeschichte aber verträgt sich, wie wir gesehen, selbst mit dem orthodoxesten Standpunkte dem MT gegenüber. Dies meine Erwiderung auf die gewiß nicht ausbleibenden Angriffe nicht wissenschaftlicher Natur.

II. Wichtigere Abweichungen zu Sam. I.³

Kap. I.

1. אִישׁ אֶחָד. אִישׁ אֶחָד in Pesiktha r. 181. LXX: ἄνθρωπος ἕν. Al. und Codd. bei Field haben εἷς. Nach dem Zeugnis des Origenes

¹ אסילו במלא וחמר לא נגיה שום ספר על פי המדרש.

² אלמא תוספין בעלי המסרה עיקר וכותבין בקבלתם ומניחין תלמוד שלנו ותלמוד ירושלמי.

³ Abweichende Lesarten, die mir bloß aus Targum, und solche, die schon aus den Vorarbeiten bekannt sind, habe ich in diesen Auszug nicht aufgenommen. Wenn ich vielleicht unbewußt das eine oder das andere Mal mit Norzi zusammentreffen sollte, so habe ich jedenfalls neues Material dazu gebracht. Plena und defectiwa und Vokalisation sind ebenfalls nicht berücksichtigt.

haben die korrekten Codd.: unus. אחר) beim Ar. und in Cod. de Rossi 2.

2. אחת – אחת. Mid. Sam. I § 7 = LXX. P Ar und vielen Codd.

4. ולבנותיה – ובנותיה. Pes. r. 182^a = Al. und Codd. bei Field und 5 Codd. bei de Rossi.

7. בית – בבית. Pes. r. 182^a. Mid. Sam. I § 8. Massorah marg. z. St. und Qimḥi z. St. und zu 18, 30. Konkord. v. בית, daher בבית in v. עלתה fehlerhaft. בית lesen 34 Codd. und die Complutensis.

10. ואמר ר' אלעזר חנה המיחה: אל ה' – על ה'. Berachoth 31^b. דברים כלפי מעלה שנאמר ותתפלל אל ה' אל תיקרי אל אלא על ה'. Diesen Text hat Raschi gehabt. Für diesen Text gegen Raschi, der ihn verwirft, spricht schon die Tatsache, daß derselbe R. Elasar ibid. 32^a auch Num. 11, 2 in diesem Sinne und mit derselben Wendung: אל תיקרי אל ה' אלא על ה' deutet. Derselbe R. Elasar bringt aber auch ibid. 30^b in anderem Zusammenhang aus uns. Stelle אל ה'. Dort wird diese Lesart bezeugt von: R. Amram Gaon in סדר רב עמרם S. 7, Raschi in ספר הסדרים ms., Beth-Nathan, 2 mss. und En-Jakob. In edd. fehlt das Zitat. R. Elasar (III. Sec.) hat daher sicher in uns. St. אל gelesen, wie LXX, Tr, P, V, Ar und 25 Codd. Mass. marg. Ps. 2, 2 und II Chr. 13, 18 fordert uns. Text.

12. אל ה' – לפני ה'. Jerusch. Berachoth IV, 1 (7^b) in ed. pr., Jephth-Mareh N. 6 und bei Abudraham (ed. Warschau 10^a). Mid. Sam. II § 9. R. Josef Qimḥi in Sefer Ha Sikkaron S. 60. אל lesen 42 Codd.

16. ויש כעם הנכתב: 108^b Ibn-Saruk, Maḥbereth ובעשי – וכעשי. Vgl. r. כעם. Ibn-Gnah. ספר השרשים. Vgl. Qimḥi r. כעם und Norzi z. St.

Kap. II.

1. באלהי – קרני בה'. Thr. rabbathi zu 2, 7 nach Jalkut ha-Machiri Ps. 22 § 15 und Jalkut z. St. aus Mid. Sam. IV § 3.¹ Auch באלהים in Pes. r. 181^a geht wahrscheinlich auf באלהי zurück, das für eine Abkürzung von באלהים gehalten und so

¹ In edd. und Jalkut ha-Machiri Ps. 150 § 19 cor.

aufgelöst wurde.¹ באלרי lesen LXX, V, 30 Codd. und die ältesten edd. Cod. de Rossi 271 liest בה' באלרי.

8. ומאשפות – מאשפות. Jelandenu in Jalkut Num. § 767. Seder Eliah z. cap. 4 (ed. Friedm. S. 181). = LXX, V, P, Ar und Codd.

13. מאת העם – את העם. Massorah bei Ginsburg I 135 N. 1414: סבירין מן: מ. v. 2 kol. 328 II. ibid. מאת העם, ב' סבירין מן: . . . . כתובין מאת, משפט הכהנים. Die zweite St. ist Deut. 18, 3. מאת lesen LXX, Tr, P, V, Ar und Codd. bei de Rossi (9), Ginsburg und Baer.

15. ולא אקה – ולא יקיה. Ibn-Esra zu Ex. 12, 9 in edd. und einer Handschrift des Wiener Rabbinerseminars. LXX: λαβω, P: לא נסב אנא.

16. את החלב – החלב. Sche'elthoth (שאלתות) des R. Aḥai Gaon Absch. וישב (ed. Wilna 45^b) in edd. und ms. Epstein (sehr alt) aus Joma 9^b. Agadath Bereschith cap. 41 § 1.² Naḥmanides und Jakob ben Ascher zu Ex. 25, 31.

22. כל אשר (כל) in Joma 9^b nach Jalkut z. St. und Menorath ha-Maor N. 306, Bahja b. Ascher 39^b aus Tanḥuma (sehr alt) aus Joma 9^b. Agadath Bereschith cap. 41 § 4, Jalkut im Stichwort. = LXX und 2 Codd.

24. שומע אשר אתם מעברים – שמע מעברים. Sabbath 55^b in allen alten edd. = P: רמבטלין אתון = Itala, V. Jedoch scheint der Inhalt der Talmudst. gegen diese Lesart zu sprechen.

¹ Eine andere Pesikthastelle setzt wahrscheinlich MT voraus. 166^a: ומה טעם מחללים (בראש השנה) חשע ברכות אלא מ' כנגד מ' הזכרות שכתובים בפרשת הזה. Nun bedeutet zwar הזכרה den Gottesnamen überhaupt, hier aber kann nur ה' gemeint sein, da im Gebete Hānna 10 Gottesnamen vorkommen, 9 mal ה' und einmal באלהינו. Wenn nun die Pesiktha (aus Berachoth 29^a, Jerusch. ibid. IV, 3 und Ta'anith II, 2) nur von 9 הזכרות spricht und daher 9 mal ה' im Hānnalied gehabt, so hat sie ה' auch in uns. St. gelesen. Dies Argument verliert aber an Wichtigkeit durch die Möglichkeit, daß Pes. r. an einer Stelle des Liedes ה' gelesen, wo wir es nicht haben, wie in der Tat Mid. Sam. V § 12 in V. 6 מוריד ה' liest. Übrigens kann bei einem Sammelwerke nicht von einer Stelle auf eine andere geschlossen werden.

² Nach ראשית חכמה cap. גידול בנים, in edd. fehlt das Zitat.

27. איש האלהים – איש אלהים. Sifre Deut. § 342.¹ Baraita der 32 Normen des R. Elieser.² Aboth d. R. N. II Rezension cap. 37. Seder Olam r. cap. 20 (ed. Ratner S. 84).³ Tanḥuma צו § 8 in edd. und Jalkut Ex. § 172. Ex. r. III § 21. Jalkut im Stichw. Qimḥi, Gersonides und Abarbanel z. St. Konkor. v. איש und v. יובא. Soncin 1486 und Brescia 1494.

27. אֱלֹהִי in Ex. r. III und in LXX; eine hexaplarische Note bei Klostermann, Analecta S. 63, liest πρὸς αὐτόν.

27. בבית – לבית. Sifre Num. § 84. = V und Ar.

30. נאם (I) – כה אמר. Seder Eliah r. cap. 11 (S. 57). LXX: τὰς εἶπεν (Klostermann hat τὰς übersehen), P: הכנא אמר.

35. אשר כלבבי וכנפשי – כאשר כלבבי וכנפשי. R. Isaak Aramah in עקירת יצחק Pforte 61 (ed. Presburg 45^b): אשר כלבבי וכנפשי וגו' כי העברת החוטאים מלפניו יתברך והחליפם בטובים וישרים אשר כלבו וכנפשו, ענין טוב הוא... Diese Lesart ergibt sich also auch aus dem Inhalt. = Tr und V. In einem hebräisch-französischen Glossaire aus dem XIII Sec.⁴ heißt es: é kome ma volonté וכנפשי (וכנפשי also fehlerhaft). כלבבי 2, אשר haben 6, וכנפשי einige Codd.

Kap. III.

2. היום – ביום ההוא. Mid. Sam. VIII § 8. = V: in die quadam.

3. האלהים – ארון אלהים. Jakob Antoli in Malmad ha-Tal-midim 35^b (2 mal). Der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe in Mibḥar Jescharim z. St. Albo in Ikkarim III cap. 10. = LXX.

9. כי – אם. Sabbath 113^b in edd., En-Jakob und Jalkut z. St. § 98. Tanḥuma ed. pr. Konst. 1522 Absch. צו (§ 8).

10. דבר. P: מלל מריא, V: Loquere Domine, nach Wellhausen haben auch Lucian und Ar ד'. Da aber wegen V. 7

¹ Nach Lekah tob zu Deut. 33, 1, Jalkut Deuter. § 951 und I S. § 91. Fehlt in edd.

² Nach Sefer ha-Kerithot (הכריתות) des R. Simson aus Chinon, Halichoth Olam des R. Josua Levita, Midrasch ha-gadol S. XX, Eschkol ha-Kofer des Karäers Hadassi AB 156 (58^a). Fehlt in edd. (dem Traktat Berachoth beige druckt) N. 4.

³ Nach Raschi Erubin 18^b und Megillah 14^a.

⁴ Glossaire hébreu-français au XIIIe siècle, Lambert et Brandin, Paris 1905.

in uns. St. ein Gottesname nicht stehen konnte und aus diesem Grunde auch die Annahme eines Zusatzes seitens der Vertenten ausgeschlossen scheint, so vermute ich, daß die letzteren ein ursprüngliches אָרְנִי wie אָרְנִי gelesen. In der Tat hat Hadassi im Eschkol AB 53 (28^a): דְּבַר אֲרִנִי, was אָרְנִי zu sprechen ist, da אָרְנִי nicht ausgeschrieben wird.

16. אל – את שמואל. Mid. Sam. X § 2. Massorah bei Ginsburg I 601 kol. 2. Konkor. bei Norzi. 45 Codd. de Rossi, Codd. bei Norzi und Baer. LXX hat zwar περς, aber einen ganz verschiedenen Text.

Kap. IV.

4. ויקחו – וישאו. Baraitha über die Anfertigung der Stiftshütte (בריייתא דמלאכת המשכן) in Jellineks Beth ha-Midrash III S. 148, Lekah tob zu Ex. 37, 1, Midrash Agada II S. 188 und ms. Epstein.

4. לפני ארון – עם ארון. Massorah bei Ginsburg¹ II 447 N. 151: לפני ארון ברית האלהים ד' וסימנהו... וישלח העם שלה, בתרא דפסוק [רפסוק]. Gemeint ist wohl, daß die Verbindung ברית ארון לפני ה' + לפני ארון oder ה' + לפני ארון 4mal vorkommt: hier (האֱלֹהִים), I R. 3, 15 (ה'), I Chr. 16, 6 (האֱלֹהִים) und I Chr. 16, 37 (ה'). Nur so ist die Angabe zu verstehen. Andere Verbindungen von ברית ארון kommen 21 mal vor. Die Lesart לפני ist also gesichert.

17. לפני – מפני. Mischnah Sotah VIII, 6 in palästinischer Rezension;² die babylonische Mischnah³ liest לפני לפני lesen noch: Sifre Deut. § 198. Deut. r. V § 11 in edd. und ms. Epstein. R. Jakob Berab in מנות הלוי des R. Salomo Alkabez 225^a. = LXX, P, Tr (Bomberg 1518), Ar und vielen Codd. bei Norzi, de Rossi und Ginsburg.

18. בהוכירו – בהוכירו. Tanhuma שמיני § 2 (ed. Buber § 3). Mid. Sam. XI § 3. Bahja ben Ascher, Komm. 161^d und Kad

¹ The Massorah compiled from manuscripts, alphabetically and lexically arranged, I–III 1880–85. Vgl. die Rezensionen in The Guardian 1886, S. 1049 und ZDMG XL S. 743 ff.

² In Jerusch. ed. pr., Lowes מתנתא דבני מערבא, Jalkut Deut. § 923 und Mid. ha-gadol ms. Epstein zu Deut. 20, 9.

³ In ed. pr. Neapel 1492, Ven. 1548, Riva 1559 etc. und in den Talmud-editionen.

ha-Kemaḥ v. שמחה. Massorah magna zu II R. 20, 11 (Zitat). Massorah aus Tschufutkale bei Ginsburg III 261 kol. 1 (Zitat). Qimḥi Wb. r. זכר (ed. Ven.). En-Jakob ed. pr. Zebaḥim 188^b. 11 Codd.

20. ובעת - ובעת. Midrasch ha-gadol S. 537 aus Gen. r. LXXXII § 8 (fehlt in edd.) Michlol 35^c. = Sym. P, V und Codd. ב ist auch durch LXX bezeugt.

Kap. V.

4. כפות רגליו - כפות ידיו. So Baḥja b. Ascher im Komm. 93^d. Gewiß graphischer- oder Gedächtnisfehler. Merkwürdig aber, daß eine Anzahl Codd. bei Field τὰ ἄκρα τῶν ποδῶν haben.

Kap. VI.

3. משלחים. + אתם haben Seder Eliah r. cap. 11 (S. 58) und Massorah fin. l. אל. = LXX, Tr Bomberg 1518 ( ) bei Lag.), P und einigen Codd. V und Ar unentschieden.

3. ארון ברית ה' אלהי ישראל - ארון אלהי ישראל. Seder Eliah r. cap. 11 (S. 58). = wörtlich LXX (Θεοῦ Κυρίου = Κυρίου Θεοῦ des Al.). Phat: דמריא.

8. כל כלי - כלי הזהב. En-Jakob Joma 52^b. ברייתא דמלאכת בריתא cap. 6.¹ Num. r. cap. 4 in ms. Paris N. 150 und ms. Epstein. In den Talmudausgaben und in Pugio Fidei S. 382 lautet das Zitat: וכל כלי (et omnia vasa), in Jalkut Ex. § 383 und Baḥja b. Ascher Comm. 104^c: וכל הזהב.² כל כלי lesen einige Codd.

19. שבעים איש חמשים אלה איש. Tanḥ. ed. pr. ויקהל § 7: בין שנכנסה הרוח ונתגלה הארון הרג בהן ע' אלה איש, שנאמר ויך באנשי בית שמש. בי ראו בארון ה' ע' אלה איש. הרג בהן ע' אלה איש. In den spätern edd.³ ist das Zitat nach MT korrigiert worden, es blieb aber noch: שבעים אלה איש. In Num. r. ms. Epstein V § 9: שבעים אלה איש.

¹ In edd.; in Beth ha-Midrasch III S. 148 cor.

² Aber Horajoth 12^a, Kerithoth 5^b cor.

³ Mantua 1563, Verona 1595 und Prag 1612; in den noch jüngeren edd. wurde die ganze St. nach MT geändert.

19. חמשים – חמשים. Sotah 35^b in den alten edd., Agadoth ha-Talmud und En-Jakob. Jerusch. Synhed. II, 4 (20^b 63) in edd. und Jephhe-Mareh N. 6. Num. r. V § 9 (3 mal).¹ Stichw. im Jalkut z. St. § 103. = LXX und 12 Codd. Tr und V sind exegetisch, P u. Ar ziehen die Zahl zusammen.

Kap. VII.

1. בנבעה. אשר + haben Seder Olam r. ms. Epstein cap. 13, LXX, P u. 58 Codd., darunter auch cod. Erfurt.

9. מלה חלב אהר. Abodah sarah 24^b: אמר רב אדא בר אבהו מנין לעולה נקיבה שהיא כשירה בבמת יחיד, שנאמר ויקח שמואל מלה חלב אחד ויעלהו עולה. ויעלהו וזכר משמע, אמר רב נחמן בר יצחק ויעלה כתיב . . . Weder R. Adda, der מלה חלב weiblich faßt, noch sein Gegner R. Nahman, der aus ויעלהו beweisen will, daß es ein männliches מלה war, hat אחד gelesen. Vgl. Reifmann in Beth Talmud I S. 383. Auch Raschi und Qimḥi scheinen אחד nicht gelesen zu haben. Zur gen. Talmudstelle hat Raschi: מלה חלב, רחל ויעלהו עולה, ויעלה כתיב נקיבה היתה, im Komm. z. St.: ומניקה בנה . . . Ähnlich Qimḥi: ויעלה כתיב שהיתה נקיבה . . . In der Tat fehlt אחד in Aboth d. R. Nathan cap. 4 in edd. und ms. Epstein und in Jalkut ha-Machiri Ps. 50 § 15 aus Num. r. (XIV § 1 Ende). Damit stimmt auch, daß Aboth de R. N. in edd. und beiden mss. der ed. Schechter das K'thib ויעלה haben, während die Rabbinen immer das K're zitieren, wenn sie es gekannt. Vielleicht hängt das K're und K'thib selbst von + oder — אחד ab.

9. ויעק – ויעק. Pesiktha de R. Kahane 156^a. Pes. r. 33^a. Mid. Ps. ed. Buber 60, 1 (S. 306) und Jalkut ha-Machiri Ps. z. St. § 2. Tanḥuma ed. pr. ראיוני (§ 4). Ex. r. ed. pr. XXXVIII (§ 4). Raschi Ta'anith 15^a v. ממעי in allen alten edd. R. Jehuda b. Barsilai, Jezirahkomm. S. 135. Bahja ben Ascher, Kad-ha-Kemah v. תשובה. Menorath ha-Maor N. 104.

10. להלחם – למלחמה. R. Josef Kara (in Ha-Schaḥar III 689). Warsch. graphischer oder Gedächtnisfehler. Aber auch P hat: להלחם = למתכתשו.

¹ In edd. und ms. Paris 149⁸⁰ (Kopie im Besitze Epsteins).

Kap. VIII.

1. **כי-באשר**. Sabbath 56^a, Ta'anith 5^b, Megilla 10^{b,1}, Makkoth 11^a (in ms. München, fehlt in edd.). Agadath Schir ha-Schirim ed. Schechter S. 15. Jalkut I S. § 105 (2 mal). Predigten des R. Nissim N. 11. Index der Bibelstellen in Agadoth ha-Talmud. Konkorr. v. וקן und im Verzeichnis der Kapitelanfänge. 6 Codd.

1. **על ישראל-לישראל**. Sabbath 56^a in ms. München². Tr und P haben ebenfalls **על**. Daß es nicht Übersetzungsmanier ist, beweist ihre Übersetzung Deut. 16, 18 und Idc. 2, 18, wo **לך** und **להם** durch **ליך** und **להן** gegeben wird. Vgl. Tr und P zu II S. 7, 11 **על עמי**.

5. **ועתה-עתה**. Pesiktha r. 157^b. Jalkut I S. § 105 aus Synhed. 20^b. Jalkut im Stichw. = LXX u. Tr Lagarde.

7. **כי נם אתי-כי-אתי**. Mid. Sam. XII § 4: **אמר ר' שמעון בר יוחאי אתי מאסו, נם אתי מאסו כי נם אתי מאסו, אמר לו בשלשה דברים עתידין הן למאוס, במלכות שמים ובמלכות בית דוד ובכנין בית המקדש...** R. Simon b. Johai wendet hier die dritte der 32 Normen der agadischen Auslegung, **ריבוי אחר ריבוי**, an und findet so in den zwei im Texte entbehrlichen Wörtchen **כי** und **נם** eine Anspielung auf noch zwei andere Ereignisse, daher **בשלשה דברים**. Es ergibt sich also auch aus dem Inhalte, daß R. S. b. Johai nach **כי** gehabt. Jalkut hat daher mit Unrecht die Stelle nach MT geändert. Ein anderes Wörtchen nach **כי** haben Nahmanides zu Gen. 49, 10 und R. Nissim, Predigten N. 11, nämlich **אם**, das aus **נם** entstanden sein kann.

11. **לו** in Mahsor Vitry S. 558, in LXX und V.

12. **לחרש-ולחרש**. Maimonides in Mischneh-Thora, Melachim IV, 3. Parhon r. נור. Tr in edd., Lagarde und Ibn-Gnah, Wb. S. 420 und S. ha-Schoraschim r. נור. Ibn-Gnah in einem ms.

19. **ימלך-יהיה**. Ibn-Gnah r. **כי**. R. Isaak Aramah in Pforte 95 (58^a). Einige Codd.

¹ In edd., mss., Agadoth ha-Talmud, Jal. ha-Machiri Ps. 99 § 13, En-Jakob und Mid. ha-gadol S. 608, Predigten des R. Josua Ibn-Schoeib קרא Ende.

² Nach Rabinowicz z. St. auch Jal. I S. § 105. Ich habe das Zitat im Jal. nicht gefunden.

22. אל העם—אל אנשי ישראל. Esther r. IV Ende in edd., ms. Epstein und Jal. Esther § 1052. Mid. Sam. XIII § 6.

Kap. IX.

2. בבני—מבני. Jehuda b. Barsilai, Jezirahkomm. S. 40 (vgl. Halberstamms Note). = LXX u. Ar.

11. ויאמר—ויאמרו. Mid. Ps. 7, 1 in edd. und Jalkut ha-Machiri Ps. 7 § 6. = Tr Lagarde und P.

12. (אותם) in Mid. Ps. l. c., in Tr, P, und V.

12. ותאמרנה + לו hat Mid. Ps. l. c. LXX und V haben להם, weil sie V. 11 ויאמרו lesen, Mid. Ps. hat dort ויאמר. So bestätigen sich beide Zitate gegenseitig.

13. את הובח—הובח. Jal. I S. § 105 aus Mechiltha (cor. in edd., 19^b). Raschi Aboda sarah 25^a v. וירם. Maḥsor Vitry S. 142. R. David b. Levi in ספר המכתם zu Megillah 23^a. Hadassi, Eschkol ha-Kofer AB 1 l. צ (11^a). לקוטים מספר הגימטריאות ms. 271^b (vgl. oben S. 5 Anm. 2). Trg. in S. ha-Michtham und M. Vitry: יפרום ית נכסתא.¹ LXX: ὁστὸς ἔσται.

13. ואהרי—אהרי. Berachoth 48^b nach Raschi v. בי. Jerusch. ibid. VII, 1 (11^a 16) und Megillah IV, 1 (75^a 3) in allen alten edd. Mid. Sam. XIII § 9. Hadassi l. c. Nachmanides und Jakob b. Ascher zu Lev. 23, 2. = LXX, P, V, 35 Codd. und Sonzin 1486, 88.

13. כי כהיום—כי אתו כהיום. Berachoth 48^b in mss. München, Oxford und Beth Nathan. = LXX, P und V.

24. ואת העליה—והעליה. Ibn-Ḡnaḥ. r. טבה. Raschi Abodah sarah 25^a v. וירם. Index im Agadoth ha-Talmud.

27. ה'—אלהים. Massorah bei Ginsburg II 454 N. 219 zählt 200 Verse, deren erster und letzter Buchstabe ה' ist, zu diesen wird auch unser V. gerechnet; . . . ר' פסוקים רישן וסופן ה'. Folglich hat diese Massorah in unserer Stelle nicht אלהים, sondern ה' gelesen. So liest auch V: Domini.

¹ Der Targumtext ist hier unsicher. M. Vitry: יפרום ית נכסתא; S. ha-Michtham: פרים מוונא; Aruch v. פרים: יפרום נכסתא; Raschi, Lag. und edd.: פרים מוונא; Qimḥi: פרים על מוונא; Kolbo ed. Ven. 9^a: יפרום על דיבהא; scheint את aus-zudrücken, da r. פרים mit על verbunden wird.

Kap. X.

1. הלוא כי-משחך יהוה על נחלתו לנגיד. Mid. Ps. 18, 2 (S. 138): כיון שראה דוד עצמו מצומצם ביד שאול (I S. 23, 26) אמר על חנם משה אותי שמואל ואמר לי משחך ה' למלך, היכן הוא משיחתו, היכן היא הבטחתו...¹ Der Midrasch borgt offenbar für die Salbung Davids die Worte Samuels aus unserer Stelle. Nun ist es ja möglich, daß Mid. Ps. uns. Stelle kürzt und durch das geläufigere למלך umschreibt. Erschwert wird aber diese Annahme durch die Tatsache, daß auch R. Elieser b. Tobiah (XI. Sec. 2. Hälfte) in Lekah tob zu Gen. 27, 26 aus uns. St. zitiert: הלוא (ראה: ms. Florenz) משחך ה' למלך. Ein Rabbiner des XI. Sec. hätte sich keine willkürliche Änderung des Bibeltextes erlaubt, besonders da uns. St., aus der bloß eine Parallele zu ושרק gebracht wird, nur nebenbei mitangeführt wird. Das zitieren e memoria ist aus demselben Grunde ebenfalls unwahrscheinlich, noch unwahrscheinlicher bei dem Wortlaute, den die Stelle des Lekah tob bei R. Menah. b. Salomo in Midrasch Sechel tob (verf. 1139) zu Gen. 27, 26 hat: ראה משחך ה' למלך על ישראל. Absichtliche Änderung oder Zufälligkeit ist hier so gut wie ausgeschlossen, besonders da wir es mit Exegeten zu tun haben. Mid. Ps. und R. Elieser b. Tobia haben gewiß so wie sie zitieren auch in ihrem Texte gehabt. Spuren dieses Textes finden sich in LXX und Itala: הלוא משחך ה' לנגיד² על עמו על ישראל. Fast wörtlich wie Lekah tob liest aber Josephus. Archäologie ed. Niese VI, 54: . . . Ἰσθι, φησὶ, βασιλεὺς ὑπὸ τοῦ θεοῦ χειροτονημένος ἐπὶ τοῖς Παλαιστίνοις καὶ τὴν ὑπὲρ Ἑβραίων ἀμυναν, = . . . ראה משחך ה' למלך על ישראל.

3. ומצאת-ומצאך. Jalkut ha-Machiri Jes. S. 161 aus Tanhuma. = LXX und P: καὶ εὐρήσεις, ראה משכח אנת.

7. והאתת. + כל haben Qimhi r. אור, V und einige Codd.

9. שם לב אחר-לב אחר. Buch der Frommen (viel. a. älterer Quelle)³ ed. Berlin S. 219 N. 878: והפוך לו אלהים שם לב אחר.

¹ Der Text ist gesichert durch die alten edd., die Handschriften (8) der ed. Buber, ms. Epstein, Jalkut I S. § 133 und Jalkut ha-Machiri Ps. 18 § 12.

² Interessant, daß Ibn-Ġnaḥ, S. ha-Schoraschim r. לי ebenfalls על עמו hat. Im Original S. 352: נחלתו.

³ Das Buch der Frommen ist kein einheitliches Werk, vgl. darüber Güdemann, Gesch. des Erziehungswesens und der Kultur der Juden in Frankreich und Deutschland S. 281—291.

שם, ähnlich auch S. 330 N. 1342. שם wird also urgirt.

16. אל אכנר – אל-דורו. Megillah 13^b in 6 mss., Jalkut ms. z. St., En-Jakob ed. pr. (Salonichi 1516) und Agadoth ha-Talmud.

Kap. XI.

2. לכם + ברית haben Jalkut I S. § 114 aus Mid. Sam. XIV § 7, Tr de Rossi 737, P, V, Ar und 3 Codd. Kennicott.

Kap. XII.

3. ואת – את מי רציתי. Nedarim 38^a in den alten edd. und in den Predigten des R. Josua Ibn Schoeib קרה Anf. Ibn Saruk in Maḥbereth 165^b und bei Dunasch in Criticae Voc. Rec. 35^a. Dunasch ibid. R. Tamm in seinen Entscheidungen ibid. Ḥajug in Two Treatises S. 117 und ed. Dukes S. 172.¹ Ibn-Ḡnaḥ Wb. S. 686². Raschi zu Jer. 22, 17. Ibn-Esra zu Amos 4, 1. Josef Qimḥi in Sefer ha-Galuj S. 25 N. 53 und S. 131 r. עף. Parḥon Wb. r. רוק. Qimḥi r. רוק und zu Jer. 22, 17. Josef Kaspi bei Abarbanel zu Gen. 1, 1. R. Salomo aus Urbino im Ohel Moëd r. שבר. Konkord. v. רצונו. = LXX, Tr, P, Ar und mehr als 100 Codd.

5. היום – היום הזה. Sifre Deut. § 2. Tr Lag. LXX: ἡμέραν (= היום הזה) ἐν ταύτῃ τῇ ἡμέρᾳ (= היום הזה).

7. עתה – ועתה. Erachin 17^a in edd. und Ag. ha-Talmud. P: קומו השא = עתה. Umstellung, die bei ועתה nicht möglich wäre.

17. בעיני ה' + אלהיכם hat Mischnah Ta'anith I, 7 in ed. pr. und Pesaro, sonst fehlt die Stelle.

19. Tanḥuma חקת § 19: ומנין שאם סרה אדם להבירו ואמר לו: חטאתי שאם אינו מוחל לו שנקרא חוטא, שנאמר גם אנכי חלילה לי מחטא לה' מחרול להתפלל בעדכם (V. 23), אימתי כשבאו ואמרו לו חטאנו, שנאמר ויאמר העם אל שמואל חטאנו כי עברנו וגו' והשיב חלילה ויאמרו העם אל שמואל חטאנו. In ed. Buber § 46 kürzer: חטאנו. לי מחטא

¹ Im arabischen Original ed. Jastrow S. 264: את, aber Ibn-Ḡiḥatilia und Ibn-Esra haben in ihren Vorlagen ואת gehabt.

² S. 553 und im S. ha-Schoraschim r. עשך und רצץ. את.

Num. r. XIX § 13 am vollständigsten: ויאמר העם אל שמואל חטאנו¹. Die Erklärung dieses merkwürdigen Zitantes ist folgende. Der Agadist hat unmittelbar vorher aus Num. 21, 7 deduziert, daß der Beleidigte dem reuigen, seine Schuld bekennenden Beleidiger verzeihen muß. Tut er es aber nicht, setzt er nun fort, so wird er nach I S. 12, 23 ein Sünder genannt. Das Bekennen der Schuld ist in den Worten: כי יספנו (I) enthalten. Mit Rücksicht auf 8, 7 sind aber diese Worte inhaltlich = Num. 21, 7 חטאנו כי חטאתי כי עברתי את פי ה' ואת דבריו (II) = I S. 15, 24: ואת דבריו (III), = den Worten des Königs, dessen Vorhandensein ja die Versündigung des Volkes ausgemacht. Daher legt der Agadist sinnreich dem seine Schuld bekennenden Volke die inhaltlich gleichen Worte seines Königs in den Mund und er umschreibt, um auch eine formale Parallele zu (II) zu haben, (I) in (III): ויאמר שואל (העם) חטאתינו כי עברתינו את פי ה' ואת דבריו.

Kap. XIII.

9. ויעל שואל העולה והשלמים – ויעל העלה. Mid. Ps. 7, 1 (S. לו). Das kann ja kurze Inhaltswiedergabe und Umschreibung uns. Verses sein. Aber P hat einen ähnlichen Text: רב־חא שלמא רב־חא לעלתא. Da שאלה keinen Sinn gibt, so ist לעלתא gewiß Verschreibung aus ויעל השלמים והעולה, also ויעל העלה.

13. ויאמר שואל חטאנו. Bahja b. Ascher, Komm. 258°, LXX, P und einige Codd.

19. ויאמר שואל חטאנו. Ibn Ġnaḥ und Qimḥi r. חרש, Tr: גבול ארץ, nicht, wie de Rossi meint, ארץ תחום ארעא דישראל, da Tr fast durchwegs durch ארעא גבול (ישראל) ausdrückt.

20. ויאמר שואל חטאנו. Ibn-Ġnaḥ Wb. S. 352 (S. 252 cor.), Ibn-Kureisch ed. Barges S. 105, Qimḥi zu Gen. 4, 22, Nahmanides zu Gen. 25, 3.

Kap. XIV.

3. ויאמר שואל חטאנו. Sabbath 55^b in allen alten edd., Ag. ha-Talmud und En-Jakob.

¹ Interessant ist die Bemerkung Bahja b. Aschers z. St. in Num.: ואם אינו מחול לו נקרא חוטא . . . והזכיר שם הכתוב בענין שמואל שאמר לו ישראל חטאנו.

9, 10. Midrasch ha-gadol S. 358 bringt aus unbekannter Quelle¹ folgende Stelle: זה העושה סמנין לעצמו, ואם לא יהיה כך וכך לא אעשה, ואם יהיה כך וכך אני מצליח, ואם לא יהיה כך וכך אני מצליח, כאליעור עבר אברהם... (Gen. 24, 13f.). וכן יהונתן בן שאול אומר, אם כה יאמרו עליו ועליו כי נתנם ה' בידנו ואם כה יאמרו דמו עד הגיענו אליכם ועמדנו וזה לנו האות. Es braucht kaum gesagt zu werden, daß Zufälligkeit hier ausgeschlossen ist. Die Stelle ist allzu sprachgerecht, um ein gewöhnliches Hysteronproteron zu sein. Weder ein Schreiber, noch das Gedächtnis können für dieses Zitat verantwortlich gemacht werden. Hier ist entweder der Bibeltext nach der Fragestellung, die nach dem Beispiele Eliesers mit dem für das beabsichtigte Unternehmen günstigen Omen beginnt, abgeändert, oder die Fragestellung nach einem gegebenen Bibeltexte geordnet. Beides gleich schwer anzunehmen, jedoch das erstere wahrscheinlicher, da die Reihenfolge unseres Textes auch von den alten Vertenten bestätigt wird. Zu beachten ist aber, daß V. 9 נעלה אליהם auch in LXX fehlt.

18. הארון המשכן – (את) האפוד – ארון האלהים. In cap. 6: ר' יהודה בן לקיש אומר, שני ארונות היו, אחד שהיה יושב במחנה, ואחד שהיה יוצא עמהן במלחמה... שנאמר וארון ברית ה' נוסע לפניו (Num. 10, 33)... וכן הוא אומר בשאול, ויאמר שאול אל אחיה הגישה האפוד, וכן² הוא אומר באוריה, הארון וישראל ויהודה... (II S. 11, 11). Der eigentliche Beleg ist natürlich die Fortsetzung: כי היה ארון האלהים. Das ist doch deutlich genug. Aber aus Jerusch. Schekalim V, 1 und VIII, 3 geht hervor, daß R. Juda ben Lakisch unseren Text gehabt. Dort wird zu der als Baraita (תני) angeführten Ansicht R. Juda b. Lakisch', daß es zwei Laden gegeben, bemerkt: ורבנן אמרי ארון אחד היה ופעם אחת יצא כימי עלי ונשבה, קרייה: מסייע להון לרבנן, או לנו מי יצילנו מיר האלהים הארירים האלה (I S. 4, 8) מלה דלא חמון מן יומיהון. קרייה מסייע לרבי יודה בן לקיש ויאמר שאול לאחיה הגישה ארון האלהים והלא ארון בקרית יערים היה, מה עבדון ליה

¹ Schechters Hinweis auf Hullin 95^b ist ungenau.

² Der Text ist durch die Übereinstimmung aller alten Zeugen gesichert: Sefer יהוה I S. 180; Lekah tob zu Ex. 37, 1; ms. Paris (s. die Note zu S. יהוה); ms. Epstein und die Handschrift, nach der der Abdruck in Beth ha-Midrasch III erfolgte. Die St., in edd. weggelassen, befindet sich im B. ha-M. S. 148. In der weiteren Ausführung ist die Baraita der Stiftshütte = A.

... רבנן, הנישה אלי הציץ. Die Gegner R. Judas erklären, daß in unserer Stelle unter ארון האלהים nicht die Lade, sondern eine Lade zu verstehen ist, eine Lade zur Aufbewahrung des Orakels.¹ Nach dieser Ausführung ist die Lesart הנישה האפור sowohl bei R. Juda ben Lakisch, als auch bei seinen Gegnern ausgeschlossen. So ist man wohl nach unserem Jeruschalmitext zu schließen berechtigt. Aus folgenden Tatsachen ergibt sich jedoch mit Notwendigkeit, daß auch Jerusch. הנישה האפור gelesen. 1. Sowohl die Toseftha Sotah VII, 18, als auch die Baraitha in Jerusch. bringen bloß Num. 10, 33 oder 14, 44 als Belege für die Ansicht R. Judas. Dadurch ist der tannaitische Ursprung der weiteren Belege in A mindestens sehr zweifelhaft. 2. bringt Jerusch. auch II S. 11, 11 als Stütze für die Ansicht R. Judas; es ist nun höchst sonderbar, daß Jerusch. beide schon von R. Juda selbst in A angeführten Bibelstellen aus eigenem Hinzutun als Beweise bringt, ohne zu ahnen, daß das R. Juda selbst schon besorgt hat. 3. ist es unbegreiflich, wie die Gegner R. Judas, um ihre Ansicht zu verteidigen, es gewagt haben, ohne jeden Anhaltspunkt im Bibelworte selbst, die heilige Lade zu degradieren und dem Texte dabei Gewalt anzutun. 1 und 2 führen unausweichbar zu dem Schlusse, daß der Redaktor von A zu dem ursprünglichen Text der Baraitha, wie er in Toseftha und Jerusch. erhalten ist, die weiteren Belege aus der Auseinandersetzung des Jerusch. hinzugefügt hat.² Folglich hat der Redaktor von A in seinem Jeruschalmitext הנישה האפור gelesen. Der Beweis für R. Juda war, wie man in A hinzudenken muß, aus כִּי הָיָה אֲרוֹן בִּי הָאֱלֹהִים geführt worden, was die רבנן mit dem Hinweise auf הנישה האפור (nicht הציץ אלי) dahin zu deuten sich berechtigt glaubten, daß darunter bloß eine Lade zur Aufbewahrung eben dieses Ephods zu verstehen sei, was der Text selbst durch כִּי geradezu zu fordern scheint. Der ursprüngliche Jeruschalmitext hätte demnach so gelautet: קרייה מסייע לר' יודה הנישה האפור כִּי הָיָה אֲרוֹן הָאֱלֹהִים, מֵאִי עֲבָדוֹן לִיה רַבָּנָן, הנישה האפור.

¹ Vgl. Jephé March z. St., Abarbanel zu Num. 10, 33; Deut. 10, 1 und z. St.

² Nach Meïri, בית המדרש Einl. 14^a und Isaak de Lates, Scha'are Zion ed. Buber S. 25, soll A aus saburäischer Zeit (VI. Jahrh. Ende) stammen.

Daraus ergibt sich nun, daß Seder Olam r. cap. 13 (S. 56), der die Ansicht der רבנן im Jeruschalmi teilt,¹ ja vielleicht selbst die Quelle des Jerusch. und mit den רבנן identisch ist, ebenfalls in uns. St. הגישה האפור gelesen und ארון האלהים so wie die רבנן erklärt haben muß.² Vgl. dazu auch Ratner z. St. und Einl. S. 102. Auf קריב אפוד Trs in V. 19 hat schon Wellhausen aufmerksam gemacht. Nachdem wir diese Lesart in alten rabbinischen Quellen gefunden, können wir ruhig behaupten, daß קריב אפוד aus uns. St. in V. 19 geraten ist. Auch Mid. Ps. 27, 1 (S. קיב) und Pesiktha r. 30^b, die in uns. St. eine Befragung des Orakels als bekannt voraussetzen,³ scheinen האפור gelesen zu haben.

Nach mindestens einem halben Jahrtausend begegnen wir der Lesart האפור wieder — bei Ibn-Esra. Zu Ex. 28, 6 hat Ibn-Esra folgende Ausführung: יש שאלות קשות בדבר האפור והחשן, כי משה לא עשה רק אפור אחד, והנה כתוב אפור ירד בירו (23, 6), ואיננו אפור משה⁴ כי אין כתוב האפור הידוע כמו הגישה האפור (?). . . ולא היו שואלים רק בחשן המשפט שהיו עליו האורים והתומים, ואין טענה מן הגישה האפור, כי החשן דבק עמו, והאורים עם החשן. והנה ראינו שענה השם את דוד על פי אפור אביתר⁴ (23, 9. f., 30, 7) והנה שאל בלכתו למלחמה שאל באורים (28, 6) הם הם שהיו בחשן המשפט עם האפור והארון. Also das Ephod, welches Ebjathar bei seiner Flucht aus Nob mitgenommen und das David zu befragen pflegte, war nicht das von Moses verfertigte, mit dem Orakel verbundene. Dieses ist nur gemeint in der Stelle הגישה האפור. Es ist daher sonnenklar, daß Ibn-Esra dabei nicht die Worte Davids in 23, 9 und 30, 7 meinen kann. Aber die Bemerkung, daß Saul das Orakel befragt hat, welches האפור והארון war, zeigt deutlich genug, wo wir die St. הגישה האפור zu suchen haben, bei einem Kriegszug Sauls, wo der Lade Erwähnung ge-

¹ ואף על פי שהיה ארון ה' בקרית יערים, בנוב היו מקריבים כל י"ג שנה

² Interessant ist folgendes Zusammentreffen: R. Juda ben Lakisch und R. Jose, der angebliche Verfasser des Seder Olam, r., waren Schüler R. Akibas; Die Redaktion von A und Seder Olam soll in gleicher Zeit stattgefunden haben, vgl. oben S. 49 Anm. 2.

³ שאל הלך ושאל באורים ותומים, כיון שראה שבאו עליו מלשטים אמר לכהן אסף ירך . . . Ausführlicher in der Pesiktha.

⁴ Nach Berachoth 4^a, Synhedrin 16^a, Joma 73^{a, b} hat David die Urim we-Thumim befragt. Vgl. auch Sotah 48^b.

schieht — und das ist ja nur in unserer St. der Fall. Aber alle Interpretation wird überflüssig durch folgende Stelle aus Ibn-Esras kürzerem Kommentar¹ zu derselben St.: ואפוד אביתר . . . לא היה אפוד משה והעד שאמר אפוד ירד בידו, ולא אמר האפוד כאשר אמר שאול הנישה האפוד כי שם כתוב שהארון היה שם . . . ואם הדבר תלוי רק בחשן². Und es gibt auch noch einen dritten Zeugen dafür, daß Ibn-Esra האפוד הנישה gelesen: Hiskuni. Zu Ex. 28, 6 hat er folgende, ganz gewiß Ibn-Esra entnommene Stelle: האפוד משמע אחד, ומה שכתוב אפוד ירד בידו . . . תשובה לדבר אפוד בלא זהב, וישראל לא היו שואלין רק בחשן שהיו בו אורים ותומים ומה שכתוב הנישה את האפוד, שם היה החשן רבוק עמו. Entweder zeugt Hiskuni für Ibn-Esra, oder für sich, daß er in uns. St. האפוד für unser האלהים gelesen. LXX: προσάγαγε τὸ ἐφούδ, hexaplarische Note bei Klostermann, Analecta S. 67: ἔνδυμα ἱερατικόν; Josephus, Archäologie V, 115: . . . λαβόντα τῇν ἀρχιερατικὴν στολήν; Itala: adfer effud.³

18 ברייתא + ובני ישראל. Lekaḥ tob zu Ex. 37, 1 aus cap. 6. Hexapla (Aq., Sym., s. Field): ἐν τῇ παρεμβολῇ. Das Wort ist, besonders nach Hex., die ובני עם für בני liest, nicht notwendig, daher eine Ergänzung nicht wahrscheinlich. Auch die Lesart עם בני kommt bei den Rabbinen vor, s. Schorr, He-Ḥaluz III S. 101.

41. שאל ויהנותן — יונתן ושאל. Tanḥuma in den edd. bis Prag 1612 (die St. fehlt in den folg. edd.). Pirke de R. Elieser cap. 38. Bahja b. Ascher, Kad ha-Kemah v. שבוּעָה und Komm. 112°. Tr: שאל ויונתן.

¹ מירוש הקצר להראב"ע zu Ex., ed. Reggio Prag 1840.

² In der Ibn-Esra-Handschrift des Wiener Seminars steht diese St. auch im großen Komm. Der Wortlaut ist ganz gleich.

³ Wellhausen, Bleek-Wellhausen Einleitung 6 S. 598 f., schreibt: „Für אפוד ist אפדה zu lesen. Die Lade beruht auf dogmatischer Korrektur. Denn das Ephod ist hier nicht das אפוד כר, sondern die אפדה Jes. 30, 22, Richt. 8, 27, 18, 14 ff. Hos. 3, 4, das metallüberzogene Götzenbild, das den Späteren anstößig war, das aber früher beim Jahvehdienst nicht fehlen durfte.“ Durch die Tatsache nun, daß die Lesart האפוד im II., IV., VI. und noch im XII. Jahrhundert in hebr. Codd. stand, ist dieser Behauptung Wellhausens die Basis entzogen. Das wird doch wohl niemand behaupten wollen, daß noch nach dem XII. Sec. „dogmatische Korrekturen“ vorgenommen wurden.

45. את החשועה — הישועה. Berachoth 55^b in ms. Florenz, Maḥsor Vitry S. 49, Jalkut Deut. § 933 und I S. § 118, Sefer ha-Mussar des R. Juda Ibn-כלץ cap. 4. החשועה hat auch Tanḥuma ed. pr. וישב (§ 2).

47. המלוכה. + את haben: Pes. de R. Kahane 45^b in ed. und Jal. Ex. § 363. Gen. r. XCIX § 3. Num. r. XI § 3 in edd., ms. Paris 150 und ms. Epstein. Mid. Sam. XVII § 4. Bereschith rabbathi¹ des R. Moses ha-Darschan aus Narbonne. Raschi ms. Epstein zu Gen. 37, 35. Qimḥi und Parḥon r. לכד. Abarbanel, פרשה 2, פרשה 7 und z. St.

Kap. XV.

2. צבאות in Toseftha Megillah IV, 2 in edd. und mss., Pes. r. 181^b, Midrasch Sechel tob I S. 323 aus Megillah 7^a, Abarbanel z. St. aus Mid. Sam. XVIII § 1.

3. וער — ער אשה. Pes. r. 55^b (bis) in edd. und Jal. Idc. § 50 (bis) und Prov. § 932. Mid. ha-g. S. 752 aus Joma 22^b. Raschi zu Deut. 25, 19. Ibn-Esra zu Num. 24, 20 und Deut. 25, 19. Bahja b. Ascher, Kommentar 268^c. Jakob b. Ascher zu Num. 24, 24. Gersonides z. St. עקירת יצחק Pforte 34 (II 5^b). Abarbanel zu Deut. 25, 17, in der Einl. zu cap. 14 und z. St. = LXX, Tr, P, Koncor. v. מאיש, v. משה und v. והמתה und mehr als 100 Codd.

11. ויצעק — ויועק. Raschi Ta'anith 17^a v. צעקה. Sohar (ed. Wilna) II 20^a: אמר ר' ברכיה בשעה שאמר הקדוש ברוך הוא לשמואל נחמתי: . . . מה כתיב ויצעק אל ה' . . . הניח הבל ולקח צעקה, משום דהיא קריבה לקודשא בריך הוא . . .

20. וימאסר. + אשר שמעתי. haben Seder Eliah r. 31 (S. 159) und LXX.

22. החפץ ה' — החפץ לה'. Mid. Ps. ed. Buber 40 § 4 (fehlt in den alten edd.). Ziuni zu Ex. 28, 21. = Tr u. V. Eine Anzahl Codd. bei Field bieten: οὐ θέλει (δ) κύριος, Sym: μὴ θέλει, P: לא צבא מריא. = לא חפץ ה', oder Umschreibung von החפץ.

23. וימאסר. + ה'. Mid. Ps. 15, 4. Abarbanel, Einl. zu cap. 14. = LXX, Tr in der lateinischen Übersetzung (de Rossi), V. und 12 Codd.

¹ Angeführt vom Korrektor der ed. Salonichi zu Gen. r. XCIX. So auch in ms. Prag (Abschrift im Besitze Epsteins S. 276).

25. אַח) Ochlah we-Ochlah N. 47. Koncor. v. חטאתי und v. שא.

Kap. XVI.

1. שיטה חדשה § 4. האוינו. Pes. d. R. K. 156^a. Tan. zum Segen Jakobs.¹ Deut. r. ms. האוינו (fehlt in edd.). = LXX, Tr Lag, P, V, Ar.

1. ואשלחך – אשלחך. Sifre Deut. § 17. Jal. z. St. aus Mid. Sam. XIX § 2. Sechel tob zu Gen. 24, 51. Qimḥi zu Ps. 89, 20.

7. עקידת יצחק, כאשר – אשר. Pforte 77. = LXX, Tr, P, V und Ar.

7. והאלהים – וה'. Buch der Frommen ed. Berlin N. 43. = LXX.

18. מלחמה – חיל. Ruth r. IV § 4 in den alten edd. (bis). Tr in alten edd. Damit stimmt, daß wir auch der Lesart נשא ויאיש חיל begegnen, bei R. Josua Ibn-Schoeib, Predigten Anfang.

18. Ruth r. l. c. und VII § 1. Jal. ha-Machiri Jes. S. 73.

21. כליו – כלים. Jebamoth 76^b in den alten edd., En-Jakob und bei Raschi zu I S. 17, 55. = LXX: ὅλα ἡνέκα αὐτοῦ.

23. רוח אלהים + רעה haben: R. Samuel b. Ḥofni Gaon in trium sectionum libri Genesis versio Arabica S. 126, LXX, Tr, P und V.

Kap. VII.

3. חנינה ששים קינטרין: Mid. Sam. XX § 2. אמר ר' היה לבוש גלית, ר' אבא בר כהנא אמר מאה ועשרים, ולא פליגין ילמדו סתומין קינטרא. מן המפורשין, מה המפורשין ששים אף הסתומין ששים . . . ist entweder nach Raschi Bechoroth 50^{a2}: ק' סלעים בכל שקל, oder überhaupt ein Vielfaches von Hundert, vgl. die Lexica. Jedenfalls entsprechen den 5000 Schekalim uns. St., in קנטרים (Centaren) umgerechnet, 50 oder ein Vielfaches von 50 dieser Münze.³ Wenn aber R. Chanina und R. Abba b. Kahana von 60 und 120 sprechen, so haben sie in uns. St. ששת אלפים שקלים gelesen.

¹ In Gen. r. ed. Wilna 1878, S. 376. Viell. von R. M. ha-Darschan.

² Auch dort ist es R. Chanina, der von קינטרין spricht.

³ Zunz' Vermutung über קינטרא, z. Gesch. 538, ist angesichts uns. St. in Mid. Sam. nicht zu halten.

12. היה—הוא. Sotah 11^b nach Jalkut I Chr. § 1074 und Pugio Fidei ed. Leipzig S. 715: David fuerit filius (fehlt in edd.).¹ Sifre Num. § 78. Mid. פנים אחרים ed. Buber S. 39^b. תניא N. 95 aus unbekannter Quelle. עקידת יצחק Pforte 15. = P.²

25. לאשה + לו. Gen. r. LX § 3 in edd. und Mid. Agada I S. 57. פרקא דרבינו הקדוש ed. Schönblum 32^a. Lev. r. ms. Epstein XXXVII Ende.

28. ויאמר. Pesahim 66^b nach Sefer יהודה I S. 79 und Menorath ha-Maor N. 323. = P.

34. לאבי—לאביו. Lev. r. XXVI Ende in den alten edd. = P u. Codd.

43. בשם אלהיו—באלהיו. Lev. r. ms. XVII.

44. הארץ—השרה. Mid. Sam. XXI § 3: כיון שראה דוד שנתקלקלו דבריו (של גלית) אמר הדין דידי, אית בעיר דאכיל בשר דאת אמר ולבהמת הארץ... ונתתי את... ולחית הארץ (V. 46) ולבהמת הארץ אין כתיב כאן אלא ובדרש כיון שראה דוד דבריו מקולקלין. Ähnlich Qimḥi: ולחית הארץ... שאמר ולבהמת הארץ. Auch wäre nicht so sehr sinnlos. LXX, Tr und V. lesen הארץ.

46. יסנוך ה' היום בידי—היום הוא יסנוך ה' בידי. Jal. I S. § 127 u. Jal. ha-Machiri Ps. 27, 5 aus Lev. r. XXVII § 2. LXX: Σήμερον, καὶ ἀποκλείσει σε κύριος σήμερον εἰς τὴν χεῖρά μου. Dadurch entfällt Wellhausens Annahme. Das erste σήμερον ist wegen καὶ an dieser St. verdächtig, es ist Korrektur aus V. 45, wo es paßt. Al. liest: καὶ ... ἐν τῇ χειρὶ μου σήμερον. (הוא) auch in Lev. r. ms. Epstein.

46. בישראל—לישראל. Mid. Ps. 36, 1 in edd., ed. Buber, ms. Epstein und Jal. ha-Machiri Ps. z. St. = LXX, Tr edd. P und V, Koncor. v. אלהים und Codd.

Kap. XVIII.

10 רעה. Abraham ben David (X. Sec.) in Pinskers ליקוטי ותצלה רוח אלהים אל שאול רצונו רוח רעה: קל"ד S. קדמוניות Er hat also רעה im Text nicht gelesen.

14. בכל—לכל. Sabbath 56^a in edd., mss., Jal. II S. § 148 (auch ms.), Ag. ha-Talmud, En Jakob und Nizahon ed. Altdorf N. 169. Megillah 10^b in ed. Ven. 1521, Raschi z. St. und Ag.

¹ Ibid. 42^b in den alten edd. und En Jakob ed. pr. und Ven.: הוא

² Über die and. Vert. z. St. vgl. Nestle, Originalien und Materialien S. 14.

ha-Tal. Mid. Ps. 32, 1; 52, 5; 53, 1 ( ) in ed. B.). Esther r. פתיחה I Ende. Tanḥ. שמיני § 9. Lev. r. XI § 7. Num. r. X § 11 in edd., ms. Paris 150 und ms. Epstein. מעשרות in Beth ha-Midrash V S. 148. Der Karäer Menaḥem נציני in Pinskers Likute Kadmonijoth נספחים S. 47. Jal. ha-Machiri Ps. 18, 61 aus unbekannter Quelle. R. Eljakim (XI Sec.) in seinem Komm. zu Joma (ms., Rabbinowicz zu Joma 72^b). Jal. ha-M. Ps. 41, 2 aus Tanḥ. (s. ed. B. ויגש § 1). Maḥsor Vitry S. 116. Qimḥi zu Jer. 10, 22; 20, 11; 23, 5; Ps. 111, 6.¹ Ibn-Esra zu Deut. 29, 8. Jal. Deut. § 855 aus Mid. אספה. Nizaḥon N. 182. R. Salomo aus Urbino, Ohel Mo'ed r. עקידת יצחק. צלה 92 (bis). Schem tob b. Schem tob, Predigten ed. Ven. 1547, 16°, 32°. = LXX, Tr Bomberg 1518, P, V, Ar und Codd. So auch Mas. bei Ginsburg II 331 N. 82.

16. אהבים – אהב. Mid. Ps. 41, 4 in ed. Ven. 1546, Jalkut Ps. § 741 und Jal. ha-Machiri Ps. 41 § 10. Ibid. 59, 1 in allen edd., ms. Epstein, Jal. ha-M. z. St. und Jal. Ps. § 777. Ex. r. XXXI § 2 in alten edd. Jal. Num. § 776 aus Sifre zuta. Komm. des R. Jesaiah zu I S. 22, 15. = LXX, Tr, P und Ar.

25. כי. + אם. Hadassi in Eschkol ha-Kofer 11°, 12^b, 12° (bis), 140°. Aron ben Eliah, Gann-Eden 150°. Qimḥi zu V. 23. עקידת יצחק Pforte 92. = LXX, Tr. Massorah bei G. I 82 N. 742, II 35 N. 41 und 327 N. 62 wird diese Lesart als מטען und סבירין gebracht.

Kap. XIX.

10. ויפטר. + דוד. Midrasch bei Qimḥi zu 20, 3. = LXX und V.

13. ומיכל בת שאול לקחה – ותקח מיכל. Mid. Ps. 59, 1 in den alten edd., in allen 8 mss. der ed. Buber, in ms. Epstein und Jal. ha-Machiri Ps. 59, 1.

17. באחרב. + אמיתך. Mid. Ps. 59, 1: אמרה לו (מיכל לשאול) אתה (מיכל לשאול) אתה. השיאתני ללשמים שלך, ועמד אלי עם החרב להרגני. . . . הדא הוא דכתיב ויאמר שלך חרבו עלי ואמר: 4: Mid. Sam. XXII § 4. אלי למה אמיתך בחרב לי אם אין אתה משלחני הרני ממתך.

18. דוד – הוא. Sebaḥim 54^b in edd., Aruch v. נווה, Kaftor wa-Ferah cap. 6 (ed. Edelmann 17^b), Jal. ha-Machiri Ps. 69, 5, Jal. Deut. § 910, Jos. § 24, I S. § 129. LXX: Δαυειδ.

¹ Aber Michlol 15^a, Wb. r. שכל und Komm. z. St.: לכל, mit der Bemerkung: לכל כמו בכל.

וילך דוד ושמואל וישבו בנויות. Sebahim ibid.: ברמה + בנוית 18 ברמה, וכי מה ענין נויות אצל רמה אלא שהיו יושבין ברמה ועוסקין ביונת דברמתא. LXX: ἐν Αὐθὲ ἐν Παρά, P: . . . בנוי של עולם.¹

21 ויסק. Ibn-G'nah Wb. r. יסק in Original und Übersetzung.

Kap. XXII.

3. ישב-יציא. Tanḥuma ed. Buber וירא § 25, auch in Raschi zu II S. 10, 2 und Jal. II S. § 147. Num. r. XIV § 3 in ms. Epstein. P: נתב, V: maneat.

3. עמך-אתכם. Raschi l. c. aus Tan. l. c. LXX: παρὰ σοι.

10. אמר לו דואנ (לשואל). Mid. Ps. 7, 1 (S. 70): וחרב גלית . . . ושואל לו באלהים Das kann ja Verwechslung mit oder Verschreibung aus V. 13 sein, aber auch LXX und P lesen באלהים. ושואל. kann Korrektur nach V. 13 sein.

16. שואל-המלך. Tan. ed. Buber מצורע § 4 in einigen mss. LXX: ὁ βασιλεὺς Σαούλ.

17. המלך (I). + שואל. Gen. r. XXXII § 1 in allen alten edd.

17. ופגעו בכהני-והמתו כהני. Ibn-G'nah, Wb. 561.

17. ולא שמעו איש מהם-ולא אבו עבדי המלך. Mid. Ps. ed. Buber מיד ויאמר המלך לרצים הנצבים עליו, ולא שמעו לו . . . קמ'ג S. 52, 5 שנאמר ולא שמעו איש מהם, כיון שראה שלא שמעו לו אמר לדואנ . . .

18. בכהני (I) — בכהני ה'. Jerusch. Synhed. X, 2 (29*) in edd. und Jefe Mareh N. 20. Midrasch Agada II S. 35 aus Tan. מצורע § 2.

18. הוא Jerusch. l. c., Gen. r. XXXII Ende, Mid. hagadol S. 752 aus Joma 22^b, in LXX und V.

18. בכהני (II)-בכהני ה'. Gen. r. l. c. LXX: τοὺς ἱερεῖς κυρίου.

18. והמשה bei Ibn-Esra zu Ex. 28, 6 und im kurzen Komm. und Hiskuni ibid.

Kap. XXIII.

2. בפלשתים (II) — את פלשתים. Erubin 45^a (bis) in ms. München und alten edd. LXX liest so in erster St. P. לפלשתא.

¹ Der Text ist durch die in vorhergehender St. angeführten Zeugen gesichert, dazu kommt: Erwiderungen der Schüler Menahems in Criticae Voc. Resp. S. 66.

9. ויאמר. + דוד. Jezirahkomm. des R. Jehuda b. Barsilai S. 183. = LXX.

14. <במדבר> bei Ibn-Ġ'naḥ, Wb. S. 389 und in einem Zitat einer Massorah bei G. II 137 N. 212.

23. ודעי וראו-וראו ודעי. Jerusch. Peah VII, 2 (20^a 46). P: ודעי ודעי.

25. לבקש את דוד ויגדו לו—לבקש ויגדו לדוד. Ibn-Ġ'naḥ, Wb. S. 388. לבקש את דוד hat auch P.

26. ויהי הוא- ויהי דוד. Jal. II S. § 157 und Ps. § 874 aus Mid. Ps. 18, 2. Jal. z. St. in Stichw.

Kap. XXIV.

4. על הדרך. + אשר. Jerusch. Sukkah V, 4 (55^c 11). = LXX, Tr, P, V, Ar.

21. עתה ידעתי—ועתה הנה ידעתי. Mid. Ps. 57, 1 in den alten edd., ms. Epstein und Jal. I S. § 134 (> in ed. Buber). Midrasch über defectiva und plena ed. Wertheimer S. 3.

23. וישבע שאול לדוד—וישבע דוד לשאול. Mid. Ps. 58, 1 in allen alten edd., allen 8 mss. der ed. Buber, ms. Epstein und Jal. I S. § 134. Mid. Ps. hat וישבע שאול לדוד gelesen.

23. אל—על המצודה. Ochla we-Ochlah N. 2 l. ז. Ibn-Ġ'naḥ Wb. S. 389 (5 mal). Massorah bei G. I 63 N. 524 k (= Ochlah). = LXX, Tr edd. P und Ar.

Kap. XXV.

1. וימת שמואל und 28, 3 וימת שמואל. Baba Bathra 15^a fragt die Gemara gegen die Angabe der bekannten Baraitha, daß Samuel das seinen Namen führende Buch geschrieben: ,hat denn Samuel sein Buch geschrieben, es heißt ja: und Samuel starb? (28, 3) וימת שמואל'. Warum wird nicht unsere St. angeführt? der Einwand wäre ja gewichtiger? Daraus kann man mit großer Wahrscheinlichkeit schließen, daß der Talmud wirklich וימת שמואל in uns St. gelesen. Dieser Schluß wird durch folgende Stellen bestätigt: Toseftha Sotah XI, 5: משמת (שמואל) מהו אומר וימת שמואל ויאספו

¹ So in edd., den beiden mss. der ed. Zuckerm. und Jal. I S. § 134, in Lekah tob zu Deut. 31, 14: וכתוב וימת שמואל וילשתים נאספו.

... (25, 1; 28, 1) ¹ Ibid. פלשת' את מחניהם לצבא להלחם עם ישראל. כתוב א' אומר ושמואל מת, וכתוב וימת. in edd. und ms. Wien: שמואל וגו'... Jal. I S. § 134 aus Mid. Sam. XXIII § 8: (V. 2) כתיב ושמואל מת וסמיך ליה ואיש במעון (28, 3)... וימת שמואל ויספדו לו כל ישראל ויקברו ברמה ובעירו. Ein solches Zusammentreffen von einander unabhängiger Quellen in verschiedenem Zusammenhang schließt jede Zufälligkeit aus. Die Rabbinen in Toseftha, Talmud, Koh. r. und Mid. Sam. haben unabhängig von einander in uns. St. 28, 3 ושמואל מת gelesen.

3. טובת מראה – טובת שכל. Jal. I S. § 135 aus Mid. Ps. 58, 1 (in edd.), Ps. § 769: טובת מראה מאד = LXX: ὁ εὖ εἶδαι σφόδρα, P: שפיר הוא חוזה.

9. כל – ככל. Raschi z. St. Pseudo-Ascheri zum Pentateuch in Hadar Zekenim² 34^b. Der Karäer Ahron ben Eliah (Ahron II) in Ez-Hajim (Eupatoria 1839) cap. 61 58^a. = LXX, P und V.

11. מימי. LXX: טוטן טוטט עטס = ייני. Diese Lesart scheint R. Ebo in Mid. Sam. XXIII § 10 zu kennen: ולקחתי את להמי ואת מימי וגו' אמר ר' איבוי כל מקום שנאמר מים יין הוא, אלא שבינו הכתובים שלא להוכיח יין... .

13. את הרבו (I). Synhed. 36^a in mss., alten edd. und Jal. Ex. § 352, I S. § 134. Jerusch. ibid. IV, 6 (22^b 40). Mid. Sam. XXIII § 10. Jal. z. St. im Stichw. Koncor. v. איש, v. חרבו und v. חגרו.

18. ותקם – ותמהר. Tanḥuma תולדות § 6 in alten edd. und bei Bahja b. Ascher Komm. 42^a.

20. והיא – והיה היא. Pesahim 3^b in edd., ms. München und Jal. Gen. § 55. Megillah 14^a in den alten edd., 3 mss. und Jal. z. St., Jal. ms. עקב P: והי יתבא הות = Talmud od. = MT sein.

24. נורא תהלות ^{אני} bei Ibn-Esra zu Ex. 4, 10 und in תהלות נורא des R. Josua Ibn-Schoeib 11^a (bis). = LXX und V.

25. אל לבו – את לבו. Mid. Ps. 53, 1 in alten edd., ed. Buber, ms. Epstein, Jal. z. St. und Ps. § 769. Ochlah we-Ochlah l. 1 N. 19. תהלות נורא 11^a (bis). Koncor. v. ארני.

¹ So in edd., den beiden mss. der ed. Zuckerm. und Jal. I S. § 134, in Lekah tob zu Deut. 31, 14: וכתוב וימת שמואל ופלשתים נאספו.

² Livorno 1840. Daß der Komm. הר' א"ש nicht das Werk Ascher b. Jehiels ist, habe ich in REJ LI S. 59 ff. nachgewiesen.

26. ארני (I). Rikmah S. 174, Profiat Duran in Ma'asse Efof S. 154.

29. בכף – בתוך כף. Sifre Num. § 40, § 139. Aboth d. R. Nathan cap. 12 in edd. und ed. Schechter. R. Hillel aus Verona in Tagmule ha-Nefesch 24^a aus Sabbath 152^d.

29. ונפש – ואת נפש. Hadassi in Eschkol ha-Kofer AB 78, 96 (38^a, 41^b). עקירת יצחק. Pforte 70 und 101. = LXX: αὐτὸν ψυχή.

30. ויצוך – ויצוך. Massorah bei G. II 512 N. 98: ויצוך תרתין בקריה: וסימנהון יתן לך ה' שכל וכינה ויצוך (I Chr. 22, 11), ויצוך לנגיד כוליה, על ישראל.

31. ויהיה כי (כאשר) ייטיב – והיטב. Megillah 14^b in den alten edd.¹ und Agadath Esther in Bubers ספרא דאגרתא 25^a. Baba Kamma 92^b in ms. Rom, in 3 mss. und Raschi (כאשר). Tr: וכד יוטיב, V: et cum beneficeret.

31. לך ואת – ואת לך. Jal. ha-Machiri Ps. 53, 1 aus Mid. Ps. ibid. (bis), ebenso ms. Epstein. = LXX, P, V, Ar.

31. ולמכשול עון – ולמכשול לב. Jerusch. Synhed. II, 1 (20^b 32) in edd. und Jefe-Mareh N. 4: ולמכשול עון אתה עומד להיכשל: באשת איש, vgl. J. Mareh: והיינו דקאמר ולמכשול עון: Vgl. auch Mid. Sam. XXIII § 12.

44. אשת דוד. Lev. r. XXIII § 10 in allen alten edd., Jal. Lev. § 586, Idc § 44, ms. Epstein, Jal. ha-Machiri Ps. 81, 23, Mid. ha-gadol S. 585 und Predigten des R. Josua Ibn-Schoeib Ende. Jal. I S. § 128 aus Synhed. 21^b.

Kap. XXVI.

1. וילך – וירד. Mid. Ps. 7, 1 in edd., ed. Buber und Jal. ha-Machiri Ps. 7 § 9. Ibid. 58, 1 in edd., ed. B., ms. Epstein, Jal. I S. § 136 und Jal. ha-M. Ps. z. St.

8. היום אלהים – אלהים היום. Ibn G'nah, Wb. S. 475 in einem ms. LXX: ἡμεῖς αὐτὸς, P: יומנא אלהך.

8. ה' – אלהים. Mid. Ps. 7, 1 in ed. Buber und Jal. ha-M. Ps. z. St. (ה' אלהים), ersteres Korrektur. = LXX: αὐτὸς.

10. אל אבישי + ויאמר דוד. Lev. r. XXIII Ende in edd., ms. Epstein und Jal. Lev. § 586.

¹ ms. Halberstamm und En Jakob ed. pr. = M T.

10. (דוד). Sifre Deut. § 129 in den alten edd. (die St.) ed. Fr.). Lev. r. ms. Ep. l. c. Num. r. ms. Ep. XV § 12.

12. מאנשי – מבין. Traktat Kallah ms. Epstein cap. 4: חסר נאספים (Jes. 57, 1), זה שמואל ודורו חוקנים שנאספו עמו, ואין מבין (ibid.) זה שאול ואבנר שנאמר ואין מבין כי כלם ישנים. . . . Die Variante ist durch die Parallele gesichert.

16. ואת – ואתה. Raschi Synhed. 49^a v. שהם. = Tr Lag. u. V.

19. אדם – האדם. Sifre Deut. § 87 in edd., Mid. ha-gadol ms. zu Deut. 11, 16 und Jal. Deut. § 865. Mid. ha-g. ms. zu Lev. 25, 38 aus Kethuboth 106^a. = LXX.

19. אשר – כי גרשוני. Mid. ha-gadol l. citatis. = V: qui.

Kap. XXVII.

2. אשר. אשר עמו in einer Massorah bei G. I 50 N. 428: איש עמו ד' וסימנח. . . (Gen. 32, 7, 28) אביש, (II S. 19, 18) = LXX (Al: oi), V.

7. ארבעה חדשים – ימים וארבעה חדשים. Seder Olam r. cap. 13 שמואל מת לפני מיתתו של שאול ארבעה חדשים שנאמר ויהי מספר: (31^a) . . . הימים אשר ישב דוד. . . ארבעה חדשים. . . . Seder Olam hat also nicht gelesen, vgl. Ratner z. St. Sicher ist es indes nicht. S. Olam kann ימים = Tage gefaßt und vernachlässigt haben, wie Tr bei Qimḥi,¹ auch lautet in einigen mss. das Zitat wie M T. Aber auch LXX (Al: ימים ארבעה חדשים²) und V. lesen ארבעה חדשים.

10. אל – אן. R. Sam. Masnuth, Ma'jan Gannim ed. Buber S. 6. = Tr: לאן, P. איכא.

Kap. XXVIII.

1. עם ישראל – בישראל. Toseftha Sotah XI, 5 in allen edd. LXX: μετὰ Ἰσραήλ.

3. בעירו ברמה – ברמה ובעירו. Aboth d. R. Nathan ms. München in וכן הוא אומר ויקברוהו בעירו ברמה, וכי אין: ed. Taussik S. 42: ונה שלום אנו יודעין שעירו היתה הרמה, אלא שהיו מספידין לו בכל מקום כדרך שמספידין ברמה בעירו. Vgl. hingegen Toseftha Sotah XI, 5: לו ברמה

¹ Vgl. auch Nasir 5^a, Raschi und Qimḥi z. St. und Michlol r. ים.

² So auch Seder Olam ed. Mantua 1514.

וְכִי אֵין אֲנוּ יוֹדְעִין שֶׁהִרְמָה עִירוֹ LXX: ἐν Ἀρμαθαίμ ἐν πόλει αὐτοῦ = ברמה בעירו = Toseftha. Vgl. auch Tr und P.

7. לו עבדיו – עבדיו אליו. Lev. r. XXVI § 7 in allen alten edd. = P.

8. ויאמר. אליה. Mid. Sam. XXIV § 3. = LXX (αὐτῇ = לה), P und V.

12. האשה (II) > in Tanḥuma ed. Buber אמור § 4, in P und V.

12. לאמר > in Tan. l. c. auch in alten edd. § 2. Lev. r. ms. XXVI § 7, in LXX, P und V.

13. ראיתי אלהים – אלהים ראיתי. Mid. Ps. 13, 8. Josef Bechor Schor zu Gen. 1, 26. Pa'aneah Rasa ed. Amst. 13^b und in ms. Ep. עקירת יצחק Pforte 65. Midrasch Agada II S. 51 (bis: אלהים עולים) = Ar.

14. עלה > in Gen. r. XCV § 1. Lev. r. XXVI § 7 in Mid. ha-gadol ms. zu Lev. 20, 27 und Jal. I S. § 139. Hadassi in Eschkol ha-Kofer 38^b, 38^c und 67^c.

15. ויאמר שאול. אל שמואל. Tanḥuma אמור § 4 in ed. Buber, Jal. z. St. Midrasch Agada II S. 51 und Bahja b. Ascher Kommentar 259^c.

16. ויאמר שמואל. אל שאול. Berachoth 12^b in den alten edd. und Jal. z. St. (fehlt in mss. und Menorath ha-Maor N. 281). = P.

17. לך – לו. Tanḥuma אמור § 2 in den alten edd., Ziuni zu Lev. 20, 6. Tan. ed. Buber אמור § 4. = LXX, V.

18. אשר – כאשר. Lev. r. XXVI § 7 in allen alten edd. Predigten des R. Josua Ibn-Schoeib תצוה (יען אשר) = LXX, P, V, Ar.

22. לקול – בקול. Massorah bei G. I 639 N. 714 zählt uns. St. zu den 19 שמיעה לקול.

Kap. XXX.

2. כל אשר בה – את הנשים אשר בה. Pesiktha r. 31^a. LXX: את ἀνὰ πάντα τὰ ἐν αὐτῇ.

8. האררוק – אררוק. Joma 73^a in edd., Jal. ms. תצוה, ms. Oxford, Novellen des R. Jesaiah aus Trani, En-Jakob, Agadoth ha-Talmud, Lekah tob zu Num. 27, 20, Jal. Num. § 776, Idc § 76, Qimḥi zu Idc 20, 28. Ibid. 73^b in edd. und mss. Mid. Ps. 18, 38 in ed. Buber, ms. Ep. und Jal. II S. 162. Ibid. 79, 7

in edd. ms. Ep. und Jal. ha-Machiri Ps. z. St. Pes. r. 31^a. Jal. Deut. § 845 aus Midrasch אספה. = LXX.

11. ויביאו אותו ויקחו אותו. Joma 83^b in ms. München, Komm. des R. Eljakim ms. (ויביאורו). LXX: ויביאו אותו ויקחו אותו, Tr: ויביאו אותו, P: ואיתיהו = ויביאורו od. ויביאו אותו. = V: et adduxerunt eum.

12. ויהי + אליו. Jal. Koh. § 975 aus Koh. r. zu 7, 11. = V.

14. על + (I). נב. Ibn-Ġ'naḥ, Wb. S. 333. Raschi zu Ex. 25, 16 = LXX, Tr, Ar.

16. והנם - והנה. Raschi zu Num. 11, 31; I S. 4, 2; Jes. 16, 8. Ibn-Esra zu Num. 11, 31. Qimḥi zu Jes. 16, 8. LXX, P u. V = והנם od. והנה המה.

17. (נער). Gen. r. LXXVIII Ende in Raschi zu Gen. 33, 16 und Jal. Gen. § 133, Jal. I S. § 141 und P.

20. (הרוא). Jerusch. Synhed. II, 4 (20^b 70), in LXX und V.

21. אך העם - את העם. Gen. r. XCIII § 6 in Sechel tob I S. 298 und Mid. ha-gadol S. 662. = Tr bei Qimḥi, V, Ar.

22. עמנו - עמי. Gen. r. XLIII Ende in ed. pr. = LXX, P, V und Ar.

23. אחרי אשר - את אשר. Jal. Gen. § 76 aus Gen. r. l. c. = LXX, Ar.

24. למלחמה - במלחמה. Gen. r. l. c. in Raschi zu Gen. 14, 24, Lekah tob ibid. und Abarbanel ibid. Rikmah S. 29. Buch der Frommen ed. Berlin N. 1341. = LXX, Ar.

25. וישמה. דויד +. Gen. r. l. c. in edd., Lekah tob und Abarbanel l. c. u. Jal. I S. § 141. = P.

25. ומשפט - ולמשפט. Gen. r. l. c. = LXX, Sym. (bei Field). Tr: חק משפט.

25. בישראל - לישראל. Gen. r. l. c. = V: in Israel.

25. (לישראל) bei R. Samuel b. Ḥofni Gaon in trium sectionum libri Genesis versio Arabica S. 116. = P.

Sitzungsberichte
der
Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien
Philosophisch-Historische Klasse.
160. Band, 7. Abhandlung.

Das Schriftwort
in der
rabbiniſchen Literatur.

Von
Dr. V. Aptowitzer.

II. Heft.

Vorgelegt in der Sitzung am 1. April 1908.

FIRST PUBLISHED 1908

VII.

Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur.

Von

Dr. V. Aptowitzer.

II. Heft.

(Vorgelegt in der Sitzung vom 1. April 1908.)

V o r w o r t.

Über Zweck und Methode meiner Arbeit ‚Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur‘ habe ich in den Prolegomena¹ Rechenschaft gegeben und um den Fachgelehrten Gelegenheit zu bieten, ihre Ansichten über die von mir gewählte Methode zu äußern, ein geordnetes Exzerpt aus der Bearbeitung eines biblischen Buches, wichtigere Abweichungen zu Samuel I, mitgeteilt. Da nun die berufenen Fachmänner an meiner Methode nichts auszusetzen gefunden, vielmehr den Wunsch nach Veröffentlichung weiterer Teile meiner Arbeit geäußert haben, lasse ich zunächst die Vervollständigung der Variantensammlung zu Samuel I folgen.

Kap. I.

1. צופים – צפים. Massorah bei Ginsburg II, 516, N. 178: צפים ב' חסר וסימן צופים (צפים 1.) מהר אפרים ושמו. והקימתי עליכם צפים. . . . Nach Mass. magna v. צפ Anf. und Mass. marg. zu Num. 23, 14; Jer. 6, 17 ist das Wort in unserer St. plene, Num. 23, 14 de-fektiv geschrieben.

3. Sabbath 55^b: . . . ושם שני בני עלי (עם ארון ברית האלהים) הפני. In Handschriften, alten edd., Jalkut und En-Jakob fehlen die eingeklammerten Worte, die in die ed. Justinian aus IV, 4 eingedrungen sind. So Rabbinowicz zur St.

---

¹ Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie, philosophisch-historische Klasse, Band 153. Abhandlung VI (1906).

6. הרעמה – הרעמה. Der Karäer Aron ben Josef Ha-Rofe in Mibḥar Jescharim zur St.: וזה"א ראוייה במפיק, ובא כמו עשינו לה כונים: (Jer. 44, 19) להעציבה. Das von להעציבה ist in den Texten und nach der Mass. rafe. Auch Qimḥi im Michlol (ed. Ven.) 2^c, 19^c hat הרעמה ohne Mappeq, das Wort wird aber Michlol 9^c unter den מילין דלא מפקין ה' nicht gezählt.

8. ירע לבבך. Trg.: ולמה באיש ליד ליבך. Das ist weder Sprach-eigentümlichkeit, noch Übersetzungsmanier, da Deut. 15, 10 ולא יבאש (נבאש) לבבך von den Targumim und P durch ירע לבבך wiedergegeben wird, P auch hier: ביש לבבי hat. Trg. hat wahrscheinlich ירע לך לבבך gelesen. Möglich aber, daß ליד bloß Überrest eines irrtümlicherweise dittografierten ליבך ist.

9. אכלה. Über die St. Kethuboth 65^a vgl. Norzi. Zu den ,מעיינים, die die St. so verstehen, daß die Talmudisten אכלה gelesen, gehört auch der berühmte R. Meir Schiff.¹ Diese Auffassung wird auch durch die LA. des Jalkut zur St. gestützt: אלא, מעתה אכלה ולא אכלת, was nur zu verstehen ist, wenn man אכלה spricht. Aber der Satz: מכרי בגור קא עסיק ואחי, מאי טעמא שני, läßt keinen Zweifel zu, daß die Talmudisten אכלה gesprochen, wie LXX, Trg., P und V. Im Jal. muß אכלת in אכל geändert werden. Drei mass. Verzeichnisse bei Ginsburg, I 1 N. 6, 2 N. 11, 5 Kol. 1 v. אכ, haben אכלה.

9. מוות – מוות. Tanḥuma § 2 (ed. Buber, § 3) bei Baḥja ben Ascher Komm. (ed. Riva) 161^d, Agadath Bereschith, Kap. 41, § 3, Qimḥi zur St.² = LXX, P und V. Trg. hat eine Dublette: על מוות, die erste Übersetzung = על מוות סיפא, die zweite = M T. Qimḥi im Komm. und Wb. r. זו kennt nur die letztere.

11. ווכרתני – ווכרתני. Ochlah N. 1, lit. ו, entsprechend Gen. 40, 14.

11. ונתת – ונתת. Berachoth 31^b in edd., ms. München, Jal. zur St. und bei Hadassi in Eschkol ha-Kofer 133^d, 134^a. Tan. § 4. Mid. Sam. II, § 7 (bis). Num. r. XVI, § 4 in edd. und ms. Epstein. R. Josua Ibn Schoeib in נורא תהלות 226^b.

11. ומורה. Nazir IX, 5 faßt R. Jose מורה = מורא (φόβος): אין

¹ חרשי הלכות מה"רם ש"ף in der großen Wilnaer Talmudausgabe.

² Aber Wb. r. זו: מוות.

מורה אלא של בשר דם, Trg.: ומורה אנש.¹ Sie haben entweder מורא gelesen oder מורה = מורא gedeutet, vgl. Jerusch. Nazir Ende und Mid. Sam. II, § 8. Aq. übersetzt φόβος, aber so auch Idc. 13, 5.

17. את שלחך. אה fehlt in Pes. r. 186^b, bei David ben Abraham in Pinskers Likute Kadmonijoth S. קלו und in manchen Jalkutedd.² Esther § 1056.

17. שאלתך – שלחך. Berachoth 31^b.³ Mid. פנים אחרים zu Esther in Bubers דאנרתא 35^b. Ibn-G'nah Wb. S. 42. Lekah tob Num. 27, 20. Eine Stelle aus der Erfurter Raschihandschrift in Berliners P'letath Soferim S. 14 (dreimal). Mid. Sam. II § 12: ... שאלתך, שלחך כתיב. Auch die angeführten Quellen können שאלתך als Q're gehabt haben. Kodd. bei de Rossi und Ginsburg haben שאלתך teils im Text, teils als Q're.

20. לתקופת – לתקופת. Das hebräisch-französische Glossaire: as environnement לתקופת; so auch Halachoth Gedoloth ed. Berlin, S. 38.⁴ LXX: ὥρα αἰσῶ.

23. דבךיו – דבריו. Trg., Bomberg 1518 und Lagarde: פתנמויו. I R. 2, 4; 8, 20; 12, 15: פתנמיה. Daher nicht Übersetzungsmanier.

24. שלה – שלו. Zebahim 118^a in mss. und edd., Jal. zur St. § 79 und Jal. ha-Machiri Ps. 78 § 68. Mid. Ps. 78, 18 (ed. Buber S. 356). Mid. Sam. III § 5. Maimonides, Mischnahkomm. zu Zeb. XIV, 6. Stichw. im Jal. Bahja b. Ascher, Komm. 252^c. Der Karäer Aron b. Josef ha-Rofe in Sefer ha-Mibhar⁵ I, 35^b und Mibhar Jescharim zur St. Bartenorah, Mischnahkomm. zu Zeb. l. c.

28. ניה שלום. Aboth de R. Nathan in Tausiks ניה שלום S. 42, Jal. zur St. aus Mid. Sam. III § 6, סביר bei Ginsburg.

¹ Vgl. Frankel, Zu dem Targum der Propheten S. 4, Schorr, he-Haluz I, S. 104 und Philippsohn zur St.

² Vgl. Jalkut Reubeni v. צעקה § 1.

³ Vgl. die Zeugen bei Rabbinowicz, dazu kommt noch: Scheelthoth ms. Epstein שטות, Alfasi z. St. und Menorath ha-Maor ed. pr. Kon. 1514 (ed. Amst. Nr. 103).

⁴ Auch Rosch ha-Schanah 11^a, Jebamoth 42^a, Niddah 38^b in den alten edd. u. Jal. Gen. § 82 u. z. St. ist לתקופת geschrieben, es heißt aber: מיעוט תקופת. Daraus kann man sehen, wie man sich hüten muß, aus der Orthographie der talmudischen Quellen auf ihren Bibeltext in bezug auf plena und defectiva zu schließen. Vgl. Prolegomena S. 34 f.

⁵ ספר המבחר, verf. 1294, gedr. Eupatoria 1835.

28. אף חנה לא נפקרה אלא בזכות: Gen. r. LVI, § 2: וישתחו. Da in וישתחו Hannah nicht angedeutet ist, müßte aus dieser Stelle geschlossen werden, daß der Midrasch, indem er unsere Stelle auf Hannah bezieht, וישתחו gelesen hat, wie P, V und Ar.² Aber der Inhalt der Midrasch-stelle erfordert als Beleg V. 19 וישתחו לפני ה', welche Stelle auch ursprünglich zitiert gewesen sein muß.

Kap. II.

1. עלך. Trg.: תקיה, LXX: ἑστειρωθη, P: עשן. Über P vgl. Wellhausen, Text d. BB Samuelis, zur St. An אמך ist gewiß nicht zu denken, wohl aber an ערץ, wie Jes. 47, 12: — מאים חכלין למתקף —³ oder an עלו, das von Trg. oft durch r. חקף ausgedrückt wird.⁴

4. איתברת: Trg. in Mid. Sam. V, § 10: החה — התיס. Auch die anderen Vertenten haben den Sing.

8. ומאשפות — מאשפות. Seder Eliah zuta Kap. 4 (ed. Friedm., S. 181), Jal. Num. § 767 aus Jelaudentu. = LXX, P, V, Ar und Kodd.

8. להושיב — להושיב. Jal. zur St. aus Jelaudentu (bis), Mibhar Jescharim z. St., Kodd. bei de Rossi. Vgl. Ps. 113, 8.

9. וילך אלקנה אחרי אשתו: Berachoth 61^a, Erubin 18^b: וילך אלקנה. Dieses Zitat ist oft angeführt und besprochen worden.⁶ Ich wenigstens halte die Erklärung des R. S. Edles,⁷ dem sich auch Hirsch-

¹ Ed. Ven. 1566, Mid. Sam. III, § 7, Jal. Gen. § 100 und I S. § 80: וישתחו.

² In LXX fehlt unsere St., Codd. bei Field: ἑστειρωθη. 6 Codd. de Rossi haben וישתחו.

³ Vgl. noch Trg. zu Jes. 8, 12, 13.

⁴ Vgl. darüber Reifmann, דרכי המרגמים הארמים בבאוריהם (Petersburg 1891) S. 14.

⁵ So auch ed. Pesaro, Tossafoth Ber. v. אלא בעתה, Mid. hagadol S. 371, auch Raschi Erubin scheint so im Talmudtext gelesen zu haben, vgl. auch Proleg. S. 17, Anm. 1. Über andere Texte dieser Talmudstelle vgl. Rabinowicz.

⁶ Vgl. außer den Komm. des R. S. Lurja und R. Sam. Edles z. St. in Berachoth, noch R. Jesaiah Berlins Note zu Erubin, Jad Maleachi N. 283, Asulai in פתח עינים (in En-Jakob ed. Wilna 1877), Keneseth ha-gedolah IV, S. 172, Hirschfeld, Halachische Exegese S. 141, Anm. 1, משפחת מוסרים, Strack, Prolegomena S. 63, Note 123 und Baer z. St.

⁷ Nach bekannter Auffassung der Rabbinen ist ביתו = אשתו, על bedeutet zuweilen soviel wie אחרי, daher על ביתו = אחרי אשתו.

feld anschließt, für wahrscheinlich.¹ Ich will aber, was noch nicht geschehen, auf P aufmerksam machen: **אל ביתו הוא וחנה אשתו** (לבייתה הו וחנא אנתתה).

17. **ער מאר – מאר**. Sche'eltoth (ed. Wilna 45^b) aus Joma 9^b, Jal. Deut. § 1052 aus Sifre (ed. Friedm. § 116).

17. **לפני – את פני**. Sifra Absch. צו Kap. 16. So in edd., in mss.² fehlt das Zitat.

22. **כל אשר**. Vgl. Prolegomena. Hinzu kommt noch: Sche'eltoth ms. Epstein וישב und Pentateuchtossafoth in Hadar Zeke-nim 9^a.

22. **יעשו – יעשן**. Die in Proleg. und hier zur vorhergehenden St. angeführten Quellen.

22. **ישבן**. Über die Jeruschalmistelle Sotah I, 4 (16^d, 75), Kethuboth XIII, 1 (35^e, 76) vgl. Norzi und Responsen **מים רבים** III, N. 54, 55. Die Komm. Jefe-Mareh und Korban ha-Edah, Schorr, he-Haluz I, S. 104 und Rahmer in der Grätz-Jubelschrift S. 322 nehmen an, daß Jerusch. wirklich die unmögliche LA. **ישבון** gehabt!³ Die einzig richtige Erklärung dieser Jeruschalmistelle hat Waldberg, **דרכי השינויים** 26^a, N. 10 und 42^b, N. 225.⁴ — Auf der agadischen Deutung unserer St. beruht gewiß auch **ורמשכבין**, das Bar-Hebraeus bei Field hat.

24. **מעבירם כתיב**: Sabbath 56^b. Vgl. Norzi, Asulai in **פתח עינים** und die gekünstelte Erklärung Waldbergs 25^b, N. 1. Jal. zur St. aus Mid. Sam. VII, § 5 in anderem Zusammenhange: **מעבירם כתיב**. Mid. **חסרות ויתירות** in Berliners P'letath Soferim S. 41, N. 6: **מעבירם דבני עלי חסר**:⁵ **מעבירם** haben Soncin 1486 und Brescia 1494.

¹ Vgl. Raschi und Nahmanides zu Ex. 35, 22.

² Ms. **מדרש הכמים** im Besitze Epsteins, ms. des Breslauer Rabbinerseminars (Mittheilung des Herrn M. Friedmann).

³ Vgl. auch Bardowicz, Studien zur Orthographie des Althebräischen (Frankf. a. M. 1894), S. 68.

⁴ Die Stelle in Agadath Bereschith, auf welche Waldberg verweist, enthält in den Ausgaben einen unverständlichen Passus, der den Komm. **עץ יוסף** und Buber zu einer unberechtigten, unmöglichen Korrektur veranlaßte. Den richtigen Text hat Reschith Hōchmah Kap. **גידול בנים**. Bubers Hinweis auf Sabbath 56^b beruht auf einem Mißverständnis, da dort gerade unser Text betont wird.

⁵ In ed. Wertheimer (in **בתי מדרשות** I): **קטא ' חסר י' קטא**.

31. וְרֵעַךְ. Vgl. משפחת סופרים, wo aus Trg die ‚Variante‘ וְרֵעַךְ = וְרֵעֶךְ gebracht wird. Aber Lagarde, Bomberg 1518 und selbst Warschau 1862 haben דְרֵעַךְ. Schon das folgende דרע בית אביך hätte Rosenfeld belehren können, daß ורעך bloß Druckfehler ist. LXX lesen zwar וְרֵעַךְ, aber auch: וְרֵעַךְ בית אביך.

32. ולא – לא. Synhedrin 14^a in edd., Ag. ha-Talmud und En-Jakob. Stichw. im Jal. zur St.

Kap. III.

7. דבר ה'. Pugio fidei S. 349 zitiert aus Qimḥis Wb. r. טרם wie folgt: ושמאל טרם ידע את ה' וטרם יגלה אליו דבר אלהים, קודם שירע: שמואל את ה' וקודם שיגלה אליו דבר אלהים. Die Übersetzung ist zwar nicht ganz entsprechend, aber sie beweist doch, daß in der St. einmal אלהים vorkommt: Samuel טרם cognosceret Deum et טרם revelaretur ei verbum Domini . . . Die Übersetzung entspricht der LXX.

14. ולכן – לכן. Rosch ha-Schanah 18^a.¹ Jebamoth 105^a in edd. (auch Ven. 1521), En-Jakob und Jal. Deut. § 938. Pesiktha de R. K. 52^a in ed. und Jal. Deut. § 828, Ps. § 816. Pes. rabbathi 76^a und 176^b in edd. und Jal. Ps. § 651. Tanḥuma § 2 in edd. und Mid. Sechel tob zu Ex. 6, 6; שופטים § 1 in edd. und Lekah tob zu Ruth (ed. Bamberger), S. 17. Mid. Ps. 15, 4 nach Jal. Ps. § 664 und Jal. ha-Machiri Ps. 15, § 42; 17, § 19. Seder Eliah r. Kap. 18, S. 108. Ex. r. VI, § 5. Lev. r. XXIII, § 2 in edd. und ms. Epstein. Deut. r. ms. Epst. III Anf. Jalkut Num. 744 a. Jelanidenu, Deut. § 940 a. Mid. פטירת משה, II Chr., § 1085 a. unbekanntem Mid. Raschi ms. Epst. zu Num. 20, 12. Jal. im Stichw. zur St. Qimḥi zu Ez. 16, 8. Naḥmanides zu Gen. 21, 23. Bahja ben Ascher, Komm. 278^c, 280^d. לקוטים מספר. ms. München 221¹⁰ (Abschrift Epstein 12^a). Index der Bibelstellen in Ag. ha-Talmud. = P, V und Field cod. 243; auch לכן der LXX am Ende von V. 13 spricht für לכן.

גברין רשיעיא übersetzt, II, 12 hingegen durch גברין רשיעא. Auch 25, 17 גברין רשיעא übersetzt Trg. גבר רשיעא, aus Rücksicht auf Kaleb, dessen Nachkomme Nabal war.

¹ Textzeugen: Edd., Ibn-Giath in שערי שמה (ed. Bamberger) I, S. 45, Ascheri zur St., Jal. Deut. § 938, I S., § 99, Jer. § 266, Qimḥi zu Jer. 2, 22, Agadoth ha-Talmud, Sefer ha-Mussar des R. Juda Ibn-ḥalij (Kon. 1531) Kap. 10.

14. ומנחה - ובמנחה. Jerusch. Synhed I, 2 (18^c, 48), R. ha-Schanah II, 5 (58^b, 16) und Jefeh-Mareh § 3: אם יתכפר עון בית עלי בובה ומנחה בובה ומנחה אין מתכפר לו אבל מתכפר לו בתפלה. Ähnlich Babli R. ha-Schanah 18^a, Jebamoth 105^a, wo dieselbe Ausführung auch in bezug auf תשובה¹. R. Moses aus England in Sefer ha-Schoham S. 90 r. מסר (bis), Gersonides und Abarbanel zur St., R. Josua Ibn Schoeib, Predigten an zwei Stellen (s. die Anm.), fünf Kodd. und Soncin 1486.

19. ארצה. Trg. Lagarde: מכל פתגמוי חר. Wenn חר echt ist, so hat vielleicht Trg. ein א in אחר aufgelöst.

20. וידעו - וידע. Mid. Ps. 18, 6 in den alten edd., ms. Epstein, Jal. I S., § 133 und Jal. ha-Machiri Ps. 18, § 12. LXX: $\alpha\lambda\iota\ \epsilon\tilde{\nu}\nu\sigma\alpha\nu$.

21. ברבר. Trg. in drei Kodd. de Rossi und Bomberg 1518: כפתנמא. = V und 21 Kodd.

Kap. IV.

1. לכל. In Juḥasin ed. Kon. 1516, fol. 139^a berichtet R. S. Schulam: מצאתי בקונטרס שנעלה ארון האלהים הרמ"בם ו'ל שנת תתק"סה ובכו אותו היהודים ובירושלים . . . והמפטיר קרא ויהי דבר שמואל אל כל ישראל . . .

1. העזר - העזר. Massorah aus Jemen bei G. III, 72, Kol. 2: (7, 12) העזר העין בצירי וכן חבירו.

5. כבא ו' חסר בקרי'. Massorah bei G. I, 168, N. 87: [בקריה] וסימניהן . . . כבא ארון ברית ה'.

7. מתמול - אתמול. Tossafoth Erubin 63^b v. Pentateuch-tossafoth in Da'ath Zekenim (Livorno 1783) zu Deut. 10, 1. Pentateuch-toss. in Hadar Zekenim 65^c, Pseudo-Ascheri ibid. 66^b.

¹ Textzeugen: Die alten edd., R. J. Giath in שערי שמחה I, S. 45, Mid. גידולא in Jellineks Beth ha-Mid. III, S. 124, Qimḥi zu Jer. 2, 22 und zu Ez. 18, 8, Jal. z. St., Sohar (ed. Wilna) III, 80^b, Ascheri z. St. in R. ha-Sch., Bahja b. Ascher in Kad ha-Kemah v. חוריה, Ag. ha-Talmud, En-Jakob (an beiden St.), Sefer ha-Mussar Kap. 10, En-Jakob im Komm. zu Synhed. 14^a, Predigten des R. Josua Ibn Schoeib (Kon. 1512) ויקהל Anf., Ende. לשמיני עצרת, Einige der Zeugen haben zwar das Zitat זכרונתה, in der Ausführung aber ומנחה, so auch die jüngeren edd.; das Zitat ist nach MT korrigiert worden. Das gilt auch von Mechiltha יתרו 69^a. Isak Aboab der Jüngere in דכתיב אם יכופר (!) עון בית עלי בובה ומנחה ומירשו רבותינו זכרם: 75^a נחר מישון . . . לברכה בובה ומנחה לא יכופר (!) . . .

8. המכים — אשר הכו — Sifre Num. § 88.¹ P: רמחו, V: qui percusserunt.

12. מבנימן — בנימן. Lev. r. ms. Epstein XXXII,² Mid. Ps. ms. Epst. 7, 1, Prophiat Durau in Ma'asse Ephod S. 159. Trg. und V übersetzen ebenfalls מבנימן, kann aber auch Übersetzungsmanier sein.

12. מן המערכה — מהמערכה. Mid. Ps. 7, 1 in den alten edd. und ms. Epstein, Jal. I S. § 102 aus Mid. Sam. XI, § 1.

13. ועלי — והנה עלי. Aboth de R. Nathan, II. Rezension, Kap. 7 S. יא.³ P: ועלי, V: Heli sedebat.

13. ואישתנישת (Lagarde: Trg. Bomberg: ותהום — ותועק), wie oben V. 5 ואשתנישת ארעא — ותהום הארץ (Radix זעק וזעק übersetzt Trg. nie mit שגשג, womit nur die r. המה und שגשג — ההמן — צוחתא — הצעקה: V. 14: שגשג wiedergegeben werden, so V. 14: שגשג — הצעקה: Vgl. ferner Trg. zu I S. 7, 10; I R. 1, 41; Jer. 51, 55 u. a.

18. אחרנת — אחרנית. Massorah aus Tschufutkale bei G. III 223, Kol. 1: חסר כתיב.

18. על — בער. En-Jakob Zebahim 118^{b4} = Trg., P, Ar.

19. ללדת — ללת. Gen. r. LXXXII, § 8 nach Jal. Gen. § 136, I S., § 103 und Mid. ha-gadol S. 537 (fehlt in edd.), Stichw. im Jal.

19. עליה צריה — עליה צריה. Jal. Gen. § 126 a. Bechoroth 45^a, Mid. Sam. XI, § 3, Mid. zum Dekalog in Jellineks Beth ha-Midrasch I, 79.

20. ובעת — ובעת. Zu Prolegomena ist zu ergänzen: R. Jakob Berab in מנות הלוי Ven. 1585, fol. 225^a (bis).

20. ולא שויאת על לבה. Trg.: ולא שויאת על לבה. Da Trg. absolutes לבה, d. h. wenn der Gegenstand der Aufmerksamkeit nicht durch ל angegeben wird,⁵ durchwegs durch einfaches שוי wiedergibt,⁶ so ist es höchst wahrscheinlich, daß Trg. in unserer St. שמה על לבה gelesen, und daher auch שמה על לבה, da

¹ So in edd.; Jal. Num. § 734 und Mid. Agada II, S. 99 kor.

² In edd. fehlt die ganze Stelle.

³ I. Rezension, ed. Schlechter, S. 24 = MT.

⁴ Auch ed. pr. Salonichi 1511, in edd. und Ag. ha-Talmud fehlt das Zitat.

⁵ Wie z. B. Deut. 32, 46; II S. 18, 3; Ez. 40, 4; Job. 1, 8; 2, 3.

⁶ Vgl. Jes. 41, 22; Ez. 44, 5; Hag. 2, 15, 18; Ps. 62, 11; Prov. 24, 32.

absolutes על לב nicht vorkommt. haben R. Jakob Berab in מנות הלוי 225^a,¹ P² und sechs Kodd.

21. איכבוד – אי כבוד. Parḥon. Wb. r. א, Ibn-Esra im kürzeren Komm. zu Ex. 2, 10 = Trg., P und Ar.³ Vgl. zu 14, 3.⁴

22. אלהים – האלהים. Ibn-G'naḥ, Wb. S. 68, R. Jakob Berab in מנות הלוי 225^a.

Kap. V.

4. ממחרת. Fehlt in Jal. zur St. § 103 aus Mid. Sam. XI, § 5⁵ und in Vat.: δὲ πρῶτ. Al., Trg., P, V, Ar. = MT.

4. אל – על. Ibn-G'naḥ, Wb. S. 595, Parḥon, Wb. r. פתן, Stichw. im Jal., Gersonides zur St. Die Versionen, die על ausdrücken, beweisen nichts, da sie sinngemäß übersetzen und diese Übersetzung bei ihnen Manier ist.

6. אל – על. Sifre Num. § 88,⁶ Mid. Sam. X, § 4 und XI, § 6, En-Jakob im Komm. zu Zebaḥim 118^b. Die Versionen beweisen natürlich auch hier nichts, besonders da על von וחכבר begünstigt wird. Das mag auch von den rabb. Quellen gelten. על hat Bomberg 1518 marg.

6. האשרודים. Trg.: אינש אשרוד = אינש אשרוד.⁷ LXX: Ἀζωτοσ.

8. ויסקו – ויסקו. Massorah aus Jemen bei G. III, 72, Kol. 2: ויסקו מסיר עליה ג' פתחין.

8. אלהים – אלהי ישראל. Ḥajuḡ in The Weak and geminative verbs in hebrew S. 255. Jastrow bemerkt: So mss.⁸

¹ Viermal, einmal in אל verschrieben.

² Aber auch an einigen der genannten Stellen.

³ V: Ichabod und hexaplarische Note in Klostermanns Analekta, S. 64: ΕΙΧΑΒΩΘ beweisen nichts, da es Manier ist.

⁴ Zu Kap. IV, 19 oder 21 gehört noch folgendes. Hebräisch-französisches Glossaire: *é de ke mort* – ואל מות. V. 21 haben 7 Codd. und Soncin 1486, 1488: ואל מות, Codd. bei Ginsburg sogar ואל מות, was wohl Verschreibung aus מות ist. ואל hat auch Raschi ed. Berliner zu Gen. 37, 35 (aber z. St. sicher MT), Gersonides im Stichw.

⁵ Edd.: וישינו בנקר וגו', lassen daher nichts erkennen.

⁶ In edd., Jal. Num. § 734 und bei Qimḥi z. St. Über Trg. vgl. Norzi.

⁷ Trg. setzt nicht notwendig אינש oder אינשי voraus, da es eine häufige Ergänzung Trg.s ist.

⁸ Die Übersetzung Ibn-Gikatilias in Two Treatises, S. 113 hat MT.

11. ms. München לקטים מספר הגימטריאות. מהומת ה' – מהומת־מות. 221¹⁰ והמתי את כל העם (Ex. 23, 27), וה'מתי רמו בתנין שעל ה' של והמתי: על ה' סרני פלשתים שהוכו על אודות הארון וכתוב מהומת ד'¹ וזהו והמתי. דבר אחר והמתי וזאת תהיה המנפה (Zach. 14, 12) וכתוב תהיה מהומת ד' . . . רבה בהם, וזהו והמתי . . . Der Sinn ist der: Die Krönchen auf dem ה von והמתי deuten an, והמתי sei von המם abzuleiten und ה = יהוה zu fassen, wodurch in dem Worte ein Hinweis auf zwei andere Ereignisse, bei denen ה' מהומת vorkommt, erkannt werden kann. Dieser Sinn ergibt sich unzweideutig aus der Beziehung auf Zach. 14, 12. Daneben freilich deutet das ‚gekrönte‘ ה auch die Fünffzahl der Philisteerfürsten an. ה' מהומת in unseren V. wird also auch vom Inhalt der St. vorausgesetzt.

Kap. VI.

1. ארון ברית ה' – ארון ה'. Seder Eliah r. ed. Ven. 1598, Kap. 11,² R. Jakob d'Illescas in Imre No'am וירא aus Mid. Sam. XXII, § 1.

3. וְיָרוּחַ לָכֶם = ויחרוהו לכון. Trg.: ונודע לכם. Eine plausible Erklärung für diese auffallende Abweichung finde ich nicht,³ es bleibt nur die Annahme einer wirklichen LA.

6. למח – ולמה. Mid. Sam. XII, § 2,⁴ Seder Eliah r. ed. Ven., Kap. 11, R. Moses aus England in Sefer ha-Schoham S. 86 r. כבד. V: Quare.

6. החעלל – החעלל. Bahja ben Ascher Komm. 89^d, hebräisch-französisches Glossaire⁵ zur St.

7. אָהָת – אָהָת. Massorah bei Qimḥi, Michlol 65^d und Et. Sofer⁶ S. 25 verlangt nach jedem פסוק פסוק ווקח die Vokalisierung אָהָת, mit Ausnahme von פתחין וקפין Ex. 32, 12; Josua 6, 15; I S. 26, 8; II S. 6, 19; I R. 3, 26; Zach. 5, 6. Nach

¹ 'ה = 'ה, vgl. Prolegomena, S. 10, Anm. 2.

² Ed. Friedmann, S. 58 = M T.

³ Die Vermutung, daß ויחרוהו Verschreibung sei aus ויחרוהו, das im rabbinischen Sprachgebrauche auch ‚klar werden‘ bedeutet, also = ונודע ist, scheint mir äußerst gewagt. Trg. gebraucht nie das Wort in dieser Bedeutung.

⁴ In einem ms. bei Buber, Anm. 12, Jal. I S. § 103 (bis) und Prov. § 959.

⁵ So auch 29, 4 והחעלל. Mass. bei G. III, 27, Nr. 641 ff.: החעלל ומנה בצרי; muß wohl heißen בחולם, oder: ומנה בצרי.

⁶ עט סופר ed. M'kitze Nirdamim, Lyck 1864.

dieser Mass. liest man in unserer St. entweder אָהת oder אַהת ohne Zakef.

7. דל'א נגדא בניר. Trg.: אשר לא עלה עליהם על. Deut. 21, 3 לא נגידת בניר, Num. 19, 2 übersetzen beide Targumim אשר לא עלה עליהם על, Jon. nach der Halachah: לא עלה עליהם על, an beiden Stellen also eine wörtliche Übersetzung. Es ist nun unerklärlich, warum Trg. in unserer St. לא משכו בעל übersetzt, außer daß es auch so gelesen.

12. ותרנה – וישרנה. Aboda zarah 24^b in ms. München (bis), Midrasch zum Dekalog von R. Moses ha-Darschan aus Narbonne.¹

12. ונעה – ונעה. Ibn-G'nah Wb. S. 142, Parhon Wb. r. נעה, R. Josef Qimhi in Sefer ha-Galuj, S. 79, r. נע aus Menaheims Maḥbereth,² hebräisch-französisches Glossaire, R. Sam. Masnuth in Ma'ajan Gannim³ S. 23. ונעה haben acht Kodd.

14. עצי העגלה. In einer Stelle Moëd katon 25^a nach der Erklärung des den Namen Raschis führenden⁴ Kommentars — und diese Erklärung ist die einzig richtige — wird vorausgesetzt, daß der Wagen, auf dem die Philisteer die Lade geführt, noch zur Zeit Davids existiert hat.⁵ Nach dieser Voraussetzung ist העגלה in unserer St. nicht möglich, was schon von Tossafoth⁶ und den spätern Kommentatoren hervorgehoben wird. Ausführlich besprechen diese Stelle: R. Hirsch Hajes in seinen Glossen⁷ zur St., Geiger, Jüdische Zeitschrift 1866, S. 167.

¹ In Epsteins משה הדרשן טרבוהה, Wien 1891, S. 46.

² מחברת ed. Filippowski, S. 57, Kol. 1 = MT.

³ מעין גנים, Komm. zu Job, ed. Buber, Berlin 1889.

⁴ Daß der in den Ausgaben gedruckte Komm. zu Moëd katon nicht Raschi gehört, hat zuerst Reifmann in MGWJ 1854, S. 230 erkannt, die spätere Literatur darüber s. bei Epstein in der Festschrift zum 80. Geburtstage Steinschneiders, S. 118, Anmerkung 1. Mag nun dieser Komm. Gerschom Meor ha-Golah selbst oder seinen Schülern gehören, jedenfalls ist er älter als Raschi, wird er ja schon vom Aruch (verf. 1101) angeführt.

⁵ כי נח נפשיה דרב הונא . . . לא הוה נסיק פוריא מבכא . . . סבור לאשנויי פסוריא לפוריא אמר להו רב חסדא הכי גמירנא מינה חכם כבודו במטה ראשונה דאמר רב יהודה אמר רב טנין לחכם שכבודו במטה ראשונה שנאמר וירכיבו את ארון האלהים אל עגלה חדשה (II Sam. 6, 3) Dazu Kommentar: אותה עגלה ששיגררוהו פלשתים בה ובאותה עגלה הביאו דוד. טביתא אבינדרב לעיר דוד.

⁶ In En-Jakob edd. pr. und Ven; fehlt in den Talmudedd.

⁷ הגהות (חידושי) רצ"ח in den Talmudausgaben Schmid, Wien 1849 und Wilna 1880—1886.

Jakob Safir in ha-Lebanon (הלבנון) 1865, S. 298 vermutet richtig, daß Rab (רב, III. Sec.) in unserer St. הָעוֹלָה gelesen, welche LA. er in einem Jemenensischen Kodex gefunden. In ha-Karmel I, S. 283 wird diese LA. auch aus einem andern Kodex (?) mitgeteilt. העלה hat Kod. Ken. 1.

18. ועד כפר – ער. R. Juda Ibn Kureisch, Risalāt ed. Barges S. 24. = Sym. und V. ער hat Kod. Ken. 150.

19. ויך. Sotah 35^a in den alten edd.: ויך באנשי בית שמש, משום. דראו ויך אלהים. Das Zitat kann nach MT korrigiert sein. P ומהא מריא.

19. (את) ארון – בארון. Trg. ארונא, bei Qimḥi und Marginalnote bei Lagarde: ית ארונא. Es ist nicht Übersetzungsmanier, da Trg. ראה immer wörtlich übersetzt, vgl. Jdc. 16, 27; II R. 10, 16; Jes. 33, 15; 66, 5, 24; Jer. 29, 32; Ez. 21, 26; Ob. 12 (bis); Michah 7, 9; Hab. 1, 5.

Kap. VII.

2. כשבת – מיום שבת. Zebahim 118^b in En-Jakob und Jal. Jos. § 23.

2. ארון האלהים – הארון. J. Jos. § 23. Wenn hier nicht einfach ein graphischer Fehler vorliegt, so ist auf V: arca Domini und Kennicott 96: ארון ה' zu verweisen.

3. והעשקרות. Baer bringt aus Mass. (auch ms.) והעשקרות mit der Note: לית חסר בנביאים. Die defektive Schreibung wird von Trg. bestätigt, das וְעִשְׁתָּרְתָּ = וְהָעִשְׁתָּרְתָּ hat, wie in V. 4. Nach dieser Mass. muß nun das Wort in

4. והעשקרות plene geschrieben werden: והעשקרות.

10. ביום ההוא. Fehlt in Raschi ms. Epstein zu Ex. 14, 24 aus der Baraitha der 32 Normen des R. Elieser, ebenso in Raschi zu I S. 5, 11 und Ps. 29, 5, ferner in ספר התנין des R. Elasar Rokeah, ms. Epstein 5^b.

12. העור – העור. Vgl. zu 4, 1 zu demselben Stichworte.

14. ועד גבולן – ואת גבולן. Mass. a. Jemen bei G. II, 72, Kol. 2 aus codex Hierosolymitanus und ספרי תימן; Kod. Ken. 70.

16. והלך – ויהי. Traktat Kallah in Coronells קונטרסים חמשה קונטרסים 12^b,¹ Raschi Berachoth 10^b v. כי שם ביתו.

¹ In Menorath ha-Maor N. 212 = M T

16. ואת כל – את כל. Menorath ha-Maor, N. 212 aus Traktat Kallah.¹ = P: ולכלהון אתרוחא.

Kap. VIII.

5. זקנת ושבת – זקנת. Ibn-Ġ'naḥ Wb., S. 201, Predigten des R. Nissim ed. Ven., N. 11.

7. בקול רברי – בקול. R. Isak Aramah in עקירת יצחק Pforte 95 (zweimal).

7. העם הוה – העם. Jal. I S. § 106 aus Mid. Sam. XIII, § 4, עקירת יצחק Pforte 95, 58^b.

9. את + משפט. Der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe in ספר המבחר II 39^b, V 14^b. LXX: τὸ διακώμα.

11. וזה – זה. Ibn-Kureisch in Risalât I. כ, S. 24, Mass. magna zur St. (Zitat).

12. לחרש – ולחרש. Vgl. Proleg., zu ergänzen ist Qimḥi Wb. ed: Ven. r. חרש.

14. ואת (I) – את. Raschi zu II S. 9, 9. Qimḥi zu I R. 21, 10. Sohar II, 192^b. Aron ben Josef ha-Rofe in Mibḥar Jescharim zu II S. 9, 7.

Kap. IX.

1. איש + אחד haben Trg. Lagarde, P. und 7 Kodd.

1. אביחיל – אביאל. Mid. פנים אחרים zu Esther in Bubers ספרי 31^b und Jal. Esther § 1053.

2. היה fehlt in Mid. Ps. 7, § 18 (ed. Buber 36^a) und LXX: ἡμεῖς τοῦτο ἔσμεν.

2. איש fehlt in Mid. ha-gadol, S. 699 aus unbekannter Quelle (ואין בישראל) und LXX.

2. ולמעלה – ומעלה. Jebamoth 76^b in Agadoth ha-Talmud, Jal. ha-Machiri Ps. 16, § 23 aus Tanḥuma (אמור § 6), Num. r. ms. Paris 150, IX.

6. האלהים – אלהים. Sifre Deut. § 342 in edd. und Jal. Deut. § 959 und I S. § 99, Qimḥi zu V. 8. = LXX.

6. נלכה – נלכה. Ben Ascher in קונטרס המסורת S. 63,² Manuel du lecteur S. 68.³ Daraus folgt auch, daß ש in דagesch haben muß, vgl. Norzi.

¹ In חמשה קונטרסים 12^b = M T.

² כל לשון הליכה (Gen. 18, 21) נלכה שם אלכה לי אל הגדולים (Jer. 8, 5) השוא יסתח וירידה דסמיכין לאות דגש כמות ארדה נא ואראה.

³ השוא שתחת הלמד נסתח כמו עתה נלכה שם ...

7. אף אנהא זווירן עטרו² ממנא¹. Trg.:¹ גם הלחם – כי הלחם.

11. במעלה. בשער. Pirke de R. Elieser ms. Epstein, Kap. 36. In edd. fehlt die Stelle.

12. זכח גדול – זכח היום. Tanhuma קרח § 7 in allen alten edd.

13. בבואכם – כבאכם. Berachoth 48^b in En-Jakob, Jal. I S. § 105 und Menorath ha-Maor N. 121. Jal. l. c. aus Mechilta (ed. Friedm. 19^d). Jal. ha-Machiri Ps. 7, § 6 aus Mid. Ps. (fehlt in edd.). 10 Kodd.

13. Novellen des R. Nissim³ zu Megillah 23^b: חרנום והוא יכרך הזבח והוא יפרוס על דבחה.⁴

17. דיין יערי מרוחא מן עמי. Trg.: מעמי – בעמי. Es faßt im Sinne von abwehren, zurückhalten, während die anderen Vertenten יעצר = dominare fassen und בעמי lesen.

18. ויערע דוד – וינש דוד 30, 21. Trg.: וינש – וינש.⁵

18. עקידת יצחק § 17,⁶ אל שמואל – את שמואל. Sifre Deut. § 17, P, V, Ar. Auch Qimhi hat sicher אל gelesen. Während er 30, 21 die St. וינש דוד את העם ausführlich bespricht, hat er zu unserer St. keine Bemerkung; Wb. r. את: (Job 26, 4) את מי הגדת מלין (Lev. 13, 49) והראה את הכהן ויבוא את במקום אל ויהא את הכהן (Lev. 13, 49) וינש דוד את העם. Unsere St. gehört also nicht zu אל für את, 4 Kodd.

18. שאל + ויאמר. Sifre Deut. § 17.

19. וינא ואמר לשאל: P. § 17. Sifre Deut. § 17. אל שאל – את שאל. 4 Kodd.

26. בעלות כתיב, בעלות ק'. Mass. magna zu Idc. 12, 9 (Zitat), 16. Kodd. Mass. bei G. II 57, N. 495 und 77, Kol. 1: בעלות כתיב, בעלות ק'. Kodd. de Rossi 604 und 737: בעלות ק'.

27. פה עמד – עמד. Trg.: הבא קים = Kod. de Rossi pr. manu.

Kap. X.

1. ויצק שמן + ויצק hat R. Elieser ben Tobiah in Lekah tob zu Ruth S. 18. Vgl. Gen. 28, 18; II R. 9, 6.

¹ In edd., Lag., Qimhi und Ibn-G'nah, Wb. r. עשר, S. 518.

² Bomberg 1518 und Qimhi: מינא, aus ממנא verschrieben.

³ חידושי מסכת טהילה מכ"י לר' גיסיס ז"ל, ed. Hirschensohn, Jerusalem 1884.

⁴ Diese Stelle ist zu Proleg., S. 44, Anm. zu ergänzen.

⁵ 30, 21 hat Qimhi auch: וקריב דוד, daher auch: לוח.

⁶ Jalkut Deut. § 803 = M T.

⁷ Nach dem Sprachgebrauche Ps. kann לשאל auch auf שאל zurückgehen, aber ויאמר ist unmöglich.

1. ראה - הלוא. Lekah tob und Sechel tob zu Gen. 27, 26. = Josephus, Archäologie ed. Niese VI, 54; eine Margilnote zweier Fieldschen Kodd.: $\epsilon\rho\alpha\ \epsilon\tau\iota$. Nach Field bloß scholium grammaticum.

2. על - עם. Toseftha Sotah XI, 18 (bis) in ms. Erfurt¹ und Jal. I S. § 109 (bis). = Trg. und P.

2. בצלצח - בצלצח. Massorah aus Jemen bei G. III, 72, Kol. 2.

2. הנה - והנה. Toseftha Berachoth IV, 18 in ms. Erfurt¹ und Jal. I S. § 108. In ms. Wien und edd. fehlt das Wort.

5. אל נבעת. אל fehlt noch Mass. aus Jemen bei G. III, 72, Kol. 2, in Konkor. v. תבוא und v. נבעת und in ca. 100 Kodd. Vgl. Norzi, Baer und Ginsburg z. St.

5. אשר שם נצבי, הנון בחירק. Mass. aus Jemen l. c.: נצבי. והצדי שוא ובית צירי . . .

5. נציב - נצבי. Trg.: איסמרטין. = LXX (Νασιβ), Sym., hexaplarische Note, P und V.

6. והתנבאת - והתנבית. R. Jehuda b. Barsilai im Jezirah-komm. S. 182, עקירת יצחק Einleitung (ed. Konst. 3^d, ed. Preßburg 6^a). In zwei massoretischen Verzeichnissen bei G. I 10, N. 14b und 14d wird das Wort nicht unter den Wörtern gezählt, in denen ם fehlt. Das tun aber Mass. ibid. N. 14 und Mass. marg. zur Stelle und zu Esra 5, 1. והתנבאת haben einige Kodd.

9. וירי - ודיר. Jal. ha-Machiri Jes. S. 167 aus Tanḥuma,² Buch der Frommen ed. Berlin, S. 330, N. 1342.³ = LXX, Trg., P, V, Ar., 2 Kodd.

9. כהפנתו ללכת = כד אחפני למיזל. Da die Verbindung פנות שכס nicht mehr vorkommt, ist eine Kontrolle des Trg. nicht möglich.

11. דרוה (Lag.: רהה). = LXX und P.

12. מי - ומי. Toseftha Baba mezia III, 25 in ms. Erfurt.⁴ = P. und Ken. 150.

16. לי - לנו. Menorath ha-Maor N. 335 aus Megillah 13^b = LXX.

¹ In ms. Wien und edd. fehlt das Zitat, bei Qimḥi einmal על und einmal עם.

² In edd. fehlt die Stelle.

³ S. 219, N. 877 = M T.

⁴ In edd. und ms. Wien: ומי.

16. הקנר - הקנר. R. Josef Qimḥi in Sefer ha-Sikkaron S. 49.

16. ועל דבר - ואת דבר. Jal. Gen. § 125 und I S. § 110 aus Megillah 13^b, Jal. im Stichw. = Trg. Auch V: de sermone scheint ועל auszudrücken.

19. עקידת יצחק. לא - לו. Pforte 95 (bis), Mass. bei G. III 147 Kol. 2. = V: Nequaquam, LXX u. P: לא בי. lesen Konkor. u. 35 Kodd., 2 Kodd.: לא ק', Kod. Moguntinus bei Baer: מ"א לא. Trg.,² Ar u. 5 Kodd. lesen: לו לא.

22. וישאלו עוד בה'. + ואמר haben Jal. I S. § 108 a. Toseftha Berachoth IV, 18 u. P: ואמר.

22. fehlt in En-Jakob ed. pr. Zebahim 118^b. LXX: הבא האיש הלום.³

22. Nach Mass. a. Jemem bei G. III 72 Kol. 2 ist hier keine Piska vorhanden. = vielen Kodizes.

24. כי - אשר. Jal. I S. § 95 a. Mid. Sam. VIII § 2, Num. r. ms. Paris 150 Kap. III.

24. ה' בו - בו ה'. Jal. ha-Machiri Ps. 78 § 94 a. Koheleth r. III § 19, Num. r. III § 2 in mss. Epstein u. Paris 149⁸⁰ u. Jal. ha-Machiri Ps. 65 § 9 = Trg. (Lag.: ביה ה').

24. ויקרא Tanḥuma הוא + העם. hat § 3 in den alten edd.

25. ויכתב בספר. Jal. Ps. § 853 a. Pesiktha:⁴ שמרו ערותיו וחק (Ps. 99, 7) שמענו במשה שנכתבה תורה לשמו וזכרו תורת משה עבדי נתן למו (Mal. 3, 22) [ובשמואל] שמענו [scil. נכתב לו ספר תורה דכתיב ויכתוב] (Mal. 3, 22) In edd., ms. Oxford⁶ und Mid. ha-g. lautet das Zitat = MT, der Inhalt kann auch mit MT übereinstimmen, es ist daher aus dieser St. kein sicherer Schluß zu ziehen.

26. החיל. Trg.: קצת מן עמא = העם, da קצת מן gewiß bloße Ergänzung ist.

¹ V. ותאמר = MT.

² Vgl. Michaelis bei de Rossi; Geiger, Urschrift S. 256; Schorr, he-Haluz III S. 101 und Rosenfeld; vgl. dagegen Qimḥi z. St. und de Rossi.

³ Was die Modernen gegen עיר geltend machen, hat schon ein Exeget des XI. Jahrhunderts, Josef Kara, hervorgehoben; vgl. Parschandatha S. 28.

⁴ Pesikta d. R. Kahana 38^b, Pes. r. 64^a.

⁵ Mid. ha-gadol ms. Epstein zu Lev. 10: ויבשמואל נכתב לו ספר בשמו.

⁶ S. Beth-Talmud V S. 205.

Kap. XI.

2. אלהם - להם. Mid. Sam. XIV § 7 in edd. u. Jal. I S. § 114.
 7. ואחרי - ואחר. Qimḥi z. St., Konkorr. v. ואחרי, viele Kodd.,
 vgl. auch Norzi.
 11. בני עמון - עמון. Trg., LXX, P u. 4 Kodd.
 12. לא ימלך - ימלך. Trg., LXX, P u. 3 Kodd.
 13. היום - ביום. Raschi Joma 22^b v. וכתוב, Menorath ha-Maor
 des R. Israel Alnaqua.¹

Kap. XII.

2. ועד - עד. Qimḥi zu Idc. 17, 6, der Karäer Eliah Basch-
 jazi in אדרת אליהו 183^d. = LXX, Trg. u. P und einige Kodd.
 3. ואת חמור - וחמור. Tanḥuma ed. Buber קרה § 19.
 3. את - ואח מי עשקתי. Nedarim 38^a,² Ibn-Saruk bei Dunasch
 in Criticae Voc. Rec. 35^a,³ Dunasch ibid., R. Tamm in seinen
 Entscheidungen ibid. Ibn-Ġ'naḥ Wb. S. 686.⁴ Ibn-Esra zu Amos
 4, 1. Raschi u. Qimḥi zu Jer. 22, 17. R. Josef Qimḥi in Sefer
 ha-Galuj S. 35 N. 53, S. 131 v. עה, 151 v. רץ. Parḥon Wb. r. עשק
 u. r. רוצ. Qimḥi Wb. r. עשק.⁵ Ibn-Kaspi bei Abarbanel zu Gen. 1. 1.
 at haben einige Kodd. — Massorah zu Jes. 28, 9 verlangt יאת,
 was auch alle alten Verss. haben.
 5. אליהם fehlt in Sifre Deut. § 2 nach Jal. Deut. § 880; Mak-
 koth 23^b; ⁶ Gen. r. LXXXV § 13 in allen alten edd.; ⁷ Ken. 109.
 5. ויאמרו - ויאמר עד. Sifre Deut. § 2⁸. = LXX, Trg. Lagarde,
 P, V, Ar u. 9 Kodd. u. 9 pr. manu. Unsere St. gehört zu den
 12 סבירין ויאמרו, vgl. Mass. z. St. u. bei G. I 91 N. 844 u. Qimḥis
 Et Sofer ⁹ S. 2.

¹ Zitiert in Reschith Hochmah Pforte הענה Kap. 7.

² In den alten edd. und Predigten des R. Josua Ibn-Schoeib קרה Anf., sonst fehlt das Zitat.

³ In Maḥbereth S. 165^b fehlt die St.

⁴ S. 553 u. Sefer השרשים r. עשק u. r. רוצ. ואח.

⁵ r. רוצ.

⁶ In edd., Agadoth ha-Talmud u. En-Jakob; ms. München u. Jal. I S. § 122 = M T.

⁷ Dieselbe St. in Koheleth r. X § 19 = M T.

⁸ Makkoth 23^b, Gen. r. LXXXV § 12, Koh. r. X § 16, Mid. Sam. XIV § 9 wird ויאמר bezeugt, vgl. Norzi.

⁹ עש סופר ed. M'kitze Nirdamim, Lyck 1864.

8. מצרימה – מצרים. R. Jakob Äntoli in Malmad ha-Talmidim 146^b, Mass. finalis l. אב v. אבתיכם (Zitat); Mass. bei G. II 325 N. 41: סבירין מצרימה. hat Ken. 196.

10. לבעליא ולעשתרתא. Trg. Lagarde: את הבעלים ואת העשתרות = לבעלים ולעשתרות. Daß es nicht Übersetzungsmanier ist, beweist die Übersetzung von Idc. 2, 11; 3, 7; 10, 6. 10.

14. ויהיחם. Trg. Lag.: ויהיחם = ויהיחם (?), vielleicht bloß Verschreibung aus ויהיו. De Rossi bringt aus Trg. die LA. ויהיחם.

14. נגם – וגם. Predigten des R. Joël Ibn-Schoeib 120°,¹ Kod. Ken. 70.

17. הנה – הלא. Predigten des R. Nissim N. 11 (bis).

19. אלהיו – אלהיך. Kommentar des R. Josef Kara zu Jer. S. 15^a, Kod. Ken. 2.

19. ולא – ואל. R. Josef Kara l. c., einige Kodd.

23. טובה וישרה – הטובה והישרה. Trg.: תקנא וכשרא, wie 24, 20; die Übersetzung von MT müßte lauten דתקנא וכשרא, wie I R. 8, 36. Diese LA. paßt gut zu בדרך – באורה, LXX liest MT, aber בדרך.

24. בתמים ובאמת – באמת. Buch der Frommen, alte Ausgabe² N. 753. Vgl. Idc. 9, 19.

Kap. XIII.

2. במכמש – במכמש. Vgl. Norzi. Trg. Lag. schreibt durchwegs במכמש, cod. Hierosolymitanus bei Baer: במנה בסבלת.³

8. אשר אמר (לו) שמואל – אשר שמואל. Trg.: (Qimhi u. Lag.: ליה) לוימנא דאמר. = LXX: ὅς εἶπεν. Vielleicht bloß notwendige Ergänzung. אשר haben 9 Kodd., Kod. Frankfurt bei Baer: כן הוא, וררבה שונים במלה זו וכותבים אמר וסופם יהיה מר.⁴

13. ולא – לא שמרת. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 13. Jakob b. Ascher, Komm. zu Gen. 49, 10. Konkord. v. שמרת. = Trg. in den alten edd., V und 19 Kodd.

¹ עולה שנת, verf. um 1457 (בה'ר), gedr. Ven. 1577.

² In ed. Berlin kommt diese St. nicht vor.

³ So auch Note bei G. I 608 Kol. 1, III 27 N. 641 ff. Vgl. auch Menahoth IX, 1 u. Rabbinowicz z. St., Neubauer, Géographie du Talmud u. Schwarz, תבואות הארץ s. v. מכמש.

⁴ Perles, Analekten zur Textkritik S. 47, hat die hübsche Vermutung, daß der ursprüngliche Text שם שמואל gelautet; שם wurde dann irtümlich als Kustos angesehen und weggelassen. In der Tat haben vier Kodizes אשר שם.

13. לא שמרת. בי לא – לא שמרת. Zu Proleg. ist zu ergänzen: Seder Olam r. ed. Mantua 1514 Kap. 13, Raschi ms. Epstein zu Deut. 17, 20.

13. אל ישראל. על – אל ישראל. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 13. Nahmanides u. Jakob ben Ascher zu Gen. 49, 10. Gersonides z. St. Abarbanel zu Ex. 30, 22 und z. St. Die alten Verss. drücken zwar על aus, beweisen aber nichts, da es Übersetzungsmanier ist. על haben einige Kodd.

14. בקש ה' לו. fehlt in Mid. Ps. 1, 1,¹ den alten Tossafoth zu Joma 22^b v. שאול, Mid. Ps. 119, 3² u. עקירת יצחק Pforte 42, Kod. Ken. 30.

15. כל העם – העם. Ibn G'nah Wb. S. 580.

18. גיא – ני. Parḥon Wb. r. צבע, der Karäer Aron ben Josef in Mibḥar Jescharim z. St., Massorah bei G. II 394 Kol. 1 (Zitat: גא).

20. אש. Vgl. Proleg. אש fehlt noch bei Ibn-Esra zu Gen. 4, 22 in der Hs. des Wiener Rabbinerseminars und bei Qimḥi Wb. r. לשש.

20. את – ואת אָתוּ. Aruch v. קנקן, R. Josef Qimḥi in Sefer ha-Galuj S. 73 r. את und Sefer ha-Sikkaron S. 17.

22. מלחמה – מלחמת.³ Jal. I S. § 117 Ende a. Lev. r. XXV § 8.

22. לא נמצא – ולא נמצא. Num. r. X § 1.⁴ = Trg. bei Qimḥi und in den alten edd., P, V u. Ar. LXX = M T. לא haben Kodd. Ken. 30, 150.

22. ויונתן – ואת יונתן. Num. r. l. c. V: cum Saule et Jonatha.

23. מצב – מצב. Michlol ed. Ven. 59^a: ובא קמץ בסמיכות כמו מָתָן: R. Moses Punktator:⁵ וי"ג ארם ירחיב לו (Prov. 18, 16) מָצַב פלשתים רבוקים ונקמצים על פי המסורת . . . מָצַב וי"ג מילין סמיכין וקמצין וסימנהון . . . מָצַב פלשתים.

¹ Nach Jal. ha-Machiri Ps. 1 § 11 u. R. Josua Ibn-Schoeib in נורא תהלות; edd. = M T, so auch weiter 29 § 4.

² Mid. Ps. von Kap. 119—150 gehört nicht zum alten Midrasch, vgl. Bubers Einleitung S. 8 f.

³ In Mid. Sam. XVII § 2, Cant. r. ed. Ven. V § 14, Lev. r. XXV § 5 in edd. Ven. u. Salonichi, Num. r. ms. Epstein X § 1: מלחמה, was leicht bloß Verschreibung sein kann.

⁴ In ed. pr. u. mss. Paris N. 150 u. Epstein.

⁵ S. Frensdorff, Fragmente aus Punctations- und Accentenlehre der hebräischen Sprache S. 10.

Kap. XIV.

3. איכבוד - אי כבוד. Vgl. zu 4, 21. Dazu kommt: Jalkut I S. § 77 a. Sabbath 55^b, Kodd. bei Norzi und Baer.

3. בשלה - בשלו. Vgl. Norzi zu Gen. 49, 10 und Baer z. St. Mass. bei G. II 617 N. 361: בקריה בלישן וסימניהן: שלה, ה' כתיב ו' בקריה בלישן וסימניהן: ואחיה . . .

4. (I) ושם - שם. Ibn-Esra zu Ex. 18, 4. = LXX, Trg. de Rossi 737, P, V, Ar. und 29 Kodd.

4. פנה - פנה. Vgl. Norzi und Baer. Dazu kommt: Rikmah S. 57, Qimḥi in Et-Sofer S. 26, Manuel du Lecteur S. 40,¹ G. I 601 Kol. 2, III 27 N. 64 dd, 73 Kol. 1. LXX: Σεννά (Σεννάς) entspricht besser פנה, da Zere gewöhnlich = η ist.²

5. מצוק. Trg.: מסתכי = מצוף.³ Schon Qimḥi bemerkt, daß Trg. r. צוף übersetzt. Dagegen meint Ḥajuḡ in Two Treatises S. 53: ות"י מסתכי כלומר שהיה נוטה גבהו מצפון. Trg. erklärt also.⁴

10. אלינו + יאמרו hat Mid. ha-gadol S. 358⁵ aus unbekannter Quelle.⁶ LXX: πρὸς ἡμᾶς, P: לן.

10. אלינו - עלינו. Raschi Hullin 95^b v. ובינתן.⁷ = LXX, P, V, Ar, Konkord. v. יאמרו.⁸ und 25 Kodd. Ein Kod. de Rossi hat die Marginalnote: ס"א אלינו.

11. ההורים - ההרים. Parḥon Wb. r. חיה. Wahrscheinlich Verwechslung mit 13, 6.

12. עלינו - אלנו. Trg.: עלנא. Übersetzungsmanier, vgl. 7, 7 על - אל ישראל.

12. דברם - דבר. Vgl. Norzi und Baer. Dazu kommt Mass. bei G. II 449 N. 185, wo unser Vers einer der 17 Verse ist, die in der Mitte eine Piska haben. Diese haben 7 Kodd. Ken.

¹ . . . וטוח הבנין פעל דנש מלעיל ושם האחד פנה

² S. Field, Einleitung S. LXXIII, vgl. jedoch z. B. Jos. 7, 24 עמק עכור — Εμσαχαρ, — Αμσδ — δούσφι (I S. 2, 18; 14, 4) u. a.

³ Vgl. Schorr, he-Ḥaluz III S. 101.

⁴ Vgl. noch Idc. 7, 1 מנבעת המורה — מנבעתא דמסתכיא u. dazu Two Treatises S. 81 r. ירה.

⁵ In einem ms., s. Schechters Note S. 800.

⁶ Vgl. Proleg. S. 48 Anm. 1.

⁷ So auch R. Josef Karo im Kesef Mischneh zu Mischneh Thorah, XI, 4. עי"ס

⁸ v. עלו = M T.

14. כשיעור¹ R. Jesaiah im Komm. z. St.:¹ כחצי — כבחי. ² Trg.: כבית פלגות. P: drückt bloß ב aus; LXX, Itala, V und Ar bloß ב.³

15. המצב — המצב. Vgl. zu 13, 23 מצב. Mass. a. Jemen bei G. III 73 Kol. 1: המצב והמשחית הצדי בקמץ.

15. ותהי לחרדת אלהים. Der Karäer Aron b. Eliah a. Nikomedien im Pentateuchkomm. Kether Thora bemerkt zu Lev. 4, 3: לאשמת נכון הדמיון שדמיון חכמים לחרדת אלהים, הטעם מפני dieser Erklärung hat also in unserer St. ותהי nicht gelesen.

18. דמלאכת המשכן. אל אחיה — לאחיה. Boraitha Kap. 6 in edd. ms. Epstein und Beth ha-Midrash III S. 148.⁴

19. ידך. + את haben Mid. Ps. 27, 2 in den alten edd. u. LXX.

19. ידך — ידך. Pesiktha r. 30^b. Jal. II S. § 142 a. Mid. Ps. 27, 2. Qimḥi Wb. r. אסף, Aron ben Eliah in Kether Thorah IV, 15^a.⁵ = LXX und 49 Kodd.

23. ער — את בית און. Trg.:⁶ ער. = V und einigen Kodd.

24. אל העם — את העם. Halachoth Gedoloth ed. Berlin S. 483. LXX: τὸ λαόν⁷ = לעם oder auch העם, da πρὸς hier nicht gut möglich ist.

24. ער נקמתי — ונקמתי. Trg.: ער דאיתפרע. = P, V, Ar und Kodd. bei Ginsburg.

26. משיב — משיג. R. Aron a. Lunel in Orḥoth Ḥajim II S. 510. Trg.: דמחית, LXX: ἐπιστρέφω.⁸

27. ויהונתן — ויונתן. Schebuoth 36^a.⁹ Baḥja b. Ascher, Kad ha-Kemah v. שבויה und Komm. 112^a a. Tanḥuma § 2. Baḥja b. Ascher, Kad. ha-K. l. c. und Komm. 112^a. Predigten des R. Josua Ibn-Schoeib ממות Ende.

¹ In der rabb. Bibel Warschau 1866.

² Raschi u. Qimḥi dagegen: כחצי שיעור u. בתוך שיעור.

³ Vgl. Wellhausen, Text der BB. Samuelis u. Klostermann z. St.

⁴ Sefer Ḥazoni I S. 180 u. Lekah tob zu Ex. 37, 1 = M T.

⁵ als Lesemutter für (v) ist nicht sicher nachweisbar, in Fällen, wie hier, wo durch die scriptio plena die Wortbedeutung modifiziert wird, auch nicht wahrscheinlich, jedoch auch nicht ausgeschlossen.

⁶ Bei Qimḥi, Lag. u. in edd., Bomberg 1518: ער ית, wo ית Korrektur ist.

⁷ Idc. 7, 2: אלהי — με ἡγάσω, I R. 8, 31, II Chr. 6, 22: להאלתי — ἀράσασθαι (ἀράσθαι) αὐτὸν, also ἀράομαι mit Akkusativ.

⁸ Vgl. Klostermann u. Driver. Notes z. St.

⁹ In edd. u. mss., Halachoth Gedoloth ed. Berlin S. 483, Alfasi z. St., Ascheri zu Mo'ed katon III, N. 5, Menorath ha-Maor N. 43.

27. שתי עיניו – עיני. Pirke de R. Elieser Kap. 38 in edd. und ms. Epstein, Bahja b. Ascher in Kad ha-K. und Komm. l. c.
 28. העם (II). + מאד hat Qimḥi in Michlol ed. Ven. 36^a.
 29. נא. Fehlt in Joma 38^{b1} und LXX (δῆ).
 30. היום. Fehlt bei Hadassi in Eschkol ha-Kofer 70^c u. in V.
 30. העם היום – היום העם. Ibn Ġ'naḥ Wb. r. לו und Sefer
 אף. r. השרשים.²

30. העם. + הזה zitiert Ibn-Saruk im Maḥbereth S. 29^a.

33. לה. Fehlt in Num. r. ms. Epstein X § 1, bei Baschjazi in Adereth Eliahu 115^b, 115^c (bis), 115^d und in Predigten des R. Josua Ibn-Schoeib אהרי Ende. = Kod. Ken. 30.

33. ויאמר גלו – גלו. Jal. I S. z. St. a. Zebaḥim 120^a. LXX: καὶ εἶπε Σαούλ, Ἐκ Γεθθαίμ, κυλίσατε.

33. היום. Fehlt bei den Karäeren Aron ben Josef ha-Rofe in Sefer ha-Mibḥar V 10^a, Aron b. Eliah a. Nikomedien in Gann Eden 87^a (viermal) und Baschjazi in Adereth Eliahu 115^b, 115^c. LXX: κυλίσατε μοι λίθον. = Kod. Ken. 96.

36. ככל הטוב. Mass. bei G. II 43 N. 289: ככל הטוב נ', נדרה אחרי פלשתים, (Idc. 10, 15; I S. 11, 10) רסמ'י'וכן וסימניהן.

44. לי + כה יעשה. Pirke de R. Elieser Kap. 38.³ Tanḥuma § 2.⁴ Nahmanides zu Lev. 27, 29. Komm. des R. Jesaiah zu V. 47. Bahja b. Ascher Komm. 189^c. Aron b. Josef in Mibḥar Jescharim z. St. Aron b. Eliah, Gann Eden 174^c. Eliah Baschjazi, Adereth Eliahu 213^c. = LXX, Trg., P, V und mehr als 100 Kodd. — Mass. zu I R. 2, 23 zählt ohne unserer St. 11 לי אלהים. S. auch Kod. F. bei Baer.

44. יוסף – יוסף. Mass. bei G. I 726 N. 418 zählt mit unserer St. 5 יוסף, so lesen auch Kodd. bei Baer.⁵

44. ירונתן – ינתן. Pirke de R. Elieser Kap. 38 in edd. und ms. Epstein. Nahmanides in Kolbo ed. Ven. 157^b. B. b. Ascher Komm. 112^c, 189^c. Jakob b. Ascher zu Lev. 27, 29. R. Aron a. Lunel in Orḥoth Ḥajim II S. 509. Baschjazi, Adereth Eliahu 213^c.

¹ In mss., den alten edd. u. Sche'elthoth des R. Aḥai. ms. Epstein Ende.

² Das Zitat fehlt in Wb. r. אף. r. השרשים = M T.

³ In edd. u. ms. Epstein.

⁴ In ed. pr. Kons. 1522 u. bei Bahja b. Ascher Kad ha-Kemaḥ v. שנועה u. Komm. 112^c.

⁵ Baers Bemerkung: 'praecipiente Massorah' stimmt nicht ganz, da Mass. fin. lit. יוסף v. יוסף unsere Stelle zu den 14 יוסף zählt.

45. ויאמר – ויאמר. Berachoth 55^b,¹ Stichw. in Jalkut z. St.

45. היותה – היותה. Trg. in Orhoth Hajim II S. 511. Berachoth 55^b.² Stichw. in Jal. עקירת יצחק Pforte 30.

45. יונתן – יונתן. Berachoth 55^b.³ Tanḥuma וישב § 2 bei B. b. Ascher Kömm. 112°. Pirke de R. Elieser Kap. 38.⁴ Mid. Sam. XVII § 3.⁵ Qimḥi zu V. 43. Naḥmanides zu Lev. 27, 29 (bis) und in Kolbo ed. Ven. 157^d. Baḥja b. Ascher Komm. 112^a, 189°. Jakob b. Ascher zu Lev. 27, 29. Orhoth Hajim II S. 510 (bis). Aron b. Eliah a. Nikomedien, Kether Thorah II 62^b, Gann Eden 173^b (dreimal). עקירת יצחק Pforte 71 Ende, Jakob ben Jehudah aus London in ספר עץ חיים in Stein.-Jubelschrift S. 204.

47. ובכל – בכל. Jal. Ex. § 363 a. Pesiktha de R. Kahane.⁶ Num. r. XI § 3. Raschi Synhed. 93^b v. דברידיה a. Erubin 53^a. Auch LXX hat nicht גא.

47. ובכל – אל כל. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 13, Erubin 53^a in edd. und ms. München.⁷ Auch die alten Verss. übersetzen אל, vielleicht aber bloß deshalb, weil es von יפנה gefordert wird.

48. שמהם – שסרו. Trg.: בוידון. Vielleicht bloß sinngemäß, wie LXX, P und V שפיו, vgl. Driver. Notes z. St.

49. מיכל – מיכל. Vgl. Baer. Mass. bei G. II 301 N. 560, III 321 N. 16: . . . מִיכָל סוֹף פֶּסוּק פֶּתַח, מִיכָל .

Kap. XV.

1. תשמע – שמע. Gen. r. XLV § 3 in alten edd.⁸

1. בקול – לקול. In Mass. bei G. II 639 N. 714 gehört unsere St. nicht zu den 19 Verbindungen der r. שמע mit לקול.⁹

¹ Nach Maḥsor Vitry S. 49, Jal. Deut. § 933 u. I S. § 118; ms. München, edd., Jal. ha-Machiri Ps. 30 § 13 u. Mid. ha-gadol S. 558 = M T.

² In M. Vitry, Jal., Jal. ha-M. l. c. u. bei R. Juda Ibn-Chalz in Sefer ha-Mussar Kap. 4; Halachoth Gedoloth ed. Berlin S. 74, Mid. ha-g. l. c. u. edd. = M T.

³ In ms. Florenz, Maḥsor Vitry S. 49, Jal. I S. § 118 u. Jal. ha-Machiri Ps. 30 § 13.

⁴ In Jal. Deut. § 933 u. I S. § 117 u. ms. Epstein.

⁵ Bei Qimḥi z. St., Jal. I S. § 118 u. Rokeaḥ N. 209.

⁶ In ed. Buber 45^b einmal בכל, einmal ובכל.

⁷ Jal. ha-Machiri Ps. 119 § 36: ולכל = P.

⁸ Jal. Gen. § 79 = M T.

⁹ כל שמיעה בקול בר מן י"ט לקול.

Mass. ed. zu Ps. 58, 6 zählt nur 17 solcher Verbindungen, darunter auch unsere St.¹

3. עתה – ועתה. R. Nissim ben Jakob in Clavis Talmudica² 36^a a. Joma 22^b,³ Pesiktha r. 181^b, Predigten des R. Joël Ibn-Schoeib 88^c. = LXX, Trg. Bomberg 1518, V und 27 Kodd.

3. והכית – והכיתה. Joma 22^b.⁴ Koheleth r. VII § 33. Esther r. פתיחתא. Pes. r. 181^b. Mid. Ps. 7, 18. Mid. Sam. XVIII § 2. Seder Eliah r. Kap. 31 S. 159. Pirke de R. Elieser Kap. 44 in edd. und ms. E. Michlol 2°. עקידת יצחק Pf. 42 (bis). Predigten des R. Joël Ibn-Schoeib 88^c. Abarbanel, Einleitung zu Kap. 14 und z. St. Mass. fin. l. ער und z. St. (Zitat). Mass. bei G. II 373 N. 93 (Zit.). — Mass. zu II R. 9, 7 und Jer. 5, 3 verlangt והכיתה.⁵

3. והחרמם – והחרמת. R. Elasar b. Jehuda a. Worms in שערי בינה.⁶ עקידת יצחק Pf. 42. = LXX, Trg., P und V.⁷ והחרמת haben Kodd. Ken. 56, 89.

3. וער – ער אשה. Vgl. Proleg. Zu ergänzen ist: Raschi ms. E. zu Koheleth 2, 3. R. Elasar a. Worms l. c. Die Karäer Aron b. Eliah in Kether Thorah V 29^a, Aron b. Josef in Sefer ha-Mibhar IV 25^a und V 22^b. ע' יצחק Pf. 42 (bis). 196^b. — In Mass. fin. l. ע v. ער ist unser V. einer von den drei, in denen einmal ער und dreimal וער vorkommt.

3. וער – וער חמור. R. Josef Kara in Geigers Nite Na'amanim 3^a. = LXX. ער lesen Kodd. Ken. 2, 107.

4. ועשרת. Pesiktha r. 43^a: כיון ששמואל אמר לשאול שילכו למחות שמו של אנג עברו על הדבר והיו ישראל מאתים ועשרים אלה שנאמר ויפקדם במל'אם מאתים אלה רגלי ועשר' (?) אלפים איש יהודה. Vielleicht liegt hier bloß ein graphischer Fehler vor.⁸ LXX hat nicht die Zahlen M Ts.⁹

¹ Die diesbezüglichen mass. Angaben sind übrigens sehr schwankend, vgl. Jakob ben Ḥajim zu Mass. fin. l. ק v. שמיעה לקל.

² נפתח למנעולי התלמוד (Clavis Talmudica), ed. Goldenthal.

³ Fehlt in edd.

⁴ In edd., Jal. I S. § 120 u. Mid. ha-gadol S. 752. Clavis T. l. c. = M T.

⁵ מלא בה' בתרא.

⁶ Angeführt in מנות הלוי des R. S. Alkabez, ed. Ven. 1585 fol. 127^a.

⁷ Viell. ursprünglich והחרמתה wie in V. 18, und dann ה in ם verschrieben oder umgekehrt.

⁸ ר"כ in ר"י aufgelöst oder ועשרים in ועשר.

⁹ Vat. u. Josephus, Archäol. VI. 134 (Niese): 400.000 + 30.000, Lucian bloß: 400.000, Al.: 10.000 + 10.000.

4. את איש יהודה. את fehlt in Pesiktha r. l. c. = Al. V und Ar.

5. שלמה – ער עיר עמלק. R. Nissim ben Jakob in Clavis Talmudica 36^a a. Joma 22^b. Das Einfachste ist ja eine Verschreibung anzunehmen. Ich will aber auf eine auffallende Erscheinung, aus der ich selbst keine weiteren Schlüsse ziehen mag, bloß hinweisen, vielleicht tun es andere. Trg. übersetzt nämlich durchwegs קיני durch שְׁלֵמָה.¹ Saul kommt aber ער עיר עמלק und fordert die Kenniten zur Auswanderung auf, folglich war ער עיר der Wohnsitz der Kenniten oder nach Trg. Salmaiten (a. שלמה). In den rabbinischen Quellen wird bald קניי,² bald קדמוני³ durch שלמאי wiedergegeben. Aber Jerusch. Kidduschin I, 9 (61^d 12): שבייה נכמיי (שלמאי 1), also קיני = שלמאי.⁴ In dem hebräisch-persischen Wb. des Salomo ben Samuel a. Urgendsch heißt es:⁵ קיני שעשה שלום בין ישראל לאל.⁶

6. לכו סרו רדו. Trg.: איזיל סור איתפרש = לך סור רד = LXX: Ἀπελθε καὶ ἔλαλον.

6. העמלקי – עמלקי. Cant. r. II § 16. = LXX.

6. עשית – עשיתה. Berachoth 63^b. Tanḥuma יתרו § 5. Cant. r. II § 16. Lev. r. XXXIV § 8.⁸ Ibn-Esra zu Ex. 18, 1. Qimḥi z. St. Mid. ha-gadol ms. Epstein zu Deut. 10, 19. Bahja b. Ascher

¹ Auch שלמה, so Onkelos, Pseudo-Jon. u. das Fragmententargum, vgl. Trg. zu Gen. 15, 19; Num. 24, 21, 22; Idc. 1, 16; 4, 11, 17; 5, 24; I S. 15, 6 27, 10; 30, 29; I Chr. 2, 55 (ed. Rahmer, Thorn 1866).

² Jerusch. Schebiith VI, 1 (36^b 53), Kidduschin I, 8 (61^d 12), Gen. r. XLIV Ende.

³ Baba Bathra 56^a.

⁴ Vgl. über die Simloï Neubauer, La Géographie du Talmud S. 429 und Anm. 5.

⁵ S. Bacher, Ein hebräisch-persisches Wörterbuch aus dem vierzehnten Jahrhundert, Budapest 1900, hebr. Teil, S. 18.

⁶ Diese sonderbare Deutung beruht gewiß auf der Agada in Mechiltha יתרו 57^a, Sifre Num. § 78: ולמה נקרא שמו רעואל שריעה לאל: wo S. b. S. שריעה = er hat Freunde gemacht verstanden. Vgl. andere Erklärungen in M. Friedmanns Kommentar zu Richter (hebr., Wien 1891) S. 4, und Responsen שבט מנשה von M. Großberg, S. 86.

⁷ Pluralisierung des Sing. ist Manier aller Targume, mit Ausnahme von Onkelos, aber nicht Sing. für Plur. Vgl. Toseftha Megillah IV, 41: כחב: הכחב ליחיד מכנין אותו לרבים, לרבים אין מכנין אותו ליחיד. So mss., ed. u. Halachoth Gedoloth ed. Berlin S. 226; Alfasi Megillah Ende: הכחב: ליחיד אין מכנין אותו לרבים. Die Targume bestätigen die alte Lesart.

⁸ Nach Jal. Gen. § 82 und Sefer ha-Mussar Kap. 4; fehlt in edd.

Komm. 106^d. Aron ben Josef in Mibḥar Jescharim z. St. und Sefer ha-Mibḥar II 29^b. Aron ben Eliah in Kether Thora II 48^a, IV 38^b. Duran in Ma'asseh Efod S. 161. — Mass. fin. l. עשיתך verlangt עש.

8. ובמסורת כל אנו דסמך למם Michlol 51^b: אָנָּג - אָנָּג. פתח אָנָּג מערנות (V. 32), אָנָּג מלך עמלק (V. 8, 20, 32), מָאָנָּג מלכו (Num. 24, 7).

9. העם ושאוּל - שאול והעם. Mid. Koheleth zuta ed. Buber S. 114. Gut wegen V. 15.

9. המשנים - והמשנים. Abodah zarah 24^b. = Trg. Bomberg 1518. Trg., LXX und P. übersetzen (ו)השָּׁמִינִים, ob sie auch so gelesen, ist nicht sicher. השמנים hat Kod. de Rossi 595, Ginsburg: ס"א והשמנים.

9. והכרים - ועל הכרים. Abodah zarah 24^b, Parḥon Wb. r. שנה. Trg.: ופטימא P, ודמפממא Ar: walḥirafi. = Kodd. Ken. 30, 150.

12. וישכם שמואל בבקר 11^b בא Mechiltha. לקראת שאול. וקדם P:¹ ישכם שמואל בבקר. In der Mechiltha schließt das Zitat mit שמואל בצפרא לאורעה דשאול, der folgende Text daher nicht zu erkennen, vielleicht genau wie P.

12. לקרא לשאול - לקראת שאול. Mechiltha ed. pr. Kons. 1522 בשלח (ed. Friedm. 31^b).² Wahrscheinlich Verschreibung.³

12. הנה - והנה. R. Josef Qimḥi in Sefer ha-Sikkaron S. 48.

14. ויאמר שמואל + אל שאול. Mid. Ps. 100. = Kod. Ken. 107.

15. המשנים והכרים ועל כל הצאן + והבקר. Abodah zarah 24^b. Aus V. 9 herübergenommen, הצאן Verschreibung für השוב. In mss. und Jal. I S. § 122 fehlt dieses plus. Ken. 151: המשנים והבקר.

15. לעשות זבחים - למען זבח. Pirke de R. Elieser Kap. 48. Vgl. I R. 12, 27; II R. 10, 24.

15. והיותר - ואת היותר. Ma'ajan Gannim ed. Buber S. 128.

18. וישלחך - וישלחך. Massorah a. Jemen bei G. III 73 Kol. 1: בכל (!) ס"ת [ספרי תנאן] ומסיר עליה ל' [לית] פתח, וכן בירוש' [למ] Diese auffallende Vokalisation habe ich sonst nirgends erwähnt gefunden.

18. כלותך + כלוהם. Trg.: ער דחשיצי. = LXX, P und Kod. Kennicott 182.

¹ Nach Jal. Jos. § 13, I S. § 121 u. Jes. § 299; Ex. § 206 = M T.

² Nicht dieselbe St. wie 11^b, kann einem andern Autor gehören.

³ Bei den Typen der ed. Kons. sind ל und ה sehr ähnlich.

20. (I) אשר – יען אשר. Seder Eliah r. Kap. 31 S. 159. LXX: Διὰ τὸ ἀκούσαι μὲ.

22. החפץ לה'. Zu Proleg. ist zu ergänzen: Ibn-G'nah Wb. S. 241 in einem ms.: ה' החפץ.

22. משמע – כשמע. Predigten des R. Joël Ibn-Schoeib 88^d: יראה כי שאל היה חושב שאחר שיעשה זה למען וכו', בזה יותר טוב משמוע בקול ה' ובאופן החמרי, כאומרו אין צריך לומר שאינו יותר טוב אבל גם אינם בשיווי כי השמיעה היתה יותר טובה מהובח וזה שאמר החפץ וגו' משמוע וגו' הנה שמוע מובח טוב haben Kodd. Ken. 89, 380.

22. להקשיב – והקשב. Pesiktha r. 184^a. LXX: καὶ ἡ ἐπακράσις scheint והקשב auszudrücken, wie ἀκούω שמוע wiedergibt; für א' להקשיב paßt καὶ τὸ ἐπακούειν. In der Tat bieten Kodd. bei Field: τὸ προσέγειν.

23. יען כי – יען מאסת. Mid. Ps. 15, 4. Gersonides zu 16, 4; vgl. auch die folgende St. — LXX: ὅτι. כי hat Kod. Ken. 191.

23. תחליפא דמן¹ § 3: יען מאסת את דבר ה'. קיסרי, בשעה שעבר שאל על גזירתו של הקדוש ברוך הוא בעמלק ובא שמואל . . . והוכיחו, שנאמר יען² א' אשר עברת את פי ה' . . . V. 24 veranlaßt.

27. ויחוק – ויחוק. Mid. Ps. ed. Buber l. c. Die alten edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 57 § 5 = M T.

28. שמואל אליו – אליו שמואל. Seder Olam r. ed. Neubauer³ Kap. 13. In edd. und ed. Ratner 29^a fehlt die St.

28. ויתנה – ונתנה. Tanḥuma אמור § 2 in allen alten edd. LXX: καὶ δώσει αὐτῇ.

29. להתנחם – להנחם. Sa'adja zu Koheleth 1, 10;⁴ Ken. 182.

32. אכן סר מר המות = בבכו ריבוני מריר מותא. Trg.: אכן סר מר המות. Trg. hat entweder שר gelesen oder סר wie שר gedeutet, wie Jer. 6, 28: כל רברביון מרדין – כלם סרי סוררים.⁶ Auch die Agadah liest

¹ Die St. ist nicht dieselbe wie in 15, 4.

² Jal. ha-Machiri 57 § 5: יען כי עברת את פי ה' hat noch R. Salomo Alkabez in מנות הלוי 64^a.

³ Anecdota Oxoniensia II S. 44.

⁴ פירוש רס"ג לקהלה, Fränkel, Siget 1903.

⁵ Falsch bei Eichhorn, Einleitung II S. 71 u. a., daß סר in Trg. fehlt.

⁶ Vgl. Qimḥi z. St. in Jer. und Waldberg, דרכי השינויים 54^a N. 444.

und deutet שר.¹ Aron ben Josef in Mibḥar Jescharim z. St.:
 ובעל המסורת אמר, ג' כחב ס' ומתפרש כשין . . .

35. ולא יסף עוד – ולא יסף. En-Jakob ed. pr. Zebaḥim 118^b
 im Kommentar. LXX: καὶ οὐ προσέθετο ἔτι.

Kap. XVI.

1. מאסתיהו – מאסתיו. Mid. Ps. 15, 4 (ed. Buber S. נט).

1. מהוית מלך – ממלך. Mid. Ps. ms. Epstein l. c.

1. לך – ולך. Jalkut z. St. aus Mid. Sam. XIX § 2; Jal. ha-Machiri Ps. 118, 8 aus unbekannter Quelle.

1. ולך בוא – ולך אשלחך. Tanḥuma ed. Buber מקץ § 6.

1. בית ישי הלחמי – ישי בית הלחמי. Jal. ha-Machiri Ps. 118, 28.

2. וישמע – ושמע. Mid. Sam. II § 8 aus Mischnah Nazir IX, 5.

3. לזבח – בזבח. Qimḥi zu V. 2. LXX: εἰς τῆς θυσίας, P: לזבחה, V: ad victimam, Ar: 'il-addabiḥati.

4. ויאמרו – ויאמר. Jal. z. St. aus Mid. Sam. XIX § 4, Duran in Ma'asse Efod S. 167. = LXX, Trg., P, V, Ar. Massorah: סבירין ויאמרו.² So lesen viele Kodd.

4. השלם – שלום. Sebirin.³ = LXX, V, Kennicott 173.

6. כבואם – כבואם. Sifre Deut. § 17 nach Jal. Deut. § 803, Jal. z. St. aus Tanḥuma (fehlt in edd.). Ken. 150.

7. אליו – אל שמואל. Mid. ha-gadol S. 735 aus Pessachim 66^b.

7. גובה – גובה. Sifre Deut. § 17 nach Jal. Deut. § 803; Pesahim 66^b;⁴ Ikkarim IV, Kap. 43; עקידת יצחק Pforte 25.

8. ויעברו. In einem unvollständigen massoretischen Verzeichnis von Wörtern, die mit וי beginnen und auf הו endigen,⁵ heißt es: ויעברו ל' [ית] ואבנר בן נר, d. h. also, daß ויעברו nur II Sam. 2, 8 vorkommt. Der Verfasser dieses Verzeichnisses hat in unserer St. entweder ויעברו oder ויעבר אותו gelesen, vielleicht auch ויעבר. So liest LXX: καὶ παρῆλθεν, II Sam. 2, 8 dagegen: καὶ ἀνεβήσαν αὐτόν.

¹ Pesiktha de R. Kahane 26^a, Pes. r. 52^b, 55^b. Threni r. III § 43. Threni r. ed. Buber S. ע'. Tanḥuma כי חצא § 9 (ed. Buber § 10). Mid. Sam. XVIII § 6: ודוא (אנג) אומר אכן סר טר המות, כך טמיתין את השרים מיתות המדות (מרות).

² Qimḥi in Et Sofer S. 2; G. II, S. 325 N. 41, 328 Kol. 1.

³ G. l. citatis.

⁴ Nach Jal. I S. § 129, Menorath ha-Maor N. 323.

⁵ G. I 326 Kol. 2: א'ב וי [ויד] בריש' דילוג הו בסוף.

8. 9. גַּם לֹא בָחַר ה' – גַּם בָּוֵה לֹא בָחַר ה'. Pesahim 66^b: Bei allen (scil. Söhnen Issais) steht: nicht diesen hat Gott gewählt... בכללו כתיב לֹא בָוֵה בָחַר ה'. So in edd., ms. München und En-Jakob.¹ Pseudo-Raschi² zu II Chr. 11, 18.³ LXX liest in V. 8: Οὐδὲ τοῦτον ἐξελέξατο = לֹא זֶה בָחַר, V. 9 = MT, ebenso V: nec hunc elegit, etiam hunc non elegit. P liest in V. 9: אִף לֹא בָחַר צָבָא = der Lesart des Talmuds.

8. 9. לֹא בָחַר ה' בָּוֵה – גַּם בָּוֵה לֹא בָחַר ה'. Jal. I S. § 124 aus Tanhuma.⁴ P. לֹא בָחַר בָּוֵה = לֹא צָבָא בָחַר.

12. עם יפה עיניו. Trg. hier und 17, 42: עֵינֵי יָאֵן, drückt also nicht aus; V: et pulcher aspectu kann auf יִפְּה, aber auch auf עם יִפְּה zurückgehen.

12. ראי – תואר. R. Josef Bechor Schor in seinem Kommentar zu Gen. 49, 12. V: facie.

12. ה' אליו – ה'. Jal. ha-Machiri Ps. 40, 18 aus Ruth rab-bah V. LXX: πρὸς Σαμουήλ.

12. קום נא – קום. Jal. ha-Machiri l. c. Raschi zu II Chr. 11, 18.

13. את דוד – אתו. Tr: ית דוד.

14. ורוח אלהים – ורוח ה'. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 13. P: ורוח ראלהא.

14. רעה. Fehlt in Seder Olam l. c.

16. ננן – מננן. Juda ben Barsilai, Jezirahkommentar S. 183. LXX: ψάλλειν, V: psallere. Ken. 30: ננן.

18. מן הנערים – מהנערים. Mid. ha-gadol ms. zu Deut. 14, 2 aus Synhed. 93^b (bis), Jal. zur St. (einmal = MT).

18. הנה. Fehlt in Lekah tob Ruth S. 36, Mid. ha-gadol zu Deut. 15, 7.

18. ואיש – ונבור. R. Josua Ibn Schoeib, Predigten Anfang. LXX: ἀλλ' ὁ ἀνὴρ συνετεδς.

18. נבור – ונבור. Lekah tob Ruth S. 19 aus Synhed. 93^b (bis), Tanhuma משפטים § 8, Mid. Sam. XVIII § 8, Num. r. XIII § 11 in edd. und ms. Epstein. = Ken. 1, 93.

¹ Ms. München², Jal. I S. § 126, Ag. ha-Tal. und Men. ha-Maor N. 323 = MT.

² Vgl. Aptowitzer in R. E. J. 1908 S. 84 ff.

³ Die Stelle geht auf eine Agada zurück, vgl. Sifre Deut. § 17, Mid. Sam. XIV § 3, Agadath Bereschith Kap. 69. Die St. findet sich nur in ed. Ven. 1518, in den spätern edd. fehlt das Zitat.

⁴ In den Ausgaben kommt die St. nicht vor.

18. איש – ואיש. Ba'al Ha-Turim zu Num. 7, 13 aus Synhed. 93^b, Num. r. XIII § 11, שיטה חדשה zum Segen Jakobs in Gen. r. ed. Wilna S. 376.

19. שאול. Fehlt in Mibḥar Jescharim des Karäers Aron ben Josef Harofe, zu I S. 17, 55 und in Al.

Kap. XVII.

1. ויקבצו פלשתים. Mid. Sam. XX, 1: ויאספו פלשתים את מחניהם. Gewiß Verwechslung mit 28, 1.

3. אל ההר. LXX, Tr, P, V, Ar. Vielleicht bloß Übersetzungsmanier. על hat Kod. Ken. 150.

4. מנת – מנת. Massorah bei G. III 321 N. 12: פתחה¹ באס"ף.

4. הפלשתי איש הבנים – איש הבנים. Deut. r. ms. Epstein אלה הרברים Ende.

4. ממערכות – ממחנות. Jeruschalmi Jebamoth IV, 2 (5° 75). Die Deutung des Wortes macht es aber wahrscheinlich, daß unser Vers irrtümlich angeführt ist für V. 23, wo das Q're ממערכות lautet. Allerdings liest auch LXX: ἐκ τῆς παρατάξεως = ממערכת. Vgl. zu 23. ממערכות liest Ken. 650.

5. וכוּבֶּע – וכוּבֶּע. Ḥajug in Sefer Ha-Nikud (הנקוד) ed. Dukes S. 190 und bei Qimḥi, Michlol 155^b, Et Sofer S. 19: ור' יהודה כתב: כובע וקובע קמוצין. So auch Ibn Ġ'nah, Rikmah S. 104.²

5. השרון – השרון. Qimḥi, Wb. r. שרה: וילבש צרקה כשרון: (Jes. 59, 17) בין הרבקים ובין השרון (I R. 22, 34) ומשקל השרון ובחולם ושרון קשקשים.

6. ומצחות – ומצחות. Kommentar des R. Jesaiah zur St.: בעין נחשת. = LXX, Tr, P, V, Ar.

8. על סררי. Tr bei Qimḥi und in edd.: ויקרא אל. Auch eis der LXX und adversum scheinen על auszudrücken.

8. איש אחד – איש. Sotah 42^b nach Jal. I S. § 126, Jal. im Stichworte.

9. אותי – אָתִי. Mid. Ps. ed. Buber 34, 1 und Jal. ha-Machiri ibid.³

¹ = באתנחא סוף פסוק.

² In Sefer Ha-Nikud ed. Nutt (Two treatises S. 126) heißt es: אכן נמצאו שלשה על: משקל אוצר וחביריו והם תוחח וקובע וצופע (וכובע?). Hier wird also gesagt, daß כובע, obwohl der dritte Radikal ein Gutturale ist, im st. constr. כובע lautet.

³ Ms. Epstein und Jal. I S. § 171 אָתִי, was jedoch auch אַתִּי gesprochen werden kann.

9. והכיתיו – והכתי. So die Massorah, vgl. Norzi. Die Unsicherheit Norzis wird behoben durch die ausdrückliche Angabe bei G. II, 280 N. 233:¹

11. האלה. Fehlt in Esther r. V Ende in ms. Epstein und den alten Ausgaben. So auch in P und Kod. Ken. 60.

12. אפרתי – אפרתי. Gen. r. XCI § 1 in ed. Ven. 1566 und אור השכל, Ven. 1567.

12. הוה. Fehlt in Gen. r. l. c. in den alten edd.; in Ex. r. I, 21 in den alten edd.; Lev. r. II, 2; Esther r. IV Ende in edd. Konst. und Sal. Ob ‚de quo supra dictum est‘ der V. erklärender Zusatz ist, oder erklärende Umschreibung von הוה, ist schwer zu entscheiden; jedenfalls ist הוה nicht übersetzt.

12. זקן. Fehlt in Jal. I S. § 126 in den Zitaten aus Berachoth 58^a und Jebamoth 76^b, ferner in Jal. I S. § 78 aus Mid. Sam. II, 7. Auch in Ken. 228.

13. במלחמה – למלחמה. Trg. לקרבא, Al: εἰς τὸν πόλεμον, V: ad bellum. So 7 Kodd. Ken.

16. והשכם – השכם, Tr in edd.: ומקרים; Tr Lag. מקרים = M T.

17. הקליא. Trg. Lag.: מכילתא דקימחא = איפת הקמה. Edd. דקליא = M T.

20. והחיל יצאו – והחיל היוצא. Tr.: וחסר נפקו.

22. בשלום – לשלום. Trg.: בשלמא. Das ist nicht Übersetzungsmanier, denn Idc. 18, 15; I S. 10, 4; 17, 18; 25, 5; 30, 21; II S. 8, 10; 11, 7; Jer. 15, 5 wird לשלום durch לשלמא wiedergegeben. P hat durchwegs בשלמא.

23. אמר רבי יצחק: Q're ממערות. Mid. Sam. XX § 4: אותה הלילה שפרשה² ערפה מחמותה נתערבו בה גויות של מאה בני אדם, היא דכתיב והוא מדבר עמם והנה איש הבינים וגו' ממערות פלשתים ממערות הוא דכתיב והוא מדבר עמם והנה איש הבינים וגו' ממערות פלשתים ממערות פלשתים. Es wird nun erklärt, daß diese Witzelei über die Unsittlichkeit der Mutter Goliaths an das Kethib ממערות, das in מאה ערלות zerlegt gedacht wurde, geknüpft ist. Manche Texte haben auch ממערות כתיב und נתערו בה. Es spricht aber vieles dafür, daß die Wurzel ערב, mischen, vermischen ge- deutet wird, wie נתערבו בה, das alle³ Texte haben, deutlich zeigt.

¹ והכיתיו ג' א' מלא וב' חסר' אם יוכל להלחם אתי, ויצאתי אחריו (I S. 17, 35) קדם' מלא ...

² Die Agada identifiziert ערסה, II S. 21, 16—22, mit ערסה, der Schwiegertochter Na'amis und אלהן, II S. 21, 19, mit David. Vgl. Sotah 42^b, Synhed. 95^a und Targum zu II S. 21, 19.

³ Sämtliche Midrasch Ausgaben hier und in Ruth r. II Ende, Jal. I S. § 126

In Ruth r. II Ende lesen die alten Ausgaben: ¹ א"ר יצחק . . . נתערבו בה ערות (נוים) של מאה בני אדם הוא דכתיב והוא מדבר עמם ממערכות פלשתים ממערכות כתיב כמאה ערלות פלשתים שנתערבו בה כל הלילה. Es wird also ausdrücklich als Kethib *ממערכות* angegeben; es muß daher auch in Mid. Sam. für das zweite *ממערכות*, das in diesem Zusammenhang keinen Sinn hat, zuzudenken *כתיב*, gelesen werden.² *ממערכות* ist Korrektur nach MT. Babli Sotah 42^b und Jeruschalmi Jebamoth IV, 2 (5^c 75) haben in unseren Texten MT.³

23. *ממערכות* Q're. — *ממערכות* Sohar III 206^a (ed. Wilna): והיינו דכתיב *ממערכות* פלשתים אל תיקרי *ממערכות* אלא *ממערכות*. Das setzt also allem Anschein nach das Kethib *ממערכות* voraus, wie Norzi und *משפחת סופרים* annehmen.⁴ Das ist aber nicht notwendig und in Rücksicht darauf, daß Sohar nichts anderes als die früher erwähnte Agada wiedergibt, auch nicht wahrscheinlich.⁵ *ממערכות* bedeutet, wie immer, den Text wie er gelesen wird; gemeint ist: deute nicht das Q're, sondern das Kethib. *ממערכות* haben 12 Kodd. Ken.

23. *ממערכות*. Trg. bei Qimḥi zur St.: ממשריית קרבא = *ממחנות*, wie V. 4. = V: de castris. Al und P (*ממערבת* = מן סורא) = Q're.

23. *ממערכות* — *פלשתים*. Tossafoth Sotah 42^b v. מאה aus Mid. Sam. XX § 4. = Al: τῶν αλλοφύλων.

25. *אשר יכה (את) הפלשתי — אשר יכנו*. Lev. r. ms. Epstein XXXVII Ende (את), Mid. Agada I S. 57 aus Gen. r. LX, 3.

26. *אשר חרף — כי חרף*. Num. r. ms. VII. = P: דמהסד.

28. *על — ועל*. Tanḥuma § 7,⁶ Ex. r. II, 3.

28. *את מעט — מעט*. Jal. z. St. aus Pesahim 66^b. = Al: τὰ μικρά.

---

und Ruth § 601, Tossafoth Sotah 42^b v. טאה. *נאח* kommt in manchen Texten nur am Schlusse vor.

¹ Darunter ed. pr. Pesaro 1519, Ven. 1566.

² Die Deutung ist dann: *מאה ערבות*, hundert Vermischungen.

³ Die ursprüngliche LA ist gewiß das allein passende *ממערכות* gewesen; daraus ist wegen der graphischen Ähnlichkeit zwischen כ und ב: *ממערכות* und daraus wegen der phonetischen Ähnlichkeit von כ und konsonantischem ו: *ממערכות* geworden.

⁴ Norzi faßt irrtümlicherweise auch die angeführten Stellen aus Jerusch. und Mid. Sam. in diesem Sinne auf.

⁵ Für Norzi und *משפחת סופרים* fällt freilich dieses Moment weg, da bei ihnen der Sohar als das Werk R. Simon ben Johais gilt.

⁶ In edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 77, 23.

29. הלוא דבר הוא (אשר) אמרתי – הלוא דבר הוא. Trg. bei Qimḥi und in edd.: (ed. Ven. 1518 אמרית) (אמרית) הוא פתנם הוא דאמרית. Trg. Lag. = MT.

32. לב המלך – לב אדם. Jal. ha-Machiri Ps. 111, 2 aus Koheleth r. I, 38. Diese LA. paßt vorzüglich, vgl. LXX: τοῦ κυρίου μου.

33. עם הפלשתי – אל הפלשתי. Trg. in edd. (Lag.: לית). Auch V scheint עם zu lesen.¹ עם hat Ken. 174.

33. הלוי – הוה. Lev. r. ed. pr. XXVI Ende.

33. עמו. Fehlt in Lev. r. l. c.

34. ונם הדוב – ואת הדוב. Tanḥuma ed. pr. אמור § 4. Trg.: וואף דובא.²

34. והדוב – ואת הדוב. Lev. r. XXVI Ende, Mid. Ps. 145, 1. = LXX, P, V.

34. את הארי – הארי. Kommentar des R. Moses bar Schescheth zu Jerem. 33, 24; Kether Thora I, 8^b; Ma'asse Efod S. 146.

35. והצלתי – והצלתי. Lev. r. XXVI Ende, עקידת יצחק Pforte 15. = P und Ar und Kodd.

36. נם הארי – נם את הארי. Komm. des R. Jesaiah z. St.

36. נם את הדוב – נם את הדוב. Sifra zu Lev. 3, 6: הרי הוא אומר נם את הדוב הכה עבדך, אין לי אלא ארי ודוב, מנין לרבות אריה עם הדוב? ודוב עם הארי? תלמוד לומר לומר נם את הארי נם את הדוב הכה עבדך. Der Sinn ist, daß die Partikel נם jedesmal etwas einschließen, was im Text nicht ausdrücklich gesagt wird. Der eigentliche ריבוי liegt im את, das in der Bedeutung ‚mit‘ gefaßt wird. So erklären R. Abraham ben David aus Posquières⁴ und Aron Ibn Ḥajim.⁵ Elieser ben Tobiah im Lekah tob z. St. gibt den Inhalt der Sifrastelle wie folgt wieder: נם את הארי נם את הדוב, לרבות ארי עם הדוב ודוב עם הארי. Eine Schwierigkeit bietet folgende Stelle in den 32 Normen

¹ Non vales resistere Philistaeo isti ist keine Übersetzung, sondern eine Umschreibung des hebr. . . לא תוכל ללכת; unser Text gibt aber zu einer Umschreibung keine Veranlassung, anders das schwierige עם ללכת, das durch ‚resistere‘ umschrieben werden mußte.

² Lag, edd. und Qimḥi.

³ Diesen Text haben: Jal. Lev. § 459, Abraham ben David in seinem Sifra-kommentar z. St. (in ed. Weiß), Ahron ibn Ḥajim im קרבן אהרן (Ven. 1609).

⁴ אשמענין מהכא דגם את ריבוא.

⁵ דאמר ברדוד נם את הארי נם את הדוב והיה לו לומר ארי ודוב . . . מנין לרבות שעם הארי היה הדוב ועם הדוב היה ארי, תלמוד לומר נם את הארי שירצה נם אותו שהיה עם הארי, הוא הדוב, וגם אותו שהיה עם הדוב, שהוא הארי . . . In der weiteren Ausführung wird noch 3 mal betont.

des R. Elieser: מריבוי אחר ריבוי כיצד גם את הארי גם את הדוב, אלו נאמר: ארי ודוב הבה עבדך הייתי אומר לא הרג אלא שני חיות רעות, וכשהוא אומר גם את הארי גם את הדוב לרבות חמש חיות רעות ארי ושני גוריו דוב וגוריו¹. Es werden also außer den zwei im Text genannten Tieren noch drei andere angedeutet gefunden, was bloß drei ריבויים², unseres Textes, voraussetzt, während in dem zitierten Text vier Partikel, also vier Einschließungen, vorkommen. Zweierlei ist möglich. Entweder wird das zweite גם, weil nicht gut entbehrlich, nicht als Einschließung betrachtet; oder — und das scheint richtiger zu sein — der ursprüngliche Wortlaut des Zitates war, der Deutung entsprechend, mit MT übereinstimmend und wurde später von einem Leser oder Kopisten nach seinem Bibelexemplar, in dem גם את הדוב stand, korrigiert. גם את הדוב lesen: Mechiltha 56^a,³ Mechiltha des R. Simon ben Johai S. 84, Baba Mezia 106^a, Tanḥuma אומר § 4,⁴ Tanḥ. ed. Buber אומר § 6, Lev. r. ed. pr. XXVI Ende, Jal. z. St. im Stichwort, Pentateuchtossafoth I zu Gen. 49, 8,⁵ Pentateuchtossafoth II in Hadar Zekenim 23^a, Ikkarim IV, 50, עקירת יצחק Pforte 15, Predigten des R. Juda Ibn Schoeib,⁶ Jal. z. St. aus Mid. Sam. XX § 5.⁷ In Raschis Kommentar lautet zwar das Stichwort wie MT, aber die Deutung: הרי אלו ריבויין ארי ושני גוריו דוב ושני ילדיו setzt vier Einschließungen (ריבויים), also vier Partikel voraus, d. h. גם את הדוב. So lesen noch: Konkordanz v. הארי, v. הדוב, Kodizes und LXX.

36. גם את הארי ואת הדוב — גם הדוב. Mid. Sam. XX, 5: הדוב הבה עבדך תני בשם ר' נתן ארבע אריות ושלש דובין הבה דוד באותו היום, הרא

¹ So der Wortlaut bei Qimḥi z. St., im Sefer הכריתות des R. Simson aus Chinon, Halichoth Olam des R. Josua Levita und Mid. ha-gadol S. XIX, mit geringer Abweichung auch in den Ausgaben.

² In dem Text der Ausgaben heißt es ausdrücklich: מריבוי אחר ריבוי כיצד גם את הארי גם את הדוב הבה עבדך הרי הוא אומר גם את גם הרי שלשה ריבויין מלמד שהיו הארי גם את הדוב הבה עבדך הרי הוא אומר גם את גם הרי שלשה ריבויין שם חמשה... Hier ist schon der Widerspruch zwischen Zitat und Deutung empfunden und das zweite את einmal weggelassen worden. Vgl. jedoch Qimḥi.

³ In edd., אמת אמת in Bubers דאגותא 22^b, Raschi zu Esther 5, 11, Jal. Ex. § 260 und I S. § 127.

⁴ Nach Jal. ha-Machiri Ps. 16, 23.

⁵ In דעת יקנים, Livorno 1743, 27^a.

⁶ Anggeführt in מנות הלוי des R. Salomo Alkabez, 74^a.

⁷ Vgl. jedoch die folgende Stelle.

45. ואני - ואני. Mechiltha 28^a, 38^a;¹ Sotah 42^b;² Tanḥuma בשלח § 9;³ Raschi ms. zu Ex. 15, 4; Bahja ben Ascher, Comment. 226^a.

46. כל ממלכות הארץ - כל הארץ. Mid. Ps. 36, 1 in den meisten Texten.⁴ Vielleicht bloß Reminiscenz aus II R. 19, 19. Diese Verbindung ist auch sonst geläufig. ממלכות הארץ kommt 11 mal vor; einmal הממלכות הארץ, dreimal הממלכות הארצות.

48. המערכה. Trg. Lag. drückt das Wort (לסדרה) nicht aus. = Kodd. bei Field.

49. הפלשתי - את הפלשתי. Qimḥi Ps. 79, 6; 121, 2.

49. ויטבע - ויטבע. Massorah bei G. I 616 Nr. 13: ויטבע ב' וסימנהו ויטבע ירמיה בטיט (Jer. 37, 6) האבן במצחו.

49. על - אל מצחו. Tr, LXX, Ken. 174.

51. עליו - אל הפלשתי. Tr, P; LXX: ἐπ' αὐτόν = עליו.

51. פלשתים - הפלשתים. Agadath Esther 28^b; Lekah tob zu Num. 22, 7; Tossafoth Rosch ha-Schanah 3^a v. אלא.

52. אחרי - את הפלשתים. Trg. Bomberg 1518: בחר.⁵ = LXX.

53. וישבו - וישבו. Ibn G'nah, Wb. S. 237.

55. ויאמר - אמר. Jebamoth 76^b in ed. pr. Ven. 1512, En-Jakob und Jal. I S. § 127.

55. העולם - הנער. Josef Qimḥi in Sefer Ha-Galuj S. 135 r. Stichwort im Jal. z. St. Al: νεάνισκος, dagegen V. 58: παῖδάριον.

55. אבנר (I). Fehlt in Sefer Ha-Galuj l. c., in Agadath ha-Talmud Jebamoth 76^b, in P und Ken. 1; 145.

55. ארני המלך - המלך. Mid. ha-gadol ms. Epstein zu Deut. 23, 4 aus Jebamoth 76^b. = Ken. 89.

57. וכשוב - וכשוב. עקירת יצהק Pforte 15 und viele Kodd.

Kap. XVIII.

1. ויאבהו - ויאבהו. Q're. Das Q're kennt nicht: Mid. Ps. ed. Buber Kap. 59, der Gaon Samuel ben Ḥofni⁶ und die meisten Kodd.

¹ In edd., Lekach tob und Sechel tob zu Ex. 15, 4.

² In den alten edd., En-Jakob ed. pr. und Jal. I S. § 126.

³ Nach Jal. ha-Machiri Jes. S. 122.

⁴ In den alten edd., einigen Handschriften der ed. Buber und Jal. ha-Machiri Ps. 36, 1.

⁵ Lag. und edd.: ית.

⁶ In trium sectionum libri Genesis versia Arabica S. 79.

1. ויאהב יהונתן את דוד (לדוד) – ויאהבו יהונתן. Mid. Ps. ms. Kap. 59 (את דוד) und in den alten edd. (לדוד); Cant. r. zu 8, 6: שנאמר . . . ויאהבהו יהונתן לדוד . . .

3. ויכרתו – ויכרת. Qimhi zu I S. 20, 14. = P, V.

4. ויפשט – ויפשט. Trg., P, Ar.

6. ותצאנה – ותצאן. Lekah tob zu Ex. 15, 1 in zwei ms. und Jal. Ex. § 242 aus Mechiltha 34^b.

6. הנשים – כל הנשים. Mechiltha l. c. in edd. und Lekah tob l. c. = Kod. Ken. 85.

6. המשחקות + הנשים. Mech. l. c. in edd. Friedmann meint, es seien hier VV. 6 und 7 zusammengezogen. Dies kann aber bloß in bezug auf unseren Mechilthatext zutreffen, nicht auch in bezug auf den Text in Mechiltha des R. Simon ben Johai S. 57, wo VV. 6 und 7 vollständig zitiert werden und trotzdem in V. 6 הנשים המשחקות gelesen wird.

6. יהודה – ישראל. Mechiltha d. R. S. ben Johai l. c.

6. במחלות – והמחלות. Jal. Ex. § 242 aus Mechiltha 34^b. Trg. in edd. und bei Qimhi z. St.: בחגניא, P: ברביעא, Ar: ובמחלות. bietet Ken. 614.

6. והמחללות – והמחלות. Qimhi zu Ps. 87, 7: חוללין הם הנשים: כמו מן המחוללות אשר גילו (Ide. 21, 23) ותצאנה הנשים לשיר והמחוללות. Qimhi hat also in unserer St. והמחוללות gelesen; das beweisen die Parallelen, das beweist die Erklärung. Andererseits ergibt sich aus seiner Erklärung z. St., wo מחלות als Instrument aufgefaßt wird, daß er in unserer St. MT gelesen hat. Dieser Widerspruch kann nur durch die Annahme erklärt werden, daß Qimhi verschiedene Kodd. benützt hat. LXX R: αὶ χοροεὐστασαι = המחוללות, LXX Al: αὶ χοροεὐστασαι = ומחוללות, V: chorosque ducentes = והמחללות.

7. ותאמרנה – ותאמרן. Mechiltha 34^b;¹ Mechil. d. R. Simon ben Johai S. 57; Mid. Ps. ms. zu 36, 1; Agadath Esther 28^b.

8. לרוד נתנו – נתנו לרוד. Raschi ms. Epstein zu Job 1, 22. LXX: τῷ Δαυείδ ἔδωκαν.²

8. הרבבות – רבבות. Raschi l. c. in ms. und alten edd. = LXX, P.

9. מיום – מהיום. Ibn G'nah, Rikmah S. 118.

¹ Nach Lekah tob zu Ex. 15, 1 und Sechel tob ibid.

² Al: ἔδωκαν τῷ Δαυείδ = MT.

- ¹ 16, 23 und 19, 9: מל; Lag 19, 9: לַי.

³ Ibn Gikatilia schreibt zwar in seiner Übersetzung (Two Treatises) S. 47

⁴ In der hebr. Übersetzung r. לאט, zweimal בלט und einmal בלאט.

⁵ Wenn nun Ibn G'nah unsere Stelle in r. ל"ט anführt und ב"ט schreibt, so muß man annehmen, er habe beide LA. gekannt und berücksichtigt.

29. ויסק' י"ב. Massorah bei G. III 353 N. 22: ויסק' - ויאסק'. = zahlreichen Kodd. scil. שמואל (scil. וסימנהו) . . . שאול לדוא

29. עקירת יצחק. ויסק' - ויאסק'. Pforte 92. = zahlreichen Kodd. Ken.; Kodizes bei Norzi haben ויסק' als Q're.

30. הפלשתים - פלשתים. Raschi z. St. = Al und vielen Kodd. bei Field.

Kap. XIX.

3. אדבר בכ טוב = אמלל עליך פתנמין תקנין. Trg.: אדבר בכ. V. 4. Vielleicht bloß Parallelisierung mit der genannten St.

3. ליד. Trg.: לוח, bei Qimḥi לקדם. Beide drücken אל aus.

4. טוב (II). Trg.: טובים = תקנין. Vielleicht bloß sinngemäß, entsprechend מעשיו. Das gilt auch in bezug auf LXX, P, V.

7. אל דוד - לדוד. Massorah bei G. I 174 N. 169 (Zitat).

8. עיר + ותוסף. Tossafoth Kidduschin 42^b v. הבא.

9. על - אל. Trg. Lag., LXX, P, Ar.

13. על - אל המטה. Mid. Sam. XXII § 4. = LXX, Trg., V und Ken. 174.

14. הוא חלה - חלה הוא. Predigten des R. Josua Ibn Schoeib, וירא. = Ar.

15. לוחי בערמא = P: 137^b נורא תהלות. אלי במטה - במטה אלי. = V, Ar.

16. על - אל. Trg., LXX, V.

18. דוד - הוא. Vgl. Proleg. Hinzu kommt: Halachoth Gedoloth ed. Warschau 249^a, ed. Berlin S. 614 und Kod. Ken. 650.

18. ברמה + בניית. Vgl. Proleg.

18. בניית - בניית Q're. Zebahim 54^b וישיבו בנייות ברמה, וכי: D. h. מה ענין ניות אצל רמה, אלא שהיו יושבין ברמה ועוסקין בנויו של עולם. sie haben sich mit der Frage nach dem Ort des zu errichtenden Tempels beschäftigt, wie weiter ausgeführt wird; der Talmud faßt also ניות = נוה, Wohnstätte; das setzt die Lesart בניית voraus. So auch Raschi z. St. Jal. Deut. § 910 liest in der zitierten Talmudstelle בניית, נוה, was mit vielen Kodd. übereinstimmt. ניות wird auch durch (N)Αὐθ, Ναῦθ ausgedrückt.

20. וירא - וירא. Trg.,¹ LXX, P, V, Ar, Kod. Ken. 182.

21. עיר + ויסק'. Ibn G'nah, Wb. r. ויסק', ebenso im Sefer Ha-Schoraschim.

¹ In edd., Lag. וירא.

24. את + בנדין. Massorah bei G. III 363 N. 1, Komm. des R. Jesaiah z. St. = LXX.

24. בנביאם - בנביאים. Massorah bei G. II 272 N. 67.

Кар. XX.

1. **יובא**. Fehlt in Jal. Gen. § 130 aus Gen. r. LXXIV, 10 und in Kod. Ken. 90.

1. יונתן – יהונתן. Gen. r. LXXIV, 10 in allen alten edd.

3. כפשע. Ob בפסיעה אהת in dem angeführten Midrasch, Trgs³ und „uno tantum gradu“ der V. bloß Erklärungen sind, oder auf einen Text אהת כפשע zurückgehen, ist schwer zu entscheiden.

4. תִּאֲמָה – תאמר. Trg.: רעוא, LXX: ἐπιθυμεῖ.⁴

¹ Vgl. J. Müller z. St. Anm. 148; vgl. ferner Maḥsor Vitry S. 698; Frensdorff, Massorah S. 307; Pinsker, Einleitung in das assyrische Punktationssystem S. 123. Massorah bei G. II 54 N. 480 kennt das Q're u. Kethib unseres Textes, daher zählt sie 19, 18 und unsere St. zu den 62 Wörtern דכתיבין מוקדם מאוחר, d. h. daß ein Buchstabe, der vor einem andern steht, nach diesem zu stehen hat. In Gen. r. LXXIV, 10: מתיח, vgl. 19, 18.

² Jal. I S. § 129 gekürzt: מה משעי לפני.

³ Edd., Lag und Qimḥi.

⁴ Die Verbindung תאמר נפשך kommt 5 mal vor, תאמר נפשך nur in unserer St.

5. מחר חדש – מחר חדש. Bahja ben Ascher im Komm. 92^d, Abarbanel zu Ex. 12, 2. Vgl. V. 18.

5. ישב. Fehlt bei Bahja und Abarbanel l. citatis und in einem Kod. bei Field (καθίσας).

5. עד עת הערב – עד עתן רמשא. Trg.:¹ So nur noch I S. 30, 17; dagegen Josua 7, 6; 10, 26; I S. 14, 24; II S. 1, 12 hat Trg. für עד הערב bloß עד רמשא.

6. דנאול, למיזל. Trg., P. ללכת – לרוץ.

6. זבח היום = שירו נכסת קודשיא יומא דין. Trg.: זבח היום – זבח הימים, wie I S. 9, 12; זבח הימים I S. 1, 21 und II S. 19 übersetzt Trg. דיבכא דמועדיא.

8. ואם – ואם. Mid. ha-gadol S. 492 aus Gen. r. LXXIV, 10.² = Ken. 249.

8. על עבדך. Sebirin, s. Norzi. = LXX, Trg., Ar, Kodd.

10. דילמא. LXX und P für או מה: εἴα und אם = דלמא.

10. מָה – מָה. Qimḥi in Michlol ed. Ven. 18^b.

12. חִי ה' – ה'. Der Karäer Aron ben Elia in Gan Eden 174°. = Ken. 560, 224 marg. Vgl. über unsere St. Wellhausen, Text der BB. Samuelis.

12. ולא מעתה – ולא מכען. Trg.: ולא מעתה או. übersetzt Trg. durch בכך.

13. אלהים – כה יעשה ה'. Massorah bei G. I 725 N. 417 (Zitat). = LXX (האלהים).

13. אבי – אל אבי. R. Josef Kara im Komm. zu Jer. ed. Schlossberg, zu 15, 1. Auch V und Ar drücken אל nicht aus; LXX hat nicht אל אבי und liest אִישׁב.

13. את הרעה. את fehlt in Rikmah S. 171.

13. את אבי – עם אבי. עקירת יצחק Pforte 23.

14. עירני – עירני. Michlol ed. Ven. 42°.

14. עקירת יצחק. עמי – עמדי. Pforte 23, Kod. Ken. 226.

15. את חסדך. את fehlt in עקירת יצחק l. c. und in LXX.

16. בריית + יהונתן. Trg., V und Ken. 246 marg.

16. עם בית דוד = עם דוד. Trg. Bomberg 1518 עם בית דוד. עם (את) דוד. עם בית דוד hat Ken. 246 marg.

¹ In edd., bei Qimḥi z. St. und Wb. r. שלש.

² Die Stelle fehlt in den Ausgaben.

³ Lag. und edd. עם בית דוד.

17. ויסקף – ויסקף. Massorah bei G. III 353 N. 22. S. zu 18, 29 v. ויאסקף.

19. ובשלש (הימים) תפקד = ובתלות יומיא תתבעי. Trg.: ושלשת חדר. Genau so liest oder interpretiert P: ובתלת שעין מתבעא אתה טב; P übersetzt nämlich השלישית in V. 12 durch תלתל שיעין. תפקד drückt auch LXX aus: ἐπισκέψῃ. Al bei Field: τρεῖς ἡμέρας ἀναμνεῖς.

20. הצים אורה בקשת – החצים צרה אורה. Trg.: גירין בקשתא אשדי. הצים = P, Theodoret bei Field und Ar; צרה fehlt in LXX und P. r. ירה wird von Trg. immer durch bloßes שרא oder יקשת¹ übersetzt, daher ist בקשתא in unserer St. nicht Übersetzungsmanier.

25. כל לשון: 292 N. 93. Massorah bei G. III 292 N. 93: אל – על מושבו. בietet מושב מושבו מושבי על בר מן חר וישב חמלך אל מושבו כפעם² Kod. Ken. 244.

25. מושבו – מושבו. Qimḥi in Et Sofer S. 21: ויש מסורה אומרת: כי אין פתח (scil. im St. abs.) כי אם מוצק נחשת (I R. 7, 16), על מושבו, ויהי מושבם (Genesis 10, 30).

25. על מושבו – אל מושב. Nach der zu מושבו על angeführten Massorah. = LXX, Trg., Ar.

26. בלתי. Trg.: ולא רכי = ובלתי. Vielleicht aber bloß Erklärung, um בלתי טהור auf David zu beziehen.

26. טהור הוא. fehlt in Mid. Ps. 32, 1³ und in LXX. Pesahim 3^a wird vorausgesetzt.⁴

27. ממחרת – ממחרת. Parḥon, Wb. r. מחר: מחרת החודש: מחר. אבל יהי ממחרת החודש: מחר. Trg.: ביומא דבתרווי. השני אינו סמוך.

27. ליהונתן – אל יהונתן. Bahja ben Ascher, Kommentar 92^d.

29. המשפחה – משפחה. Trg.: לכל ורעיתא, wie in V. 6. Vielleicht bloß Parallelisierung.

30. בנו + ביהונתן. Jal. z. St. aus Erachin 16^b. Viele Kodd.

30. בבן – לבן ישי. Jal. Ps. § 627 aus Mid. Ps. 4, 3. = P und einigen Kodd.

31. עתה – ועתה. Ibn Ġ'nah, Wb. S. 47. = P: השא.

¹ So nur II R. 19, 32; Jes. 37, 33.

² Ebenso Massorah aus Tschufutkale, ibid. 45.

³ In drei mss. der ed. Buber.

⁴ Es wird gesagt: Die Schrift hat 16 Buchstaben mehr als nötig geschrieben, um den wenig schönen Ausdruck טבא zu vermeiden, d. h. für טבא steht טהור, ohne טהור wären es bloß 13 Buchstaben mehr.

34. מעל – מעם. Bahja ben Ascher, Komm. 92^d; Abarbanel z. St.; Konkorr. v. ויקם.¹

34. על – אל דוד. Trg., P, V, Ar.

36. ווהנער – הנער. Ibn G'nah, Wb. S. 673. = LXX, Trg.,² V, Ar und vielen Kodizes.

40. הביאם – הביא. Trg. Vielleicht bloß sinngemäß.

41. את רערו (I). – אל. Qimḥi, Wb. r. נשק.³ = LXX.

41. לפניו – לאפיו. Bahja ben Ascher, Kad ha-Kemah 54^b.

Kap. XXI.

3. שלחך – שלחך. Massorah aus Jemen bei G. III 72 Kol. 2: הלמד בפתח.

4. מה יש – מה יש. Josef Kara in Geigers Parschandatha S. 30. = LXX und Kod. Ken. 227.

4. מה יש פה – מה יש. Trg.: מא אית כא. = Ken. 614.

4. כידך – תחת ירך. Stichwort im Jal. z. St.

5. הקדש – קדש. Mibḥar Jescharim z. St. Kod. bei Field: δ ἄρτος δ ἄγιος = (ה)לחם הקדש.

5. אף אם – אם. Trg.: ברם אם. Hat Trg. wirklich so in seinem Text gelesen, so ist es wahrscheinlich, daß er nicht

5. אף מאשה, sondern mit LXX מאשה gehabt; לחור wäre in diesem Falle nicht ursprünglich.

6. כתמול – כתמול. Massorah bei G. II 708 N. 156 zählt unsere St. zu den 7 כתמול, die plene geschrieben sind.⁴ So haben das Wort mehrere Kodd. Vgl. auch Norzi.

6. מתמול – כתמול. Jelandenu in Jal. z. St., R. Josef Kara in Geigers Parschandatha S. 30, Juda Hadassi in Eschkol Ha-Kofer AB 306 (113^d). = P, V und einigen Kodd.; Kod. Ken. 70: מאתמול.

6. ויהי – ויהי. Jelandenu l. c., Hiskuni zu Gen. 27, 19. Trg.: ויהוה.

6. אף – ואף. Menahoth 95^b in den alten edd., Raschi und Tossafoth z. St. und Tossafoth ibid. 51^a. = Kod. Ken. 650.

¹ V. השלחן.

² Lag: עולימא = MT.

³ In r. אלה wird zwar unsere St. nicht unter den במקום את gezählt, es werden aber auch noch andere Stellen nicht mitgezählt.

⁴ כתמול ז' טל' וסימנ' כי אם אשה עשרה.

7. לחם קדש – קדש. R. Sam. Masnuth in Ma'ajan Gannim S. 21 aus Midrasch Job. V: sanctificatum panem. LXX: τοὺς ἄρτους τῆς προθέσεως.

7. לחם (I) – לחם חול. Hadassi in Eschkol Ha-Kofer 113^d, Josef Kara.¹ = Trg.: לחם חולין.

7. ביום – ביום. Menahoth 96^b nach Jal. Ex. § 369, Lev. § 656.

8. ביום ההוא. Fehlt in Agadath Bereschith ms. Kap. 3,² in Ibn G'nahs Wb. r. עצר³ und in Kod. Ken. 242.

8. נעצר ביום ההוא – ביום ההוא נעצר. Mid. ha-gadol ms. aus Synhed. 93^b.

9. גם – וגם כלי. R. Josua Ibn Schoeib, נורא תהלות 123^a. = Kod. Ken. 96.

10. והנה – הנה. Gen. r. ed. pr. LXXVIII Ende.

10. בזה – בזה. Massorah aus Jemen bei G. III 72 Kol. 2: הבית במקץ.

11. ביום ההוא. Fehlt in Mid. Ps. 34, 1 in ms. Epstein, den alten edd. und ed. Buber, in Jal. ha-Machiri Ps. ibid. und in Jal. z. St.

12. נורא תהלות. כל הארץ – הארץ. 77^b aus Mid. Ps. 34, 1; 131^a.

14. 77^b נורא תהלות. הבית – השער.

14. על – אל זקנו. Mid. Ps. 34, 1;⁴ Ibn G'nah, Wb. S. 678; Raschi zu Job. 6, 6; Ibn Esra zu Lev. 15, 3; Kalonymos ben Kalonymos, Prüfstein S. 84;⁵ נורא תהלות 76^b, 78^b (bis); Konkorr. v. ירדו;⁶ LXX, Trg., P, V, Ar und einige Kodd.

Kap. XXII.

2. ויהי – ויהיו. Massorah bei G. I 105 N. 1060. = Kod. Ken. 198.

2. וכל אשר לו נשא – וכל איש אשר לו נשא. Massorah bei G. II 290 N. 420, Zusätze zum Komm. Ibn Esras.⁷ LXX: καὶ πᾶς ὑπόχρεως. A. bei Field: καὶ πᾶς ἐπαυδῶν.

¹ In Geigers Parschandatha S. 30.

² Vgl. Buber Anm. 1.

³ In einem arabischen ms. und im Sefer Ha-Schoraschim.

⁴ Bei Raschi zu Prov. 13, 13.

⁵ אבן בון ed. Lemberg. Kalonymos b. Kal. lebte in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts.

⁶ אל: ויירד.

⁷ In קנץ על יד ed. M'kize Nirdamim, I, S. 85.

3, 4. Tanḥuma ed. Buber § 25: כשברח דוד משאול הלך דוד וירא
וכל בית אביו אצל מואב אמר להם קבלו בית אבא. שנאמר וינחם את פני
מלך מואב ויאמר ישב נא אבי ואמי וקבלו אותם. . .¹ Vielleicht bloß
zusammenfassende Wiedergabe des Inhalts der beiden Verse.

3. רור. Fehlt in Num. r. XIV, 3 in ms. Epstein und Jal.
ha-Machiri Ps. 60, 15.

3. ויש וקפין קמוצין כמו עד אשר ארע: Michlol 6^d: ארע - ארע.

3. האלהים - אלהים. Num. r. ms. Paris 150, XIV, 3. LXX:
ὁ θεός.

4. וינחם - וינחם. Trg.: ואשרינין, vgl. Qimḥi z. St. P: ושבק אנין,
V: et reliquit.

4. אל - אל. Num. r. ms. Epstein XIV, 3. = P: לית.

5. לא תשב. אל - אל. Juda ben Barsilai, Jezirahkomm. S. 183.

6. והאנשים - ואנשים. Trg., LXX, Ar.

6. האש - האש. Qimḥi, Wb. r. אשל. So manche
Kodd., vgl. Norzi.

7. נורא תהלות. Pforte 60, עקירת יצחק. גם + לכלכם ישים.
Konkor. v. ישים.

8. עלי כלכם - כלכם עלי. Ibn Ġ'nah, Wb. S. 277. = Kodd.
Ken. 85, 96.

8. חותם תכנית. Abraham Bedaresi in ברית + בכרת בני.
= LXX, Trg., V.

9. הנה ראיתי - ראיתי. Mid. Ps. ed. Buber 7, 1.

9. לבן - את בן. Jal. ha-Machiri Ps. 59, 4 aus Tanḥuma § 17.

10. וחרב - ואת חרב. Mid. Ps. 7, 1 in allen edd. und Jal. ha-
Machiri Ps. 7, 1; 31, 20.

13. לו לחם. לו לחם. Jal. I S. § 131 aus Mid. Ps. 52, 5.

13. עלי - לקום אלי. Trg., LXX, P, Ar, mehrere Kodizes.

14. אל המלך - את המלך. Mid. Ps. 52, 5.² = LXX und Kod.
Ken. 90.

14. ויאמר. Fehlt in Mid. Ps. l. c. und in Kod. Ken. 84.

14. חתן - וחתן. Jal. I S. § 131 aus Mid. Ps. l. c.

14. וסר אל. Trg.: וסר על = וסר על. LXX: καὶ ἀρχώ.

15. היום הזה - היום. Mid. Ps. 52, 5 in ed. Buber und Jal. ha-
Machiri Ps. z. St.

¹ So auch Jal. II Sam. § 147 und Raschi II S. 10, 2. Der Inhalt dieser
Agada mit MT gleichem Zitat in Num. r. XIV, 3; was aber nichts beweist.

² In ed. Buber und Jal. I S. § 131.

³ Vgl. jedoch zu 15, 32 v. סר und Trg. zu Hosea 4, 18 שלמוניהן

15. החלתי. Trg.: דשריתי = אשר החלתי.

15. לשאול – לשאול. Massorah bei G. I 608 Kol. 1: ואשכחית במונה לשאול נקוד.

15. ועל – בכל בית. Mid. Ps. 52, 5 in ed. Buber und Jal. ha-Machiri Ps. z. St. LXX und P: ועל כל, Ar: ולכל.

15. ובכל – בכל. Mid. Ps. l. c. in ms. Epstein und Kodd.

15. דבר + בכל זאת. 123^b. = V und Ar. Die letztern haben das folgende דבר nicht.

17. את + כהני. Jerusch. Synhed. X, 2 (29^a 20) in edd. und Jefeh Mareh N. 20; Raschi Synhed. 49^a v. שהם. = LXX.

17. והנציבים – הנציבים. Mid. Ps. 52, 5 wird gesagt, daß die נציבים in unserer St. Abner und Amassa gewesen.¹ Da Abner und Amassa Feldherrn und keine רצים waren, so geht die Voraussetzung der Agada auf die Lesart והנציבים zurück.² והנציבים zitiert Jerusch. Synhed. X, 2 (29^a 20); Trg. bei Qimḥi zu I R. 2, 32: ודקיימין.³

17. Massorah bei G. II 58 Kol. 1 und 74 N. 523: אבי כתיב אבו קרי.

17. עברי שאול המלך – עברי המלך. Gen. r. XXXII Anf. in allen alten edd. = Kod. Ken. 651.

17. ירם – את ירם. Raschi Synhed. 49^a v. שהם; Qimḥi zu I R. 2, 32; Jedajah Ha-Penini in seinen Erklärungen zu Mid. Ps.⁴ ed. Buber S. 35.

17. לפנע. Fehlt in Jerusch. Synhed. X, 2 (29^a 20), Gen. r. XXXII Anf., in V und Kod. Ken. 174.

17. ולפנע – לפנע. Raschi Synhed. 49^a v. שהם. = P.

23. משמרת. Trg.: נטיר, wie I S. 9, 24 und II S. 23, 5: שומר. = LXX.

Kap. XXIII.

1. להנעים – והנעים. R. Eleasar ben Moses Ha-Darschan in לקוטים ms.⁵ Trg.: והוא אינון = והנה המה, והנעים.

¹ הנציבים עליו זה אבנר ועמשא שלא הניחו לננוע בכהנים.

² Vgl. Raschi und Qimḥi z. St. und Qimḥi zu I R. 2, 32.

³ Bei Lag. und in edd. = MT.

⁴ . . . באורים על סדרש תהלים, Krakau 1891.

⁵ Ms. München 227¹⁰, Abschrift im Besitze des Herrn A. Epstein, S. 271^b.

⁶ In edd.; Lag.: ואינון = MT.

3. אף – ואף. Jal. Gen. § 150 und I S. § 132 aus Gen. r. XCII Ende. = Kod. Ken. 1.

3. ואיך – ואף. Stichwort im Jal. z. St. LXX, P.

4. ויסק – ויסק. Massorah bei G. I 727 N. 428.¹

6. כברה – כברה. Sohar ed. Wilna, II 230^b, Konkor. v. כברה,² manche Kodd.

6. ירד. Trg.: אחית = הוריד, vgl. Qimḥi z. St.

8. על – אל דוד. Trg. = Kod. Ken. 30.

12. היסגורני – היסגורני. Jerusch. Joma VII, 3; Jal. Deut. § 777 aus Joma 73^a. P und V lesen ebenfalls היסגורני und lassen daher das folgende אותי weg.

13. החהלכו – יתהלכו. Mibḥar Jescharim z. St. = LXX, Ar und einigen Kodd. Vgl. Field.

14. וישב (II) + דוד. Ibn Ġ'naḥ, Wb. S. 389.

17. ידעתי כי אתה – ואתה. Pforte 8 und 23.

18. ויבא – וישב. Aruch v. חרש₃.

19. הופים – ופים. Mid. Ps. 17, 1;³ 54, 1.⁴ = LXX und Ar.

20. ואנחנא נמסריניה. Trg.: ואנחנא נסגורני – ולנו הסגורני. ונשלמיה.

21. ברכים – ברכים. Massorah bei G: I 194 N. 486: ברכים נ' ב' מלא וחד חסר וסמניהן ויאמר שאול ברכים, וישלח דוד (II S. 2, 5) חסר (Ps. 115, 15) עשה שמים וארץ.⁵

22. ארי אמרין לי דערים ונפיק הוא. כי אמר אלי ערום יערים הוא. ארי אמרו = ארי אמרין לי דערים ונפיק הוא. (א) לי כי ערום ויצא הוא. Vielleicht bloß Exegese. ארי hat auch P; auch die Lesart כי ערום kommt vor: in Sefer Ha-Schoham des R. Moses aus England, S. 24, 38.

23. על – אל נכון. David ben Abraham in Pinskers Likute Kadmonioth S. 142 Anm. 4. = Sym., Ar.

23. ורעו וראו – וראו ורעו. Jerusch. Peah VII, 2 (20^a 46). = Al, P und Kodizes.

¹ Vgl. zu 18, 29 v. ויסקף.

² Daher ist כברה in v. ידעתי fehlerhaft.

³ Nach Jal. Ps. § 670 und Jal. ha-Machiri Ps. 17, 1.

⁴ Nach Jal. Ps. § 770.

⁵ Massorah ed. z. St. מלא וא' חסר, wobei ausdrücklich gesagt wird, daß Ps. 115, 15 plene geschrieben ist. Eine andere Massorah bei G., I 418 N. 128, zählt ברכים unter den 48 Wörtern, die nur einmal ohne י geschrieben sind; das stimmt mit der im Text angeführten Massorah: ב' מלא, es ist aber ungewiß in welcher Stelle das Wort defektiv ist, ob hier oder in II S. 2, 5.

25. לבקש + את דוד. Ibn Ġ'nah, Wb. S. 388 und Kodd.
 25. במדבר – מדבר מעון. Trg., V. Ar und Kodizes.
 26. ודוד – ויהי דוד. Raschi ms. Epstein zu Ex. 12, 11.
 26. את דוד – אל דוד. Menahem Ibn Saruk in Maḥbereth 11^b
 v. כתר;¹ Sohar II 84^a; Jal. z. St. aus Mid. Ps. 18, 2;² Benjamin
 ben Moses aus Rom.³
 26. על – אל דוד. Trg., LXX, P.
 28. מדרף – מדרף. Jemenesische Massorah bei G. III, 72,
 Kol. 2. Vgl. Qimḥi und Norzi z. St.
 28. קרא – קראי. Mid. Ps. ms. Epstein 18, 2; Jal. Ps. § 888;
 Kod. de Rossi 20.

Kap. XXIV.

1. דוד + וישב. Ibn Ġ'nah, Wb. S. 389 und Sefer Ha-Scho-
 raschim S. 271.
 3. העלים – הסלעים. Trg.: ביפא. Vgl. Qimḥi z. St.
 4. אל – על הדרך. Jal. z. St. aus Berachoth 62^b, mehrere
 Kodizes.
 4. רנליו – את רנליו. Jebamoth 103^d in den alten edd., auch
 in ed. pr. Trg.:⁴ למעבר צורכיה.⁵
 5. את כנף. Jal. Ps. § 637 aus Mid. Ps. 7, 2.
 5. כנף-מעיל = כנף מעילא דשאל. Trg. Lag.: כנף המעיל אשר לשאל
 דשאל.
 6. לבב – לב. Qimḥi z. St. im Stichwort.
 7. במלך – בו. Trg. Lag.: במלכא.
 8. פירקא דרבינו הקדוש. ויסע – וישסע.⁶
 8. על – אל שאל. Trg. edd. (Lag. לוח), P.
 10. האמרים – לאמר. Trg. edd. (Lag.: למימר), P, V.
 10. נורא תהלות. אל – את דברי. 79^a.
 11. היום – היום הזה. Trg.: יומא דין.
 11. ויאמרו = ואמרו אחרנין. Trg.: ואמר. Wahrscheinlich bloß Er-
 klärung, wofür der Zusatz אחרנין spricht. Diese Erklärung hat
 auch P: ואמרו גברא דעמי.

¹ 132^b v. עשר = MT.² Fehlt in edd.³ In קבץ על יד 1899.⁴ In edd., Lag., bei Qimḥi und R. Jesaiah z. St.⁵ Idc. 3, 24: ית צורכיה.⁶ In Schönblums שלשה ספרים 29^a.

11. ותחם – ואחם. Targumkodizes bei Qimḥi z. St. = LXX, P, Ar.¹

11. ותחם נפשי = וחסת נפשי. Trg. bei Qimḥi: Vielleicht bloß notwendige Ergänzung, vgl. Raschi und Qimḥi z. St.

11. בארוני – בו. Mid. Ps. 56, 1 in ed. pr., ms. Epstein und Jal. ha-Machiri Ps. 56 § 21.²

12. אבי – ואבי. Pesiktha de R. Kahane ms. Oxford;³ Mid. Ps. 7, 2⁴ (3 mal); 56, 1;⁵ Jal. I S. § 133 aus Tanḥuma חקת § 4; Kod. bei Field.

12. מדוע אתה – ואתה. Pseudo-Raschi zu Gen. r. LXVI.

12. על – את נפשי. Trg.: על.

14. רשעם – רשע. Trg.: חובתהון.

15. ואחרי (II) – אחרי. Midrasch über Defektiva- und Plena-Schreibung. In Wertheimers בתי מדרשות, III S. 2. = P und Kod. Ken. 154.

15. רורף – רורף⁶. Der genannte Midrasch über Defektiva und Plena: אחר מי אתה רורף מלא שכל הנרדף השעה דוחקתו.⁷

16. ממך – מידך. Trg.: ממך.

19. ואת – (II) את אשר. Trg.: וית (Lag.: יית).

20. איבו – את איבו. Mibḥar Jescharim z. St.

20. הטובה – (I) טובה. Trg.: טבתא.

20. היום – היום: Trg.: יומא דין = ἡμέραν.

23. אל – על המצודה. Vgl. Proleg. Massorah bei G. I 60 Kol. 2: כל לשון עליה אל בר מן חר וירגו המלך ויעל על עלית השער (1) (II S. 19), fordert also in unserer St.: אל. So lesen viele Kodizes.

Kap. XXV.

1. וימת שמואל. Vgl. Proleg. Zu dem Nachweis, daß die Rabbinen in unserer St. וימת שמואל gelesen, ist folgendes hinzuzufügen. Raschi Temurah 15^a v. עשר שנים: ושאל לא מת קורם לשואל אלא ד':

¹ Berachoth 62^b und Jerusch. Sukkah V, 4 (55^c 11) bestätigen ausdrücklich unseren Text.

² Die Stelle fehlt in ed. Buber.

³ Beth Talmud, V. S. 209.

⁴ In ed. Buber, ms. Epstein und Jal. I S. § 133.

⁵ In ms. Epstein, Jal. I S. § 134 und Jal. ha-Machiri Ps. z. St.

⁶ So die meisten Ausgaben, auch ed. Baer.

⁷ Massorah zu Threni 1. 6 zählt nur Josua 8, 20 und Threni 1, 6 als plena; Raschi zu Thr. 1, 6: כל רדף שבמקרא הסר זה מלא.

חדשים שכך מפורש בספר שמואל ושמואל מת וגו' וכתוב בתריה ויאמר דוד עתה אספה יום אחד ביד שאול וגו' (1, 27) וברח לו אל אכיש עד שמת שאול וכתוב ויהי מספר הימים אשר ישב דוד בשרה פלשתים ימים וד' חדשים (7, 27). Genau so Tossafoth ibid. v. ושלשים. Also steht vor der Flucht Davids zu Achisch מת ושמואל. Zu der Stelle aus Baba Bathra 15^a ist auf Ibn Ezra zu Jes. 40, 1 zu verweisen, wo in der Tat gesagt wird, daß vom Anfang des Kap. 25 bis Schluß des Buches einem andern Propheten angehört.

1. עליו - לו. Trg.: עלוהי (Lag.: ליה).

1. אותו - לו. Menorath ha-Maor Nr. 212 aus Traktat Kallah.

3. קָלָב - כלבו. Q're. Jerusch. Synhed. II, 3 (20^b 11): הא נבל אתא מן דכלובי (פְּלוּבִי 9, 2, I Chr.) . . . הרה הוא דכתיב ואיש במעון ומעשהו בכרמל . . . והוא כלובי דאתא מן כלובי. Jerusch. hat also in unserer St. כלבי דאתא משכמו של כלב¹ gelesen. Mid. Sam. XXIII, 8: והוא כלבי דאתא מן כלובי ist Korrektur nach MT oder geht auf Trg. מרבית כלב zurück, was aber nicht notwendig MT voraussetzt, da קָלָב identisch ist mit פְּלוּבִי und nur geläufiger als dieses.

7. הנערים - הרעים. Kommentare zu Esther, Ruth und Threni, ed. Jellinek, zu Ruth 2, 15.

7. ולא - לא הכלמנום. Kommentare . . . l. c. = LXX, Trg., P und Kodizes.

8. נא + שאל. des R. Josua Ibn Schoeib, 23^b (bis).

8. באנו - בני. In einem massoretischen Verzeichnis von 51 Wörtern, in denen ein א fehlt,² wird unsere St. nicht gezählt; ebenso in einem andern derartigen Verzeichnisse.³ באנו haben viele Kodd.

10. את עברי. Mid. Sam. XXIII, 10;⁴ Seder Elia zuta Kap. 1⁵ (ed. Friedmann S. 170). P: ואמר לעבדוהי דדודי = ואמר אל עברי דוד.⁶

11. מאין - אי מזה. Komm. des R. Simon ben Zemah Duran zu Pirke Aboth, zu II, 6 (27^b מן אבות).

12. ויהפכו - ויהפכו. Trg.: ואיתחזרו, Kodd. bei Norzi.

13. את חרבו (I). fehlt in: Synhed. 36^a;⁷ Jerusch. ibid.

¹ Vgl. auch משפחת פוסרים. ² Bei G. I 10 N. 14 c.

³ Ibid. 14 d. Massorah ed. fordert MT, vgl. Norzi.

⁴ Nach Jal. I S. § 134.

⁵ In Jal. Gen. § 82.

⁶ לעבדוהי allein würde nichts beweisen, da P את immer durch לָ ausdrückt.

⁷ In mss., allen alten edd., Jal. Ex. § 352 und I S. § 134.

IV, 6; Mid. Sam. XXIII, 10; Jal. z. St. im Stichw. Konkor. v. חרבו, v. חנור ו. איש.

13. את חרבו (II). את fehlt in: Synhed. l. c. in mss. und edd., Tossafoth Sabbath 56^a v. לרדו, Megillah 14^b v. מורד.

13. את חרבו (III). את fehlt in Raschi Synhed. l. c. v. ויהנור und Tossafoth Megillah l. c.

17. על - אל ארניו. Trg., P, Ar, einige Kodizes.

18. ושלשת - ושנים. Tanḥuma תולדות § 6 in den alten edd.

22. אם אשאר לנבל - אם אשאר מכל אשר לו. Raschi Megillah 24^a: . . . אם אשאר לנבל עד אור הבקר. Es ist naheliegend an eine Verwechslung mit V. 34 zu denken, aber genau so wie Raschi zitieren noch zwei andere Autoren, aus verschiedenen Zeiten und Ländern, nämlich der Karäer Aron ben Eliah aus Nikomedien, Gan Eden 175^b, und der Spanier R. Josua Ibn Schoeib in נורא תהלות 11^a. Eine Spur dieses Textes findet sich auch in LXX: ἐὰν πάντως τῷ τοῦ Ναβάλ = מכל אשר לנבל.

22. עד הבקר - עד אור הבקר. Massorah bei G. III 148 Kol. 1 (Zitat); Mass. aus Jemen, ibid. 72 Kol. 2: לא גרים בתנאן ובירוש' לא גרים. Konkor. v. אור wird unsere St. nicht angeführt.¹ Das Wort fehlt in LXX, P, V und einer großen Anzahl Kodizes.

24. Fehlt bei Ibn Esra zu Ex. 4, 10 und in נורא תהלות 11^a (bis). = LXX, V und einigen Kodd.

25. אל - אל נא. Mid. Ps. 53, 1 in den alten edd., ed. Buber und Jal. z. St.

25. ישים - ישים. Jemenesische Mass. bei G. III 72 Kol. 2: כן הוא בספרי תנאן ובצירי השין.

25. אל לבו - את לבו. Mid. Ps. l. c.,² Ochlah we-Ochlah lit. 7 N. 19, נורא תהלות 11^b (bis), Konkor. v. ארני, einige Kodizes.

25. על - אל איש. Trg., LXX, P, V, Ar.

25. איש הבלעל. איש fehlt in Mid. Ps. 53, 1;³ ibid. in einem anderen Zusammenhang.

25. אל - על נבל. Mid. Ps. l. c. in den alten edd. und ms. Epstein.⁴ = Trg. und einigen Kodd.

25. נבל הוא - נבל שמו. Isak Aboab der jüngere⁵ in נהר פישון⁶

¹ V. הבקר fehlt uns. St.

² In den s. v. אל נא genannten Texten und in ms. Epstein.

³ In ed. pr. Ven. und Jal. ha-Machiri Ps. z. St.; fehlt in ed. Buber.

⁴ Fehlt in ed. Buber.

⁵ In Spanien, st. 1491 od. 1492. ⁶ Konst 1538, unpaginiert.

38^b. Al: αὐτός ἐστιν Ναββλ = הוא נבל, V: quoniam secundum nomen suum stultus est, et stultitia est cum eo = כי כשמו כן הוא נבל ונבלה עמו.

26. Fehlt Rikmah S. 174, Ma'asse Efod S. 154 und Kod. Ken. 70.

27. 11^a. = P: השא. נורא תהלות. עתה – ועתה.

28. Pugio Fidei ed. Leipzig S. 518 aus So-tah 11^a; so auch in der Übersetzung: domum fidelem ei.

28. מלחמות ה' אלהים הוא נלחם – מלחמות ה' ארני נלחם. Mid. Ps. 1, 1 in allen edd. Diese auffallende Lesart geht auf denselben Text zurück, den die LXX gehabt, wiewohl der Inhalt beider Lesarten ein so sehr verschiedener ist. LXX liest: οὐ πολέμῳ κυρίου μου ὁ κύριος πολεμεῖ; da aber ὁ κύριος = הָאֱלֹהִים, keinen Sinn gibt, so muß man dafür ὁ Κύριος lesen, also: כי מלחמת ארני. יהוה נלחם. Nun wird aber ארני יהוה bekanntlich ארני אלהים gelesen, daher die Lesart des Mid. Ps.: ארני יהוה = ה' אלהים, da die Rabbinen auch ארני durch ה' andeuten.¹ LXX und Mid. Ps. setzen also denselben Konsonantentext voraus, nur hat einer dieser beiden Textzeugen ארני falsch vokalisiert.

28. רעה – ורעה. Ibn Ġ'naḥ, Rikmah S. 2.

28. נמצאה – תמצאה. Trg.: אשתכחת, vgl. Qimḥi. P: אשתכחת.

31. 14^b, 2 Synhed. 111^b, Mid. Ps. 53, 1 in den alten edd. (bis).³

31. ולשפך – ולשפך. Massorah bei G. I 420 Nr. 139 zählt unser Wort unter den Wörtern, welche mit Kamez ḥatuf vokalisiert sind und ein überflüssiges וּאֵי haben.⁴ Vgl. auch Norzi.

31. 11^a, Mass. bei Norzi (Zitat). לשפך – ולשפך. = LXX, P, V, einigen Kodd.

31. נקי חנם – דם נקי. l. c., Massorah bei G. l. c. und bei Norzi (Zitat), Kod. Ken. 300. LXX und Trg.: נקי חנם. Sym.: דם נקי.

32. לאביגל – לאביגל. Massorah bei G. I 21 N. 64 (Zitat) und II 96 N. 14 (Zitat).

32. יומא רין. = Al und Kod. Ken. 30. היום – היום הזה.

¹ Vgl. Proleg. S. 10 ff.

² In edd., mss. und Jal. I S. § 134.

³ In ed. Buber und Jal. l. c. einmal לא, einmal ולא.

⁴ אלין תיבותא יתירין ואו וחטפין קטצין ומי' . . . ולשפך דם נקי דאביגל.

33. ברוך – וברוך. Megillah 14^b,¹ Mid. Ps. 53, 1.² P: בריך.

33. ברובה את וברוך טעמך – וברוך טעמך וברובה את. Seder Olam r. ed. Neubauer Kap. 5;³ Qimḥi in Wb. ms. Jena r. טעם; Eschkol ha-Kofer AB 367 (142°);⁴ 11^a. Theodoret bei Field zitiert aus LXX als Anfang der Stelle: εὐλογημένην οὐ = את ברובה.

33. היום – היום הזה. Megillah 14^b in drei mss., Jal. ms. I S. 25 und Absch. עקב;⁵ Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 21; Raschi zu Ps. 119, 101; Qimḥi zu Gen. 23, 6: Midresche ha-Torah⁶ S. 5, LXX, Ar und Kodd. Ken. 150, 174.

33. Fehlt in Megillah 14^b in edd. und Agadath Esther 25^a; Predigten des R. Josua Ibn Schoeib פנחס; Kod. Ken. 650.

33. והשע – והושע. Massorah bei G. I 746 N. 716. Vgl. auch Norzi.

33. לי ידי – ידי לי. Mid. Ps. 18, 7 in mss. der ed. Buber.

34. לולא – לולי. Massorah bei G. I 31 N. 193 a (Zitat); Qimḥi in Wb. r. לולא: לולי. Vgl. auch Norzi.

34. ותבאתה – ותבאת. Ibn Ġ'naḥ, Rikmah S. 42: וכבר הוסיפו. = Kod. Ken. 607. עור הה'א על ותבאת לקראתי

34. בקר – הבקר. Mass. bei G. III 148 Kol. 1.

35. ממנה – מידה. Trg. ed. (Lag. = MT).

35. דשמעת: P: רקבלית, Trg.: כי + שמעתי.

36. אבניל – אבניל. Massorah bei G. I 250 N. 65; 608 N. 207; II 132 Kol. 2; 622 N. 406.

36. או גדל – וגדל: Trg. Lag. או רב (edd. ורב). = LXX. V, Ar und einigen Kodd.

38. בעשרת – כעשרת. Mid. Ps. 26, 9;⁷ Tanḥuma תולדות § 6;⁸

¹ In edd., Agadath Esther 25^a, Jal. Idc. § 42 und IS. § 134.

² In alten edd., ed. Buber, ms. Epstein, Jal. IS. § 134 und Jal. ha-Machiri Ps. 53, 1.

³ Anecdota Oxoniensa II S. 33.

⁴ ברובה את לה' וברוך טעמך.

⁵ Vgl. Dikduke Soferim z. St.; in 4 andern mss., En Jakob und Agadoth ha-Talmud = MT.

⁶ מדרשי התורה, von En Salomo Astruc aus Barcelona (14. Jahrh.), ed. M'kize Nirdamim (Eppenstein) Berlin 1899.

⁷ In den alten edd. (bis) und Jal. Ps. § 705.

⁸ Alte edd. (ed. pr. = MT) und Bahja b. Ascher in Komm. 42^b.

Mid. Sam. XXV, 2;¹ Predigten des R. Josua Ibn Schoeib עקב
und ראוני; Mahril² 37^b; Kodd. Ken. 84, 153.

38. ימים – הימים. Rosch ha-Schanah 18^a in 3 mss. und Agadoth ha-Talmud (bis); der Karäer Nissi ben Noah in Pinskers Likute Kadmonijoth, נספחים S. 11. = LXX, P, Ar.

39. 11^a נורא תהלות. ריב – את ריב.

44. מיכל – את מיכל. Mid. Ps. 119, 72.

44. מרגלים – מגלים. Toseftha Sotah XI, 15 in ms. Erfurt.

Kap. XXVI.

1. אשר על – על פני. Trg., P, V, Ar, viele Kodd.

2. איש. Fehlt in Qimḥis Wb. ms. Jena r. בחר.

5. יושב – שכב. Aruch v. ברור.

5. במעולה – במעול. Ibn G'nah, Wb. S. 502.

7. אל העם. Fehlt in Mid. Ps. 58, 1 in den alten edd., ms. Epstein und Jal. ha-Machiri Ps. z. St.

7. ושאל – ודנה שאל. Mid. Ps. l. c.; Qimḥi, Wb. r. ענל.

8. היום. Fehlt in Mid. Ps. 7, 1;³ ibid. 58, 1.⁴

9. אל אבישי. Fehlt in Mid. Ps. 58, 1 in den alten edd. und ms. Epstein, ferner in Jal. Lev. § 586 aus Lev. r. XXIII Anf.

10. חי ה'. Mid. Ps. 58, 1: יגפנו ולמה שני: ויאמר דור חי ה' כי אם ה' יגפנו ולמה שני: אף תהרגנו אל תהרגנו ואם תהרגנו חי ה' אני אהרגנו (למה וזכר שני פעמים ה', אמר חי ה' שלא תהרגנו ואם תהרגנו חי ה' (Qimḥi z. St.: שאהרגנו אותך. Die Agada setzt also ein zweifaches Schwören Davids voraus, jedesmal mit der Schwurformel חי ה'. Dies kann die Agada entweder im Text angedeutet finden, nämlich, wie in unserem Midraschtext, in der Erwähnung von חי ה' im Satze כי אם ה' יגפנו, wo genügt hätte כי אם יגפנו, oder auch deutlich im Text angegeben: durch die Wiederholung von חי ה', also: חי ה' חי ה'. Beide Annahmen sind gleich möglich, jedoch spricht für die letztere eine andere Agada, in welcher ausdrücklich von zweimal חי ה' in unserer St. gesprochen wird, und zwar in einem Zusammenhang, in dem es auf

¹ In edd. und Jal. Ps. § 765.

² ספר מהריל, Amst. 1725. Der Verfasser, R. Jakob Möln Halevi, in Deutschland in der II. Hälfte des 15. Jahrhunderts.

³ In edd., ed. Buber und Jal. ha-Machiri Ps. z. St.

⁴ In den genannten Texten und ms. Epstein.

15. את המלך: LXX. Pforte 103. עקירת יצחק. אל + (I) המלך.
 16. Eine Massorah bei G. II 124 N. 80 zählt 40 nur je einmal vorkommende Verbindungen von לא mit einem Verbum oder Adjektiv und darunter auch רצפחת המים (?). לא טובת (I) S. 2, 24, welcher Ausdruck in der Tat ein Hapaxlegomenon ist; dagegen spricht aber die ausdrückliche Angabe: רצפחת המים, also unsere St. Ich weiß nun nicht, wie diese Mass. zu erklären ist. In bezug auf unseren Text gibt sie keinen Sinn.²

16. שהם v. 49^a. Raschi Synhed. ראו נא איפוא – ועתה ראה אי.

18. (ומה בירי). Trg. Lag.: ולית ואין – ומה בירי.

19. שמע. Sifre Deut. § 87, Konkor. v. שמע. V: audi.

19. Fehlt in Mid. Ps. 56, 1 und in LXX (δη).

19. Fehlt in Mid. Ps. 119, 47 und Kod. Ken. 70.

19. Fehlt in Sifre Deut. § 87.

19. Mid. Ps. 119, 4. = V: servi tui.

19. Mass. bei G. I 602 Kol. 1; Mass. aus Jemen, ibid. III Kol. 2.

19. Sifre Deut. § 43,⁴ Mid. ha-gadol ms. zu Lev. 25, 38 aus Kethuboth 106^b. = LXX.

19. Mid. ha-gadol l. c. und zu Deut. 11, 6 aus Sifre Deut. § 47.⁵ = V: qui.

19. Trg.: בני עממא פלחי טעותא. לך עבר אלהים אחרים, = ... לך דוד עבר. Naheliegend ist die Vermutung, daß דוד Verschreibung ist aus דור – wohne!, das mit Rücksicht auf die Agada vorzüglich paßt. Unser Targumtext ist aber durch zu

¹ Gen. 2, 18; IR. 19, 5; Ez. 18, 18; Neh. 5, 9.

² Auch wenn man unter צפחת המים IR. 19, 6 verstehen wollte, bliebe die fragliche Mass. unverständlich, da IR. 19, 5 לא טובת ebenso wenig möglich ist, wie in uns. St. Übrigens steht ja dort לא טוב, also kein Hapaxlegomenon, und in V. 6 bloß טים.

³ Daher ist שמע in V. fehlerhaft.

⁴ In edd., Mid. ha-gadol zu Deut. 11, 16 und Jal. Deut. § 865.

⁵ Korrigiert in כי.

⁶ Die Paraphrase beruht auf der Agada Kethuboth 106^b, nach der derjenige, welcher außerhalb Palästinas wohnt, gleichsam fremden Göttern dient: כל דור בחוצה לארץ כאילו עובד עבודה זרה. Das wird aus uns. Stelle bewiesen. Vgl. auch Onk. und Jon. zu Deut. 4, 28.

viele Zeugen gesichert, als daß ein Kopistenfehler leicht annehmbar wäre.¹

20. יִשְׁפֹךְ – יַפֵּל. Trg.: יתשר. Vielleicht bloß sinngemäß nach dem Sprachgebrauch. Dasselbe gilt von V: effundatur.

20. כאשר ירדה הקרא. Marginalnote zu Trg. bei Lag. S. XVIII: כאשר ירדה הנץ את הקורא = כמא דרדיף בר ניצנצא ית קוראה bloß Erklärung.

20. יִרְדֶּה – יִרְדֶּה. Trg.: דמתרדיף. Vgl. Qimhi. = Ar.

21. וְלֹא – כִּי לֹא אָרַע. Hajuḡ, אותיות הנוה ed. Dukes S. 88. Die Verbindung לֹא mit אָרַע kommt nur das eine Mal in unserer St. vor; Jer. 26, 5: וְלֹא אָרַע. Unsere St. hätte also in dem Verzeichnis der Hapaxlegomena mit לֹא in G. II 124 N. 80 gezählt werden müssen. Da dies nicht der Fall ist, so ist es wahrscheinlich, daß der Verfasser jenes massoretischen Verzeichnisses in unserer St. וְלֹא gelesen. Mass. bei G. II 138 N. 240: ... וְסִימָן.³

21. אָרַע – אָרַע. Hajuḡ l. c.

23. בִּידִי – בִּידִי. Trg., V und Kodd. LXX und P: בִּידִי.

Kap. XXVII.

1. בָּלְבוּ – אֵל לָבוּ. Trg., LXX, P, V, Ar.

1. פֶּן – עֵתָה. Trgedd.: רִילמָא (Lag.: כַּעַן).

1. מִמֶּנִּי. Fehlt in R. Sam. Masnuths Ma'ajan Gannim S. 26, in LXX, P und V.

2. אִישׁ אִישׁ עָמוּ – אִישׁ אִישׁ עָמוּ. Vgl. Proleg. אִישׁ fehlt in Kod. Ken. 150.

6. צִיקְלָנִי – צִקְלָנִי. Massorah bei G. I 602 Kol. 1; III 27 N. 641 dd; III 72 Kol. 2; Kodd. bei Norzi.

6. עַל כֵּן -- לָכֵן. Sebirin, s. Norzi. Trg. Lag.: עַל כֵּן. So einige Kodizes.

7. שִׁבְעָתָה + יָמִים. Randglosse in einem ms. von Ibn Ġ'naḥs Wb. S. 285.

7. יָמִים. Vgl. Proleg. יָמִים fehlt in Kod. Ken. 90.

¹ Edd., Lag., Raschi und Qimhi.

² Klostermann meint, daß dieses Targum כִּנְשֵׁר יִרְדֶּה gelesen. Das ist falsch, da כִּנְשֵׁר יִרְדֶּה das hebr. נִץ ist; vgl. Trg. Jon. zu Lev. 11, 17; Deut. 14, 17; Job 39, 26; neuhebräisch בֵּן נִץ, vgl. Gittin 31^b, Baba Bathra 25^a. Für כִּנְשֵׁר יִרְדֶּה würde das Targum sagen דִּרְדִּיף.

³ Randmassorah: וְלֹא אָרַע.

7. ארבעה – וארבעה. Vgl. Proleg. lesen einige Kodd. Ken.
 8. על – אל הנשורי. Trg., LXX, P.
 8. ועל הנורי – והנורי. Trg.: נוראי¹, = P. bietet Kod.
 Ken. 168.
 8. יהלין הו יתבא ארעא. Trg. Lag.: יתבי, P:
 8. מן מעלנא. Trg. bei Raschi: מן בואך – בואך. = LXX, Ar.
 10. אן – אל. Vgl. Proleg. אן bieten einige Kodd. de Rossi.
 10. אל – אל. Massorah bei G. III 27 N. 641 ff.
 11. איש – ואיש. Buch der Frommen N. 817. = V.
 11. עלנא (edd. עלינו). Trg. Lag.: לנא
 11. יעשה – עשה. Nahmanides zu Ex. 15, 25 in edd. und ms.
 Epstein.

Kap. XXVIII.

1. ויקבצו – ויקבצו. Trg. Lag.: ויתכנישו (edd. וכנשו). = LXX.
 1. ויאספו – ויקבצו. Toseftha Sotah IX, 5 in den alten edd.
 und ed. Zuckerm.
 1. עם ישראל – בישראל. Vgl. Proleg. עם ישראל bietet Ken. 89.
 1. בישראל. In einem massoretischen Verzeichnis einiger
 Wortverbindungen, in welchen jedes Wort mit ל beginnt, kommt
 auch der Satz להלחם לישראל vor. Wahrscheinlich ist unsere
 St. gemeint, in der in irgendeinem Text aus לישראל בישראל ge-
 worden.
 2. עשה – יעשה. Trg.: עבר.
 3. וימת שמואל – ושמואל מת. Vgl. Proleg. zu 25, 1.
 3. אותו – ויספרו לו. Dunasch in Criticae Voc. Rec. 10^a, Kod.
 Ken. 70. = LXX, V.
 3. בני + ישראל. Dunasch l. c.
 3. בעירו – ובעירו. Vgl. Proleg. בעירו lesen auch V, Ar und
 einige Kodd.
 3. הכרית – הסיר. Mid. ha-gadol ms. zu Lev. 20, 27 aus Lev.
 r. XXVI, 1: כך שאול בשעה שמלך הכרית את האובות ואת הידענים מן
 הארץ שנאמר ושאל הכרית את האובות ואת הידענים מן הארץ.
 3. והידענים – ואת הידענים. Trg.: וחכורו; Mass. bei G. I 608
 Kol. 1: האבות והידענים.
 3. מן הארץ – מהארץ. Mid. Sam. XXIV, 1; Lev. r. XXVI, 7;²

¹ So das Q're: והנורי.² In edd., Mid. ha-gadol zu Lev. 20, 27 und עקידת יצחק Pforte 65.

Pirke de R. Elieser Kap. 33.¹ Trg.: מן הארץ מן ארעא. lesen viele Kodizes.

4. ויאספו – ויקבצו. Toseftha Sotah XI in ed. Zuckerm. und Jal. I S. § 134. Lekah tob Deut. 31, 14 ופלשתים נאספו vgl. I Chr. 11, 13.

5. ויירא – ויקרא. Massorah bei G. I 602 Kol. 1, III 27 N. 641 dd. Vgl. auch Norzi.

6. נם בחלמות. ונם. Bei G. I 210 N. 165 fehlt unsere St. in dem Verzeichnis der Stellen, in denen nach Ethnah נם steht. P: ונאף בחלמא.

6. נם באורים. Mid. Sam. XXIV, 6: ויאמר שאול צר לי מאד ופלשתים: (V. 15) מפני מה לא שאל באורים ותומים? אמר ר' יצחק בר חייה לב יודע מרת נפשו (Prov. 14, 10) אילו שאל באורים ותומים לא היו אומרים לו לא אתה שאול הוא שהחרבת את נוב עיר הכהנים? Also hat Saul die Urim-we-Tumim nicht befragt, und zwar deshalb, weil man, d. h. die Priester, ihm gesagt hätte: du bist ja Saul, der die Priesterstadt Nob zerstört hat, d. h. die Priester hätten ihm keine Antwort gegeben. Demnach hätte R. Isak bar Chija in unserer St. נם באורים nicht gelesen, was mit V. 15 übereinstimmen würde. In Tanḥuma אמור § 2 (ed. Buber § 4) und Lev. r. XXVI, 7 lautet aber der Text dieser Agada so, daß es sich um die Frage handelt, warum Saul gegenüber Samuel die Urim nicht erwähnt hat: ולמה לא אמר לו באורים ותומים und dem entsprechend lautet auch die Erklärung: weil Samuel ihm die Zerstörung Nobs vorgehalten hätte. Welcher Agadateext der ursprüngliche ist, ist schwer zu entscheiden. Für den Tanḥumatext spricht Bera-choth 12.^{b 2}

7. אל עבריו – לעבריו. Tanḥuma אמור § 2;³ Tan. ed. Buber אמור § 4; Lev. r. XXVI, 7;⁴ einige Kodizes.

7. בקשו נא לי. Lev. r. l. c. in ms. Epstein. בקשו נא – בקשו לי. hat Kod. Ken. 187.

7. אשת (I, II). Fehlt in Lev. r. l. c.

¹ In edd. und ms. Epstein.

² ואלו באורים ותומים לא קאמר ליה. Das שאל im Midrasch Sam. konnte leicht aus קאמר ליה, der gewöhnlichen Abkürzung von קאמר ליה, verschrieben worden sein.

³ In ed. pr., Jal. IS. § 139, Bahja ben Ascher im Komm. 180^b und Mid. Agada II S. 51.

⁴ Nach Mid. hagadol ms. zu Lev. 20, 27 und עקדת יצחק Pf. 65.

7. אָשָׁה - אֶשֶׁת. Tanḥuma ed. Buber § 4 (bis); Jal. I S. § 139 aus Tan. (bis); Mid. ha-g. ms. zu Lev. 20, 27 aus Lev. r. l. c.
8. אַנְשֵׁי - אַנְשִׁים. Vgl. Proleg. S. 20 f. Das Suffix 3. pl. hat Kod. Ken. 2: עֲבָדָיו.
8. לִי (I). Fehlt in Mid. Ps. XXIV, 3 und in Kod. Ken. 224.
9. אֵל שְׂאוֹל - אֱלֹהֵי. Tanḥuma ed. Buber § 4.
9. אֱדוֹנִי - אֱלֹהֵי. Lev. r. ms. Epstein XXVI, 7.
9. הִנֵּה. Fehlt in Lev. r. l. c. und in Kod. Ken. 187.
9. נָא יִדְעָתִי - אַתָּה יִדְעָתָּ. Lev. r. l. c. in ed. pr. und den andern alten edd. = Ken. 150. LXX drückt נָא (δη) aus.
9. אֲשֶׁר - אֵת אֲשֶׁר. Tanḥ. ed. Buber § 4.
9. הִידְעֵנִי - הִידְעֵנִי. Tan. ed. Buber l. c.; Tan. l. c. § 2. = LXX, P, V und einer Anzahl Kodizes.
10. בְּהִי. Fehlt in Lev. r. ms. Epstein XXVI, 7 und in LXX.
10. לֵאמֹר. Fehlt in Lev. r. l. c.
11. הָאִשָּׁה. Fehlt in Mid. Sam. XXIV, 3.
12. וְתִצְעַק - וְתִצְעַק. Bahja ben Ascher. Komm. 259^c.
12. אֵל שְׂאוֹל. Fehlt in Tanḥuma § 2, Tan. ed. Buber § 4.
12. לֵאמֹר. Vgl. Proleg. לֵאמֹר fehlt in Kod. Ken. 150, 201.
13. הַמֶּלֶךְ. Fehlt in Lev. r. XXVI, 4 in allen alten edd.
13. מֶה - כִּי מֶה. Lev. r. l. c. in ms. Epstein. Auch LXX und P drücken כִּי nicht aus; V: quid.
14. וּמֶה - מֶה תֹּארוּ. Mid. ha-gadol ms. zu Lev. 20, 27 aus Lev. r. l. c.
14. הַמֶּלֶךְ + וַיֹּאמֶר לָהּ. Tanḥuma § 2 in allen alten edd.
14. עָלָה. Vgl. Proleg. עָלָה fehlt in Kod. Ken. 96.
14. וַיִּפֹּל - וַיִּקֶּד. Tanḥuma l. c. Origenes bei Field: *καὶ ἔπεσεν*.
15. לַעֲלֹת - לְהַעֲלֹת. Threni rabbathi ed. Buber S. 134; Lev. r. XXVI, 7 in den alten edd.; Jal. z. St. aus Chagigah 4^a. = Kod. Ken. 84, 614.¹
15. וְהָאֱלֹהִים - וְהָאֱלֹהִים. Menorath ha-Maor N. 281 aus Berachoth 12^b. = LXX. Kod. Ken. 187: הָאֱלֹהִים.
15. וְהָ - וְהָאֱלֹהִים. Berachoth 12^b in edd. und Jal. z. St.² = Kod. Ken. 168.
15. בְּנִבְיָאִים - בִּיד הַנְּבִיאִים. Berachoth 12^b in Raschi z. St.; Tanḥuma § 2 in den alten edd. = Ar und Kod. Ken. 262.

¹ לעלות ist einigemale gleichbedeutend mit להעלות, so z. B. IS. 2, 28; vgl. Driver, Notes, zu der gen. St.

² וְהָ kann auch Abkürzung sein von והאלהים, es ist aber nicht wahrscheinlich.

16. למה – ולמה. Berachoth 12^b nach Jal. z. St.; Lev. r. ms. Epstein XXVI, 7; Mid. Agada II S. 51 aus Tan. אמור § 2. = LXX, P, V und einigen Kodd.

17. לך – לו. Vgl. Proleg. לך lesen einige Kodizes.

17. בי – בירי. Lev. r. ms. XXVII.

17. בירי היום – בירי. Lev. r. l. c. in allen alten edd. — Eine unmögliche Lesart.

17. ה' (II). Fehlt in Lev. r. l. c. in ms. Epstein und Mid. ha-gadol ms. zu Lev. 20, 27. = P. und V.

17. מעליך – מירך. Mid. ha-g. l. c. aus Lev. r. l. c.; einige Kodizes.

17. ממך – מירך. Jal. z. St. aus Tanḥuma אמור § 2.

18. בקול ה' אלהיך – בקול ה'. Lev. r. XXVI, 7 in den alten edd.

19. ויתן – ויתן ה'. Mid. Agada II S. 51 aus Tanḥuma אמור § 2; Hadassi in Eschkol Ha-Kofer AB 89 (38^c).

19. את – גם את. Mid. ha-gadol ms. zu Lev. 20, 27 aus Lev. r. XXVI, 7. גם fehlt auch in LXX.

19. מחר – ומחר. Berachoth 12^b in edd. und bei Bahja ben Ascher in Kad Ha-Kemaḥ v. ראש השנה.¹ Erubin 53^b; Lev. r. XXVI, 7 in edd.; Deut. r. ms. Epstein אלה הרברים Ende; Mid. Sam. X, 2² und XXIII, 4 (bis); Tanḥuma אמור § 2;³ R. Sam. ben Ḥofni Gaon bei Qimḥi zum Schluß unseres Kapitels; Bahja im Komm. 259^c; עקירת יצחק Pf. 30. מחר haben Origenes (bis) und Kod. Ken. 89, 224.

19. למחר – ומחר. Mid. Sam. XXIV, 6; Lev. r. ms. Epstein XXVI, 7.

19. אף (ed. אף = MT). אך (רק) את = לחור ית. Trg. Lag.: (II). גם את. אך, das in unsere St. nicht paßt, ist vielleicht aus אף entstanden.

20. ארצה מלא קומתו – מלא קומתו ארצה. Lev. r. XXVI, 7 in ms. Epstein.

20. ויירא שאול – ויירא. Tanḥuma אמור § 2 in den alten edd.; ed. pr. = MT.

20. מאר. Fehlt in Lev. r. l. c.

20. מפני – מדברי. Lev. r. l. c. in den alten edd.

¹ In 2 mss., Jal. z. St. und Menorath ha-Maor N. 281 = MT.

² Nach Jal. IS. § 100.

³ In Pugio fidei ed. Leipzig S. 611.

20. וגם כה. Lev. r. l. c. = LXX, P, V, zwei Kodd. Ken.
 22. לקול – בקול. Vgl. Proleg. לקול hat Ken. 225.
 23. על – אל המטה. Trg., LXX, P, V, Ar.
 24. ותלוש – ותלש. Josef Qimḥi in Sefer Ha-Sikkaron S. 51:
 ותלוש, ותלש קרי

Кар. XXIX.

1. בעין – בעין. Jemenesische Massorah bei G. III 72 Kol. 2:
בעין הבית בפתח.
3. נָפְלוּ – נָפְלוּ. Qimḥi, Wb. r. נָפַל. Mios נָפְלוּ עד היום הזה:
בקמן חטף.
3. אַל־י + נָפְלוּ. Trg.: מיומא דאיתפרש לותי. Vielleicht bloß Er-
klärung, aber auch LXX hat: πρὸς μὲ; Sym.: προσεφугέν μοι.
4. לֹשֶׁטֶן – לֹשֶׁטֶן. Trg. drückt לֹשֶׁטֶן nicht aus. LXX: καὶ μὴ
γινέσθω ἐπιβουλὸς τῆς παρεβολῆς, = וְלֹא יִהְיֶה שָׁטָן הַמַּלְחָמָה.
4. וְלֹא יִרָד. Ibn Ġ'nah, Wb. S. 296.
7. לְשָׁלוֹם – בְּשָׁלוֹם. Trg. Lag. und Bomberg 1518: לְשָׁלוֹם. =
LXX. לְשָׁלוֹם scheint auch Babli Berachoth 64^a, Moëd Katon 29^a
zu lesen. Dort wird nämlich gesagt: Beim Abschied soll man
dem Scheidenden nicht zurufen בְּשָׁלוֹם, sondern לְשָׁלוֹם;
Moses, dem Jethro zugerufen hat לְשָׁלוֹם, hatte Erfolg,
während Absalom, dem David zugerufen hat בְּשָׁלוֹם, ein
unglückliches Ende gefunden hat.¹ Dagegen hätte aus unserer
St. eingewendet werden können, daß der Scheidegruß בְּשָׁלוֹם
für den Scheidenden nicht gerade verhängnisvoll werden muß;
dieser Einwand wird nicht gemacht, folglich haben die Rab-
binnen in unserer St. לְשָׁלוֹם gelesen. Sicher ist dies allerdings
nicht, da es sich in unserer St. nicht um einen eigentlichen
Abschied handelt.²
8. וּמָה – וּמָה. Massorah bei G. I 600 Kol. 1.
9. לֹא תַעֲלֶה – לֹא יַעֲלֶה. Ibn Ġ'nah, Wb. S. 296.

הנפטר מחבירו אל יאמר לו לך בשלום אלא לך לשלום, שהרי יתרו שאמר לו למשה לך לשלום¹ (Ex. 4, 18) עלה והצליח, דוד שאמר לו לאבשלום לך בשלום (II S. 15, 9) הלך ונתלה

² Tanḥuma שו"ת § 19 ist nicht mehr von Abschied die Rede, sondern davon, daß der Ausdruck בשלום immer, bei jeder Gelegenheit, bei welcher er angewendet wird, nicht glückbringend ist: (Deut. 20, 10) וקראת אליה לשלום (II S. 3, 21—23) ב שלום אין כתיב כאן, שיהיו יוצאין לשלום ונכנסין בשלום, שאבנר (II S. 3, 21—23) ואבשלום שכתוב בהם בשלום לא חזרו, ומשה שאמר ליה יתרו לך לשלום הלך וחזר. Hier wäre eine Auseinandersetzung mit uns. St. unerlässlich, wenn Tanḥuma בשלום gelesen hätte.

Kap. XXX.

1. צקלג – צקלג. Massorah bei G. I 608 Kol. 1; III 27 N. 641 ff.

1. ועמלקים – ועמלקי. Lev. r. XXI, 1 in edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 27 § 5. = Kod. Ken. 89. Abudraham ed. Warschau 110^b: והעמלקים.

1. ועמלק – ועמלקי. Lev. r. l. c. in ms. Epstein; Ibn G'nah, Wb. r. פשט;¹ Kod. Ken. 201. = LXX: καὶ Ἀμάλκ.

1. על – אל ננב. Trg., LXX, P, Ken. 225.

1. הננב – ננב. Lev. r. XXI, 1 in edd. und Jal. Ps. § 706. = LXX, Ar.

1. ועל – ואל. Trg., LXX, P, Kod. Ken. 225.

1. ויכו את צקלג. Fehlt in Trg. edd.,² P und Ken. 90.

2. ולא – לא המיתו. Trg. edd. = V und Kodizes.

4. לא היה – אין בהם. Trg., LXX, P.

5. שָׁכְבוּ – נָשְׁכּוּ. Lev. r. XXI, 1 in ms. Epstein und Jal. Ps. § 706 (ואת שתי נשי דוד שבו).

5. הזורעאלית – הזורעלית. Lev. r. l. c. Massorah bei G. I 10 N. 14^c zählt nicht unsere St. zu den 51 Wörtern, in denen ein א fehlt.³

6. עקירת יצחק. באלהיו – בה' אלהיו. Pforte 61.

8. הארדרף – ארדרף. Vgl. Proleg. הארדרף lesen Kodd. Ken. 30, 168.

8. לאמר. Fehlt in Pesiktha r. 31^a.

8. ויאמר ה' לו – ויאמר לו. Joma 73^b. V: Dixitque ei Dominus = ויאמר ה' לו oder auch ויאמר לו ה'.

8. ויאמר לו. fehlt in Jerusch. Joma VI, 3 (44^c 27) in edd. und Jefeh Mareh.

10. את הנחל – את נחל הבשור. Sohar IV 166^b.

11. ויקחו ויביאו – ויקחו. Vgl. Proleg. Kod. Ken. 174 hat ויקחו ויביאו.

12. צמוקין – צמקים. Joma 83^b, Jerusch. ibid. VI, 3 (44^c 27).

12. נפשו – רוחו. Sohar I 175^a.

12. ויחי + אליו. Vgl. Proleg. Ebenso liest Mid. zuta Koheleth ed. Buber S. 112.

13. ימים + שלשה. Trg., Kodd. bei Field, P, Ar, zwei Kodd. de Rossi.

¹ Im arab. Original = MT.

² Lag.: ומחו ית צקלג.

³ נ'א מלין בק' (ריאת) דחמר א' in II S. 2, 2.

16. פני האדמה - פני כל הארץ. Ibn Esra zu Num. 11, 31. כל fehlt in Kod. Ken. 225.
16. ישראל - יהודה. Ibn Ġ'naḥ, Wb. S. 333 in einem ms.
17. ער - וער הערב. Lekah tob zu Ex. 16, 35; Ibn Ġ'naḥ, Wb. S. 371 in einem ms.; Trg. bei Ibn Ġ'naḥ, Sefer Ha-Schoraschim r. מחר.¹ = LXX, V, Ar.
17. למחרתו - למחרתם. Pesiktha d' R. Kahana 175^b (bis);² Mid. Ps. 79, 1 in den alten edd. = LXX, Trg., V.
17. נותר - נמלט. Gen. r. LXXVIII Ende in den alten edd. und Jal. Gen. § 133.
17. נער. Vgl. Proleg. נער fehlt in Kod. Ken. 252.
19. נערך - נערך. Massorah bei G. II 377 N. 151.
20. אל העם - את העם. Vgl. Proleg. אל haben einige Kodd.
22. את דוד - עם דוד. Gen. r. ed. pr. XLIII Ende. = Kodd. Ken. 246, 614.
22. ולא (edd. לא). Trg. Lag. ולא haben Ken. 2, 154, 174.
23. תעשן - תעשו. Gen. r. XLIII Ende in allen alten edd. und Jal. Gen. § 76.
24. היוצאים - (היורד) (Q're: הורד). Lekah tob zu Gen. 14, 24 aus Gen. r. l. c.
24. היושבים - הישב. Lekah tob l. c. Trg.: דאשתארו.
25. דוד + וישמה. Vgl. Proleg. So auch Kod. Ken. 651.
25. בישראל - לישראל. Vgl. Proleg. בישראל lesen mehrere Kodizes Ken. und de Rossi.
26. . . . ויבא. Mid. Ps. 15 Ende in den alten edd. und ms. Epstein: וישלח דוד אל צקלג [וגו'] הנה לכם ברכה.
26. לרעיו - לרעהו. Trg.: לרחמוי.³ = LXX, P, V.
27. בְּרָמוֹת ס"א בְּרָמוֹת. Massorah bei G. I 602 Kol. 1: בְּרָמוֹת - בְּרָמוֹת.
31. הליך. Trg.: הליך. Vielleicht bloß sinngemäß.

Kap. XXXI.

1. על - אל שאל. Trg., LXX, P, mehrere Kodizes.
3. מן המורים - מהמורים. Hajug ed. Jastrow S. 99;⁴ Massorah bei G. I 489 N. 251.

¹ Im arab. Original = MT.

² Vgl. jedoch Pesiktha r. 31^a und Friedmann z. St.

³ Vgl. jedoch zu 14, 48 v. שסו.

⁴ In der Übersetzung Ibn Ġikatilias, Two Treatises S. 46, = MT.

4. והתעללו – והתעללו. R. Josef Kara in Geigers Parschandatha S. 29; Glossaire hebreu-français z. St.;¹ Ken. 1, 150.

4. ויקה החרב – ויקה שאול את החרב. Sotah 10^a bei Pseudo-Nahmanides zu Cant. ed. pr. Altona 14^a, in Jal. ha-Machiri Ps. 25 § 13 und in חופת אליהו רבה² Pforte חמשה שאול fehlt in Kod. Ken. 182.

6. ושלשה – ושלשה. Tanḥuma ויחי § 14 in den alten edd.

6. ונם – גם כל. Qimḥi z. St. Trg. Lag. und Bomberg 1518: ואף. = Al, P und zahlreichen Kodizes.

8. את החללים. את fehlt in Trg. Lag. und edd.

10. גללו – גללו. Parḥon, Wb. r. גלל. Gewiß Verwechslung mit I Chr. 10, 10.

10. שאן – שן. Kaftor wa-Pheraḥ ed. Edelmann 21^a; Parḥon, Wb. r. גלל und r. תקע; Qimḥi, Wb. r. תקע; mehrere Kodizes.

11. עליו – אליו. Trg. und Kodd. bei Field.

12. אנשי חיל – איש חיל. Pirke d' R. Elieser Kap. 38 in ms. Epstein und Menorath ha-Maor N. 216. = V und Kod. Ken. 187.

12. וישאו – ויקחו. Massorah bei G. I 605 Kol. 1 aus Kodex הללי, V und einige Kodd.

12. שאן – שן. Kaftor wa-Pheraḥ 21^a und einige Kodizes.

A d d e n d a.

I, 1. להשתחות למלך ה' – להשתחות ולבוח לה'. Sa'adia im Komm. zu Sefer Jezirah, ed. Lambert S. 19. ולבוח (λατρεῖν) fehlt in Al.

I, 10. אל – על ה'. Vgl. Proleg. Auch Machsor Vitry S. 14 liest in Berachoth 30^b: אל ה'.

II, 13. בבשל – כבשל. Zusätze zu Ibn Esras Pentateuchkomm. in קבק על יד, I S. 87. V: dum coquerentur. בבשל hat Ken. 178.

II, 15. לאיש. Ein massoretisches Verzeichnis bei G. I 51 N. 440 zählt 32 לאיש ohne unsere St. Der Verfasser dieses Verzeichnisses hat also in unserer St. nicht לאיש, sondern אל איש gelesen.

¹ Vgl. zu 6, 6 v. התעלל.

² In ראשית הכטה Ende.

II, 22. יִשְׁכְּבֵן. In vier massoretischen Verzeichnissen von nur einmal vorkommenden Wörtern, die mit יִר beginnen,¹ kommt יִשְׁכְּבֵן nicht vor, ebensowenig in vier Verzeichnissen von Wörtern, die mit יִר beginnen und auf ןִן oder ןִי endigen.² Die Verfasser dieser Verzeichnisse haben daher in unserer St. יִשְׁכְּבֵן gelesen. ןִי und ןִי können ja so leicht miteinander verwechselt werden. Mit dieser Lesart hängt die folgende Variante zusammen.

II, 22. יִשְׁכְּבֵן — יִשְׁכְּבֵן. Jemenesische Mass. bei G. III 72 Kol. 2: יִשְׁכְּבֵן מֵלֵא וְיִר בִּסְפָרִי תִינָאן וּבִירוּשָׁלַיִם. Sabbath 55^b, wo das Wort wie יִשְׁכְּבֵן gedeutet wird, bestätigt die defektive Schreibung.

II, 24. אֵנִי — אֵנִי. Halachoth Gedoloth ed. Berlin S. 306³ aus Kidduschin 81^a.

II, 24. אֵת + עִם הִי. Sabbath 55^a in ms. München. = Kodd. bei Field (τὸν λαόν) und Kod. Ken. 89.

II, 25. אֵם יִחְמָא — כִּי. Mechilta zu Ex. 21, 22.

II, 26. יִיְהִי הַנֶּעַר — וְהַנֶּעַר. Jal. ha-Machiri Ps. 16 § 1 aus Aboth d' R. Nathan Kap. 2 Ende.

II, 26. גַּם — וְגַם עִם אֲנָשִׁים. Buch der Frommen N. 485 und N. 526 (bis). = Kodd. Ken. 145, 180.

II, 27. לֹו — אֵלֶי. Lekah tob zu Deut. 33, 1 aus Sifre Deut. § 342;⁴ Kod. Ken. 224.

II, 27. נִנְלָה — הִנְנָלָה. Trg: אֲתִנְלָאָה, LXX: Ἀποκαλυφθεῖς, P: מִתְנַלִּי. Eine ähnliche Stelle ist Job 20, 4 הִוָּאֵת יִרְעַת מִי עַר, auch dort ist הִוָּאֵת keine eigentliche Frage, und doch hat das Trg. dort: הִוָּאֵת, ebenso P, LXX: ἤ ταῦτα. Es ist daher sehr wahrscheinlich, daß die alten Vertenten in unserer St. נִנְלָה gelesen. V übersetzt hier fragend und Job 20, 4: וְהִוָּאֵת יִרְעַתִּי.

II, 28. לִהְיוֹת לִי לִכְהֵן — לִי לִכְהֵן. Mid. Zuta Koheleth ed. Buber S. 128.

II, 30. כָּל הַיָּמִים — עַד עוֹלָם. So zitiert eine Mass. bei G. I 579 Kol. 2. Vielleicht bloß Verwechslung mit VV. 32, 35.

II, 33. לְהִדְרֹאֵב — וּלְאִדְרִיב. Buch der Frommen N. 607 und ed. Berlin S. 35 N. 33.

II, 33. אֵת נִפְשָׁךְ אֵת. אֵת fehlt in Raschi Baba Bathra 79^a v. שְׂתִרְאִיב und in Trg. bei Qimḥi z. St.

¹ G. I 667 NN. 4, 5, 6, 7.

² Ibid. NN. 9 b, 9 c, 9 d, 9 e.

³ Ed. Warschau 126^b fehlt das Zitat.

⁴ Fehlt in edd., Jal. Deut. § 951 und IS. § 91.

II, 33. וכל – כל. Synhed. 14^a;¹ Parḥon, Wb. r. אנש.

II, 34. אל בניך – אל שני בניך. Massorah bei G. I 59 N. 522 b² in einem Verzeichnis von Verbindungen mit אל³ führt auch אל בניך an. Da diese Worte in keinen andern Zusammenhang passen, so kann nur unsere St. gemeint sein.

II, 36. נא. Fehlt in Midrasch Sam. VIII 5. Auch LXX drückt נא (δὴ) nicht aus.

II, 36. מן + והכהנות. Jal. ha-Machiri Ps. 51 § 21 aus Sotah 5^a.

III, 1. היה יקר. היה היה fehlt in Mid. Agada zu Lev. 1, 2 aus Lev. r. II, 1; Aruch v. וקף; Kod. Ken. 174.

III, 2. בימים ההם – ביום ההוא. Trg. edd.: ביומי האינן (Lag.: ביומא ההוא = MT), P: ביומחא הנן.⁴

III, 2. ולא יוכל – לא יוכל. Mid. ha-gadol. S. 414 aus Agadath Bereschith Kap. 41 § 3.⁵ Vielleicht bloß Verwechslung mit 4, 15; jedoch ist ולא auch durch LXX, P, V und einige Kodd. bezeugt.

III, 5. לא קראתי. בני + לא קראתי. Tanḥuma צו § 13, Kodd. Ken. 30, 70 margin.

III, 12. על – אל עלי. Mid. Sam. X, 1. = LXX, Trg.,⁶ P, V, Ar.

III, 16. אל – את שמואל. Vgl. Proleg. Mass. bei G. III 27 N. 641 hh: נ"א אל שמואל.

III, 18. את הרברים האלה – את כל הרברים. Jal. z. St. aus Mak-koth 13^a. האלה haben 4 Kodd. Ken.

IV, 3. ויבא בקרבנו. וילך – ויהך. Trg. Lag.: ויהך, P: תאזול. Vgl. Ex. 34, 9 ויבא בקרבנו. LXX: ויצא ist gewiß aus ויבא oder umgekehrt entstanden.

IV, 7. ואמרו. Trg. Bomberg: ואמרו – כי אמרו. = LXX.

IV, 7. אתא ארונא⁷ דה'. בא ארון אלהים – בא אלהים. Euphemismus oder Parallelisierung mit V. 6. ארון אלהים hat Kod. Ken. 30.

¹ In edd., En-Jakob und Jal. z. St.

² So auch Mass. ed. 6^b Kol. 4 (ed. Warschau 1862).

³ ... אל בניך ... אלן מילן בכל קריאה אל ולית חר מנהן ואל ... אל בניך.

⁴ Nach Wellhausen, Text der BB. Sam., bloß eine „richtig deutende Übersetzung“. Viel. auch Parallelisierung mit V. 1.

⁵ In edd. und Reschith Chohmah Kap. 1518 בניס fehlt die Stelle.

⁶ IS. 24, 8 לקום אל שאלו hat Bomberg 1518: לזח, Lag.: על.

⁷ Prophetentargum deutet אלהים immer durch ה' an, vgl. darüber Aptowitzer in R. É. J. LIV (1907) S. 58.

IV, 10. ויננפו – ויננה. Trg.: ואחברו.

IV, 10. ויפלו – ויפלו. Trg. Lag.: ואתקטילו. = LXX (Al), P, V und Kod. de Rossi 211.

IV, 13. יך דרך (Qr). Trg.: על כיבש אורח תרעא = על יך דרך, wie II S. 15, 2. Gewiß Übersetzungsmanier; V. 18 und II S. 18 השער יך übersetzt Trg. gleichfalls mit על כיבש אורח תרעא. Indes hat LXX einen ähnlichen Text: על יך השער מצפה הדרך.

IV, 13. לעיר – בעיר. Trg. Bomberg: לקרתא (Lag.: בקרתא). = LXX.

IV, 15. שנה + חשעים. Mass. bei G. II 339 Kol. 2 (Zitat).

IV, 16. בא – הבא. Trg.: אחית (Lag.: אחיתי), P: אחית, Ar: ana gitu.

IV, 18. האלהים. Tanḥuma ed. Buber שמיני § 3.

IV, 20. הנשים + הנצבות. Trg. und LXX. Vielleicht bloß sinn-
gemäße Ergänzung.

V, 1. הארון – ארון האלהים. Jal. I S. § 103 aus Mid. Sam. XI, 4.

V, 8. ארון אלהי ישראל. Seder Eliah r. Kap. 11 in ed. pr. Ven. 1598 (ed. Friedmann S. 58 fehlt das Zitat). ה' אל' יש' hat Ken. 150.

V, 10. וישיבו את ארון ה' – וישלחו את ארון האלהים. Seder Eliah r. l. c.

V, 10. ויצעקו – ויזעקו. Seder Eliah r. l. c.

V, 10. להמיתנו ואת עמנו – להמיתני ואת עמי. Trg.: לקטלונא וית עמנא. Es scheint nicht Übersetzungsmanier, da im unmittelbar folgenden V. עמי ואתי durch יתי וית עמי ausgedrückt wird. LXX, P, V, Ar haben beidemal den Plural. להמיתנו haben Ken. 99, 150.

VI, 2. בארון – לארון. Trg. Lag.: בארונא.

VI, 3. חשיבו – אל תשלחו. Raschi zu Jes. 53, 10.

VI, 4. לכלכם – לכלם. Trg.¹ LXX, P, V, Ar und viele Kodd.

VI, 7. לא משכו בעל – לא עלה עליהם על. Trg.: ולא נגרא בניר, wie Deut. 21, 3 לא משכה בעל. In Num. 19, 2 לא עלה על übersetzen die Targumim wörtlich.² Auch in unserer St. ist kein Grund zur Umschreibung vorhanden.

VI, 8. אל הענלה. Trg. בענלתא muß nicht בענלה ausdrücken, da auch אל הענלה in V. 11 und II S. 6, 3 so übersetzt wird. P. hier, V. 11 und II Chr. 13, 7 בענלתא, II S. 6, 3 על ענלתא.

¹ Ed. Leiria 1494: לכלהן = MT.

² Onk.: לא סליק עלה דבר, Jon. nach der Halacha: לא סליק עלה נירא.

VI, 8. אשם. Fehlt in Jal. Ex. § 367 und Bahja b. Ascher, Komm. 104^e aus Baba Bathra 14^a.¹

VI, 11. אל העגלה. על. Massorah ed. zu Josua 10, 27 (Zitat). = LXX, V, Ar. Trg. und P: בעגלה, vgl. zu V. 8 s. v. אל העגלה.

VI, 15. אל האבן. על. Trg., LXX, P, V, Ar und Kodd.

VI, 18. אָבֶל – אָבֶן. Trg., LXX, Ar und einige Kodd.

VI, 19. שבעים אלף איש. שבעים איש חמשים אלף איש. Vgl. Proleg. שבעים אלף איש zitiert Thr. rabbathi ed. Buber S. נר. איש fehlt in Kod. Ken. 475, איש חמשים אלף איש fehlt in Ken. 84, 210, 418.

VII, 2. זבחי – ויהי. Zebahim 118^b nach Jal. Jos. § 23, Seder Olam r. Kap. 13 nach Jal. I S. § 139, Kod. Ken. 23.

VII, 2. כל בית. כל fehlt in Lekah tob zu Gen. 6, 12 und Kod. Ken. 84.

VII, 3. בית ישראל. בית fehlt in Mid. Ps. 119, 145.

VII, 3. אלהים + אל ה'. Mid. Ps. l. c. Vgl. Deut. 4, 30; 30, 2, 10; Hos. 14, 2.

VII, 9. שמואל (I) fehlt bei Ibn Kureisch, Risalat lit. ט S. 21.

VII, 9. כליל fehlt in Trg. Bomberg 1518. Lag.: נמר.

VII, 9. ויעק – ויעק. Vgl. Proleg. ויעק hat Kod. Ken. 198.

VII, 9. בער ישראל. Fehlt in Pesikta d' R. Kahana 156^a und Tanhuma ed. pr. האוינו (§ 4).

VII, 10. הפלשתים – פלשתים. Gersonides zu I S. 2, 10. = LXX.

VII, 10. ויתנפנו לפני בני ישראל – וינפנו לפני ישראל. Lekah tob zu Deut. 28, 7.

VII, 13. ויכנעו הפלשתים ולא יספו עוד. Pirke d' R. Elieser Kap. 36 wird in bezug auf Davids Siege über die Philister bemerkt: ... וכתוב ויכנעו פלשתים ולא יכלו פלשתים עוד. In der Geschichte der davidischen Regierung, II Sam. und I Chr., kommt weder diese, noch eine ähnliche Stelle vor; es ist daher zweifellos, daß der Agadist den inhaltlich passenden Satz aus unserer Stelle borgt.²

VII. In D. Hoffmanns לקוטי בחר לקוטי S. 14: אמר ר' ישמעאל: כל זמן שישראל נשמעין לדיניהם הקדוש ברוך הוא עושה להן דין בשונאיהן שנאמר ושפט את ישראל את כל המקומות האלה ומה כתיב אחריו ותהי יד ה' בשפט את ישראל. Demnach hätte R. Ismael in seinem Texte am Schlusse unseres Kapitels eine Stelle gelesen, die in

¹ Edd. und mss. = M.T.

² Vgl. Proleg. S. 25 ad c.

unseren Texten in V. 13 steht. Vielleicht muß es aber für אהרין heißen אצלו, dabei.

VIII, 1. כאשר - כי. Vgl. Proleg. כי liest der sehr alte Midrasch Megillah in Semitic Studies S. 173.

VIII, 2. והכתיב ובני: Ruth r. zu 2, 1: שמואל שם הבכור יואל. Wahrscheinlich Vermengung mit I Chr. 6, 13; vielleicht auch ist zu lesen: בבני שמואל, d. h. es steht in der Stelle von den Söhnen Samuels.¹ Das Zitat lautet demnach bloß שם הבכור יואל, welche Lesart auch anderswoher bestätigt wird. בני fehlt nämlich in Jal. ha-Machiri Ps. 80 § 2 aus Mid. Ps. ibid. und in Kodd. Ken. 71, 176.

VIII, 3. ובני לא הלכו - ולא הלכו בני. Sabbath 56^a in allen Ausgaben.² Vgl. V. 5 ובני לא הלכו.

VIII, 3. בני. Fehlt in Agadath Schir Ha-Schirim ed. Schechter S. 15 und in Kod. Ken. 96.

VIII, 3. וילכו - וישו. Mid. Agada II S. 17 aus Tanḥuma צו § 10. Sym.: ἀλλὰ μετέλκινον ἀκολουθεῖντες geht gewiß auf וישו וילכו zurück.

VIII, 5. ועתה - עתה. Vgl. Proleg. ועתה lesen 7 Kodd. Ken.

VIII, 7. לקול - בקול. Josef Kara, Hoseakommentar zu 13, 1.

VIII, 7. יאמר - יאמרו. Josef Kara l. c.

VIII, 12. ולשום (?) - לשום. Massorah bei G. I 329 Kol. 1 zählt ולשום unter den Hapaxlegomenis; dieses Wort kommt aber auch II Sam. 7, 23 vor. An einer dieser Stellen hat die Massorah nicht ולשום gelesen, sondern לשום; vielleicht auch ולשים.

VIII, 12. לעשות - ולעשות. Trg. bei Qimḥi: אומניא.

VIII, 12. לו + ולעשות. Maḥsor Vitry S. 558.

VIII, 16. ועשה למלאכתו. Trg.: עבדין עיברתיה = לעשות = למהוי. Vielleicht bloß Parallelisierung mit V. 12.

VIII, 19. כי אם - אם. fehlt in Midr'sche Ha-Torah S. 195 und in Kodd. Ken. 30, 71.

VIII, 19. ימלך - יהיה. Vgl. Proleg. ימלך auch in Midr'sche Ha-Torah l. c.

VIII, 20. עמי הארץ. Raschi Synhed. 20^b v. באשנו - לפנינו. Bahja b. Ascher, Komm. 258^a.

¹ Vgl. Num. r. X, 5: איתבין מבני שמואל, d. h. man machte einen Einwand aus der Stelle von den Söhnen Samuels. Der späte Num. r. korrigiert aber oft seine Quelle, weshalb sein Zeugnis kein vollgültiges ist.

² Parallelstellen und Sekundärquellen = MT.

VIII, 20. את מלחמתנו. את fehlt in Predigten des R. Nissim N. 11; Bahja, Komm. 129^b.

IX, 2. מבני fehlt in Mid. ha-gadol S. 699 aus unbekannter Quelle (וואין בישראל) und in Kod. Ken. 130.

IX, 2. העם – האנשים. Midrasch Agada II S. 53 aus Tanhuma אומר § 6. Vielleicht ist die sehr schwierige Lesart der LXX: הארץ aus falscher Auflösung von 'הא' = האנשים, entstanden.

IX, 3. מן עולימיא – מהנערים. Trg. Lag.: מן הנערים (Bomberg 1518: מעולימיא).

IX, 3. ולך – לך. Trg. Lag.: ואייל (Bomberg = MT). = LXX (ולכ).

IX, 4. ויעבר – ויעברו. Trg. Bomberg: ועבר (Lag. = MT). Vielleicht bloß Parallelisierung, wie umgekehrt LXX und V durchweg den Plural haben. ויעבר haben 3 Kodd. Ken. und der spanische Kod. de Rossi 518.

IX, 5. לארץ – בארץ. Trg., Al, P, V. Viell. bloß sinngemäß.

IX, 6. הנה נא. fehlt in Sifre Deut. § 342 in edd. und Jal. Deut. § 959 und bei Josef Kara in Geigers Nite Na'amanim 3^a.

IX, 7. האלהים + לאיש. Trg.: ¹לנביא דה' = Kod. Ken. 182.

IX, 7. מכלינו. Trg. Bomberg, edd. und bei Qimḥi: מיננא = (מאחז) ממנו. Gewiß Verschreibung aus ממנא, das Lag. hat.

IX, 8. ונתתי – ונתת. Trg.: וניתן (Lag.: ואתן), P: נתל, V: demus. LXX: ונתת ist vielleicht aus ונתן entstanden, oder umgekehrt; λαγ δώσω ist aber auch = ונתת.

IX, 11. ויאמר – ויאמרו. Vgl. Proleg. ויאמר hat Kod. Ken. 1.

IX, 13. העיר + אל. Mechiltha 19^b. Kod. Ken. 70: לעיר.

IX, 13. יאכלו – יאכל. Mechiltha l. c.

IX, 13. את + הובח. Vgl. Proleg. Orhoth Hajim, תפלה N. 74: כי הוא יברך את הובח דמתרגמינן הוא יפרוס על דבחה.

IX, 16. לך – אליך. Midrasch פנים אחרים in Bubers דאגרתא 36^b, Ken. 93.

IX, 16. צעקתם – צעקתו. Trg., LXX, P, V.

IX, 18. איזה – אי זה. Sifre Deut. § 17; Raschi zu II Chr. 11, 8; Qimḥi zu V. 19; einige Kodizes.

IX, 21. שבט – שבטי. Trg., LXX, P, V.

IX, 22. ויבאם – ויבאם. Massorah bei G. I 608 Kol. 1, III 27 N. 641 ff.

¹ So edd. und Lag.; bei Raschi (לנביא) und Qimḥi (לנביא) = MT.

IX, 27. דברי – דבר. Nahmanides zu Gen. 25, 31.

IX, 27. ה' – אלהים. Vgl. Proleg. ה' hat Ken. 71, אלהים Ken. 70, 254.

X, 1. Vgl. Proleg. על נחלתו fehlt in Kod. Ken. 195.

X, 2. אותן + לבקש. Trg. Bomberg 1518: (יתן 1). למיבעי יתך. Vielleicht bloß Ergänzung.

X, 2. אביך. Fehlt in Toseftha Berachoth IV, 18 in edd. und mss.

X, 2. דבר – דברי. Toseftha l. c. in edd. = LXX, hexaplarische Note, Trg., P und 2 Kodd. Ken. V: intermissis pater tuus asinis, drückt דברי nicht aus,¹ was mit Tosefta l. c. in ms. Wien übereinstimmt.

X, 3. אלהים – האלהים. Ibn Ġ'naḥ, Wb. S. 368.

X, 16. הגר. Josef Qimḥi in Sefer Ha-Sikkaron S. 49.

X, 21. Für die Proleg. S. 3 hervorgehobene Tatsache, daß selbst ganz bedeutende Abweichungen der LXX von MT in hebräischen Kodizes aus verhältnismäßig sehr später Zeit ihre Parallele hatten, ist interessant, daß LXX und Kod. Ken. 451 in unserem Verse nach המטרי den Zusatz haben: ויקרבו (את) משפחת המטרי לגברים.

X, 22. הלא עור – עיר הלא. Toseftha Berachoth IV, 18 nach Jal. I S. § 108. Kodd. bei Field: ἐνταῦθα ἔτι.

X, 22. הלא fehlt in Tanḥuma ed. Buber ויקרא § 4.

X, 22. בין הכלים – אל הכלים. Aboth d'R. Nathan ed. Schechter S. 140. Trg., LXX, P, Ar: בין הכלים. 30, 4 על הכלים übersetzen diese Vertenten MT. Der Sprachgebrauch fordert נחבא, vgl. Gen. 3, 8; Jos. 10, 17; I S. 13, 6; 14, 22; II S. 17, 9; I R. 18, 4, 13; II R. 7, 12; Jes. 42, 22; 49, 2; Amos 9, 3; II Chr. 22, 9.

X, 24. הראיתם. Über das Dagesch im ר vgl. Norzi und Baer. Nach zwei andern massoretischen Verzeichnissen bei R. Moses Punktator² hat das ר von הראיתם in unserer St. kein Dagesch.

X, 24. הראיתם. Trg. Lag.: הא חויתן = הנה ראיתם. V: certe videtis; P, Ar: ראיתם. Vielleicht bloß sinngemäß.

X, 24. בו בחר ה' – בחר בו ה'. Jal. I S. § 95 aus Mid. Sam.

¹ Es hätte etwa heißen müssen: sublatā curā de asinis.

² Fragmente aus der Punktations- und Akzentenlehre der hebr. Sprache, ed. Frensdorff, Hannover 1847, S. 23.

VIII, 2; Num. r. III, 2 in edd. Auch V: quem elegit Dominus entspricht besser dem hebr. אשר כי בחר ה'.

XI, 12. וכתוב ויעל v. Raschi Joma 22^b את + האנשים.

XII, 3. ואת - את מי רציתי. Vgl. Proleg. ואת hat Hadassi in Eschkol ha-Kofer 42^b.

XII, 5. בכם. Fehlt in Makkoth 23^{b1} und Kod. Ken. 60.

XII, 5. הוזה. Vgl. Proleg. הוזה fehlt in Kodd. Ken. 50, 93, 95.

XII, 6. אשר - ואשר. Jerusch. Rosch Ha-Schanah II, 5 (58^b 5). = LXX und Ken. 76, 244.

XII, 7. צדקת. In drei massoretischen Verzeichnissen von Wörtern, die nur je einmal ohne ו geschrieben sind,² fehlt das Wort צדקת, welches Idc. 5, 11 defektiv, in unserer St. und Michah 6, 5 plene geschrieben ist. Die Verfasser der genannten Verzeichnisse haben also entweder in unserer St. oder in Michah 6, 5 oder auch in beiden Stellen צדקת def. gehabt.

XII, 13. אשר (II) - ואשר. Michlol ed. Rittenberg 7^a. = Kodd. bei Field, Trg. Lag., P, V und vielen Kodizes.

XII, 16. הוזה. Fehlt bei R. Josef Qimḥi in Sefer Ha-Galuj S. 111.

XII, 21. כי אחרי. Fehlt in Trg., LXX, P, V und Ken. 30, 109. Das P'sik ו nach כי zeigt ebenfalls, daß das Wort angefochten wurde.³

XIII, 11. באתה - באת. Hajug, Sefer הנקור ed. Dukes S. 198; Komm. des R. Jesaiah zur St.

XIII, 13. שמעת - שמרת. Seder Olam r. ed. Mantua 1514 Kap. 13, Kod. Ken. 187.

XIII, 13. צוך ה' - צוך. Trg. Lag., LXX.

XIII, 14. ויצוהו - ויצוה. R. Samuel Ha-Nagid bei Qimḥi, Michlol ed. Rittenberg S. 49^b ויד ראשונה דנושה; wozu Qimḥi: ואני לא מצאתי כן בספרים מדויקים.

XIII, 19. נכול - ארץ. Vgl. Proleg. נכול haben einige Kodd.

XIII, 21. הפצירפים - הפצירה פים. Fastenrolle ed. Mantua 1514 Kap. 1; Kodd. Ken. 112, 150; Ken. 180: הפצירה פים ist gewiß bloß Verschreibung aus הפצירפים.

XIII, 21. פים - פים. Jemenensische Massorah bei G. III 72 Kol. 2: פים, הפא רפי.

¹ In edd., Agadoth ha-Talmud und En Jakob.

² G. I 418 NN. 428, 429, 430: מ'ח דמיהדין חסדין וי.

³ Vgl. Büchler, Untersuchungen zur Entstehung der hebr. Akzente S. 80 ff.

XIII, 22. מלחמה - מלחמת. Mid. Sam. XVII, 2; Cant. r. ed. Ven. V, 14; Lev. r. edd. Ven. und Sal. XXV, 8.

XIII, 22. יהונתן - יונתן. Num. r. X, 1 in ed Ven. und Sal.; Qimḥi zu V. 19.

XIII, 22. וליהונתן - וליונתן. Num. r. l. c., Qimḥi zur St. aus Mid. Sam. XVII, 2.

XIV, 1. מצב - מצב. S. zu XIII, 23 s. v.

XIV, 10. לי - לנו. Abraham Bedaresi (בררשי) in Ḥotham Tochnith 142^a.

XIV, 14. בקר + צמר. Trg.: פרנא דתורין,¹ = 3 Kodd.

XIV, 18. עם בני - ובני. Vgl. Proleg. עם בני hat Ken. 150.

XIV, 19. הלך - וילך. Trg., LXX, P.

XIV, 24. העם - האיש. Sifre Deut. § 4. Wahrscheinlich bloß graphischer Fehler, vielleicht auch durch das vorhergehende העם veranlaßt.

XIV, 29. את הארץ. את fehlt in Ibn Ġ'naḥs Wb. r. עבר.

XIV, 29. הרבש - רבש. Jal. zur St. aus Joma 83^b.² = LXX.

XIV, 30. היום. Fehlt in Hadassis Eschkol Ha-Kofer S. 70^c, in V und 2. Kodd.

XIV, 34. שיו - שיו. Jal. zur St. aus Zebaḥim 120^a; Cant. r. V, 14; Gersonides zu V. 35. S. auch Qimḥi.

XIV, 34. על - אל הרם. Eschkol Ha-Kofer 64^b, Konkor. v. לאכול, Trg. und Kodd.

XIV, 34. כל העם. Fehlt in Eschkol Ha-Kofer l. c. und 87^d.

XIV, 34. כל העם. כל fehlt in Raschi zu Zebaḥim 120^a.

XIV, 34. ואיש שיו (II) + איש שורו. Jal. zur St. aus Zebaḥim 120^a, Eschkol Ha-Kofer 87^a. = Kod. Ken. 30 (שורו).

XIV, 34. וישחמו בלילה - בידו הלילה וישחמו שם. Jal. l. c.³ Vielleicht bloß Wiedergabe des Inhaltes,⁴ aber auch Hadassi l. c. zitiert וישחמו שם und liest בידו nicht.

XIV, 45. היהונתן - היונתן. Vgl. s. v. היהונתן liest in Berachoth 55^b Jakob ben Jehuda Ḥasan aus London⁵ in Sefer חיים עץ.⁶

¹ Aber so auch IR. 19, 19 צמרים, wo בקר nicht paßt; daher דתורין auch in uns. St. Erklärung.

² Edd., mss. und Halachoth Ged. S. 156 = MT.

³ So auch die alten Ausgaben.

⁴ Vgl. Proleg. S. 27, ad h.

⁵ II. Hälfte des 13. Jahrh., s. Adler in Steinschneider-Jubelschrift S. 241

⁶ Op. cit, S. 204.

XIV, 45. **את התשועה – הישועה**. lesen Jakob ben Jehudah aus London und 3 Kodd.

XIV, 45. **הגדולה הזאת**. Fehlt in Berachoth 55^b in ms. Florenz und in P. **הגדולה** fehlt in Trg. bei Ahron Ha-Kohen aus Lunel;¹ **הזאת** fehlt bei Jakob ben Jehudah aus London und in Kod. Ken. 90.

XIV, 45. **משערות – משערות**. Berachoth 55^b nach Jal. I S. § 118 und Mid. ha-gadol S. 558.²

XIV, 45. **ה' – אלהים**. Mid. ha-gadol l. c. und Kod. Ken. 93. Ken. 240: **ה' אלהים**.

XIV, 47. **בכל איביו מסכיב – סכיב בכל איביו**. Gen. r. XCIX, 3. Vgl. Deut. 12, 10; 25, 19; Josua 23, 1.

XV, 3. **את עמלק**. Pirke d'R. Elieser Kap. 44:³ **ובשמלך שאול**. אמר לו שמואל כה אמר ה' צבאות עתה לך את עמלק עד משתין בקיר. Gewiß aus dem Gedächtnis zitiert und Reminiscenz an andere, ähnliche Stellen.⁴ Vielleicht auch Wiedergabe des Inhaltes, da der Ausdruck **בקר משתין בקיר** immer dort gebraucht wird, wo es sich um vollständige Vernichtung handelt.

XV, 6. **קומו – סרו**. Massorah bei G. II 546 N. 7 (Zitat).

XV, 6. **סרו – סרו**. Massorah aus Jemen bei G. III 73 Kol. 1: **סרו. הסמך דנש בספרי תנאן**. Vgl. auch Baer.

XV, 6. **רדו – רדו**. Massorah l. c., Kod. Heidenheim bei Baer.

XV, 9. **והעם**. Fehlt in Tanḥuma **מצורע** § 1, Maḥsor Vitry S. 215 und Kodd. Ken. 70, 109.

XV, 11. **ויצעק – ויועק**. Vgl. Proleg. **ויצעק** haben Ken. 125, 174.

XV, 12. **וישכם שמואל בבקר** hat Kod. Ken. 18, **בבקר לקראת שאול** zitiert auch Mechiltha des R. Simon ben Johai ed. Hoffmann S. 52.

XV, 22. **בעולה ומנחה – בעלות וזבחים**. Mid. Ps. ed. Buber 40 § 4;⁵ Ziuni zu Ex. 28, 21: **בעולה**. Vgl. Levit. 23, 27; Jer. 14, 12; 17, 26.

XVI, 15. **הנה נא** fehlt in Juda ben Barsilais Kommentar zum Sefer Jezirah S. 183 und in Kodd. Ken. 1, 30, 70.

XVI, 15. **רעה** fehlt in Ḥotham Tochnith 182^b.

XVI, 18. **עקירת יצחק**. **לנן – ננן**. Pforte 15, Kod. Ken. 198.

¹ Orḥoth Hajim II S. 511.

² **משערות** in andern Sekundärquellen und in edd. entscheidet nicht, da es **משערות** gelesen werden kann.

³ So auch ed. pr. Konst. 1514.

⁴ Vgl. IS. 25, 22, 34; IR. 14, 10; 16, 13; 21, 21; IIR. 9, 8.

⁵ Fehlt in edd.

XVI, 23. Vgl. Proleg. + רעה haben 8 Kodd. Ken.

XVII, 20. רור + ויבא. R. Sam. Masnuth in Ma'ajan Gan-nim S. 50.

XVII, 36. מערכות fehlt in Num. r. ed. pr. V.

XVII, 37. הזה. Fehlt in Jal. ha-Machiri Ps. 16 § 23 aus Tanḥuma אמור § 4.

XVII, 37. אתך – עמך. Ibn Ġ'nah, Wb. r. אך.¹

XVII, 47. עקידת יצחק. העם – הקהל. ed. pr. Sal. 1522 3^d (ed. Preßburg 6^a).

XVII, 53. בני fehlt in Mid. Ps. ms. 118.

XVIII, 11. אכהו בקיר – אכה ברור ובקיר. Hebräisch-persisches Wb. aus dem 14. Jahrh. ed. Bacher S. 104.

XVIII, 17. שאול (I) fehlt in Mid. Sam. XXII, 4.

XIX, 7. לשאול – אל שאול. Massorah bei G. I 606 N. 653, 608 Kol. 1, viele Kodizes.

XXI, 14. השער – הבית. Jedajah Ha-Penini paraphrasiert in Behinath Olam, Kap. 13, 17: להתוות על דלתי בתי נריבים: Da Jedajah bestrebt ist, soweit sein Zweck es erlaubt, den biblischen Wortlaut beizubehalten, so hat er sehr wahrscheinlich in unserer St. הבית gelesen.

XXII, 19. בחרב – לפי חרב. Mid. Ps. ed. Buber 52 § 5.

XXIII, 3. נרד – נלך. Der Ibn Esra zugeschriebene Pro-verbienkomm., S. 6^a; Kod. Ken. 101.

XXIII, 9. הכהן. Fehlt in ben Barsilais Jezirahkomm. S. 183 und in 4 Kodd. Ken.

XXIII, 17. אתה – ואתה. Predigten des R. Josua Ibn Schoeib תצוה.

XXIII, 22. בי + ערם. Sefer Ha-Schoham S. 24, 38.

XXIII, 26. על – אל דוד. Aboth d' R. N. II. Rez. S. 22^a: היה: עומר על דוד ועל אנשי לתפשמ: Jedaiah Ha-Penini paraphrasiert: העומרים על חמודותי לתפשמ: ² עומרים עלי ועל אנשי.

XXIV, 4. אשר + על הדרך. Vgl. Proleg. אשר hat Kod. Ken. 650.

XXIV, 6. בנף המעיל – בנף. Konkord. v. P, V, Ar und einige Kodd. LXX: בנף מעילו.

XXIV, 15. רודף – רודף. Massorah bei G. I 494 N. 337: כל: רודף חסר ווי בר מן ב', אחרי מי אתה רודף, בלא כח לפני רודף.

¹ Im arabischen Original S. 46 = MT.

² Behinath Olam Kap. 16, 10. ³ Ibid. Kap. 25, 32.

XXV. 34. אֹתָךְ – לָךְ. Trg.: מִלֵּאבֶאשָׁא לִיךְ. Num. 16, 15, die einzige Stelle, wo noch r. רֹעַ mit אַתְּ vorkommt, übersetzen die Targumim wörtlich, Onk.: יָת הָר, Jon.: לְהָר.

XXV, 36. שָׂכֹר – שָׂכָר. Massorah bei G. II 622 N. 406: שָׂכֹר ד' וּמִנְהוֹן וְתִבְאָ אֲבִינִל אֶל נִבֵּל.

XXVII, 1. אֶל לְבֹ. Fehlt in Raschi und Tossafoth Temurah 15^a und in Kod. Ken. 70.

XXXI, 12. וְיִשְׂרָפוּ אֹתָם. Trg.: וְקָלוּ עֲלֵיהֶן כְּמֵא דַקְלָן עַל מַלְכֵיָא. Das scheint auf die Lesart וְיִשְׂרָפוּ לָהֶם zurückzugehen; vgl. Jer. 34, 5; II Chr. 16, 14; 21, 19. In der Tat ist וְיִשְׂרָפוּ אֹתָם un-
gemein schwierig, da die Bibel das Verbrennen als Leichen-
bestattung nicht kennt. Das Verbrennen der Leiche galt
vielmehr als schwere Beschimpfung und wurde als Straf-
verschärfung angewendet.¹ Die Übersetzung Trg.s ist daher
keine ‚widersinnige‘, wie Kirchheim² meint. —

Ein Zitat offenbar aus unserem Buche, das aber in unseren
Texten nicht vorkommt ist folgende Stelle. Tanḥuma ed. Buber
שבטים § 20 führt als Beweis, daß die Söhne Benjamins
genannt werden I S. 9, 21 an und sagt dann: וְכָתוּב אַחֵר אֹמֵר
וְיִשְׁלַח שְׂאוּל בְּכָל שְׁבִטֵי בְנֵימִין לֵאמֹר (Idc. 20,
12) וְיִשְׁלַחוּ שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל אֲנָשִׁים. Daß diese Korrektur nicht berechtigt
ist, beweist Bereschith Rabbathi ms. Prag,³ wo es heißt: וְכָתוּב
אַחֵר אֹמֵר וְיִשְׁלַח שְׂאוּל בְּכָל שְׁבִטֵי בְנֵימִין, וְיִשְׁלַחוּ שְׁבִטֵי יִשְׂרָאֵל אֲנָשִׁים
(Idc. 20, 12) בְּכָל שְׁבִטֵי בְנֵימִין. Also beide Stellen nebeneinander.
In Hadar Zekenim 13^a führen Pentateuchtossafoth die Tanḥuma-
stelle ohne die Belege aus der Bibel an und bemerken: וְאִם תֵּאֵמַר
הֵיכָן מֵצִינוּ שְׁנִקְרְאוּ בְנֵי (של' בנימין) שְׁבִטִים? שְׁנֹאמֵר בְּסֹפֶר שְׂמוֹ אֶל כְּכֹמֶה
מִקֻּמוֹת (!) שְׁבִטֵי בְנֵימִן. In unseren Texten kommt der Ausdruck
שְׁבִטֵי בְנֵימִן in Samuel I nur ein einziges Mal vor, 9, 21. Ich
vermute eine Stelle, wo vielleicht שְׁבִטֵי בְנֵימִן stehen konnte, die
ist 11, 7: וְיִשְׁלַח (שְׂאוּל בְּכָל שְׁבִטֵי בְנֵימִן) וּבְכָל גְּבוּל יִשְׂרָאֵל.

¹ Vgl. darüber Büchler in Monatsschrift 1906 S. 542 ff. — Gegen die ibid. S. 555 Anm. 1 und S. 558 ausgesprochene Vermutung, daß die Differenz zwischen Pharisäern und Sadduzäern in bezug auf die Todesstrafe des Verbrennens mit dem Auferstehungsglauben und dem Negieren desselben seitens der Sadduzäer zusammenhängt, ist auf Sa'adia, Emunoth we-Deoth Kap. 7 zu verweisen. Vgl. auch Jakob Schor zu Sefer Ha-Ittim S. 233 und dagegen Jakob Hāgis in Responsen קטנות N. 138.

² Ein Kommentar zur Chronik aus dem 10. Jahrhundert, S. 51 Anm. 3.

³ Abschrift im Besitze des Herrn A. Epstein, 13^a.

DAS SCHRIFTWORT
IN DER RABBINISCHEN LITERATUR.

VON

V. APTOWITZER.

III. UND IV. HEFT.

FIRST PUBLISHED 1911

Vorwort.

Die ersten zwei Hefte meiner Arbeit „Das Schriftwort in der rabbinischen Literatur“, Prolegomena und Samuel I, sind in den Sitzungsberichten der phil.-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Bd. 153 (1906) und Bd. 160 (1908) erschienen. Jetzt lasse ich weitere zwei Hefte, Samuel II und Josua folgen.

Über Zweck und Methode meiner Arbeit habe ich in den Prolegomena ausführlich Rechenschaft gegeben. Da aber die vorliegenden Hefte als Programmschrift auch auf solche Leser rechnen dürfen, denen die Prolegomena nicht bekannt geworden sind, muß ich hier folgende einleitende Bemerkungen wiederholen.

1. Die Frage, ob überhaupt etwas oder wieviel aus der talmudischen Literatur für die Textkritik der alttestamentlichen Schriften gewonnen werden kann, ist in den letzten Jahrhunderten vielfach erörtert und verschieden beantwortet worden.

Gegenwärtig geht die Ansicht der meisten Gelehrten dahin, daß die talmudisch-rabbinische Literatur eine nicht unbedeutende textkritische Hilfsquelle abgeben könnte.

Aber das, was bis jetzt auf diesem Gebiete geleistet wurde, läßt den textkritischen Wert dieser Literatur nicht erkennen, weil diese Frage zum Gegenstand einer gründlichen, auf das ganze Gebiet dieser Literatur sich erstreckenden Untersuchung bis jetzt nicht gemacht worden ist.

Diese Erkenntnis veranlaßte mich, die Untersuchung von neuem aufzunehmen. Während eines mehrjährigen fleißigen Studiums habe ich alle in der gesamten rabbinischen Literatur abweichend

vom Massorahstext zitierten Bibelstellen, mit Ausnahme solcher, die auf den ersten Blick als Schreib- oder Druckfehler zu erkennen sind, gesammelt und auf ihren Wert für die Textkritik geprüft.

Gewöhnlich kommen nur die beiden Talmude und die ältesten Midraschim für die Textkritik in Betracht. Ich habe aber bei den späteren Rabbinen eine so große Fülle echter Varianten gefunden, daß ich mich veranlaßt sah, meine Untersuchung auch auf ihre Schriften auszudehnen. Freilich nur bis zu der Zeit, da noch Kodizes im Gebrauche waren, also bis Anfang des XVI. Jahrhunderts, wo die Handschriften von den gedruckten Bibeln fast ganz verdrängt wurden.

2. Nicht alle vom Massorahstext abweichende Zitate können als abweichende Lesarten angesehen werden. Ich unterscheide fünf Arten von Varianten: 1. Sichere, die sich aus dem Inhalte der Stelle ergeben; ihre Zahl ist eine verhältnismäßig geringe. 2. Höchstwahrscheinliche, solche, die von den alten Versionen gestützt werden. 3. Warscheinliche, solche, die auch in Kodizes vorkommen. 4. Mögliche, solche, bei denen alle Texte einer Quelle übereinstimmen. 5. Mögliche, wo bloß die meisten Texte einer Quelle gleich lauten. Solche Abweichungen hingegen, die von verschiedenen, von einander unabhängigen Quellen bezeugt sind, sind fast mit derselben Sicherheit für echte Varianten zu halten wie die, welche sich aus dem Inhalte ergeben.

Es gibt freilich auch noch eine 6. Klasse: Unmögliche. Von diesen teile ich in den vorliegenden Heften einige mit (z. B. נִרְאֶה für נִתָּן in II Sam. Kap. 7), um zu zeigen, welche Unmöglichkeiten dem Kopisten oder dem Gedächtnis noch immer möglich sind.

3. Die Frage nach dem Wert und der Berechtigung der talmudischen Varianten geht mich hier nichts an. Es ist nicht meine Aufgabe, die Vortrefflichkeit der einen vor der anderen Lesart zu prüfen, sondern zu untersuchen, ob überhaupt die Rabbinen andere Lesarten gehabt; meine Arbeit will keine textkritische, sondern eine textgeschichtliche sein.

Die Sammlung ist hier nicht vollständig. Ein Teil meiner Aufzeichnungen konnte deshalb nicht verwertet werden, weil ich die Werke, denen sie entnommen wurden, während der Ausarbeitung dieser Hefte nicht benützen und daher die Angaben nicht verifizieren konnte. Andere für meine Untersuchung in Betracht kommende Quellen waren mir überhaupt nicht zugänglich. Von erschöpfender Vollständigkeit kann bei derartigen Sammelarbeiten auch nicht die Rede sein, da immer neue Quellen bekannt und zugänglich gemacht werden. Ein größerer Nachtrag zu Josua mußte aus Rücksicht auf den Raum wegbleiben

Wien, Januar 1911.

V. Aptowitzer.

HEFT III.

SAMUEL II.

Kap. I.

1. העמלק – העמלקי. Gen. r. LXII 9. Kodd. und alte Ausgaben. Über LXX vgl. Wellhausen.¹

1. עמלק – העמלק. Gen. r. LXX 9 nach Jal. Gen. § 110 und Jos. § 1. Konkorr. v. מהכות.

1. ימים רבים – ימים שנים. Sifre Deut. § 203 nach Jal. Deut. § 929: כי תצור אל עיר [ימים רבים] (Deut. 20, 19) מניד שתובע שלום שנים שלשה ימים עד שלא נלחם בה, וכן הוא אומר וישב דוד בצקלג ימים רבים; ימים שנים, רבים שלשה. Ebenso Midr. ha-gadol Ms.² Der Inhalt der Stelle ist nicht entscheidend, wiewohl die Lesart ימים רבים besser paßt und die mit MT übereinstimmende Lesart der Sifreausgaben schwer zu erklären ist.³

6. נקראתי – נקריתי. Ibn Ganah, Wb. 646.⁴ Rikmah 94. Parhon, Wb. r. קרא. Michlol ed. Rittenberg 123^a.⁵ Ibn Esra Ex. 3, 18; 5, 3; Deut. 22, 6. Viele Kodd.

6. נשען העין בפתח: Mass. aus Jemen bei G. III 74^a. נשען – נשען. Konkorr. v. נשען. LXX: ἐπεσκήρυκτο, V: incumbemat drücken das Verbum fin. aus.

9. מצורע נא – עמד נא. Jal. Lev. § 558 aus Tanh. ed. Buber מצורע § 4. Auch P, V, Ar drücken נא nicht aus.

9. שלוק הרבך – עמד נא עלי. Tanh. ed. Buber מצורע § 4 in zwei mss. Mass. aus Tschufutkale bei G. III 342 § 3 (Zitat). Vgl. Jdc. 9, 54.

10. ואעמד – ואעמד. Mass. aus Jemen bei G. III 74^a: העין בשוא פשוט.

11. ויחוק – ויחוק. Moëd Katon 21^b: על כל המתים כולן קורע טפח... אמר ר' אבהו מא' קרא? ויחוק דוד בבגדיו ויקרעם, ואין⁶ אחיהו פחות מטפח. Der Ter-

¹ Vgl. auch: Das Schriftwort, Heft II zu I Sam. 15, 6.

² Vgl. D. Hoffmanns ליקוטי מכילתא in Hildesheimer-Jubelschrift, hebr. Teil, S. 22. [Vgl. jetzt Midrasch Tannaim ed. Hoffmann S. 122.]

³ Friedmanns und Hoffmanns Erklärung ist nicht einleuchtend.

⁴ Sefer Haschoraschim 455.

⁵ Wb. r. קרא bezeugt MT.

⁶ So in allen Texten, auch Hal. Gedoloth, ed. Warschau 95^b, ed. Berlin 210, Mahsor Vitry 240, Pardes 50^a (ed. Kon.), 109^a (ed. Warschau), Or Zarua II 168^a, Nr. 418, Schibbole Ha-Leket ed. Buber S. 338.

minus ויאהז, aus unserer Stelle abgeleitet, setzt die Lesart ויאהז voraus. Das Zitat ist nach MT korrigiert. Im Jeruschalmi Moëd Katon 83^c 1 heißt es in demselben Zusammenhang: אין חזקה פחות ממפח. Jer. liest MT, Babli: ויאהז.¹

11. את בנדי — בבנדי. Moëd Katon 22^b in ms. München. Al: ταματια.

11. ויקרעם לשנים קרעים — ויקרעם. Moëd Katon 22^b,² 26^a. Vgl. II Reg. 2, 12.

11. עמו — אתו. Jal. zur Stelle aus Moëd Katon 26^a.

12. ויבכו ויספרו — ויספרו ויבכו. Jal. zur Stelle aus Moëd Katon 26^a.

13. ויאמר (I) — ויען. Pesiktha ed. Buber 28^b.

13. המניד — המניד לו. Tanḥuma § 11 in allen Edd. auch in editio princeps.

13. מי — אי מזה. Mechiltha ed. Hoffmann S. 84. Pesiktha rab-bathi 51^a.

13. אי מזה תבוא — אי מזה אתה. Trg Lag: = Kod. Ken. 70.

15. ויקטלו — וימיתו. Trg Edd. und Lagarde: וקטליה.

16. לו — אלי. Jal. zur Stelle aus Tanḥuma § 11. Mechiltha ed. Hoffmann 84.

16. fehlt in Jal. Ex. § 267 und zur Stelle aus Mechiltha 56^b. = Kod. Ken. 182.

16. בראשך — על ראשך. Pesiktha ed. Buber 29^a. Trg, P, Ar: בראשך ist Übersetzungsmanier.

16. כי פיך — פיך. Mechiltha ed. Hoffmann S. 84.

17. יותנן — יותנן. Trg Lagarde.

18. את בני — בני. Ma'ajan Gannim ed. Buber S. 93. Gersonides zur Stelle (bis) und Schluß von Kap. I חועלה 54. Zeror Ha-Mor ed. Warschau 125^a. Kod. Ken. 1. Konkorr. v. ללמד.³ LXX: τοὺς υἱοὺς.

18. לבני — בני. Jer. Sotah I 8 (17^c 5)⁴ zweimal. Abodah Zarah 24^a in ms. München und Sechel Tob Gen. 49, 8. 2 Kodd.

18. הנה היא — הנה. Jal. zur Stelle aus Abodah Zarah 25^a. Kod. de Rossi 20 in marg. Trg: היא היא.⁵ Vgl. auch das folgende Stichwort.

¹ R. Salomo ben Ha-Jathom, Kommentar zu Mašqin ed. Mekize Nirdamim (Chajes), S. 110 bemerkt: כן פירש תלמוד כי אחיה וחזקה לשון אחד וכן במשה שלא ידך (Ex. 4, 4) ואהו בזנבו וישלח ידו וחזק בו (Ex. 4, 4).

² Ms. München, Hal. Gedoloth Berlin 210, Maḥsor Vitry 240; Sche'eltoth ויהי, ed. Wilna 58^c: ויקרעם לשנים (bis).

³ V. ויאמר, v. בני und v. קשת = MT.

⁴ In Edd. und Jefeḥ Mareh N. 18.

⁵ Edd., Lag und Walton.

18. הלוא היא — הנה. Abodah Zarah 25^a.¹ Jer. Sotah I 8 (17° 5).² Raschi zu unserer Stelle.³ Lekah Tob Gen. 49, 18. Bahja ben Ascher, Komm. 73^d. Kodd. Ken. 89, 650.

18. על ספר — בספר. Lekah Tob Deut. 33, 7.

19. הציבי — הציבי. Trg: איתעדהתן.⁴ LXX: στήλωσον. Aq. und LXX-Kodd. und It. fassen הציבי ebenfalls verbal, aber = aram. יצב, considerare.⁵

20. פלשתים — הפלשתים. Jerusch. Nedarim III 13 (37° 69).

21. גלבע — בגלבע. Marginalnote bei Lag: טורי גלבע; so auch Trg edd. = LXX L, P, V, Ar.

21. אָל טל וּאָל מטר — אָל טל וּאָל מטר. Massoretische Note bei G. I 600^a, III 27 N. 641 gg: בספר אחד מצאתי בטול.

21. משיח כרבמישחא. משיח כרבשמן — בלי משיח בשמן. Trg: משיח כרבמישחא. viel- leicht = כרבשמן, vielleicht auch כרבשמן und כיד Erklärung.⁶ Dafür spricht P: דמשיח הוא כמשיחא. Ar = P. Jedenfalls hat Trg בלי nicht gelesen.

22. נסו — נשנו. Komm. des R. Jesaiah zur Stelle. Kodd. und alte Edd.

23. והנעימים — והנעימים. Massoretische Note bei G. II 282 N. 278: והנעימים כתיב.⁷

24. על שאול — אל שאול. Nedarim IX 11: וכשמת רבי ישמעאל היו בנות ישראל נושאות קנה ואמרות בנות ישראל על רבי ישמעאל בכניה. וכן הוא אומר בשאול ישראל נושאות קנה ואמרות בנות ישראל על רבי ישמעאל בכניה.⁸ Toseftha Nedarim V 6.⁹ Babli ibid. 66^b 10 Jerusch. ibid. 41° unten (bis)¹¹ Ex. r. XXX 12 in editio princeps. Midr. Sam. XXV 1. LXX, Trg, P, V, Ar, einige Kodd.

24. המלביש — המלביש. Nedarim IX 11.¹² Nedarim 66^b.¹³ Ibn Ganah, Wb. S. 506.¹⁴ Parhon, Wb. 10°.¹⁵ Qimhi, Wb. r. ערן (bis). Komm. des R. Jesaiah zur Stelle. Mehrere Kodd.

¹ Ms. München, Raschi und En Jakob zur Stelle, Jal. Deut. § 954.

² In Edd. und Jefe Mareh N. 18.

³ Entweder aus Abodah Zarah l. c. oder als eigene Lesart.

⁴ Schon Qimhi bemerkt, daß Trg r. יצב übersetzt.

⁵ Vgl. Field I 549, Note 19.

⁶ Klostermann meint: כשמן!

⁷ Dagegen Norzi zu Ps. 16, 6 aus einer handschriftl. Massora: והנעימים כתיב.

⁸ So die alten Mischnaedd., Babli 66° in Edd. und Komm. des R. Ascher und ms. München, Jerusch. 41° 30, מתניתא דבני מערבא, die Bibelstelle wird nicht zitiert.

⁹ על רבי ישמעאל בכניה, die Bibelstelle wird nicht zitiert.

¹⁰ על רבי ישמעאל.

¹¹ In Edd. und bei Qimhi zu unserer Stelle.

¹² In Lowes מתניתא דבני מערבא; sonst fehlt das Zitat.

¹³ Edd. und ms. München.

¹⁴ Sefer Haschoraschim 387; in beiden einmal = MT, aber bei Qimhi r. ערן: המלביש.

¹⁵ r. ערן: המלביש.

24. ערנים — ערי. Toseftha Nedarim V 6 in alten Edd. und ms. Wien.¹ LXX: $\acute{\alpha}\acute{\omicron}\sigma\mu\omicron\nu\varsigma\ \acute{\upsilon}\mu\acute{\omega}\nu$ = ערִיָּן.

24. המעלה — ומעלה. Trg Edd. und Lag: ומסיק. P: ומסק הוא. Ar = Trg und P.

24. המעלה — גם המעלה. Toseftha Nedarim V 6 in alten Edd. und ms. Wien.¹

26. נפלאה — נפלאה. Hōschen Mischpat des Simon ben Josef Duran.²

Kap. II.

1. מערי — ערי. Sohar I 79^b, ed. Wilna.

1. אלו fehlt in Sohar I 79^b.

1. דוד fehlt in Sohar I 79^b.

8. אישכשת — איש בשת. Trg Lag. Midr. Ps. ed. Buber S. 88.³ Raschi Synhed. 20^a v. ששה (fünfmal). Tossafoth ibid. v. שתי שנים (achtmal).⁴ So LXX, P (אשכשול), V, Ar.

9. אל — על. LXX, Trg, P, V, Ar, Kod. Ken. 174.

9. ואל (I) — ועל. LXX, Trg, P, V, Ar, Ken. 174.

9. ואל (II) — ועל. Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15 aus Num. r. XIV 3. = LXX, Trg, P, V, Ar, Ken. 174.

10. בן שאול fehlt in Seder Olam r. Kap. 13, ed. Ratner S. 45.

13. ברכות — ברכות. Glossaire hebreu-français: rivyers — ברכות.

14. אל יואב fehlt in Pesiktha ms. Oxford.⁵

14. נא fehlt in Jal. I Sam. § 133 aus Tanḥuma ed. Buber § 8, in P, V, Ar.

14. וישחקו — וישחקו. Toseftha Sotah VI 6. Tanḥuma שמות § 27,⁶ § 20 in den alten Edd. Gen. r. LIII 14 in editio princeps. Nahmanides Gen. 33, 11. Kod. Ken. 614. — Die Massora verlangt וישחקו.⁷

15. ויעמרו — ויעברו. Toseftha Sotah VI 6 in mss.

15. מבנימן — מרבית בנימן (Lag: לבנימן). P, V, Ar.

15. ומאיש בשת — ולאיש בשת. Trg Edd. ומראש (Lag = ולאיש). P, V (מאיש).

15. ולאישכשת — ולאיש בשת. Trg Lag. Vgl. zu V. 8 v. איש בשת.

¹ Fehlt in ed. Zuckermannel.

² Zunz-Jubelschrift S. 173. Der Verfasser Ende des 13. Jahrhunderts.

³ So auch in Tossafoth Synhed. 20^a v. ששה.

⁴ In allen alten Edd. s. Rabbinowicz.

⁵ Beth Talmud V S. 200.

⁶ In Edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 133 § 3.

⁷ Massora zu Jdc. 16, 25; Mass. fin. v. צח N. 3: כל לישן שחוק כתיב שׁיׁן בר: (Jdc. 16, 25; Ez. 23, 32) מן ב' כתיב צ'.

15. ואיש בשח — ולאיש בשח. Toseftha Sotah VI 6 in mss.¹
15. ועשאל — ועשהאל. Midr. zuta ed. Buber S. 123.² Tanḥuma ואתחנן § 2 in den alten Edd. Midr. ha-gadol S. 66 aus Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 53.³ Gersonides zur Stelle (dreimal). Ohne Zitat schreiben עשאל: Synhed. 49^a (viermal).⁴ Jal. Jer. § 285 aus Koheleth r. zu 9, 11. Qimḥi zu II Sam. 2, 23. Gersonides am Schluß von Kap. 21 חועלה 12 und 18 (viermal).
18. הצבאים — הצבים. Tanḥuma ואתחנן § 2. Midr. ha-gadol S. 698 aus Koheleth r. zu 9, 11. Kodd. Ken. 1, 174, 253.
19. עשהאל — עשאל. Trg Lagarde. Vgl. zu V. 15 v. ועשהאל.
20. עשאל — עשהאל. Trg. Lagarde.
21. מן הנערים — מהנערים. Qimḥi im Komm. zur Stelle. LXX: הנערים.
21. עשאל — עשהאל. Trg Lagarde.
22. לעשאל — לעשהאל. Trg Lagarde.
23. אבנר fehlt in Tanḥuma ואתחנן § 2.
23. באחורי — באחרי. Midr. ha-gadol S. 66 aus Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 53, ibid. S. 698 aus Koheleth r. zu 9, 11. Trg: באחורי.
23. מאחרי — באחרי. Ibn Ġanaḥ, Sefer Haschoraschim S. 22.⁵ Glossaire hebreu-français: de dârêyres do dark — מאחרי החנית. 2 Kodd.
23. באחרי החנית fehlt in Jal. Koh. § 989 aus Midr. zuta.⁶
25. ויקבצו — ויחקבצו. Midr. über defectiva und plena.⁷
26. ידעת — ידעתה. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 106.
27. מעל — מאחרי. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 30 in einem ms.⁸ Josef Qimḥi, Sefer Ha-Sikkaron S. 155. Kod. Ken. 182.
28. ירדפו — ירדפו. Trg Edd. (Lag: ירדפן), LXX, P, V, Ar.
30. ששה — תשעה. Midr. ha-gadol S. XXIII aus Baraita der 32 Normen des R. Elieser.
30. ועשאל — ועשהאל. Sifre Deut. § 52.⁹ Ibn Ġanaḥ, Sefer Haschoraschim S. 408.¹⁰ Raschi zur Stelle (bis). Jal. zur Stelle im Stichwort. Qimḥi zur Stelle. Berechja Punktator in Sefer החיבור ed. Gollancz S. 107 und Sefer מצרף S. 135. Trg Lag.

¹ In edd. fehlt das Zitat.

² So auch Jal. Koheleth § 989 (bis).

³ Ein ms. und Ausführung = MT.

⁴ Edd. und Jal. I Reg. § 172 (zweimal).

⁵ Wb. S. 35 = MT.

⁶ In ed. Buber S. 123 fehlt das Zitat.

⁷ Ed. Wertheimer, Botte Midraschoth III S. 43.

⁸ Sefer Haschoraschim S. 19 = MT.

⁹ In Edd. Raschi zu Jos. 2, 1 und Jal. Deut. § 875. Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 45 = MT.

¹⁰ Wb. 580 fehlt das Zitat.

Kap. III.

2. **בנים** fehlt in Jal. zur Stelle aus Synhed. 21^a und im Stichwort.
 2. **אמנן בכורו — בכורו אמנן**. Tanḥuma תולדות § 6 in editio princeps und ed. Sal.
 2. **לאהי נועם — לאהי נועם**. Tanḥuma תולדות § 6 in editio princeps und ed. Prag.
 2. **היורעאלית — היורעאלית**. Mass. bei G. I 718 N. 276 *b*. Kodd. und Edd. bei G. Kodd. bei Baer: **היורעאלת**. So auch Mass. mss.¹
 3. **לאבנול — לאבנול**. Soferim ed. J. Müller VII 4: **לאבנול כתיב**.²
 3. **בח תלמי מלך נשור** fehlt in Synhed. 21^{a,3} wo VV. 3 bis 6 un-gekürzt zitiert werden. Kod. Ken. 650.
 7. **באת — באתה**. Akedath Jizḥak Pf. 25, ed. Preßburg 197^a.
 8. **עם — אל**. Trg Edd. Nicht Übersetzungsmanier, da II Sam. 22, 51 und I Reg. 2, 7 (**ל**) wörtlich übersetzt wird. V: **על**.
 8. **ועם — אל**. Trg Lag. LXX, P, V und viele Kodd. (**ואל**) drücken ו aus.
 8. **ועם — ואל**. Trg Edd. und Lag.
 8. **ומכען (Lag) — ומכען תפ' — ותפוקד**. (Lag: **מכען**).
 9. **אלהים — ה'**. Akedath Jizḥak Pf. 25, editio princeps I 123^d.
 9. **לו (I)** fehlt in Akedath Jizḥak l. c., in Kod. Ken. 4 und Ar.
 9. **אם לא כאשר — כי כאשר**. Akedath Jizḥak l. c. P: **אלא**, V: nisi, Ar: **אלא**.
 9. **בן — כי בן**. Akedath Jizḥak l. c. = P, V, Ar.
 10. **להקים — ולהקים (?)**. In einem massoretischen Verzeichnis der mit ו beginnenden Hapaxlegomena⁴ fehlt unsere Stelle.⁵
 12. **הנה — והנה**. Massoretische Note bei G. III 27 N. 641 *dd* aus Kod. יפה, viele Kodd. Ken.
 14. **מיכל — את מיכל**. Bahja ben Ascher, Komm. 61^a.
 15. **אשה — איש**. Trg: **בעלה**.⁶ = LXX, P, V, Ar.
 16. **אחריה** fehlt in Synhed. 19^{b7} und V: *plorans usque*.
 18. **דוד עברי — דוד עברי**. Jal. ha-Machiri Ps. 18 § 6 aus Midr. Ps. 18 § 4. Profiat Duran, Ma'asse Efod S. 81. Kod. Ken. 23. LXX: **δούλου μου Δαυιδ**,⁸ V: *servi mei David*.

¹ **לית חסר ירד**. Mass. par. in einer alten Handschrift: **וילדו היורעאלת כתיב**. Vgl. Frensdorff, Massora Magna, S. 290, Note 3.

² In Edd. und Maḥsor Vitry 698 fehlt die Stelle.

³ So edd., ms. München und Jal. II Sam. § 141. Zwei andere mss., Ag. ha-Tal. und Lekah Tob Deut. 17, 17 = MT.

⁴ Bei G. I 330, Kol. 1: ... **קיה מליך דמיהדין ול**.

⁵ Vgl. ausführlich zu 14, 20 **לדעת**.

⁶ Edd., Lag, Walton (marito suo), Raschi und Qimḥi zur Stelle.

⁷ In Edd. und ms. München; andere Textzeugen = MT.

⁸ **Al: Δαυιδ τον δούλου μου**, = P und Ar, = MT.

18. אישׁיע – הושיע. Jal. ha-Machiri Ps. 18 § 6 aus Midr. Ps. 18 § 4. Sebirin,¹ zahlreiche Kodd. und alte Edd., LXX, Trg,² P, V, Ar. 18. אחכם – את עמי ישראל. Midr. Ps. ed. Buber 18 § 4. 20. הברקן fehlt in Esther r. ed. pr. Pesaro zu 1, 4 und in Ar. 20. ועמו – ואחו. Esther r. ed. Pesaro zu 1, 4. 22. מן משרתא – מן הגדוד. Trg Edd. und Lag: מן הגדוד. 25. אשר – כל אשר. Marginalnote zu Trg Lag,³ Kod. Ken. 70. Ar.⁴ 27. השער – חוק השער. Synhed. 49^{a,5} 27. אל החמש – החמש. Synhed. 49^a. = LXX, Trg, P, V, Ar, mehrere Kodd.
27. על החמש – החמש. Tanḥuma § 6 in den alten Edd.⁶ Al. und einige Kodd. Auch Kodd. bei Field: ἐπὶ.
27. עשׂאל – עשהאל. Raschi, Qimḥi,⁷ Gersonides zur Stelle. Trg Lag. 29. יואב ובניו – יואב. Tanḥuma ed. Buber תולדות § 7. 29. ועל – ואל. Predigten des R. Schem Tob ben Schem Tob, Ven. 1547 S. 14^b. = LXX, Trg, P, V, Ar, einige Kodd. 29. אל – ואל. Synhed. 48^{b,8} Synhed. 19^{b,9} Erachin 16^{a,10} Tanḥuma § 12.¹¹ Jal. zur Stelle im Stichwort. Predigten des R. Schem Tob ben Schem Tob l. c.
29. ולא – ואל. Sohar IV 206^a. Sche'eltoth מצורע, ed. Wilna 37^b: ולא. 29. יכרתה' – יכרתה. Ascheri Sabbath II N. 21 Ende aus Erachin 16^a. 29. מצורע – ומצורע. Jal. II Sam. § 142 aus Tanḥuma § 12. 29. מחזיק – ומחזיק. Jal. l. c. aus Tanḥuma l. c. Schem Tob ben Schem Tob, Predigten 14^b.
29. וחמר לחם וניפל בחרב – וניפל בחרב וחמר לחם. Jal. zur Stelle aus Tanḥuma § 12. 30. עשׂאל – עשהאל. Qimḥi zur Stelle. Trg Lagarde. 31. והמלך – והמלך דוד. Mischnah Synhed. 20^a in den alten Edd.¹²
-
- ¹ Der Karäer Aaron ben Josef in Mibḥar Jescharim zur Stelle: ובעל המסורת: אמר כי זה כביר אישׁיע.
- ² Edd., Lag, Qimḥi, Walton (liberabo).
- ³ Lagarde, XVIII, Zeile 8.
- ⁴ Daher auch P. da Ar auf P zurückgeht.
- ⁵ In drei mss., ed. Soncin und Jal. II Sam. § 142.
- ⁶ Jüngere Edd.: אל החומש, gewiß Korrektur nach 2, 23; 4, 6; 20, 10.
- ⁷ Viermal; einmal: עשהאל.
- ⁸ Nach Jal. II Reg. § 172 und Jal. ha-Machiri Ps. 25 § 15.
- ⁹ In allen mss. und Edd.
- ¹⁰ Nach Jal. Gen. § 69, Jal. ha-Machiri Ps. 101 § 7, Ascheri Sabbath II N. 21 Ende.
- ¹¹ Edd. und Jal. II Sam. § 142 (bis).
- ¹² Mss., Mischnahedd. (II, 3), Jerusch. = MT. So auch die Baraita 20^a in Edd. und Jal. II Sam. § 142.

von so vielen wichtigen Zeugen bestätigt wird, muß die Lesart des Jal. als Verschreibung, bestenfalls als Korrektur nach seinem Bibeltext erklärt werden.

36. ובעני — בעני. Trg Lagarde.

37. ביום ההוא fehlt in Synhed: 20^{a1} und in Kod. Ken. 650.

37. מאת המלך — מהמלך. Synhed. 20^a in ms. München. Ken. 99: המלך.

38. ביום — היום. Jerusch. Sotah 17^b 32.²

38. מישראל — בישראל. Jerusch. l. c. Die Lesart מישראל wird auch vom Inhalt der Stelle bestätigt: Keiner in Israel ist Abner gleichgekommen;³ was die Deutung „גדול מישראל — größer als Israel“ voraussetzt.⁴ מישראל lesen P, Ar und 6 Kodd.

39. ואנכי. Baba Bathra 4^{a,5} Synhed. 105^{a,6}

39. לעשי — לעשה. Trg Edd. und Lag: לעברי.

Kap. IV.

2. אשים fehlt bei Ibn Esra zu Gen. 23, 2 und Nahmanides Gen. 36, 12.

2. עם בן שאול — בן שאול. Trg Edd. und P und Ar.

2. עקדת יצחק. והשני — ושם השני. Pf. 23.

4. בחפזם — בחפזה. Sechel Tob II S. 79.

5. בחם — כחם. Trg: במיהם, LXX: ἐν τῇ καύματι.

5. את משכב — משכב. R. Berechja Punktator in Sefer החיבור 110. = Kod. bei Field.

6. והנה — והנה. Trg Lag: והא,⁷ LXX: καὶ ἔδοξεν, P: והא lesen mehrere Kodd. und alte Edd. — Mass. verlangt והנה.⁸

¹ In Edd., ms. München und Jal. II Sam. § 142.

² Edd. und Jefe Mareh N. 14.

³ כתיב וכאשלום לא היה איש יפה בכל ישראל (II Sam. 14, 25), יכול בכל תלמוד לומר מכת רגלו ועד קרקדו. כתיב ולו היה בן ושמו שאול בחור וטוב ואין איש מבני ישראל טוב ממנו (I Sam. 9, 2), יכול בכל תלמוד לומר משכמו ומעלה גבוה מכל העם. אבל באבגר כחו אומר (D. h. ohne Angabe eines besonderen Vorzuges; Abner war daher in jeder Beziehung der hervorragendste in Israel.

⁴ Vgl. Jefe Mareh: שהוא גדול מכל ישראל.

⁵ Edd., ms. München und Jal. Gen. § 148. Drei mss. Jal. Deut. § 913 und Sechel Tob Gen. 41, 43 = MT.

⁶ Nach Jal. Num. § 765 und zur Stelle.

⁷ Randnote und Edd.: ואינן.

⁸ Vgl. Mass. zur Stelle; zu Ex. 30, 17; Mass. fin. v. הן N. 5; G. I 315 N. 287 und Norzi zur Stelle.

6. על החומש - אל החומש. Tanḥum Jeruschalmi, Kommentar zu Josua S. 2.¹

8. ומבניו - ומורעו. Trg Lag:

12. עקדת יצחק. ויצו - ויצו דוד. Pf. 23 editio princeps I 109^c.

Kap. V.

1. תמיל - אתמיל. Jal. Num. § 776 aus Sifre zuta.²

2. עמי ישראל: Gen. r. LIX 8.⁴ P: (II) ³את ישראל.

3. בחברון - חברונה. Trg Edd., Ar.

3. המלך (II) fehlt im Komm. des R. Jesaiah zur Stelle. = Ar.

3. וימשחו שם - וימשחו. Trg Lag. Kodd. Ken. 89, 210, 224.

4. היה דוד - דוד. Lekah Tob Gen. 47, 29. Al: $\eta\gamma\lambda\alpha\upsilon\epsilon\lambda\delta$ = היה דוד.⁵

Ar: היה במלכו, wie Lekah Tob.

4. ארבעים - ארבעים. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 13. Lekah Tob Gen. 47, 29. LXX,⁶ Trg Lag, P, V, Ar, mehrere Kodd. und alte Edd.⁷ — Massora verlangt ארבעים.⁸

5. על יהודה fehlt in Jal. I Chr. § 1082 aus Synhed. 107^b, ibid. § 1083 aus Jerusch. Rosch Ha-Schanah 56^b 39.

5. על כל ישראל שלשים ושלש שנים - שלשים ושלש שנה על כל ישראל ויהודה. Menorath ha-Maor N. 301 aus Synhed. 107^b.

5. תלת ותלתין: שלש ושלשים - שלשים ושלש. Trg Lag:

6. יושבי - יושב. Trg Edd. יתבי,⁹ P, Ar.

6. ויאמרו - ויאמר. Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 36, Trg Edd., P, Ar, Kod. Ken. 89.

7. מצרה - את מצרה. Jal. Job § 908 aus Pesiktha,¹⁰ Jal. II Sam. § 145 aus Midr. Sam. XXVI 5.

8. ביום ההוא fehlt in Raschi Gen. 4, 15.

¹ Ed. Haarbrücker, Wissenschaftliche Blätter aus der Veitel Heine Efraim-schen Stiftung II.

² I Chr. 11, 2: תמול; Sifre zuta zitiert aber unseren V.

³ So auch I Chr. 11, 2.

⁴ In Edd., Jal. Gen. § 103 und Ps. § 690.

⁵ Andere LXX-Kodd.: $\lambda\alpha\upsilon\epsilon\lambda\delta$ $\eta\gamma$ = דוד היה.

⁶ Manche Kodd.: $\tau\epsilon\sigma\sigma\epsilon\phi\acute{\alpha}\nu\sigma\tau\alpha$.

⁷ Mass. bei G. I 408 N. 76: כמעין וארבעים. Vgl. ibid. 608^a und III 27 N. 641 f.

⁸ Vgl. Mass. fin. v. 1 N. 11, Ochlah we-Ochlah ed. Frensdorff N. 30 S. 45^a und Norzi zur Stelle.

⁹ Trg schreibt zwar oft יתבי für יושב, wie überhaupt Plur. für Sing., in unserer Stelle aber, wo יבוסא durch היבויס und nicht wie häufig durch יבוסאי wiedergegeben wird, kann יתבי nur wörtliche Übersetzung von יושבי sein.

¹⁰ Pes. r. 190^b; in Edd. fehlt das Zitat

8. יבוסים. Midr'sche Ha-Thora des En Salomo Astruc S. 17.¹

8. וישרי למיכבש קרתא יתמני לר'ישא. Trg Lag: יהיה לראש + וינע בצנור. Vgl. I Chr. 11, 6.

8. שנאי — שנאי. Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 36 in den alten Edd.² LXX: τοὺς μισοῦντας, P, V, Kod. Ken. 168.

10. הולך — הולך.³ Midr. ha-gadol S. 407 aus unbekannter Quelle. Gersonides, Schluß von 21 תיעלה 22. Mass. bei G. I 312 N. 224^{a,4}

10. אלהי fehlt bei Gersonides, Schluß von Kap. 21 תועלה 22⁵ und in Vat.⁶

10. צבאות — ישראל. Mass. bei G. III 148^a zählt unter den Verschiedenheiten zwischen Samuel und Chronik: Samuel: יי אלהי ישראל, Chronik: יי אלהי צבאות. Kod. Ken. 93: אלהי ישראל. Versionen bestätigten MT.

12. אל על ישראל fehlt bei Nahmanides zu Num. 24, 14 in zehn mss. und ed. Lissabon.⁷

12. נשא למעלה — נשא. Ibn Ġanaḥ, Kitab Al-Moustalḥik.⁸

12. מלכותו — ממלכתו. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 457.⁹ Nahmanides Num. 24, 14 in zwei mss. Kod. Ken. 225. Vgl. I Chr. 14, 2.

13. דוד — דוד עז. Midr. Ps. 7 § 2 in Edd. und zwei mss. der ed. Buber. Synhed. 21^{a,10} P: תוב דוד.

13. דוד עז. דוד עז fehlt in Synhed. 21^a in mss.

13. לו — דוד עז. Synhed. 21^a in ms. München.

13. נשים ופלגשים — נשים ופלגשים. Synhed. 21^a in mss.¹¹ Midr. Ps. 7 § 2.¹² LXX: γυναῖκας καὶ παλλακὰς,¹³ Ar und Kod. Ken. 30.

¹ S. 58. יבוסים.

² Der Inhalt der Stelle: יהוה דוד שונא לשמעי עבדות אלילים entspricht, wenn auch nicht ausschließlich, besser MT.

³ So auch I Chr. 11, 9.

⁴ Vgl. zu I Sam. 2, 26 v. וגדל (Heft II, S. 6).

⁵ Vgl. I Chr. 11, 9.

⁶ Al: ὁ θεός.

⁷ Die Angaben, betreffend Handschriften des Nahmanides-Kommentars, verdanke ich Herrn Dr. Arthur Schwarz, der eine Neuausgabe dieses Kommentars vorbereitet.

⁸ Derenbourg, Opusculs S. 157. Wb. 457, Sefer Haschoraschim 321 = MT.

⁹ Sefer Haschoraschim 321 = MT.

¹⁰ In Resp. David Ibn Simra, ed. Livorno 1652, IV N. 225.

¹¹ In Edd. lautet zwar das Zitat wie MT, aber in der Ausführung נשים ומאי נשים ומאי פלגשים? ... נשים בכתובה ובקידושין. פלגשים. ... נשים vor נשים. Nahmanides Gen. 25, 6 aus Raschi ibid.: נשים ופלגשים דוד.

¹² In Edd., fünf mss. der ed. Buber und Jal. ha-Machiri Ps. 7 § 3.

¹³ Al: παλλακὰς καὶ γυναῖκας.

13. בירושלם — מירושלם. Synhed. 21^{a.1} Midr. Ps. 7 § 2 in einem ms. Ar und Kod. Ken. 182.

16. ואלישוע — ואלישמע. Mass. bei G. III 148^b zählt unter den Verschiedenheiten zwischen Samuel und Chronik: Samuel: ואלישוע, Chronik: ואלישמע ואליפלט. In unseren Texten ist gerade das Gegenteil der Fall. Vielleicht ist diese Angabe bloß Verschreibung oder Versetzung der Stellen.

17. את דוד — דוד. Raschi Ps. 2, 7. LXX: *κέχρησται Δαυιδ* = נמשח דוד.

17. אל — על. Mass. bei G. I 63^{b.3} 3 Kodd. Ken.

19. על פלשחים — אל פלשחים. Trg, P.

20. ארי חבר — כי פרץ — פרץ. Trg in einigen alten Edd.:

21. ויעובו פלשחים — ויעובו שב. Jal. I Reg. § 207 aus Abodah Zarah 44^a.

21. הוא ואנשיו — ואנשיו. Trg. Ken. 85, 93 und einige alte Edd.

22. ויספו — ויספו. Mass. bei G. I 728 N. 444^{a.4} Viele Kodd. und alte Edd.

22. ויספו עוד. Pesiktha r. 30^b. = Ar.

22. לעלות fehlt in Midr. Ps. 27 § 2⁵ und Pesiktha r. 30^b.

22. וינטשו — וינקטו. Pesiktha r. 30^b. P: ושרו.

23. וישאל עוד — וישאל. Midr. Ps. 27 § 2.⁶

23. באלהים — בה'. Midr. Ps. 27 § 2.⁷

23. ויאמר לו — ויאמר. Pesiktha r. 30^b. = P und Ar.

23. מעליהם — אל אחריהם. Midr. Ps. l. c. LXX: *ἐπ' αὐτῶν*.

23. מאחריהם — אל אחריהם. Pesiktha r. 30^{b.8} Ibn Esra, Zāḥoṭh 60^a. Josef Ibn Kaspi, Proverbienkommentar ed. Last, S. 42. Akedath Jizḥak Pf. 42, editio princeps I 206^c. 5 Kodd. P, Ar.

¹ Mss., edd., Kessef Mischneh zu Mischneh Torah, מלכים IV 2 und Resp. David Ibn Zimra IV N. 225.

² In Edd. und Pugio fidei ed. Leipzig S. 527.

³ א"ב כן חד חד, חד אל וחד על ולית דבותהק. . אל המצודה, וישבע דוד לשאול; על המצודה. וינטשו פלשחים כי משחו, Mass. fin. v. אל N. 24, Ochlah we-Ochlah ed. Frensdorff N. 2. Weder Frensdorff l. c. 3^a f. und Massora Magna S. 213, noch Baer in MGWJ 1865, S. 273 bemerken etwas über die Abweichung dieser Angabe von unseren Texten.

⁴ . . . ויספו ד' כתיב כן בקריה. . . פלשחים דשמואל ודבריו הימים. . . Vgl. auch Norzi, Baer und Ginsburg. Vgl. auch Frensdorff, Massora Magna S. 86 und Note 1.

⁵ Edd. und Akedath Jizḥak Pf. 42, editio princeps I 206^c.

⁶ In Edd. und Akedath Jizḥak l. c. Jal. ha-Machiri Ps. 27 § 1 = MT.

⁷ Edd., Jal. ha-Machiri Ps. 27 § 1, Akedath Jizḥak Pf. 42, editio princeps 206^c.

⁸ אמר לו הקדוש ברוך הוא אל תעלה אלא מאחריהם. ohne Zitat.

23. הבכאים — בכאים. Pesiktha r. 30^b. Auch die griechischen Übersetzungen drücken ה aus.¹

24. בשמעך, Q're כשמעך. Das Q're kennen nicht: Pesiktha r. 30^b. Midr. Ps. 7 § 2. Jesaiaskommentar des R. Elasar aus Beaugency zu 9, 17. LXX: ἐν τῷ ἀκούσαι σε.

24. קול — את קול. R. Elasar aus Worms, Kommentar zu den Prophetenabschnitten ed. Warschau S. 7^b.

24. קול fehlt in Tanḥuma שופטים § 17 in den alten Edd.

24. הצערה — צערה. Midr. Ps. 27 § 2.² Ps. r. 30^b. Tanḥuma שופטים § 17 in den alten Edd. Josef Kara in Geigers Nite Na'amanim 3^b. Ibn Esra zu Ex. 10, 10. Jezirahkommentar des R. Juda ben Barsillai S. 135, 136 (bis). Jesaiaskommentar des R. Elasar aus Beaugency zu 9, 17. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle (bis). Glossaire hebreu-français zur Stelle. Viele Kodd.³

24. צעקה — צערה. Trg: צוחה.⁴

24. מראשי — בראשי. R. Elasar aus Worms, Kommentar zu den Prophetenabschnitten 7^b. מ wird von LXX bezeugt.

24. בראש — בראשי. Trg Lag,⁵ P, V, Ar, Bar Hebraeus bei Field.

25. כאשר — כן כאשר. Midr. Ps. 27 § 2.⁶ Pesiktha r. 30^b. כן fehlt in LXX und Kod. de Rossi 545 prima manu.

25. צוה — צוהו. Pesiktha r. 30^b. Midr. Ps. 27 § 2.⁷

25. אלהים — ה'. Midr. Ps. 27 § 2.⁸ Pesiktha r. 30^b.

25. הפלשתים — פלשתים. Midr. Ps. l. c.⁹ LXX: τοὺς ἀλλοφύλους.

25. ועד — עד. Trg Lag. Viele Kodd. und alte Edd.

Kap. VI.

1. ויסק עור דוד. Trg im Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle: ויסק עור דוד לאסוף = ואוסף עור דוד למכנש דוד לאסוף.

1. בחורי — בחור. Trg: בחורי (Lag: בחירי), P: גִּדְרָא, V: electos, Ar: iuvenes.

¹ Vgl. Field S. 554 und Klostermann zur Stelle.

² Edd., Jal. ha-Machiri Ps. 27 § 1 und Akedath Jizḥak Pf. 42.

³ Note in Kod. R. 2 bei Baer: בריש תיב' וקין.

⁴ Edd., Lag, Walton, Qimḥi zur Stelle.

⁵ בריש, wahrscheinlich fehlerhaft für ברישי in Edd., Walton und bei Qimḥi.

⁶ Edd. Jal. ha-Machiri Ps. 27 § 1 und Akedath Jizḥak Pf. 42.

⁷ Nach Akedath Jizḥak Pf. 42, editio princeps 206°.

⁸ In Edd. und עקידת יצחק l. c.

⁹ Edd., Jal. ha-Machiri Ps. 27 § 1 und Akedath Jizḥak l. c.

1. ישראל – בִּישְׂרָאֵל. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle. Trg, P, Ar, 3 Kodd. und einer prima manu.

2. שֵׁם שָׁם – שֵׁם שָׁם. LXX, Trg, V, Ar, Kod. Ken. 174

3. וִירְכִיבוּ – וִירְכִיבוּ. Mass. bei G. II 577 Nr. 349: וִירְכִיבוּ ב' וְסִמְנִיהֶן: וִירְכִיבוּ (I. וִירְכִיבוּ) אֶת אֲרוֹן הָאֱלֹהִים וְעָזָא וְאֶחָיו (II Sam. 6, 3; 1 Chr. 13, 7) Da וִירְכִיבוּ sechsmal vorkommt, so kann nur gemeint sein: וִירְכִיבוּ plene zweimal. So auch nach Mass. ed., die ohne unsere Stelle zwei defektive Formen der $\sqrt{\text{רכב}}$ im Hifil kennt.¹

3. אֲרוֹן בְּרִית הָאֱלֹהִים – אֲרוֹן הָאֱלֹהִים. Jerusch. Synhed. XI 2 (29^a 37).² Kod. Ken. 95. Ar: אֲרוֹן בְּרִית ה'.

3. וַיָּבִיאוּ אֶת אֲרוֹן ה' וַתֵּנוּ אוֹתוֹ – וִירְכִיבוּ אֶת אֲרוֹן הָאֱלֹהִים. Tanḥuma פנחס § 8. Als Zitat e memoria sehr merkwürdig.

3. עַל עֲגֹלָה – אֶל עֲגֹלָה. Moëd Katon 24^a.³ Jal. zur Stelle aus Sifre Num. § 46. Num. r. XIII Ende; XXI 6. Kodd. Ken. 70, 225, 276, 650, 651. LXX, V, Ar.

3. הָעֲגֹלָה – עֲגֹלָה. Sifre Num. § 46. Tanḥuma פנחס § 8. Auch die Voraussetzung Rabs, Moëd Katon 24^a, daß der Wagen in unserer Stelle derselbe ist wie in I Sam. 6, 7 ff.,⁴ scheint auf der Lesart הָעֲגֹלָה zu beruhen.

3. הַחֲדָשָׁה – (II) חֲדָשָׁה. Num. r. ms. Epstein IV 21. Al: $\tau\eta\psi\chi\alpha\iota\omega\eta\psi\chi\epsilon\upsilon$.

4. רַב־נִכְסֵתָא אַתָּן. Trg Lag: אֲשֶׁר בְּנִכְסָה. Was אַתָּן bedeutet weiß ich nicht.

5. יִשְׂרָאֵל – בֵּית יִשְׂרָאֵל. Num. r. ms. Epstein IV 2. = V.

5. בִּכְנֹרוֹת – וּבְכִנֹּרוֹת. Num. r. ms. Epstein IV 21. 6 Kodd.

5. וּבְצִלְצִלִים – וּבְצִלְצִלִים. Massoretische Note bei G. I 608^a, III 27 N. 641 ff aus Kod. מִנָּה. הֲצ' בִּפְתַח וּבְצִלְצִלִים.

6. עֹזָא – עֹזָה. Sotah 35^a.⁵ Num. r. ms. Epstein IV 21. R. Elasar aus Worms, Kommentar zu den Haftarothe 7^b. Mass. bei G. I 612 N. 669 (Zitat); ibid. III 74^a in Mass. aus Jemen (Zitat). Trg Lag: עֹזָא. — Die Massora fordert עֹזָה.⁶

¹ Massora fin. v. רך N. 3: רִכְבָּה ב' חֲסִים בְּלִישָׁן. Vgl. darüber Frensdorff, Massora Magna, S. 183, Note 3.

² In Edd. und Jefe Mareh N. 20.

³ Ms. München, editio princeps im Text und in Raschi, in Nahmanides' תורת האדם; vgl. Rabbinowicz. R. Nissim zu Alfassi M. Katon N. 1227.

⁴ Vgl. Heft II S. 12 zu I Sam. 6, 14.

⁵ In Jal. Jos. § 14, Jal. zur Stelle und Jezirahkommentar des Juda ben Barsillai S. 233.

⁶ Vgl. Massora II Reg. 21, 18; Mass. fin. v. עז N. 5: im Buche Samuel ist 6, 3 וְעָזָא וְאֶחָיו mit א. Vgl. auch Frensdorff, Massora Magna S. 311, Note 2.

6. וישלח עזא ירו — וישלח עזא. Jal. Jos. § 14 aus Sotah 35^a. Trg Edd. und Lag: ירה. Trg Jemen¹ und Haftarothkodizes: ¹את ירו = LXX, P, V, Ar.

6. את ארן — אל ארן. Massoretische Note bei G. I 612 N. 669, III 27 N. 641 *hh*: בנחמא קשימא את ארון. lesen zahlreiche Kodd.

6. שמטור — שמטוי. Trg: ²LXX: περιεσπασεν αὐτόν. V: quoniam calcitrabant boves et declinaverunt eam ist Verbindung von MT mit LXX.

7. ה' אלהים = אל'ב אלה. Jal. Jos. § 14 aus Sotah 35^a. Ar:

7. בעוא — בעה. Sotah 35^a.⁴ Mechiltha 52^a.⁵ Sifre Num. § 46.⁶ Tanhuma בשלח § 20 in den älteren Edd. Ibn Ezra Num. 1, 53. Bahja ben Ascher, Kommentar 191^d. Trg Lag.

7. האלהים fehlt: Sifre Num. § 46. Sotah 35^a.⁷ Parhōn, Wb. r. שלה. V: et percussit eum super temeritate.

8. ויהר אף לדוד — ויהר לדוד. Sifre Num. § 46. Wenn diese Lesart nicht einfach Verschreibung ist, so ist vielleicht אף = auch zu fassen.⁸

8. לדוד מאר — לדוד. Akedath Jizhak Pf. 59, editio princeps 113^c. Kod. Ken. 201.

8. כי — אשר. Akedath Jizhak l. c. Kodd. Ken. 107, 109.

8. בעוא — בעה. Sifre Num. § 46.⁹ Sotah 35^a. Num. r. ms. Epstein IV 21. Num. r. XIII Ende. Ibid. XXI 6. Tanhuma פנחס § 8. Lekah Tob zu Ex. 17, 5; 19, 22. Ibn Ganah, Wb. 588. Qimhi, Wb. r. פרץ. Der Karäer Aron ben Eliah, Kether Thora II 58^a. Akedath Jizhak Pf. 59, editio princeps 113^c. Trg Lag.

8. שמו — למקום ההוא. Akedath Jizhak l. c. Diese unmögliche Lesart ist gewiß eine Verkürzung von שם המקום ההוא. So lesen V, Ar und Ken. 96, 174.

8. עזא — עה. Trg Lagarde. P schreibt durchwegs עזא. Für spricht I Chr. 13, 7—11.

¹ Mass. aus Jemen bei G. III 74^a: ויבאו עד גרן נכון וישלח עזא אל ארון הכי גרסינן. ויבאו עד גרן נכון וישלח עזא אל ארון הכי גרסינן. ויבאו עד גרן נכון וישלח עזא אל ארון הכי גרסינן. . . לשון התרגום דמתרגם ולא גרסינן את ירו, ושעור נפל בקצת קיבוץ ההפטריות והוסיפו את ירו. . . לשון התרגום דמתרגם ית ירה מה שלא נזכר בפסוק אפשר שהוא תוספת או אפשר דהתרגום היה גורס [את] ירו בפסוק והקדמונים מעתיקי התרגום בהפטריות השנה לא רצו לשנות גרסתו אך שהיה.

² Edd., Lag, Raschi zur Stelle, Qimhi zur Stelle und Wb. r. שמט. . . שמט. Pseudo-Raschi zu I Chr. 13, 9.

³ Vielleicht aus האלהים (= ה' אלהים) verschrieben.

⁴ In Edd. und Jal. zur Stelle und ms. München.

⁵ Jal. Ex. § 262, Sechel Tob II 320.

⁶ In Edd. und Lekah Tob zu Num. 7, 9.

⁷ Edd., ms. München, Jal. zur Stelle und Ps. § 876.

⁸ Sotah 35^a: אף הכא לא כתיב.

⁹ In Edd. und Jal. zur Stelle.

8. היום – היום הזה. Num. r. ms. Epstein IV 21. P: ליומנא, Ar: אלוים. Al: *σήμερον ἡμέρας* scheint aus zwei Übersetzungen entstanden, von denen die eine, *σήμερον*, היום entspricht und die andere gewiß *ἡμέρας ταύτης*, = MT = LXX, gelautet hat.

9. ויירא – וירא. Akedath Jizhak Pf. 59, editio princeps 113^c. Zahlreiche Kodd. und alte Edd.

10. אל עיר – על עיר. Trg: לקרחה. = LXX, P, V, Ar und vielen Kodd.¹

11. בית (I) – בבית. Mechiltha 52^b. Trg: בבית.² V: in domo.²

11. בית (I) – עם בית. Cant. r. editio princeps Pesaro zu 2, 5. Kod. Ken. 650 עמ עבד אדום בביתו.

11. ויברך אלהים – ויברך ה'. Berachoth 63^b in ms. Paris.

11. את בית עבד – את עבד. Berachoth 63^b.³ Mechiltha 52^b.⁴ Seder Olam r. Kap. 13.⁵ Num. r. ms. Epstein IV 21 (bis). Jal. zur Stelle im Stichwort. Sohar I 189^a. Mehrere Kodd. und alte Edd. LXX: *ὅλον τὸν οἶκον* = כל בית.

11. עבד אדום הגת – עבד אדום. Berachoth 63^a in Edd. Sohar I 189^a. Einige Kodd. P: לעובר אדום גתא.

11. ביתו – כל ביתו. Mechiltha 52^b.⁴ Berachoth 63^b in ms. Paris. Kod. Ken. 109. Kod. 247 bei Field: *καὶ τὸν οἶκον αὐτοῦ*.

11. בעבור ארון האלהים + ואת כל ביתו. Mechiltha 52^b.⁶ Berachoth 63^b.⁷ Sohar I 189^a. P und Ar: בעבור ארון ה'.

12. לרוד – למלך דוד. Sifre Deut. § 38.

12. עיר דוד fehlt in Num. r. ms. Epstein IV 21. עיר דוד fehlt in Kod. Ken. 129.

13. צאן – שור. Num. r. ms. Epstein IV 21. Sym.: *βοῦν καὶ πρόβατον* = שור וצאן.

14. ויהי דוד – ודוד. R. Samuel ben Meïr zu Gen. 49, 24. Sym.: *Δανὶδ ἐδ᾽ ἦν*.

14. מפיו ומכרכר – מכרכר. R. Samuel ben Meïr zu Gen. 49, 24. Glossaire hebreu-français zur Stelle.⁸

15. וקול – ובקול. Akedath Jizhak Pf. 59, editio princeps 113^d.

¹ Die Massora verlangt על עיר. Vgl. Massora zur Stelle, Amos 4, 7. Mass. fin. v. עי N. 39 und Mass. par. zur Stelle.

² Vielleicht aber bloß notwendige Erklärung.

³ In ms. Paris und Jal. II Sam. § 143.

⁴ In Sefer והוא I S. 42; Lekah Tob Ex. 17, 5; Jal. Ex. § 262 und II Sam. § 142.

⁵ In ms. Epstein und Jal. I Sam. § 139.

⁶ Nach Sehel Tob II 320.

⁷ In Edd. und Jal. II Sam. § 143.

⁸ Lambert in Harkavy-Festschrift 1908, S. 383.

16. לפני ארון האלהים — לפני ה'. Synhed. 21^a in einem ms.¹ Kod.
Ken. 30: לפני ארון ה'.
17. אשר בתוך — בתוך. Num. r. ms. Epstein IV 22.
19. מאיש — למאיש. Trg Edd.: מיגבר. Einige Kodd. LXX: ἀπὸ ἐνδρῶς, P: מן נברא.
19. ואשפר — ואשפר. Mass. bei G. III 27 N. 641 dd.
20. ויסב — וישב. Jer. Synhed. II 4 (20^b 57).²
20. לקראתו — לקראת דוד. Jer. Sukkah 55^c 7.³ Ar: פאטקבלתה.
20. (II) fehlt in Akedath Jizhak Pf. 59 und V.
21. לנוד — נוד. R. Josua Ibn Schoeib, נורא תהלות 28^a; mehrere Kodd. LXX: εἰς ἡγούμενον.
21. ועל ישראל — על ישראל. 28^a, 5 Kodd.
21. לפני — לפני ה'. Akedath Jizhak Pf. 59, editio princeps 114^a.
23. ומיכל — ולמיכל. Midr. Sam. XI 3. Gen. r. LXXXII 4.⁴ Lekah Tob Gen. 35, 15. Gersonides zu I Sam. 21, 8.
23. לָהּ fehlt in Jal. Gen. § 136 aus Gen. r. LXXXII 4. Ibn Esra, Zahoth S. 21. Kodd. Ken. 125, 150. LXX, V, Ar.
23. ולד — ילד. Madinḥae und mehrere Kodd.⁵

Kap. VII.

1. המלך דוד — המלך. Synhed. 20^b.⁶ Nahmanides Num. 16, 21. Al: Δαυὶδ ὁ βασιλεὺς, Ar: דוד המלך = דאוד אלמלך. Kod. Ken. 187 bloß: דוד.
1. והניח ה' — ואראחה אלרב. Midr. Ps. 62 § 4.⁷ Ar: והניח ה' = דוד המלך.
2. דוד — המלך. Sifre Deut. § 67 in Edd.⁸ Pesiktha r. 23^b.
2. נתן. Tanḥuma § 9: תרומה שיאמר לנוד הנביא שיאמר. Der Text wird von allen Edd. und Sefer יהודה II 78^b bezeugt.
2. fehlt in Sifre Deut. § 67⁸ und Pesiktha r. 23^b.
2. הנה אנכי — ראה נא אנכי. Midr. Ps. 118 § 8.⁹ Pesiktha r. 23^b.

¹ In den anderen mss. fehlt das Zitat.

² Sukkah 55^c 2 = MT.

³ Synhed. 20^b 57 fehlt das Zitat.

⁴ In Jal. I Sam. § 103, Midr. ha-gadol 537.

⁵ Vgl. Norzi, Ginsburg und Baer.

⁶ In Edd., mss. München und Florenz, Jal. Ex. § 268. Ms. Karlsruhe und Agadoth ha-Talmud = MT.

⁷ Jal. ha-Machiri Ps. 62 § 10 = MT.

⁸ Lekah Tob Deut. 12, 9 = MT.

⁹ In Edd., Jal. ha-Machiri Ps. 89 § 42 und 118 § 6.

2. *ראה* fehlt in Sifre Deut. § 67 und Nahmanides Num. 16, 21.¹

2. *ראה* — *ראה*. Lekah Tob zu Deut. 19, 12. Nahmanides Num. 16, 21 in ed. Lissabon. Bahja ben Ascher, Kommentar 258^a. Jal. Ex. § 268 aus Synhed. auch P drückt *נא* nicht aus.

2. *אנכי* — *אנכי*. (כ) *אשר אנכי* — *אנכי*. Trg: *דאנא*, P: *דאנא*, V: quod ego.

2. *ארום* — *הארום*. Mass. marg. zu II Sam. 19, 9.

2. *וארון ברית* — *וארון*. Midr. Ps. 62 § 4.² Nahmanides Num. 16, 21 in ed. Lissabon.

2. *אלהים* — *אלהים*. Synhed. 20^b.³ Pesiktha r. 23^b. Nahmanides Num. 16, 21 in einem ms.

2. *ה'* — *אלהים*. Midr. Ps. 62 § 4.² Ar: *ה'*.

2. *יושב ה' מלא בספר* (II) *יושב* — *יושב*. Mass. bei G. I 743 N. 669: *יושב ה' מלא בספר*. Also *יושב* in unserem Verse beidemal plene.⁴

2. *בבית היריעה* — *בתוך היריעה*. Nahmanides zu Num. 16, 21 in ed. Lissabon.

2. *במשכנא בני יריעתא*. Trg: *באהל בתוך היריעה*. LXX: *ἐν μὲν τῇς τῆς ἱερῆς* *באהל בתוך היריעה*.

3. *נתן הנביא* — *נתן*. Akedath Jizhak Pf. 25, editio princeps 115^a.

3. *עשה* — *לך עשה*. Ibn Esra Ex. 4, 19. Berechja Punktator in Sefer *החיבור* S. 108, Sefer *מצרף* S. 137 (bis). Einige Kodd. P, Ar.

3. *וה'* — *כי ה'*. Ibn Esra l. c. Berechja Punktator l. c.

4. *עם נתן* — *אל נתן*. Trg Lag.

4. *נתן הנביא* — *נתן*. Midr. Ps. 62 § 4. = P, Ar und 5 Kodd.

5. *אל עברי* fehlt in Sefer *והוהר* I 156 aus Tanhuma § 9.

5. *עברי דוד* — *עברי אל דוד*. Midr. Sam. XXVI § 1. LXX, P, V, Ar und viele Kodd. und die ältesten Edd. Mass. zu I Reg. 11, 32 betont, daß im ganzen Samuelbuch, mit Ausnahme von II Sam. 3, 18, *עברי דוד* steht.⁵

¹ In Edd. und sechs mss. In einem ms. ist *ראה* von späterer Hand hinein-korrigiert.

² Edd., Jal. ha-Machiri Ps. 62 § 10.

³ Nach Jal. Ex. § 268.

⁴ Mass. marg. zu II Sam. 19, 9 gibt an: *יושב ה' מלא בספרא*, führt aber nur sieben Stellen an; es muß zu *ארום* *בבית ארום* ergänzt werden: *ב' בו*. Frensdorff, Massora Magna S. 93, Note 3, meint, es müsse I Sam. 14, 2 ergänzt werden, was aber nach Mass. ms. sich als unrichtig erweist.

⁵ *עברי דוד ה'*. . . וכל שמואל דכוותיה בר מן אחר דוד עברי. Vgl. Baer. Vgl. auch Mass. fin. v. 15. Heidenheim beweist aus dieser Massora, daß 7, 8 *לעברי דוד* zu lesen ist für unser *לדוד*. Dort lesen *לעברי דוד* einige Kodd., Soncin 1486, LXX, P und V. Vielleicht ist das richtige, die Bemerkung *דכוותיה*, die auf eine Stelle kaum paßt, auf 7, 5 und 8 zu beziehen, so daß in beiden Stellen *עברי דוד* zu lesen ist.

5. לרוד — אל דוד. Seder Eliah r. Kap. 18, ed. Friedmann 89^a.
 5. תבנה — תבנה לי. Midr. Ps. 62 § 4.¹ Pesiktha r. 23^b.² Kod. Ken. 130.
 5. הבית — בית. Pesiktha r. 6^b, 23^b.
 6. למן יום — למיום. Midr. Schir Ha-Schirim ed. Grünhut 15^b.
 6. אשר העליתי — העלתי. Nahmanides Num. 16, 21. = Trg, P, V, Ar. LXX אשר העליתי ohne.
 6. מארץ מצרים — ממצרים. Nahmanides Num. 16, 21. P: מן ארעא דמצרים; V: de terra Aegypti, Ar: מן ארץ מצר. Kodd. Ken. 174, 191 prima manu: מארץ מצרים.
 6. עד — ועד. Nahmanides Num. 16, 21. LXX: ἕως, P: עדמא, V: usque, Ar: אלי.
 7. ישראל — בני ישראל. Mass. aus Tschufutkale bei G. III 291 N. 90. LXX: ἐν παντὶ Ἰσραῆλ.
 7. את ישראל — ישראל. Qimḥi zur Stelle. Akedath Jizḥak Pf. 50, editio princeps 261^a. LXX: τὸν λαόν μου Ἰσραῆλ, P, V, Ar und viele Kodd. Ken. und de Rossi.
 8. דוד — לרוד. Massora.³ LXX, P, V, Kodd. Ed. Soncin 1486.
 8. עמי ישראל — עמי על ישראל. Akedath Jizḥak Pf. 50, editio princeps 262^b. Viele Kodd. Ken. und de Rossi. P: עמי אישראל, V: populum meum Israel, Ar: ישראל עמי.
 9. ואברהם — ואברהם. Midr. Sam. XXVI 3. Midr. Agada ed. Buber I S. 110.
 9. את — את כל. Midr. Agada I S. 110.
 9. נדול fehlt bei Qimḥi zu Ps. 2, 8 und Kod. Ken. 176 und in LXX.
 10. לישראל — לישראל. Berachoth 7^b.⁴ Tanḥuma § 9.⁵ Midr. Sam. XXVI 3 (bis).⁶ Sche'eltoth תולדות, ed. Wilna 29^a. Midr. לעולם in Jellineks Beth ha-Midrash III 112. Qimḥi zur Stelle. Gersonides, Schluß von Kap. 21 תועלת 36. Akedath Jizḥak Pf. 50, editio princeps 262^b. Predigten des R. Josua Ibn Schoeib ויקהל. Viele Kodd. und alte Edd.⁷ P, V.

¹ Nach Jal. ha-Machiri Ps. 62 § 10.

² 6^p = MT: תבנה לי.

³ Vgl. oben zu V. 5 v. עבדי אל דוד und Frensdorff, Massora Magna, S. 133, Note 2.

⁴ Alle alte Edd., mss. München und Paris.

⁵ In Sefer Zohar I 156, Edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 8 § 5.

⁶ Edd. und Jal. zur Stelle.

⁷ Vgl. Norzi und Baer.

10. בני עולה דשמואל — יוסיפו. Mass. bei G. I 728 N. 441^c: יוסיפו בני עולה. Ibid. N. 442: יוסיפו בני עולה ולא יוסיפו בני עולה. יוסיפו כתיב¹ לענותי.²

12. יהיה כי — כי. Jerusch. Berachoth 4^b 53,³ Schekalim 47^b 56,⁴ Rosch ha-Schanah 56^b 44. Moëd Katon 83^d 4. LXX: καὶ ἔσται ἐνν.

12. עם אבוהך — את אבוהך. Deut. r. V 3. Zahlreiche Kodd. und die ältesten Edd.

13. בית — הבית. Jal. Ruth § 603 aus Ruth r. zu 2, 13.

16. ונאמן יהיה — ונאמן. Akedath Jizhak Pf. 50, editio princeps 165^c. V: Et fidelis erit, P: ונאמן יהיה. Bar Hebraeus bei Field: ונאמן יהיה.

16. לעולם — עד עולם. Jal. Gen. § 150 aus Midr. zum Segen Jakobs.⁵

16. לפניך fehlt in Midr. Ps. 108 § 2⁶ und in Ar.

16. וכסאך — כסאך. Midr. Ps. 108 § 2.⁶ Ken. 150, 174, 294. P: וכסאך, V: et thronus tuus. LXX: καὶ ὁ θρόνος αὐτοῦ = וכסאך. Kodd. bei Field: וכסאך.

17. וככל — וכל. Lev. r. editio princeps I 4.⁷ Kod. Ken. 174.

18. המלך דוד — דוד. Sabbath 113^b,⁸ Sotah 41^b,⁹ Midr. Ps. 108 § 2.¹⁰

18. וישב שם — וישב. Raschi zur Stelle. Ar: וישב שם.¹¹

18. יהוה אלהים — אדני יהוה. Mass. bei G. I 100 N. 970 zählt zwölf מי אנכי [יהוה] אלהים דשמואל und darunter יהוה יהוה und darunter יהוה יהוה. Diese Massora hat also in unserer Stelle יהוה אלהים gelesen, wie I Chr. 17, 16. Kod. Ken. 99: יהוה אדני.

18. אדני ה' fehlt in Sabbath 113^b.¹³ Midr. Ps. 1 § 1 in den alten Edd.¹⁴ Midr. Ps. 108 § 2.¹⁵ Raschi Joma 25^a v. אלא. Midr. Agada ed.

¹ Folgen noch sieben andere יוסיפו plene.

² Dagegen Mass. ed. I Reg. 20, 10: יוסיפו, ebenso Mass. ms. bei Frensdorff, Massora Magna, S. 86.

³ Edd.; Jefe Mareh II N. 3; Jal. Chr. § 1083; Jal. ha-Machiri Prov. 21, 3. So auch Genizahms. in Ginzbergs Yerushalmi Fragments S. 6.

⁴ Jeruschalmiedd., mss. und Edd. des Babli 5^a.

⁵ Beth ha-Midrash II, Gen. r. ed. Wilna.

⁶ In Edd. und Jal. Ps. § 867.

⁷ Jal. ha-Machiri Ps. 89 § 32 = MT.

⁸ In ed. Soncin und Jal. Ruth § 604.

⁹ Nach Jal. Deut. § 940. Edd. und ms. München = MT.

¹⁰ Jal. ha-Machiri Ps. 10 § 31.

¹¹ Aus dieser Lesart erklärt sich der Zusatz Ars: אל בית ה' ויבא המלך דוד + אל בית ה' wegen notwendiger Erklärung.

¹² מי אנכי יהוה י"ב דסמיכין וסי' . . . מי אנכי [יהוה] אלהים דשמואל. Vgl. Massora ed. zu Ex. 20, 2 und Frensdorff, Massora Magna, S. 333, Note 6.

¹³ Nach Jal. Ruth § 604.

¹⁴ Ed. Buber = MT; Jal. ha-Machiri 1 § 10: מי אנכי וגו' ומי ביתי.

¹⁵ Edd., ed. Buber, Jal. ha-Machiri Ps. 10 § 11 und 108 § 1 (bis), Jal. Ps. § 867.

Buber II 186. Glossaire hebreu-français zur Stelle.¹ Josua Ibn Schoeib נורא תהלות 47^a.

19. עור fehlt in נורא תהלות 47^a, in P und Ar und LXX-Kodd.

19. עור ואת fehlt in Midr. Ps. 1 § 2² und in LXX. ואת fehlt in Kod. Ken. 150.

19. נורא תהלות. ארני — ארני ה'. LXX: *ἀγοιὲ μου*.

19. נורא תהלות. אל — גם אל. LXX, P und Ar drücken גם nicht aus.

19. על בית — אל בית. LXX, Trg, P, V, Ar.

19. ואת — ואת. Sifre Num. § 119.³ Sifre Deut. § 339.⁴ Seder Olam r. Kap. 30.⁵ LXX: *οὗτος*, P, V, Ar.

20. מה — ומה. Raschi zur Stelle.

20. עור דוד — דוד עור. R. Jesaiah, Kommentar zur Stelle. Einige Kodd. und Edd. V: adhuc David.

22. בכל — בכל. Massoretische Note bei G. I 608^a, III 27 N. 641 *dd* aus Kodex *mh*, vgl. *ibid.* N. 641 *hh*. Nach *ibid.* 369 N. 60 ist בכל die Lesart der Madinahae. בכל lesen mehrere Kodd.⁶ LXX: *ἐν παντι*, V: in omnibus.

23. מי — ומי. Seder Eliah r. Kap. 23, ed. Friedmann S. 124.

23. ישראל — ישראל. Synhed. 38^b. Lekah Tob zu Gen. 1, 26. Komm. des R. Jesaiah zur Stelle. Mehrere Kodd. de Rossi, LXX, P, V.

23. הלכו לו — הלכו. Synhed. 38^b.

23. לעשות — לפדות. Midr. Sam. XXIII 3.

23. לשום — ולשום. Midr. Sam. XXIII 3. Massora bei G I 329^a zählt unter den Hapaxlegomenis; dieses Wort kommt aber auch I Sam. 8, 12 vor. An einer dieser Stellen hat die erwähnte Massora nicht ולשום gelesen; vielleicht לשום, vielleicht auch ולשים oder לשום lesen Kodd. Ken. 150, 187. LXX: *τοὺς θεσθαί*. Sym.: *ὡς τὰς ἐκταταῖς*.

23. להם — להם. Trg Lag: להם. Kod. Ken. 182. V: eis. P: לו.

23. פדית — פדית. Mechiltha 16^a,² Ex. r. XLII 2. Koheleth r. zu 7, 1.

23. נוי — נוי. Mechiltha 16^a,⁷ Sifre Num. § 84. Ex. r. XXIV 1 in den alten Edd. Ex. r. XLII 2. Jerusch. Sukkah 54^c 23.⁸ Koheleth r.

¹ Harkavy-Festschrift S. 384.

² In Jal. ha-Machiri Ps. 1 § 10.

³ Nach Jal. Num. § 756.

⁴ In Edd. und Jal. Deut. § 949.

⁵ In ms. Epstein und Jal. Jer. § 260.

⁶ Vgl. auch Norzi: בכל בניית. Vgl. jedoch Baer.

⁷ In Edd. und Jal. II Sam. § 146.

⁸ In Jefe Mareh IV N. 1 und Predigten des Josua Ibn Schoeib ליום ראשון של סוכות.

zu 7, 1. Josef Qimḥi in Sefer Ha-Sikkaron S. 153.¹ Kod. Ken. 300. P: עמא, Ar: אֶלְשַׁעֲם.

27. גלית — גלית. Akedath Jizḥah Pf. 59. Menorath ha-Maor N. 107.

27. את לבו. Massora bei G. III 150^a zählt את לבו nicht unter den הלופי הקריאה zwischen Samuel und Chronik und zitiert aus unserer Stelle:² על כן מצא עבדך להתפלל. Diese Massora hat also in unserer Stelle את לבו nicht gelesen, wie I Chr. 17, 25.

27. לפניך — אליך. Massora bei G. III 150^a (Zitat).² Kod. Ken. 13.

27. את כל התפלה — את התפלה. Akedath Jizḥak Pf. 59. Kodd. Ken. 93, 226.

28. יהוה — אדני יהוה. Massora bei G. III 150^a.³

28. יהוה אלהים — אדני יהוה. Massora bei G. II 472 N. 126 (Zitat). 8 Kodd. Ken. Ken. 229: אדני אלהים.

28. ודברך אינן קשומ: Trg: ודברך אמת — ודברך יהיו אמת.⁴

29. ועתה ה' — ועתה. Massora bei G. III 150^a (Zitat).

29. לברך — וברך. Jal. I Sam. § 107 aus Midr. Sam. XVI 2.

29. ברכת — דברת. Menorath ha-Maor N. 107 aus einem Midrasch.

29. ומברכתך — ומברכתך. Tanḥuma ed. Buber נשא § 15. Menorath ha-Maor N. 107 aus Midrasch.

29. את בית עבדך — בית עבדך. Tanḥuma ed. Buber נשא § 15. Kodd. bei Ginsburg.

Kap. VIII.

1. אחר — אחרי. Qimḥi, Kommentar zu II Sam. 7, 1.

1. בפלשתים — את פלשתים. Jal. zur Stelle aus Midr. Sam. XXVII 3.

1. הפלשתים — פלשתים. Midr. Sam. XXVII 3.⁵ Qimḥi zu II Sam. 7, 1. LXX: τοὺς ἀλλοφύλους.

1. ויקח — ויקח דוד. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 36.⁶ Jal. zur Stelle im Stichwort. Midr. ha-gadol 410 aus unbekannter Quelle.

1. האמה — האמה. Kodex הללי.⁷

¹ In der Erklärung: הורשה כפניהם גוים ואלהיו kann auch גוי kollektivisch gefaßt sein.

² שמואל על כן מצא עבדך להתפלל לפניך את התפלה הזאת.

³ שמואל: ועתה " אתה הוא האלהים, דברי הימים: ועתה " הלופי הקריאה אתה. Demnach besteht die Verschiedenheit im Fehlen von האלהים in Chr.

⁴ Vielleicht bloß Umschreibung aus dogmatischen Gründen. Trg hält es nicht für passend, zu wünschen, Gottes Worte mögen wahr werden. Daher: deine Worte sind wahr.

⁵ In Edd.; ms. bei Buber = MT.

⁶ Jal. II Sam. § 146, Midr. Agada ed. Buber I 66.

⁷ G. I 605^a, III 27 N. 641 dd und zur Stelle.

2. וישכב — השכב. Der Karäer Aron ben Eliah aus Nikomedien, Kether Thora IV 38^a. P: ואשכב, Ar: ואצנע.

2. וימרד אותם — וימרד. Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15 aus Num. r. XIV 1.

2. לעבדים fehlt in Akedath Jizhak Pf. 82, editio princeps II 58°.

3. ויך — ויך דוד. R. Josua Ibn Schoeib, נורא תהלות 139^b. Kod. Ken. 187.

3. הדרעור — הדרעור. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 36.¹ Der Karäer Aron ben Josef, Mibhar Jescharim zur Stelle. R. Josua Ibn Schoeib, נורא תהלות 139^b. Massora bei G. III 150^b. Zahlreiche Kodd. und alte Edd.² LXX, P, V, Ar.³ Vgl. auch die folgende Stelle, wo für הדר noch andere Zeugen geführt werden.

3. הדר עור — הדרעור. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 36 in den alten Edd. Kodd. bei Ginsburg. Mass. marg. zur Stelle. Ἀδραῖζαρ spricht wegen der Betonung für הדר עור.⁴

3. הדר עור — הדרעור. Trg Lag.⁵ Kodd. bei Ginsburg.

3. בן רחב fehlt in Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 36 und in R. Josua Ibn Schoeib, נורא תהלות 139^b.

3. ארם — צובה.⁶ Pirke d' R. Elieser Kap. 36: (seil. ליעקב. אמר לו לבן אם ישראל יורשין את הארץ שלא יבאו בארץ ארם לרעה... וכשמלך דוד רצה לבוא בארץ ארם ולא היה יכול עד ששבר את המצבה⁷... ואחר כך כבש את ארץ ארם שנאמר ויך דוד את הדר עור מלך ארם.

3. כד איל.⁸ P: כד איל. בלכחו — בלכחו.

4. ואחר.⁹ So Edd. und Qimhi. Lag: וואסר (?). Trg: וואסר — וילכר.

4. וקחל, וחרב, P: וקחל. Massora bei G. III 150^b (Zitat). P: וילכר — וילכר.

4. הרכב — כל הרכב. Raschi zur Stelle. Kod. Ken. 178. Ar.

5. להדרעור — להדרעור. Der Karäer Aron ben Josef, Mibhar Jescharim zur Stelle. R. Josua Ibn Schoeib, נורא תהלות 139^b.¹⁰ Zahlreiche Kodd. und alte Edd.¹¹ LXX, P, V, Ar.¹²

¹ In einigen Edd. und ms. Epstein.

² Vgl. auch Norzi, Baer und Ginsburg.

³ Ἀδραῖζαρ, הדרעור, Adarezer entspricht auch הדר עור.

⁴ Manche Kodd.: ἄδραζαρ.

⁵ Polyglottentargum = MT, aber die lat. Übersetzung: Hhdad-Ghezer.

⁶ So auch I Chr. 18, 3.

⁷ Das Bündnisdenkmal, von dem früher die Rede ist: כרות עמי ברית שבועה. שאין ישראל יורשין את ארץ ארם, והציב לו מצבת אבנים וחביו את בנו עמו בברית... .

⁸ במזיליה = בלכחו.

⁹ R. לכר übersetzt Trg durch אחר oder כבש.

¹⁰ In der Ausführung mehrereremal: הדרעור.

¹¹ Andere Kodd. להדר עור, vgl. Ginsburg.

¹² Vgl. zu V. 3 v. הדרעור und Anmerkungen.

5. להרר עור — להרר עור. Trg Lagarde.
6. ויהי — ויהי. Massora bei G. III 150^b (Zitat).
6. לעבדים לדוד — ¹ לדוד לעבדים. Qimḥi, Kommentar zu Ps. 2, 8. Kod. Ken. 187. Ar: עבדים לדוד.
7. על עברי — אל עברי. Trg, LXX, P und einige Kodd. Ken. Ar und Ken. 30 marg.: עם.
7. הררעור — הררעור. Der Karäer Aron ben Josef, Mibḥar Jescharim zur Stelle. LXX,² P, V, Ar.
7. הרר עור — הררעור. Trg Lagarde.
8. ומבארות — ומבארות. Trg Lagarde. Kodd. Ken. 150, 187, 198, 201: ומבארת. Kod. Ken. 174: ומבר ארותי. V: Beroth drückt : nicht aus.
- 8—12. הררעור — הררעור. Der Karäer Aron ben Josef, Mibḥar Jescharim zur Stelle. Kodd. LXX, P, V, Ar.
- 8—12. הרר עור — הררעור. Trg Lagarde.³
12. ומעמן — ומבני עמן. Trg Lagarde.⁴
13. וכנש דוד משרין — חיל — שם.⁵
13. לו שם — שם. Josua Ibn Schoeib, נורא חקיות 139^b. V: Fecit quoque sibi David nomen = ויעש לו דוד שם.
14. וישם דוד — וישם. Midr. Agada ed. Buber II 146.⁶ Der Karäer Aron ben Eliah aus Nikomedien, Kether Thora I 75^b.⁷ P: ואקים דוד, Ar: וצ״ר דאוד.
14. נציבים בארם — בארם נציבים. Midr. Agada II 146.⁶ P und Ar: נציבים בכל ארם.
14. שם נציבים — שם נציבים. 14. בכל ארם שם נציבים fehlt in Trg Lagarde, P und Ar.⁸ בכל ארם שם נציבים fehlt in LXX,⁹ בכל ארם fehlt in V. בכל ארם שם נציבים fehlt in Kod. Ken. 176.
14. ויהי — ויהי. Jal. ha-Machiri Ps. 18 § 61 aus einem unbekannten ספר אנדה. Sechel Tob Gen. 25, 23. V: et facta est uniuersa Idumaea seruiens.¹⁰
14. ארם — כל ארם. Jal. ha-Machiri Ps. l. c. Sechel Tob l. c. Qimḥi zu Ps. 2, 8.

¹ I Chr. 18, 6 לדוד עבדים.

² ויהי, andere Kodd. הררעור. Vgl. oben S. 25, Anm. 3.

³ V. 12 הרר עור auch in Mass. marg. zu V. 3.

⁴ Vgl. Lagardes Einleitung S. XIX, Zeile 7.

⁵ I Sam. 14, 18 ויעש חיל — וכנש.

⁶ והיה ארם ירשה (Num 24, 18), ואותו בימי דוד היה שנאמר וישם דוד נציבים בארם.

⁷ IV 38° = MT.

⁸ P und Ar: כל ארם בכל ארם.

⁹ Al: ἑστῆκεν ἐστῆκεν.

¹⁰ Die anderen Vertenten fassen ארם = Idumäer; sie lesen ויהי oder ויהי.

14. עבדים לדוד נושא מנחה — עבדים לדוד. Tanhuma § 3.¹ Lekah Tob zu Gen. 25, 23 und 27, 29.

14. וישע — וישע.² Massora marg. zur Stelle.³

16. בן צרויה fehlt Synhed. 49^a⁴ und in Raschi zu unserer Stelle.

16. המזכיר — מזכיר. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle. Aq.: *ὁ ἀναμνηστικὸς*.

18. על הכרתי ועל הפלתי — והכרתי והפלתי. Raschi und R. Jesaiah zur Stelle. Kod. de Rossi 679 prima manu. Trg: קשתי ועל קלעיא.⁵ P: על הכרתי ועל הפלתי.⁶ LXX = MT.⁷

Kap. IX.

1. הכי יש פה — הכי יש. Trg: האית כא.

3. האית. Trg: היש — האפס. P: אית.⁸

4. המלך דוד — המלך. Sabbat 56^a in ms. München.

4. איפא — איפא. Sabbat 56^a in Edd.⁹

4. איפא. Trg Lagarde: לאן (?).¹⁰ Wahrscheinlich Verschreibung aus ואיפא = ואן.¹⁰

4. אל המלך. Sabbat 56^a in ms. München. אל המלך fehlt in Kod. Ken. 93.

4. בלא דבר — בלו דבר. Sabbat 56^a.¹¹ Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle. Kodd. Ken. 99, 150, 253. Trg Lag: בלא דבר. LXX: *Ἀδαβάρ* entspricht besser לא דבר.

5. המלך דוד. Sabbat 56^a in Edd.¹² דוד fehlt in P.¹³

5. מעם מכיר — מבית מכיר. Sabbat 56^a in ms. München.

¹ In Edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 1.

² So auch I Chr. 18, 3.

³ (Job 5, 15) וישע ג' הסרים בקריאה וסיכניהן (I Sam. 23, 5), וישע ה' את דוד דשמואל (Job 5, 15). Vielleicht aber gehört diese Angabe zu V. 6, wo וישע wirklich defektiv ist.

⁴ In Edd. und En Jakob editio princeps.

⁵ In Edd., Lag und Qimhi und Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle. Raschi zur Stelle.

⁶ Super Cerethi et Pelethi entspricht auch על הכרתי ועל הפלתי.

⁷ Kod. 243 marg.: *ἐπὶ τῶν Χερσθαίων καὶ τῶν Πεληθαίων*.

⁸ Edd., Lag und Qimhi zur Stelle: ותמהתי למה תרגמו יונתן האית.

⁹ Ms. München und Jal. II Sam. § 151 = MT.

¹⁰ אן. Jdc. 9, 38 (Lag, auch Jdc. 8, 18) היכא = איפא.

¹¹ Ms. Oxford, Edd., ed. Soncin, Agadoth ha Talmud. Raschi zur Stelle und Akedath Jizhak Pf. 62, editio princeps I 326^d. Nach Raschi deutet die Agada דבר דבר = ohne Gelehrsamkeit. בלא דבר auch Jal. II Sam. § 151.

¹² Mss. München und Oxford = MT.

¹³ Ar und Kod. Ken. 86 בלו דוד.

5. מלוא דבר – מלוא דבר. Sabbat 56^a.¹ Trg Lag: מלוא ד'. Einige Kodd. Ken. LXX. Vgl. zu V: 4 v. בלו דבר.

7. חסר דחסר – והשבת. Massoretische Note² aus Kodd.: חסר דחסר. Viele Edd. Konkord. v. והשבת.

8. אל הכלב. LXX, Trg, V.

10. ששה עשר – המשה עשר. Jerusch. Jebamoth 4^a 10. Kod. Ken. 650.

11. יצנה – יצנה. Trg: די פקיד. = LXX, P, V, Ar.

12. ולמפי בשת – ולמפיכשת. Massora aus Tschufutkale bei G. III 275 N. 31.

12. מיכה – מיכא. Trg Lagarde. Die Namensform מיכא nur noch I Chr. 9, 15; sonst מיכה, mit Ausnahme von Nehemia, wo מיכא in unseren Texten dreimal vorkommt.³

12. למפיכשת – למפי בשת. Massora aus Tschufutkale.⁴

Kap. X.

1. וימת נחש – וימת מלך בני עמין. Massora bei G. II 230 N. 475 (Zitat).⁵

1. וימלך בנו – וימלך הנן בנו. Massora bei G. II 230 N. 475 gibt an, daß die Verbindung בנו וימלך nur zweimal vorkommt,⁶ und zwar in der (zweimal vorkommenden) Stelle ויהי אחרי כן וימת נחש וימלך בנו ויהי אחרי כן וימת נחש וימלך בנו ויהי אחרי כן וימת נחש וימלך בנו (N. N.) וימלך 39mal vorkommt, so kann diese Massora nur so verstanden werden, daß וימלך mit unmittelbar folgendem בנו nur zweimal vorkommt, in unserer Stelle und I Chr. 19, 1. הנן fehlt in Ar.

2. על אביו – אל אביו. Trg Lag: על (Edd.: לית).⁷ P, V.

4. את חצי – חצי. Agadath Bereschith XXVI 1. Jal. Ps. § 730 aus Tanhuma לך לך § 7. In LXX-Kod. 98 bei Field: ἡμισυ ohne τδ.

4. ראשם ואת חצי וקנם – את חצי וקנם. Tanh. editio princeps לך לך § 7.

4. מדויהם – את מדויהם. Tanhuma l. c.

¹ In Edd. ms. München, Jal. II Sam. § 151 und Akedath Jizhak Pf. 62, editio princeps I 326^d. Nach Raschi wird מלא = מלא = voll mit Gelehrsamkeit gedeutet. — 2 mss., Agadoth ha-Talmud, ed. Soncin = MT. Gewiß Korrektur.

² G. I 602*, III 27 N. 641 dd.

³ Vgl. über die Schreibung מיכא in Nehemia Frensdorff, Massora Magna, S. 301, Note 2.

⁴ Bei G. III 275 N. 31.

⁵ Vgl. den Wortlaut in der folgenden Stelle, aus dem nicht sicher zu entnehmen ist, ob auch unsere Stelle gemeint ist.

⁶ וימלך בנו ב' וסימן ויהי אחרי כן . . .

⁷ So auch Polyglottentargum, aber die lateinische Übersetzung: super.

6. צובה — צובא. Trg. Lagarde. Kodd.¹

7. הצבא — צבא. Massora² zählt unter den הלופי הקריאה zwischen Samuel und Chronik: כל הצבא — כל דברי הימים — כל הצבא. Trg und P: exercitum bellatorum : צבא הנבחרים : LXX-Kodd. bei Field: *ἐπὶ δυνάμει τῶν στρατῶν*.

8. צובה — צובא. Trg Lagarde. Kodd.¹

9. המלחמה — פני המלחמה. Trg, P, V, Ar, Kodd. Ken. 96, 168, 174, 176, 224, 242, de Rossi 380.

9. ויבחר — ויקח. Der Karäer Aron ben Eliah, Kether Thora II 37^b.

9. בני ישראל — בישראל. Qimḥi, Wb. ms. Jena r. בחר. LXX L: *υἱὸν Ἰσραήλ*. Ar: בני ישראל.

11. ממנו — ממני. Massoretische Note bei G. I. 602^a aus Kodd.

11. והייתה — והיית. Ibn Ḡanah, Wb. 218.⁴ En Salomo Astruc, Midr'sche Ha-Thora S. 65. Kodd. (והייתה).⁵

12. בעיניו — בעיני. Massoretische Note bei G. II 58^b: כתוב בעיניו קרי בעיניו.

13. וכל העם — והעם. Gen. r. XCIII 6.⁶ Tanḥuma ed. Buber וינש § 8.

13. אתו — עמו. Gen. r. XCIII 6.⁷ Tanḥuma ms. וינש § 8.⁸ Kodd. Ken. 93, 227. LXX: *καὶ ὁ λαὸς αὐτοῦ μετ' αὐτοῦ*.⁹ Wenn *μετ' αὐτοῦ*, das in Al. fehlt, echt und nicht bloß eine zweite Übersetzung von *עמו* ist. so ist *ועמו* wahrscheinlicher, als *עמו*.

13. במחנה ארם — בארם. Jal. ha-Machiri Ps. 37 § 19 aus Tanḥuma § 7. לך לך.

14. ויערו אף הנוז. P: ויערו אף אינון. Trg Lag: וינסו גם הם — וינסו. V: *fugerant et ipsi*, Ar: הם אינא.

14. לפני — מפני. Massora bei G. III 151^a (Zitat).

14. מעם — מעם. Massora bei G. III 151^a (Zitat).

16. הדרדעור — הדר עור. Trg Lagarde. Kodd. und alte Edd.: הדרדעור.¹⁰

¹ Vgl. G. III 27 N. 641 *ee*, G. und Baer zur Stelle.

² Bei G. III 150^b.

³ Bei Baer: כל הצבא, כל צבא = MT. Für צבא bei G. dann wohl צבא.

⁴ Sefer Haschoraschim 148 fehlt das Zitat.

⁵ Bei G. I 602^a, III 27 N. 641 *dd*.

⁶ In Jal. Jos. § 21 und Sechel Tob I 298. — Edd. und Lekah Tob zu Gen. 44, 18 = MT.

⁷ Editio princeps; Lekah Tob Gen. 44, 18; Midr. Agada ed. Buber I 102; Jal. Gen. § 150, Jos. § 21; Sechel Tob I 298. — Jal. Gen. § 83: עמו: Korrektur oder Verschreibung.

⁸ Siehe Bubers Einleitung 66^a.

⁹ והעם עמו: fehlt in Kodd. Ken. 70, 128.

¹⁰ Vgl. auch Norzi: כולם שבפרשה בשני דלתי' בספרים כתבי יד.

16. וְשׁוּבָךְ שֶׁר צָבָא הִדְרֵעוּר. So auch I Chr. 19, 16 (וְשׁוּבָךְ). Sobak war also der Feldherr der Syrer, die auch in diesem Stadium des Kampfes die Hauptbeteiligten waren, während die Ammoniter, gegen die ursprünglich der Kampf gerichtet war, nach der ersten Niederlage in den Hintergrund traten, oder überhaupt an der Schlacht nicht mehr teilnahmen. In der ersten Schlacht, an der auch die Ammoniter teilgenommen haben, scheint Sobak noch nicht die Führerrolle gehabt zu haben; jedenfalls wird seiner nicht Erwähnung getan. Es ist also bei diesem Sachverhalt klar, daß der in unserem Kapitel und I Chr. 19 geschilderte Krieg logischerweise entweder, mit Rücksicht auf die Urheber des casus belli, als Krieg der Ammoniter bezeichnet werden kann — dann kommt Sobak nicht in Betracht, oder, wenn der Feldherr hervorgehoben werden soll, als Krieg der Syrer mit Sobak als Anführer. Es ist daher höchst merkwürdig, daß in der Mischnah Sotah VIII 1 unseres Krieges mit den Worten Erwähnung geschieht: „Die Kinder Ammon vertrauten auf die Kriegstüchtigkeit¹ Sobaks, und was war das Ende? er fiel durch das Schwert und sie fielen mit ihm; ebenso wie die Philister auf die Riesenstärke¹ Goliaths ihre Hoffnung gesetzt haben und dann bitter enttäuscht wurden“.²

Für diese auffallende Angabe der Mischnah gibt es nur eine Erklärung: die nämlich, daß Sobak der Feldherr der Ammoniter gewesen, der in beiden Schlachten, zuerst die Ammoniter und dann die Syrer geführt hat. Da die Ammoniter die Veranstalter und ihr Feldherr der Leiter des ganzen Krieges waren, ist es einigermaßen begreiflich, daß die Mischnah nur die בני עמון und nicht ארם, oder auch dieses, erwähnt. Demnach hätte die Mischnah in unserer Stelle und I Chr. 19, 16 nicht וְשׁוּבָךְ (וְשׁוּבָךְ) וְשֶׁר צָבָא הִדְרֵעוּר gelesen, sondern וְשֶׁר צָבָא (מֶלֶךְ) בְּנֵי עַמּוֹן. In der Tat zitiert Jalkut zur Stelle aus Sotah 42^b:³ וְשׁוּבָךְ שֶׁר צָבָא מֶלֶךְ בְּנֵי עַמּוֹן.

17. וַיַּעֲרְבוּ מִלְחָמָה — וַיַּעֲרְבוּ אִרְמִי. Massora bei G. III 151^a (Zitat).⁴

18. שׁוּבָךְ שֶׁר הִצָּבָא — שׁוּבָךְ שֶׁר צָבָא. So muß nach der im vorhergehenden, V. 16, erörterten Mischnah gelesen werden, da צָבָא sich

¹ Wörtlich: kamen mit dem Sieg.

² פִּלִּשְׁתִּים בָּאוּ בְּנִיצְחוֹנָם שֶׁל גִּלְיָת מָה הָיָה סוּפוֹ? לְסוֹף נָפַל בַּחֲרֵב וּנְפְלוּ עִמּוֹ. בְּנֵי עַמּוֹן בָּאוּ בְּנִיצְחוֹנָם שֶׁל שׁוּבָךְ מָה הָיָה סוּפוֹ? לְסוֹף נָפַל בַּחֲרֵב וּנְפְלוּ עִמּוֹ. אֲבָל אִתָּם אִי אִתָּם כֵּן כִּי ה' אֱלֹהֵיכֶם עִמָּכֶם לְהַלָּחֵם לָכֵן וְגו'.

³ In Edd. fehlt das Zitat. Vielleicht auch gehört בְּנֵי עַמּוֹן מֶלֶךְ שֶׁר צָבָא noch nicht zum Zitat, sondern es ist Stichwort, zu dem das Zitat angeführt wird. Dies ist im gewissen Sinne von sicherer Beweiskraft.

⁴ Bei Baer zur Stelle = MT.

⁵ So I Chr. 19, 18.

auf „Aram“ bezieht, während nach der Mischnah שובך der ammonitische Feldherr war. P: רבחיל, V: principem militiae.

18. לפני — מפני. Trg Lagarde: לקדמות. Kod. Ken. 172.

19. הרדעור — הרדעור. Trg Lagarde. Kodd.: הרדעור.

19. את בני ישראל — את ישראל. Ibn Ganah, Wb. S. 48.¹

Kap. XI.

2. ערב — הערב. Synhed. 107^{a.2} Jal. zur Stelle im Stichwort.

LXX: *πρὸς ἐσπέραν*³ = לערב.

2. עַל בֵּן הַמֶּלֶךְ קָמַץ בַּסִּמּוֹן. Qimhi:⁴ נָגַן — נָגַן.

2. (ה)נִגַּן הַמֶּלֶךְ — נָגַן בֵּית הַמֶּלֶךְ. Synhed. 107^{a.5} בית המלך fehlt in Kod. Ken. 70.

2. עַל הַנֶּגֶד — מַעַל הַנֶּגֶד. Trg:⁶ אַרְא. Ar: פּוֹק, V: ex adverso super drückt מעל und על aus.

3. וַיִּשְׁלַח הַמֶּלֶךְ — וַיִּשְׁלַח דּוֹד. Synhed. 107^{a.7} V: misit ergo rex.

3. לְדָרוֹשׁ — וּדְרֹשׁ. Synhed. 107^{a.8}

3. בְּאִיתָתָא — בְּאִשָּׁה. Trg Lagarde:

3. בְּתִשְׁבַּע — בְּתִשְׁבַּע. Nach Raschi Synhed. 22^a v. קִינָה hat I Reg. 1, 15 dreizehn Worte, und da Raschi den genannten V. = MT anführt, so ergibt sich die Zahl dreizehn nur dann, wenn בתשבע geschrieben wird. Al: *Βηθβεε*⁹ spricht für בתשבע. Lat. Targum-übersetzung Bathsebagh = בתשבע.¹⁰

4. מְלָאכִים — מְלָאכִים. Synhed. 107^{a.11}

4. וַיָּבֹא אֵלָיו — וַיָּבֹא אֵלָיו. Akedath Jizhak Pf. 63, editio princeps 339^b. LXX: *καὶ ἐισήλθεν πρὸς αὐτὴν*.

6. אֲרִיָּה הַחַי — אֲרִיָּה הַחַי. Trg:¹² אֲרִיָּה הַחַי. Kodd. de Rossi 679, 20 prima manu. LXX: *Ὀὐρεῖαν τον Χετταῖον*, P: לְאִירִיָּה הַחַי, V: Uriam Hethaeum, Ar: אֲרִיָּה אֶלְזֶאֶתֶאֱנִי.

¹ So auch Sefer Haschoraschim S. 31.

² Nach Jal. zur Stelle.

³ Alia exempl.: *ἐν τῷ καιρῷ τῆς δειλῆς* = MT.

⁴ Michlol 106 und Et Sofer; vgl. auch Baer.

⁵ In Raschi zur Stelle im Talmud und Jal. zu unserer Stelle (הגג).

⁶ In Edd., Lag und lateinische Übersetzung.

⁷ In mss. ed. Soncin und En Jakob.

⁸ Mss. München und Karlsruhe, ed. Soncin, Agadoth ha-Talmud, En Jakob. — In Jal. ha-Machiri Ps. 17 § 1 fehlt וידרש, = Kod. Ken. 614.

⁹ Vat.: *Βηθβεε*.

¹⁰ Baer bemerkt: „In repudii libellis (גט) et alliis actis iudicialibus usus est nomen una voce scribendi.“ Das ist nicht sicher. Vgl. נחל שבע II. Rezension, Amsterdam 1681, 35⁴.

¹¹ Nach Jal. zur Stelle. In Jal. ha-Machiri Ps. 17 § 1 fehlt מלאכים.

¹² In Edd. und der lateinischen Übersetzung: Hhittaeum. Lag = MT.

7. וישאל ליה דור – וישאל לו דור. Trg: וישאל ליה דור.¹

7. לשלום העם – ולשלום העם. Massora bei G. I 330^a zählt unter den Hapaxlegomena: ולשלום,² folglich hat diese Massora in unserer Stelle nur einmal לשלום gehabt. Sie las gewiß העם לשלום.³ — Massora verlangt ולשלום.⁴

8. שופטים. Predigten des R. Josua Ibn Schoeib. Kod. Ken. 224. V: vade.⁵

10. ומדוע – מדוע. R. Berechja Punktator, Sefer מצרף S. 130. 13 Kodd. und einer prima manu. Lateinische Targumübersetzung: et ut quid hoc.

10. לביתך – אל ביתך. R. Berechja Punktator, Sefer מצרף S. 130.

11. ישראל – ישראל. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle.

11. ויהודה וישראל – וישראל ויהודה. Tossafoth Erubin 63^b v. כל. Ar: ויהודה וישראל.

11. וכל עבדי – ועבדי. Lekah Tob Ex. 37, 1. Kod. Ken. 650.

11. וחי נפשך – וחי נפשך. R. Berechja Punktator, Sefer מצרף S. 130. LXX:⁶ καὶ μὲν τῇ εὐχῇ σου ψυχῇ σου. Trg: וחי נפשך,⁷ P: וחיה נפשך, V: et per salutem animae tuae, Ar: וחיה נפשך.

16. כשמור – בשמור. Trg: כד צר.⁸ 7 Kodd. Ken. und de Rossi, ed. Soncín.

20. אל החומה – אל העיר.⁹ Ibn Ganah, Wb. 406.¹⁰ V: ad murum, Ar: אל חומת העיר.¹¹

20. דירמון עליכון. Trg: ירמוןכם. Ar: ירמוןכם.

21. אשה אחת – אשה. Massora bei G. II 444 N. 100 (Zitat).

24. בעבריך – אל עבריך.¹³

¹ In Edd. und lateinische Übersetzung: et rogavit eum David. Lag = MT.

² Kommt nur in unserer Stelle zweimal vor.

³ לש' לש' ולש' ist nicht gut denkbar; לש' ולשלום ist regelmäßig.

⁴ Es wird ולשלום im Verzeichnis der Wörter angeführt, die zweimal in einem Verse vorkommen, siehe Ochlah we-Ochlah, ed. Frensdorff N. 58, S. 61, Mass. fin. v. כ N. 13. Mass. marg. zu unserer Stelle zählt mit unserer Stelle drei ולשלום. Vgl. über diese Angabe Frensdorff, Massora Magna, S. 197, Note 1.

⁵ VV. 9, 10 ירד, ירדת: descendit, descendisti.

⁶ Comp. und andere Kodd. bei Field.

⁷ Edd., Lag, lateinische Übersetzung: et per vitam animae tuae.

⁸ Edd., Lag, Walton und Qimhi zur Stelle.

⁹ למה למה כדוע; vielleicht ist V. 21 gemeint und כדוע für למה.

¹⁰ Sefer Haschoraschim 285.

¹¹ Eines dieser Worte ist gewiß erklärender Zusatz; auch מעל החומה in unserem Vers אלמדינה Zusatz; פקס אלמדינה vielleicht ist auch in unserer Stelle אלמדינה Zusatz.

¹² Edd., Lag und lateinische Übersetzung: super vos.

¹³ Edd. und Lagarde.

24. על עבדיך — אל עבדיך. Lateinische Targumübersetzung: super servos tuos. Konkord. v. המורים.¹ LXX-Kodd. bei Field: ἐπὶ τοῖς δούλοις σου.

24. הדבר — את הדבר. Trg:² ohne 7 Kodd.

25. על העיר — אל העיר. Trg:³ על קרנא. Kod. Ken. 1. P: על מדינה.

Kap. XII.

3. לבת — כבת. Megillah 13^a. ותהי לו לבת, אל תקרי לבת אלא לבית: 13^a. Baba Bathra 15^a.⁵ Midrasch Megillah ed. Gaster.⁶ Raschi Baba Bathra 15^a. Predigten des R. Josua Ibn Schoeib ב' חצא. 7 Kodd. und zwei prima manu.

4. נורא תהלות, R. Josua Ibn Schoeib, ולעשות — לעשות. 120^a.

4. אליו — לו. Sukkah 52^b.⁷ Gen. r. editio princeps XXII 11. R. Josua Ibn Schoeib, נורא תהלות, 120^a. Kod. Ken. 168. LXX: πρὸς αὐτόν.

6. ואשר — ועל אשר. Akedath Jizhak Pf. 23, Pf. 46 (bis).

8. אה — ואה. Synhed. 21^a.

9. בעיני — בעיני. Massora bei G. II 386 N. 308.⁸ Ibid. 367 N. 315 in einem Verzeichnis der defektiven עיני fehlt unsere Stelle. Der Verfasser dieses Verzeichnisses hat entweder בעיני oder בעיניו plene gelesen. בעיני bieten mehrere Kodd. Andere Kodd. haben בעיני als Q're,⁹ wieder andere: קרי בעיני. V: in conspectu meo = בעיני.

9. בעיני ה' — בעיני ה'. Trg Lagarde: קרם ה', P: קרם מריא.¹⁰ Ken. 224, de Rossi 440 prima manu.

9. להיות לך — לך. Jehuda Hadassi, Eschkol Ha-Kofer 20^a (bis).

11. מתוך ביתך — מביתך. Jal. Ps. § 624 aus Berachoth 7^b. Berechja Punktator, Sefer החיבור S. 28.

¹ V. עבדיך = MT.

² Lagarde. Edd. = MT.

³ Edd., Lag und lateinische Übersetzung: super urbem.

⁴ So ms. Halberstamm, Jal. ms. zur Stelle und Jal. Esther § 1053. Ms. München: ותהי לו לבת, לבת מלך דעתך? In Edd. ist das Zitat nach MT korrigiert, aber in der Ausführung: לבת. Drei mss., En Jakob und Agadoth ha-Talmud = MT.

⁵ In ms. Rom und Agadoth ha-Talmud, sonst fehlt das Zitat.

⁶ Semitic Studies S. 175.

⁷ In Jalkut zur Stelle.

⁸ בעיני כ"ה וסימנחן... מדוע בית...?

⁹ Als Kethib בעיני oder בעיניו. Letzteres entspricht der Massora; vgl. Norzi, und Baer. — Ginsburg zitiert als Q're בעיני (?).

¹⁰ Dem entspricht Ar: אבאם אלר'ב; vielleicht auch לפני ה', wie ähnlich Theod.: ἑνώπιον αὐτοῦ = לפני.

18. הנה בהיות. הנה fehlt in Trg,¹ P, Ar. LXX-Kodd. bei Field lesen für הנה בהיות כי בעוד (*ὅτι ἔτι*).

20. מהארץ — מן הארץ. Trg Edd.: מן ארעא. Qimḥi zur Stelle.²

20. מהארץ fehlt im Kommentar des R. Hai Gaon zu Tohoroth S. 10.

21. עשית — עשיתה. Akedath Jizhak Pf. 27.

21. בעוד — בעבור. Trg: ער,³ P: בד, Ar: חיה. LXX-Kodd. bei Field: ἔτι.

24. וינחם דוד. וינחם דוד fehlt in Sche'eltoth ירחי, ed Wilna 56^b.

24. אל בת — את בת. Jal. zur Stelle im Stichwort.

24. אשתי fehlt in des Karäers Eliah Baschjazzi Adereth Eliahu 171^a.

24. אשתי. Qimḥi zur Stelle: ומצאתי ספר אחר כת'ב אשו קרי אשתי וחפשתי. במספרים מדויקים ולא מצאתי כן.

24. ויקרא Q're. יתקרא. Das Q're kennt nicht Aboth d'Rabbi Nathan I. Rez. Kap. 14.

25. נתן — ביד נתן. Menahoth 53^a.⁴ P: נתן = את נתן oder auch נתן (objektivisch), Ar: וישלח אליו נתן, wo vielleicht erklärender Zusatz ist.

25. שמו — את שמו. Sifre Deut. § 352.⁵ Menahoth 53^a.⁶ Midr. Ps. 84 § 1.⁷ חופה אליו.⁸ Jehuda Hadassi in Eshkol Ha-Kofer 141^c.

25. שמו — שם שלמה — שמו. פירקא דרבינו הקדוש. ed. Schönblum 17^b.

25. ידיר יה — ידיר יה. Massora aus Jemen bei G. III 74^a: ידיר יה ist die Lesart der Madinḥae.⁹ Soferim V 10¹⁰ verlangt die anonyme Ansicht der Mehrheit: ידיר יה, R. Jose: ידירה. Pesahim 117^a fordert der Palästinenser R. Johanan ידירה, während der Babylonier Rab: ידיר יה נחלק לשנים.¹¹ Sym.: Ἀγαπᾶν τοῦ κυρίου,

¹ Edd. und lateinische Übersetzung. Lag = MT.

² Stichwort: מהארץ, ist aber für Qimḥi nicht maßgebend. Vgl. Prolegomena S. 15.

³ Edd., Lag, Walton und Qimḥi zur Stelle.

⁴ In Jal. ha-Machiri Ps. 16 § 4.

⁵ Lekah Tob zu Deut. 33, 12 und Jal. Deut. § 955. — Edd und Jal. ha-Machiri Jes. S. 38 = MT.

⁶ Edd., ms. München und Jal. zu unserer Stelle. — Ms. Kairo, En Jakob, Jal. Ex. § 166 und Jal. ha-Machiri Ps. 16 § 4 = MT. So auch Synhed. 69^a in anderem Zusammenhang.

⁷ Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 10; ibid. 84 § 1; ibid. 108 Ende; Jal. ha-Machiri Prov. 27, 8.

⁸ In Ch. M. Horowitz' חופה S. 48.

⁹ Vgl. G. I 593 N. 624; ibid. II 58^b; Baer zur Stelle und S. 119; Norzi und G. zur Stelle.

¹⁰ Jerusch. Megillah 72^a 1 f. fehlt ידירה.

¹¹ Vgl. Norzi zur Stelle. Vgl. Terumath ha-Deschen N. 188 und Naḥlath Schibah v. ידירה und v. ברלעומר.

V: Amabilis Domino. Auch Theod.: *ἡδύδεια* spricht wegen der Betonung für ידיר יה.

25. בעבור כי ה' אהבו — בעבור ה'. Synhed. 69^{b,2} V: eo quod diligeret eum Dominus, Ar: בעבור כי אהבו ה' = לֹא־אֶלֶרֶץ קר אהבֶהָ. P: כי ה' אָהָבו (אָהָבו) = מטל דמריא ויירה.

25. בעבור ה' ויה אהבו — בעבור ה'. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 14. Vielleicht bloß Vermengung mit V. 24.

27. עיר המלוכה — עיר המים. Trg:⁴ קרית מלכותא. Kodd. Ken. 597, 154 prima manu. P: למדינתא דמלכותא, V: urbem regiam, Ar: מדינתִי אֶלְמֶלֶךְ.

30. עטרת — את עטרת. Jal. zur Stelle aus Midr. Sam. XXVII 4.

30. מלכם — מלכם. Abodah Zarah 44^a wird עטרת מלכם als die Krone des Götzens der Ammoniter aufgefaßt.⁵ Also: מלכם. Raschi zur Stelle.⁶ Sohar I 110^{b,7} Kod. Ken. 30: מְלָכִים. Kod. R. 2 bei Baer: מְלָכִים. Massora parva bemerkt: ב'י מטען, d. h. vielleicht, daß sie das Wort hier und I Chr. 20, 2 als מְלָכִים fassen.⁸ LXX: *Μελχὸλ τοῦ βασιλέως αὐτῶν*, Doppelübersetzung = מְלָכִים und מְלָכֶם.¹⁰

30. משקלה — ומשקלה. Jal. ha-Machiri Ps. 18 § 61 aus einem unbekannten Anרה. V: pondo = משקל oder auch משקלה.

30. ובה אבן — ואבן. Trg:¹¹ ובה אבן. P: ואית הוי בה, V: habens Gemmas, Ar: וזאן פיה גואהר. Vielleicht bloß Exegese.

31. ויָשָׁר — וישם. Der Karäer Aron ben Josef in Mibhar Jescharim zur Stelle. LXX-Kodd.: *καὶ διέπρσιπεν*,¹² Trg: ומסר,¹³ V: serravit.

¹ = אָהָבו oder אָהָבו, vgl. V und P.

² In allen älteren Edd. seit ed. Ven. 1521. Mss., ed. Soncin und En Jakob = MT.

³ Ar vielleicht auch = בעבור ה' כי אָהָבו, V vielleicht auch אָהָבו כי ה' אָהָבו.

⁴ Edd., Lag und lateinische Übersetzung: urbem regiam.

⁵ In bezug auf unsere Stelle wird gefragt: 'Wie durfte David die Krone des מלכם sich aufs Haupt setzen, sie gehörte doch zu den Dingen, von welchen man keinen Nutzen haben darf? ומי ויקח דוד את עטרת מלכם... ומי ויקח דוד את עטרת מלכם, בבני עמון קאי ועב"ם שלהם מלכם שמה. שרי? והא איסורי הנאה נינהו? ורבותינו זכרונם לברכה פירשו: והאי עטרת מלכם בעב"ם קאמר עטרת מלכם כמו מלכום שקוק בני עמון ועטרת אותו שקוק היתה עטרת מלכם תועבת בני עמון מלכם שמו.'

⁶ מן עמון איתער דוד מלכא כהאי עטרת... והאי הוה מן מלכום דרגא דבני עמון דכתיב ויקח את עטרת מלכם, מלכם דרגא דבני עמון הוא.

⁸ So Baer. Nach Norzi besteht der Irrtum darin, daß man מְלָכֶה erwartet. Das scheint das richtige. מְלָכֶה lesen de Rossi 99 prima manu und alte Edd.

⁹ Al. om. *Μελχὸλ*.

¹⁰ Vgl. über unsere Stelle Geiger, Urschrift S. 306.

¹¹ Edd., Lag und lateinische Übersetzung: et in illo lapis.

¹² Edd.: *καὶ ἔσπρην* = MT.

¹³ Edd., Lag, Raschi zur Stelle, Qimḥi zur Stelle und Wb. r. שם, lateinische Übersetzung: serravit illos.

31. אותם + וישם. Trg: ומסר יתרון,¹ P: אינן.

31. ובמנורת — ובמנורת. Massoretische Note bei G. I 600^a, III 27 N. 641 *dd*.

Kap. XIII.

3. שמעא — שמעה. Trg Edd.² Vgl. I Chr. 2, 13: שמעא.

3. שמעה — שמעה. Aboth d' Rabbi Nathan I. Rez. Kap. 9, ed. Schechter S. 42. Jal. zur Stelle im Stichwort. Synhed. 21^a in ms. Karlsruhe שמעי.

3. יהיה יונרב — וינרב. Synhed. 21^a in Edd.³ Ar: יהיה יונרב.

3. יהיה יונרב fehlt Synhed. 21^a in ms. München und in V.

4. ויאמר לו. Synhed. 21^a.⁴ Kod. Ken. 187.

4. מדוע — מדוע אהה. Parhon, Wb. r. רלל, Kod. Ken. 187.

4. ככה fehlt in Jal. ha-Machiri Ps. 41 § 1 aus Nedarim 40^a. ככה fehlt auch in Ar, der aber einen ganz anderen Text hat oder deutet.⁵

4. הלא אהה הניר — הלא הניר. Synhed. 21^a in ms. München.

4. הניר. Massorah bei G. I 218^c wird הניר, das in unserer Stelle und Esther 2, 10 vorkommt, unter den Hapaxlegomena gezählt. An einer dieser Stellen hat diese Massora nicht הניר gelesen. In unserer Stelle würde הנירה passen.

4. אמנן fehlt Synhed. 21^a in ms. München und in Ar.

4. אחי אבשלום — אבשלום אחי. Synhed. 21^a in ms. München. V: fratris mei Absalom.

5. יונרב — יהונרב. Synhed. 21^a.⁶ Massoretische Note in Kod. R. 2 bei Baer.⁷

5. מטהך — משכבך. Jal. zur Stelle aus Synhed. 21^a. P: ערסך. V: lectum tuum, Ar: כרירך.

5. ועשהה. Synhed. 21^a in ms. Florenz.

5. לפני — לעני. Synhed. 21^a in ms. Florenz. Kod. Ken. 249.

5. הבריה — את הבריה. Synhed. 21^a in ms. Florenz. LXX: βρωμα, alia exempl.: δειπνον.

5. הבריה — הבריה. Glossaire hebreu-français zur Stelle. Kod. Ken. 112.

¹ Vgl. Anm. 13 auf S. 36.

² Lag und lateinische Übersetzung: Simghah = MT.

³ In zwei mss. Jal. ms., Agadoth ha-Talmud = MT.

⁴ In Edd. — Zwei mss. = MT.

⁵ מדוע אראה אותך בא בבקר בכל יום אל שער אחותך = מא לי אראך תבקר כל יום אלי באב אחתך.

⁶ Ms. München und Jal. zur Stelle.

⁷ Baers Bemerkung: fortasse apud orientales wird durch das Vorkommen dieser Lesart im Babli bestätigt.

5. למען אשר אברה מידה — למען אשר אראה ואכלתי מידה. Synhed. 21^a in ms. Karlsruhe. אראה fehlt in V und Ar, daher wohl: למען אשר ¹ אוכל מידה und Ar auch אברה ² אברה.

9. המשרת — את המשרת. Synhed. 21^a in ms. München.

9. וחציקה — וחצק. Jal. zur Stelle aus Synhed. 21^a.

11. ולא אבה למיכל. Trg Lag: וימאן לאכול — לאכול.

13. דבר עלי — דבר נא. Tossafoth Kidduschin 22^a v. שלא.

13. על המלך — אל המלך. Synhed. 21^a.³

15. מהאבה — מאהבה. Synhed. 21^a in 2 mss.⁴

16. על — אל. LXX,⁵ Trg,⁶ mehrere Kodd. Ken und de Rossi, alte Edd.⁷

16. מאהרת — מאהרת. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle. Kod. Ken. 96.

16. מאהרת — מאהרת. Trg Lag: מבחר.⁸ Kod. Ken. 201: מאהרת. P: מן בעד. Ar: מכיל.

16. לי — עמי. Ibn Saruk, Mahbereth 24^b (bis).

18. תלכשנה — תלכשן. Ibn Ganah, Wb. S. 335.⁹ Raschi Ex. 28, 4. Parhon, Wb. r. כחן. Tossafoth Kidduschin 22^a v. אלא, Synhed. 21^a v. באה. Bahja ben Ascher, Kommentar 131^c. Kodd. Andere Kodd.: תלכשנה קרי.¹⁰

18. תלכשנה fehlt in Tossafoth Kidduschin 22^a v. שלא und Synhed. 21^a v. באה.

18. מעלין — מעלים. Bahja ben Ascher, Kommentar 131^c.

19. אפר — אפר. Sifre Num. § 11 findet in unserer Stelle einen Anhaltspunkt für die Pflicht der jüdischen Frau, ihr Kopfhair zu bedecken. Denn Thamar nahm אפר auf ihr Haupt.¹¹ Sifre

¹ V übersetzt r. ברה bald durch comedere, bald durch eibum capere, eibum dare und ähnliche, daher entspricht: ut comedam in unserer Stelle למ' אשר אוכל vielleicht eher als אברה אברה.

² Ar hier und V. 6 ואכל, ואכל.

³ In den alten Edd. seit Ven. 1521. — Mss. und ed. Soncino = MT.

⁴ In ms. München fehlt das Zitat.

⁵ Compl. und andere Kodd. = MT.

⁶ Edd., Lag, Qimhi zur Stelle und Wb. r. אל, lateinische Übersetzung.

⁷ Vgl. zu unserer Stelle Grätz, Monatsschrift 1881, S. 232, Note 6. Grätz zitiert auch aus P: על עינק (?).

⁸ Edd. und lateinische Übersetzung מאהרת = MT.

⁹ Sefer Haschoraschim S. 233 = MT; ebenso S. 268 v. מעל, wo im Wb. das Zitat fehlt.

¹⁰ Vgl. Norzi, Baer und Ginsburg.

¹¹ לימד על בנות ישראל שהן מכסות ראשיהן ואף על פי שאין ראיה לדבר וזר לדבר שנאמר ותקח תמר אפר על ראשה. Vgl. Friedmann zu der Stelle.

versteht also unter אפר in unserer Stelle eine Kopfbedeckung, also אפר, wie I Reg. 20, 38, 41.

19. ואת כתנת — וכתנת. Synhed. 27^a.¹ LXX: καὶ τὸν χιτῶνα.

20. לה — אליה. Massora marg. zur Stelle (Zitat).

21. כל — את כל. Madinḥae,² LXX: πάντας ohne τοὺς.

22. לאמנון — עם אמנון. Gersonides, Schluß von Kap. 21 תועלה 36. P, V, Ar.

22. ממיט (ס) עד רע — למרע ועד טוב. Gen. r. LXXXIV 8.³ Midr. Ps. 28 § 4.⁴ Vgl. Gen. 31, 24, 29. P: לא טבתא ולא בישתא, Ar: פלם יקל לאמנון חירא ולא שרא.

22. למרע — למרע. Massora aus Kodd.⁵

22. ער — וער. Bahja ben Ascher, Kommentar 58^b. LXX: ἕως, lateinische Targumübersetzung bloß usque.⁶

23. מקץ שנתים — לשנתים. Seder Olam r. Kap. 14.⁷ LXX-Kodd.: μετὰ δύο ἔτη, wie Gen. 41, 1.

23. בחר אפרים — עם אפרים. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 14.

23. אבשלום fehlt in Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 14.

26. ולא — ולא — ולא. Massora bei G. I 600^a aus Kodd.

26. אָתוּ fehlt in Ma'asse Efod S. 76 aus Rikmah.⁸

26. ילך (II) — ילך. Massora bei G. 726 N. 362.⁹

31. המלך — רוד. Moëd Katon 21^a.¹⁰ Vgl. folgende Stelle.

31. המלך רוד — המלך. Moëd Katon 21^a in Jal. zur Stelle. Jal. im Stichwort.

31. ויהוק בבגדיו ויקרעם — ויקרע את בגדיו. Moëd Katon 21^a.¹¹ Jal. zur Stelle im Stichwort. Vgl. II Sam. 1, 11.

32. ועל — כי על. Raschi zur Stelle.

¹ In Edd. und Jal. zur Stelle. — Ms. München = MT.

² Vgl. G. I 593 N. 624, II 58^b und zur Stelle und Baer S. 119.

³ Alle alte Edd. und Jal. Gen. § 151 (וער).

⁴ Edd., ed. Buber und Lekah Tob Gen. 37, 4.

⁵ Vgl. G. I 602^a, III 27 N. 641 dd. — Mass. ed. verlangt למרע, vgl. Massora zu Lev. 27, 33; Mass. fin. v. רע N. 1 und Norzi zur Stelle.

⁶ Es wird aber nicht consequent וער durch et usque wiedergegeben Vgl. z. B. I Sam. 13, 3.

⁷ In den alten Jalkuteditionen II Sam. § 149. — Edd. und ed. Ratner, S. 62 — MT.

⁸ S. 22 in ed. = MT.

⁹ ילך עמך ב' (Jdc. 7, 4), ויאמר אבשלום ולא.

¹⁰ In ms. München und bei R. Samuel Masnuth, Ma'ajan Gannim ed. Buber S. 7.

¹¹ Ms. München und Jal. zur Stelle.

32. שומה, Q're שימה — שימה, Q're שומה, oder שימה Kethib und Q're. Massora und Kodd. Andere auch שומה Kethib und Q're.¹ Trg. Edd.: כְּמִינָא — שימה — אֶרֶב, אֶרֶב, Lag und Qimhi: שומה = כְּמִינָא.

33. על לבי — אל לבי. Trg:² על. Kod. Ken. 658. Massora aus Tschufutkale bei G. III 208^b. Madinḥae.³

33. כתיב ולא קרי אא, nach Massora אא, fehlt in Al, P und V. — Nedarim 37^a und Soferim VI 9⁴ wird אא in unserer Stelle nicht unter den scripta et non legenda gezählt. Also entweder אא auch im Q're, wofür die Vokalisierung des Wortes in einigen Kodd. und alten Edd. spricht, oder אא fehlt auch im Kethib, wie in mehreren Kodd. und alten Edd. LXX R: ὅτι ἀλλ' ἢ übersetzt בִּי אא und בִּי אא, wobei es schwer zu entscheiden, welche Übersetzung die ursprüngliche ist.⁵ Trg: אא = אלהי.

37. עמיהור, Q're עמיהור. Trg kennt das Q're nicht: עמיהור.⁶ LXX, P, V, Ar lesen das Q're.

38. ברח נשורה — ברח וילך נשור. Synhed. 69^b in den alten Edd.

38. וילך וישב — וילך. Seder Olam r. Kap. 14 in den alten Jalkut-editionen II Sam. § 149.⁷

38. נשורה — נשור. Synhed. 69^b.⁸ Seder Olam r. Kap. 14.⁹ Mehrere Kodd.

38. שלוש — שלש. Massoretische Note bei G. III 27 N. 641 ff aus Kod. מנה.

39. ותכל. Massora bei G. II 45 N. 320 B wird ותכל, das in unserer Stelle und Gen. 24, 19 vorkommt, unter den Hapax-legomena der r. בלה gezählt.¹⁰ Diese Massora hat also entweder hier oder Gen. 24, 19 nicht ותכל gelesen. In unserer Stelle vielleicht ויכל, wie P und V.

¹ Die Überlieferung ist sehr schwankend. G. I 594 N. 624: למערבאי שימה; ibid. 602^a: נוסח אחר שימה וקרי שומה; so auch G. III 27 N. 641 dd, II 58^b. Vgl. Norzi, Baer S. 119 und Ginsburg.

² Edd., Lag und lateinische Übersetzung: super.

³ Vgl. G. I 593 N. 624; ibid. II 58^b, 75^a; Baer S. 119 und G. zur Stelle.

⁴ In ms. München. — Edd., mss. und Maḥsor Vitry S. 696 = Massora.

⁵ Klostermann hält ohne genügenden Grund ὅτι für späteren Zusatz.

⁶ Edd. und lateinische Übersetzung: Ghamihhur. Lag: עמיהור.

⁷ In Edd. und ed. Ratner, S. 62, fehlt das Zitat.

⁸ Alte und einige jüngere Edd., ms. Florenz und Jal. II Sam. § 148. — Ms. München = MT.

⁹ In ms. Epstein und alten Jalkutedd. II Sam. § 149.

¹⁰ Gegen Mass. ed. Vgl. Mass. Gen. 24, 19; Mass. fin. v. א N. 22; Ochlah we-Ochlah N. 58 ed. Frensdorff S. 63^a.

39. ותקבל נפש דוד — ותקבל דוד. Trg: ויהמירת נפשא דרוד.¹ Vielleicht bloß Erklärung. Vgl. Raschi, Qimḥi und R. Jesaiah zur Stelle. Einige LXX-Kodd. lesen: ותקבל רוח, καὶ ἐνόησεν τὸ πνεῦμα.

39. המלך fehlt in Sefer Kerithoth des R. Simon aus Chinon aus Baraitha der 32 Normen des R. Elieser N. 9.²

Kap. XIV.

1. בן צריה fehlt in Ma'asse Efod 199.

1. בלבב — לב. Trg Lag: בלבב.³

1. לב המלך לצאת — לב המלך. Trg: (ב)לבא דמלכא למפק. Vielleicht bloß Exegese, nach 13, 39.

1. על אבשלום — אל אב. Ma'asse Efod S. 199. Kod. Ken. 113. P: לאבשלום, V: ad Absalom.

2. יואב fehlt bei Josef Qimḥi in Sefer Ha-Galuj S. 161 (dreimal) und in V.

2. נא (II) fehlt in Moëd Katon 15^b in Ascheri zur Stelle.⁴ Jehudah Hadassi, Eschkol Ha-Kofer 101^d. Eliah Baschjazzi, Adereth Eliahu 171^a. Ma'asse Efod 194. Kodd. Ken. 96, 201, LXX, V (aber beidemale).

3. יואב fehlt bei Qimḥi, Kommentar zur Stelle.

4. ותבא (I) ותבא. Trg Lag: ואתה.⁵ Zahlreiche Kodd. Kod. Ken. 538 hat die massoretische Note, daß sämtliche Kodd. ותבא lesen. LXX: καὶ εἰσῆλθεν oder παρεγένετο, P, V, Ar: ותבא.

4. התקעה fehlt bei Josef Qimḥi in Sefer Ha-Galuj S. 161.

4. פניה — אפיה. Naḥmanides zu Lev. 21, 1.

6. שניהם fehlt in Sefer Ha-Galuj S. 161.

6. מציל בנייהם — מציל בנייהם. Sefer Ha-Galuj S. 161. V: qui eos prohibere posset.

6. ויבן — ויבן. Massora aus Jemen bei G. III 74^b: וברקתי בשני תינאן: מדוקדקים אחרים ומצאתים מנוקדים בשורק ומחו.

7. המשפחה — משפחתי. Trg: ורעי.⁶

7. על שפחתך — אל ש'. Madinḥae,⁷ Kodd. Ken. 23, 251. LXX: πρὸς. V: adversum.

¹ Edd., Lag, Raschi, Qimḥi, R. Jesaiah und lateinische Übersetzung: et desideravit anima David.

² Midr. ha-gadol S. XX = MT, Halichoth Olam fehlt das Zitat.

³ Edd. und lateinische Übersetzung לבב (cor).

⁴ In Edd. und mss. fehlt das Zitat.

⁵ Edd. und lateinische Übersetzung ותבא et dixit. Qimḥi zur Stelle = Lag.

⁶ Edd. und lateinische Übersetzung: prosapia mea. — Lag = MT.

⁷ Vgl. G. I 593 N. 624; ibid. II 58^b; G. zur Stelle und Baer S. 119.

9. המלך (II) fehlt in Raschi zur Stelle.

11. מהרבות, Q're מהרבת - מהרבות. Raschi und R. Jesaiah zur Stelle. Michlol ed. Ven. 1545, 40^d.¹ Kodd. Ken. 1, 4, 154.

11. ויאמר המלך - ויאמר. R. Josef Qimḥi, Sefer Ha-Galuj S. 162. Kod. Ken. 187. P: אמר מלכא, Ar: קאל להא אַלמלך.

13. חשבת - חשבתה. Ibn Ganah, Wb. S. 253.² Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle.

13. ברבר - הדבר. Trg Lag: בפיתנמא.³

14. כי מֵת יָמוּת (הִנֵּה) כָּמִים - כי מות נָמוּת וכמים. Trg: ארי מִיָּהָא דְמָאָת.⁵ Wenn jemand stirbt, ist er gleich dem Wasser, das zur Erde gegossen wird.⁶ Wied. כָּמִים liest Kod. Ken. 150. Theod.: כי מֵת בִּנְךָ. *ὅτι τέθνηκεν ὁ υἱός σου.*

14. ממני - ממני. Juda Ibn Bala'm, Kommentar zu Jer. 51, 34.⁷

15. ארִי fehlt im Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle und in Ar.

15. המלך (III) fehlt bei Josef Qimḥi, Sefer Ha-Galuj S. 161, in P und Ar.

17. יהי - יהיה. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle. Kodd. Ken. 30, 150, 174, 224.

17. הטוב - הטוב. Akedath Jizḥak Pf. 7.

17. טוב ורע - הטוב והרע. Trg: טוב וביש.⁸ P: טוב ורע.

17. ואת הרע - והרע. Akedath Jizḥak Pf. 10.⁹

18. לאשה - אל האשה. Ma'asse Efod S. 204.

18. דבר fehlt in Eliah Baschjazzis Adereth Eliahu S. 209^a.

18. אני - אנכי. Adereth Eliahu 209^a.

¹ המקור מצאנוהו בשלושה משקלים הרבה ארבה. . . מִתְרַבֵּת גַּל הָרֶם, ובחירק ה"א (Lev. 14, 43) אהרי הקצות את הבית. Einen Hifilinfinitiv מִתְרַבֵּת kennt also Qimḥi nicht. Daher ist Wb. r. מִתְרַבֵּת רבה Verschreibung oder Korrektur oder aus einem anderen Bibelexemplar zitiert.

² Sefer Haschoraschim 173.

³ Edd. und lateinische Übersetzung = MT.

⁴ Trg Lag הא, ebenso die lateinische Übersetzung: ecce. — Edd.: וכמִיא, so auch Qimḥi.

⁵ Vgl. Num. 6, 9: וכי ימות מֵת.

⁶ Lateinische Übersetzung falsch: quia mors qua morior — denn der Tod, den ich sterbe; es sei denn, daß der Übersetzer gelesen hat: מוֹתָא דְמָאָת אָנָּא.

⁷ פירוש על ספר ירמיה לרבי יהודה בן בלעם ed. Israelsohn S. 35 (= Harkavy-Festschrift S. 307).

⁸ דטב ודביש = הטוב והרע.

⁹ Kein direktes Zitat, sondern Anwendung der biblischen Phrase.

19. יֵשׁ, יֵשׁ — אֵשׁ. Raschi 13, 9. Sebirin.¹ Kodd. Ken. 288, 418, 475, 204 prima manu. Ken. 314: יֵשׁ אֵשׁ. LXX: ἔστιν, Trg: אֵית.²

20. דברים Tanḥuma — אלהים — האלהים. § 2.

20. לר' ולהקים — לדעת. Massora bei G. I 330^a zählt unter 118 Wörtern, die mit וֹל beginnen und nur je einmal vorkommen, auch וֹלֵקִים in dem Verse, der mit לִבְעֹבֹר כִּבֵּב beginnt, das ist unsere Stelle. Diese Angabe ist doppelt auffallend, erstens kommt וֹלֵקִים II Sam. 3, 10 vor, zweitens ist in unserer Stelle für וֹלֵקִים kein Platz vorhanden. Wenn לִבְעֹבֹר כִּבֵּב nicht einfach Verschreibung ist aus לִהְעֹבֹר, dem Anfangswort von 3, 10, so wäre für unsere Stelle gut denkbar, לִדְעַת אֵת כָּל א' בֹּא' וֹלֵקִים oder לִדְעַת וֹלֵקִים אֵת כָּל אֲשֶׁר בֹּאֲרָק, da es nahe liegt, zu denken, daß nicht bloß die Weisheit des Königs, sondern auch dessen Macht, seinen Befehlen Gehorsam zu verschaffen, hervorgehoben wird.

21. עֲשִׂיתָ, Q're עֲשִׂיתָ. In einem massoretischen Verzeichnis von Wörtern, die am Ende ein nicht zu lesendes י haben,³ fehlt עֲשִׂיתָ in unserer Stelle. Der Verfasser dieses Verzeichnisses hat also in unserer Stelle עֲשִׂיתָ auch im Kethib gehabt, oder עֲשִׂיתָ auch im Q're, wie LXX, P, Trg, V, Ar und viele Kodd. — Andere Kodd.: Kethib עֲשִׂיתָ, Q're עֲשִׂיתָ.

22. עַל — אֵל. Ma'asse Efod S. 205. Kodd. Ken. 4, 70, 150, 614. Nach Massora aus Tschufutkale ist עַל die Lesart der Suraner (סורא).⁴ = LXX, Trg, P, V.

22. אֶפֶי — פִּנִּי. Ma'asse Efod S. 205.

23. בְּכָל יִשְׂרָאֵל — בְּכָל יִשְׂרָאֵל. Sotah 10^{b.5} Juda ben Barsillai, Kommentar zu Sefer Jezirah S. 40.

23. לְהִלֵּל — לְהִלֵּל. Ma'asse Efod S. 203.

24. אֵת אֵת רֹאשׁוֹ. אֵת fehlt bei Juda ben Barsillai, Jezirahkommentar S. 30 aus Sotah 10^b.

25. שָׁעָר רֹאשׁוֹ — רֹאשׁוֹ. Toseftha Sotah III 6.⁶ Sotah 10^{b.7} Kod. Ken. 173.

¹ Vgl. Massora marg. und Norzi zur Stelle; G. 325 N. 41 (יֵשׁ) und III 1 N. 432^a (יֵשׁ).

² Edd., Lag, Walton und Qimhi zur Stelle.

³ G. I 681 N. 27: בֹּא' מִלֵּין כְּתִיבִין יוֹד בְּסוֹף תִּיבּוֹתָא וְלֹא קִיִּין. Vgl. auch Norzi.

⁴ Kod. Petersburg 96 bei Strack in Semitic Studies S. 568. Vgl. auch Ginsburg.

⁵ Bei Juda ben Barsillai, Jezirahkommentar S. 30 und Pseudo-Nahmanides zu Cant. 14^a, editio princeps Altona.

⁶ In ms. Erfurt. — Edd. und ms. Wien = MT.

⁷ Juda ben Barsillais Jezirahkommentar S. 30 und ms. München.

26. היה — יידי. Toseftha Sotah III 6.¹ Nazir 4^{b.2} Qimḥi zur Stelle. LXX: καὶ ἐγένετο. Trg: יידי, P, V, Ar: היה oder יידי.

26. אשר — בי. Jal. II Sam. § 149 aus Nazir 4^b. LXX-Kodd.: ὅταν und ὅτι.

26. שקל — שקלים. Toseftha Sotah III 6 in ms. Erfurt. Vielleicht bloß = שקלים = שקל.

30. ראו נא — ראי. Ibn Ganah, Wb. S. 275.³ Qimḥi, Wb. r. יר.

30. על ידי — אל ידי. Raschi zu Ex. 2, 5. P: על נבי.

30. והציתום — והציתוה, והוציתוה. Sotah 11^a in den alten Edd.⁴

30. את החלקה אשר ליואב — את החלקה. Sotah 10^{b.5} Kod. Ken. 182.

P: לחקלא דיואב, Ar: חקל יואב.⁶

30. את חלקתו — את החלקה. Trg: ית אחסנתיה.⁷

32. ואשלחך — ואשלחה. Massora bei G. III 16^a (bis, Zitat).

32. אם — ואם. Massora bei G. I 83 N. 748.⁸ Massoretische Note bei G. I 602^a aus Kodd. Kodd. Ken. 94, 150, 195, 201, 224, 225. LXX: εἰ δέ. P: אן.

Kap. XV.

3. דברך — דברך. Madinḥae.⁹ Entweder דְּבַרְךָ¹⁰ oder דְּבָרְךָ.¹¹

4. וקרמי, Josef Ibn Kaspi, שרשית בכך S. 32. Trg: וקרמי,¹² P: ולתי, V: ad me.

4. משאת בנימן, fehlt bei dem Karäer Benjamin Al-Nahawendi, ed. Firkowicz 1^a. Josef Ibn Kaspi, שרשית בכך ed. Last S. 32. Ma'asse Efod S. 206.

5. את ידו. Ma'asse Efod S. 206. Trg Lag hat את (ית) nicht.¹³

5. בו — לו. Ma'asse Efod S. 206. Zahlreiche Kodd. und die ältesten Edd. LXX: ἐπελαμβάνετο αὐτοῦ, Trg: ביה.¹⁴

¹ In Jal. II Sam. § 149.

² In Edd. und Jal. II Sam. § 149.

³ In einem arabischen ms. und zwei mss. des Sefer Haschoraschim S. 189.

⁴ Jal. II Sam. § 151 = MT.

⁵ Ms. München und Jal. II Sam. § 151.

⁶ Entspricht auch dem hebräischen יואב חלקתו.

⁷ Edd. und lateinische Übersetzung: haereditatem eius. — Lag: אחסנתא.

⁸ י"ב זוגין חד אמ וחד ואם, אם יש ועתה אראה.

⁹ Vgl. G. I 593 N. 624 und Baer S. 119. Vgl. Mass. parva I Reg. 3, 12.

¹⁰ So Baer, entsprechend Mass. parva zu I Reg. 3, 12.

¹¹ So Ginsburg zur Stelle, ohne Grund.

¹² Edd., Lag und lateinische Übersetzung: ante me.

¹³ Vgl. Lagarde, Einleitung S. XIX, Zeile 15.

¹⁴ P und Ar: בידו.

6. **יִיגָבֹב — וַיִּגָּבֹב**. Toseftha Baba Kama VII 8.¹ Mechiltha 40^{a,2} Mechiltha 89^b. Sotah I 8.³ Jerusch. Sotah 17^b 59.⁴ Abot d'Rabbi Nathan II. Rez. Kap. 15. Der Karäer Benjamin Al-Nahawendi, Massath Benjamin 1^a. Raschi Sotah 9^b. Vgl. Gen. 31, 20, 26.

7. **אֵל אֲבִי — אֵל הַמֶּלֶךְ**. Num. r. IX 26 in den alten Edd. aus Nazir 4^b. LXX: *πρὸς τὸν πατέρα αὐτοῦ*.

7. **אֵל דָּוִד — אֵל הַמֶּלֶךְ**. Num. r. l. c. aus Jerusch. Sotah I 9 (17^b 50). V: regem David.

7. **אֶלְכָה — אֶלְכָה**. Massora bei G. I 607 N. 609.⁵

7. **נָא** fehlt in Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 14 und in V.

7. **וְאֶשְׁלַח — וְאֶשְׁלַח**. Toseftha Sotah III 15.⁶ Synhed. 69^b in Edd. Raschi Sotah 9^b. Raschi Temurah 14^b v. **אֶשֶׁר** und v. **לְהַבִּיאַ**. Tossafoth Temurah 14^b v. **אֶלָּא** (bis). Jal. zur Stelle im Stichwort.

7. **נִדְרִי — אֵת נִדְרִי**. Tossafoth Zebahim 117^b aus Toseftha Sotah III 15. Synhed. 69^{b,7}

7. **לֹהִי** fehlt in Tossafoth Zebahim 117^b aus Toseftha Sotah III 15. Kod. Ken. 187. **לֹהִי** fehlt in Ar.

8. **בְּשׁוּבִי מִנְשׁוּר — בְּשִׁבְחִי בְּנִשְׁוֹר**. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 14.

8. **יָשׁוּב**, Q're **יָשׁוּב** — **שׁוּב**. Ibn Esra Ex. 33, 20.⁸ Kod. Ken. 30. LXX: *ἐπιστρέφω ἐπιστρέφῃ* muß nicht auf **הָשׁוּב**⁹ zurückgehen. **שׁוּב** in der Bedeutung „zurückbringen“ ist regelmässig,¹⁰ während **הָשׁוּב** nur einmal (Gen. 24, 5) „zurückbringen“ von Personen, und immer „zurückerstatten“,¹¹ von Sachen, bedeutet. LXX daher wahrscheinlich **שׁוּב** und nicht **הָשׁוּב**.¹²

¹ Edd., mss., Jal. ha-Machiri Ps. 78 § 37.

² Sechel Tob I S. 204. — Edd. **וַיִּגָּבֹב** kann auch **וַיִּגָּבֹב** gesprochen werden.

³ Mischnahedd., Babil 9^b in den alten Edd., Menorath Ha-Maor N. 3. — In Jeruschalmiedd. fehlt das Zitat; ed. Lowe: **וַיִּגָּבֹב** = MT oder **וַיִּגָּבֹב**.

⁴ Nach Num. r. IX 29 in den alten Edd. — Edd. und Jefe Mareh N. 15: **וַיִּגָּבֹב**.

⁵ Vgl. zu I Sam. 9, 6, Heft II S. 14, Anm. 2, 3.

⁶ In ms. Erfurt. — Ms. Wien, Edd. und Tossafoth Zebahim 117^b = MT.

⁷ Ms. Florenz. — Andere mss. und Edd. = MT.

⁸ Auch Ibn Ganah, Wb. S. 62 zitiert **שׁוּב**, aber ein arabisches ms. und Sefer Haschoraschim S. 42 schreiben **יָשׁוּב**, das auch vom Inhalt der Stelle gefordert wird. Vgl. auch Qimhi zur Stelle.

⁹ Thenius, Wellhausen, Klostermann u. a.

¹⁰ Vgl. Jes. 52, 8; Jer. 31, 23; Hosea 6, 11; Zeph. 3, 20; Ps. 14, 7; 53, 7; 126, 1.

¹¹ Ex. 23, 4; Deut. 22, 1; 24, 13; I Sam. 6, 3.

¹² Klostermann beruft sich für **הָשׁוּב** auch auf Trg und V. Mit Unrecht, da Trg **אֶתְּבֵא** = **שׁוּב** oder **הָשׁוּב** hat und V bloß: *reduxerit*. drückt also den Infinitiv überhaupt nicht aus.

8. ישיב, Q're ישיב. Massora bei G. I 679 N. 24^a zählt ישיב in unserer Stelle nicht unter den Wörtern, die in der Mitte ein י haben und mit ו gelesen werden. Wahrscheinlich ישיב auch im Kethib.

9. לשלם — בשלם. Trg Lagarde: לשלם.¹ LXX: εἰς εἰσθήτην.

10. נבול — שבטי. Ma'asse Efod S. 206.

10. קול — את קול. R. Moses aus England, Sefer Ha-Schoham S. 100.

11. ואת — ואת. Menorath Ha-Maor N. 3 aus Sotah 9^b. Raschi Sotah 9^b.

11. דבר — כל דבר. Massoretische Note bei G. I 608^a, ibid. III 27 N. 641 ff. P: בל ohne מרם.

12. מגילו — מנלה. Josef Kara in Geigers Nite Na'amanim 3^a. Trg Lag: מגילו.²

14. אל — לכל. Midr. Ps. 3 § 3.³ Midrasch zu Esther.⁴ V bloß: servis suis.

14. עבריו — העם. Midrasch Esther l. c. Kod. Ken. 227. — Jal. II Sam. § 151 aus Midr. Ps. 3 § 3: אל עבריו ואל העם.⁵

15. ככל — כל. Midr. Ps. 3 § 3.⁶ Kod. Ken. 249. P: כלמדם, V bloß: omnia.

15. יאמר — יבחר. Trg: דיימר.⁷ V: praeceperit.

15. עבריו — עבריו. Jal. II Sam. § 151 aus Midr. Ps. 3 § 3.

16. די עימיה — אשר ברנליו. Trg: די עימיה.⁸

17. המלך — דוד. Massora aus Tschufutkale bei G. III 356 § 16.

17. ביתו — העם. Midr. Sam. VIII § 2.⁹ Num. r. III 2.¹⁰ Kodd. Ken. 10, 198. Trg: ביתו = אנוש ביתו.¹¹

17. אשר ברנליו — ברנליו. Trg Lagarde: רעמיה.¹² Kod. Ken. 250.

¹ Edd. und lateinische Übersetzung: in pace = MT.

² Massora parva zur Stelle bemerkt: לית וכתוב ה'. Die letztere Bemerkung scheint die Lesart מגילו zu bekämpfen, da die Massora parva solche Bemerkungen nicht oft hat.

³ Edd., ed. Buber und Jal, ha-Machiri Ps. 3 § 5, Jal. II Sam. § 151.

⁴ Buber ספרי דאגותא 39^b, Beth ha-Midrasch I S. 20.

⁵ Wahrscheinlich Vereinigung beider Lesarten, אל עבריו, ואל העם.

⁶ Edd., alle acht mss. der ed. Buber, Jal, II Sam. § 151, Jal. ha-Machiri Ps. 3 § 5.

⁷ Edd. und lateinische Übersetzung: dicet. — Lag: דיהרתי = MT.

⁸ Edd. und Lat.: qui cum illo. Lag und Qimḥi zur Stelle. = MT.

⁹ Nach Jal. I Sam. § 95. — Edd. = MT.

¹⁰ Jal. ha-Machiri Ps. 65 § 7. — Jal. ha-Machiri Jes. S. 121 = MT.

¹¹ Edd. und Übersetzung: homo domus eius. — Lag = MT.

¹² Edd. Qimḥi zur Stelle und Lat. = MT.

17. ויעמוד — ויעמוד. Jal. I Sam. § 95 aus Midr. Sam. VIII 2. Gersonides zur Stelle. V: stetit, Ar: וקאם.

18. ידיו — ידו. Trg: ידוהי.

18. לפני — על פני. Trg: קדם. P: קדם. Auch V: praecedebant regem drückt לפני aus.

19. ואם — וגם. Trg Lag. Edd. und lateinische Übersetzung: et etiam si.¹

19. למקום — למקומך. Manuel du Lecteur ed. Derenbourg S. 131.

20. אל אשר — על אשר. Trg: לאתר.

21. אם כתיבן ולא קריין אם, nach der Massora zu den vier קריין gehörend, wird Nedarim 37^{a2} nicht unter den scripta et non legenda gezählt. Also אם entweder auch im Q're oder fehlt auch im Kethib, wie in 3 Kodd. und in einem prima manu. כי übersetzen Trg, P und Ar. LXX und V drücken bloß כי aus.

21. ואם לחיים — אם לחיים. Trg:³ ואם. LXX beidemal ואם, Al: ἐὰν . . . καὶ ἐὰν = Trg.

23. המדבר — את המדבר. Trg: אורה מדברא. Zahlreiche Kodd. und alte Edd. P: אורחא מדברא, Ar: מריק אלבריה.

24. אביתר הכהן — אביתר. Joma 73^{b5} Rikmah S. 179. Jal. zur Stelle im Stichwort.

24. לעבר — לעבור. Massora bei G. II 371 N. 54^a zählt ohne unsere Stelle vier לעבור plene.

27. לצדוק — אל צדוק. Massora bei G. III 151^a (Zitat). LXX: τῷ Σαδών.

27. הכהן fehlt in Massora bei G. II 560 N. 57. Ibid. III 151^a. Kod. Ken. 176.

27. הרוואה — הרוואה. Trg: חוויא את.⁵ V: o videns.

¹ Trg übersetzt: Und wenn du wandern willst, so gehe an deinen Ort. אם ist daher gesichert, ואם vielleicht bloß Erweiterung. אם auch Qimhi zur Stelle: אם ואם.

² So auch Soferim VI 9 in einem ms. Andere mss. und Maḥsor Vitry 696 Massora.

³ Edd. und Polyglotte; Lag = MT.

⁴ In den alten Edd. Ms. München = MT, andere mss. om.

⁵ Lag und Qimhi. Edd. חוויא und חוויא. Auch חוויא — הרוואה. חווי = הרוואה. Daher lateinische Übersetzung falsch: vides tu? Qimhi: כלומר נביא את. — Die Übersetzung Trgs und Vs beruht auf der talmudischen Tradition, daß gelegentlich dieser Flucht Davids Ebjathar seines Priesteramtes enthoben und an seiner Stelle Zadok eingesetzt wurde, aus dem Grunde, weil Ebjathar bei der Befragung der Urim we-Thumim keinen Erfolg hatte, während Zadok dabei erfolgreich war. Joma 73^b: כל כהן שאינו מדבר ברוח הקודש ושכונה עליו אין שואלין. Vgl. noch Sotah 48^b; Seder Olam r.

28. בעברות, Q're בערבות. Massora bei G. I 151^c zählt בעברות, das hier, 17, 16 und Ps. 7, 7 vorkommt, unter den Hapaxlegomena. Der Verfasser dieses Verzeichnisses, der auch die bloßen Kethib zählt, hat also an zwei von den drei Stellen nicht בעברות gelesen. Wahrscheinlich in unserer Stelle und 17, 16 בערבות auch im Kethib, wie Kodd. Ken. 253, 93 und 150 prima manu.

30. עלה (I) — הולך. Jal. Ps. § 824 aus Midr. Ps. 79 § 1.

30. במעלה — במעלות. Jal. ha-Machiri Prov. 21^b aus Midr. Ps. 79 § 3.

30. בהר — במעלה. Jal. I Sam. § 95 aus Midr. Sam. VIII 2. Trg: במעלה הר היותים = במסקנא דמור ויתא.¹

30. עלה (II) — הולך. Jal. Ps. § 824 aus Midr. Ps. 79 § 1. P: בכה (בכא סלק ומהלך) עלה והולך.

30. והולך — והוא הולך. Joma 77^a.²

30. הולך — הולך. Massora bei G. I 312 N. 228 zählt ohne unsere Stelle drei הולך plene im Samuelbuche. Ibid. N. 230 werden ohne unsere Stelle zehn הולך gezählt.³ Kodd. und alte Edd. bei Norzi.

31. עצה — את עצה. Midr. Ps. 55 § 1.⁴ Ibn Saruk, Maḥbereth 126^a. R. Samuel Masnuth, Ma'ajan Gannim S. 20.

32. ורוד — ויהי רוד. Midr. Ps. 51 § 1. P: ורוד מטא.

32. על הראש — עד הראש. Midr. Ps. l. c.

32. נגד הראש — עד הראש. Massora magna zur Stelle (Zitat).

32. חושי הארכי (בא) לקראתו — לקראתו חושי הארכי. Midr. Ps. 3 § 3 (בא), ibid. 51 § 1.

34. והפרת — והפרתה. R. Josua Ibn Schoeib, נורא תהלות 128^b.

36. והנה — הנה. Trg: והא.⁵ P: והא. Zahlreiche Kodd. Ken. und de Rossi.

36. ושלחתם — ושלחתם. Massora aus Jemen bei G. III 74^a: ושלחתם. כן הוא בספרי תימן ובירושלמי היוו בשוא והשין בחירק.

Kap. 14, ed. Ratner S. 60; Raschi und Qimḥi zu II Sam. 15, 24 und Raschi zu Sotah und Berachoth 4^a v. ואביתר. Vgl. auch die zutreffende Ausführung Klostermanns, der hier mit der jüdischen Tradition zusammentrifft.

¹ ויתא ist aber wahrscheinlich bloß erklärender Zusatz.

² Alte Edd. und mss. = MT.

³ Vgl. auch Norzi und Baer.

⁴ In Jal. Ps. § 771.

⁵ Lag und lateinische Übersetzung: et ecce. Edd., auch Polyglotte = MT.

Kap. XVI.

1. וקִיץ — ומֵאָה קִיץ. Glossaire hebreu-français zur Stelle: é fie — וקִיץ.
 2. צָבָא חֲנִינָא קְרִי צִיבָא. Massoretische Note bei G. III 58^b: צָבָא חֲנִינָא קְרִי צִיבָא.
 Nach G. II 91^a ist צָבָא die Lesart der Ma'arbae, צִיבָא die der Madinḥae.¹

2. וְלֶחֱלֹחַם, Q're. הֶלֶחֶם — וְלֶחֱלֹחַם. Raschi Gen. 8, 22. = V.

2. לִנְעָרִים — הַנְּעָרִים. Raschi Schebuoth 72^b v. קִיץ.² LXX: τοῖς παιδαρίοις. V: pueris tuis = לִנְעָרִיךְ.

3. וַיֹּאמֶר לוֹ — וַיֹּאמֶר לוֹ. Sabbat 56^a in ms. München. P: וַיֹּאמֶר לוֹ.
 Ar: קָאָל לָהּ.

3. הַמֶּלֶךְ אֶל צִיבָא — הַמֶּלֶךְ. Sabbat 56^a in Edd.³

3. אִיה — וְאִיה. Sabbat 56^a in Edd.³ Kod. Ken. 150. P: אִיבָא, V: ubi, Ar: אֵין.

3. הֵנָּה הוּא — הֵנָּה. Sabbat 56^a in Edd.³

4. אֶל צָבָא — לְצָבָא. Sabbat 56^a.⁴

4. fehlt Sabbat 56^a in Edd.

4. בְּעֵינַי — בְּעֵינֶיךָ. Sabbat 56^a in Edd.⁵ Kod. Ken. 650.

4. הַמֶּלֶךְ — אֲדוֹנֵי הַמֶּלֶךְ. Sabbat 56^a in Edd.⁵ Kod. Ken. 650. P.

5. רֹדֵד מֶלֶךְ — הַמֶּלֶךְ דֹּד. Trg: רֹדֵד מֶלֶךְ. Ar: רֹאדֵד אֶלְמֶלֶךְ.

5. יֵצֵא אִישׁ — יֵצֵא אִישׁ. Midr. פְּנִים אַחֲרִים zu Esther.⁷ P: וַיֵּצֵא מִן הַמֶּלֶךְ, Ar: וַיֵּצֵא מִן הַמֶּלֶךְ. V: egrediebatur inde vir, Ar: וַיֵּצֵא מִן הַמֶּלֶךְ.

5. בְּנִימָן — בֵּית שָׁאֵל. Midr. פְּנִים אַחֲרִים zu Esther.⁸

5. יֵצֵא — fehlt in Midr. פְּנִים אַחֲרִים zu Esther⁸ und in P und Ar.

6. וַיִּסְקַל — וַיִּסְקַל. Midr. פְּנִים אַחֲרִים zu Esther in Beth ha-Midrascḥ I 20. R. Samuel ben Meir zu Gen. 42, 12.

7. כֹּה — וְכֹה. Jehuda Hadassi, Eschkol Ha-Kofer 129^a.

8. הַשֵּׁב — הַשֵּׁב. Midr. פְּנִים אַחֲרִים zu Esther in Beth ha-Midrascḥ I 20.⁹

8. הַ' עֲלֶיךָ — הַ' עֲלֶיךָ. Midr. פְּנִים אַחֲרִים zu Esther l. c. Massora bei G. I 258 N. 13^e (Zitat). Akedath Jizḥak Pf. 62, editio princeps

¹ Massora parva zu 16, 4 לְצָבָא bemerkt: לִית חֶסֶד, d. h. צָבָא def. kommt nur in dieser Stelle vor, also in unserer Stelle צִיבָא plene.

² Gen. 8, 22 und Baba Mezia 106^a v. קָצִיר = MT.

³ Mss. und Sekundärquellen bei Rabbinowicz = MT.

⁴ Mss. München und Oxford, Jal. ms. zur Stelle.

⁵ Mss. München und Oxford — MT; fehlt in Jal. ms. und Agadoth ha-Talmud.

⁶ So Edd.; Lag und lateinische Übersetzung: rex David. Lag prima manu fehlt דֹּד = Kod. Ken. 154.

⁷ In Buber דאגרתא 39^b.

⁸ 39^b, Beth ha-Midrascḥ I S. 20.

⁹ 40^a = MT.

I 326^a. R. Josua Ibn Schoeib, נורא תהלות 6^b. Kodd. Ken. 96, 150. Lateinische Targumübersetzung: Dominus super se = ה' עליי.¹ Al.: Κύριος ἐπὶ σὲ = ה' עליך. Vgl. die folgende Stelle.

8. ה' אלהיך עליך — עליך ה'. Midrasch zu Esther in Beth ha-Midrasch I 20.

8. את כל — כל. Midr. zu Esther.² Vgl. die folgende Stelle.

8. את דמי — כל דמי. Akedath Jizhak Pf. 62, editio princeps I 326^a.

8. בית שאול — בית שאול. Midr. zu Esther in Beth ha-Midrasch I 20. Akedath Jizhak Pf. 62, I 326^a.

8. בית שאול ארונך — בית שאול. Midr. zu Esther in Bubers 40^a ספרי דאגרתא.

8. אחרי — תחתיו. Akedath Jizhak Pf. 62, editio princeps I 326^a. P: בחרה, Ar: מן בעדה.

8. מות — דמים. Midr. zu Esther in Beth ha-Midrasch I 20.

8. אתה לי — אתה. Ibn Esra Ex. 4, 26.

9. fehlt in Midr. פנים אחרים zu Esther in 40^a ספרי דאגרתא, in Ken. 70, 94, 614.

9. המלך דוד — (II) המלך. Midrasch zu Esther in Beth ha-Midrasch I, 20.³

10. צריה — צרויה. Massora magna zu II Sam. 14, 1⁴ zählt unter den drei צריה defektiv die Stelle מה לי ולכם בני צריה. Also entweder hier oder 19, 23 צריה.⁵ In unserer Stelle lesen צריה viele Kodd. und alte Edd.

12. בעניי — בעניי. Ibn Saruk, Maḥbereth 18^a (dreimal). Dazu Josef Qimḥi, Sefer Ha-Galuj S. 131: וְחָבַר (מִנְחָם) עִם עַד מִהֵּי מֵאֵת: (Ex. 10, 3) אֹלֵי יִרְאָה ה' בְּעֵינֵי כִי חָשַׁב שִׂירָא עֲנִינוּ כְּמוֹ בְּעֵינֵי וְאִינוּ כֵן, לַעֲנוּת מִפְּנֵי (3, 10) אֹלֵי יִרְאָה ה' בְּעֵינֵי. פִּתְרוֹנוֹ בִּכְתוּבוֹ אֹלֵי יִרְאָה ה' בְּדַמְעַת עֵינֵי bieten Ken. 150, 224. LXX: ἐν τῇ ταπεινώσει μου, P: בשועבדי, V: Afflictionem meam, Ar: אֶלִי חֲצוּעֵי.⁶

12. קללתי — קללתי. Massora zählt קללתי nicht unter den scripta יד et legenda ואי am Ende.⁷ Zahlreiche Kodd.⁸ und alte Edd. schreiben קללתי. — Massora vielleicht auch קללתי im Q're, wie P: צוהיתי.

¹ Lag und Edd.: ה' עליך.

² Beth ha-Midrasch I 20, 40^a ספרי דאגרתא.

³ 40^a ספרי דאגרתא = MT.

⁴ Vgl. auch Norzi zur Stelle und G. II 517 N. 203.

⁵ In unseren Texten an beiden Stellen plene.

⁶ Vgl. noch zu unserem Wort Qimḥi zur Stelle und Wb. r. עין, Norzi zur Stelle und Blau, Massoretische Untersuchungen S. 52. Vgl. noch Geiger, Ur-schrift S. 324 f.

⁷ Vgl. Norzi, Ginsburg I 681 N. 30 und Baer zur Stelle.

⁸ Pugio fidei (wo immer nach dem Kethib zitiert wird) S. 278: קללתי.

13. בדרך. Massora verlangt nach בדרך Piska. Dagegen Massora aus Jemen¹ und zahlreiche Kodd. keine Piska.

13. ושמי בן נוא — ושמי. Jal. ha-Machiri Ps. 3 § 5 aus Midr. Ps. 3 § 3.

13. בצלע — בצלע. Kod. מנה bei G. III 132^b. Kodd. bei Baer.

13. בצלע — בצלע. Bereschith rabbathi.² LXX: εἰς πλευρὰς.

13. לעומתו (I) — לעומתם. R. Samuel ben Meïr zu Ex. 8, 22. Ar: האלהם (ex adverso eorum).

17. אשר את רעך — את רעך. Trg Edd. und lateinische Übersetzung: quae cum.³ רעך ist regelmäßig und bedarf keines erklärenden Zusatzes; daher geht רעם, wenn es echt ist, auf אשר את zurück.

21. בוא — בא. Massora zählt fünf בא defektiv ohne unsere Stelle.⁴ בא haben die meisten Kodd. und Edd.

21. בא — בא. Agadath Esther ed. Buber 29^a.

23. היה יעץ — יעץ. Midr. Ps. 55 § 1.⁵ P: רמלך הוא.

23. באלהים — ברבר האלהים. Midr. Ps. 3 § 4.⁶ Midr. Ps. 55 § 1.⁷ V: Deum.

23. אלהים — האלהים. Erwiderungen der Schüler Menahems S. 64. Akedath Jizhak Pf. 29.

Kap. XVII.

1. לאבשלום — אל'אבשלום. Midr. Ps. 55 § 1.

1. ואקומה fehlt in Jal. ha-Machiri Ps. 55 § 2 aus Midr. Ps. 55 § 5.

2. אליו — עליו. Cant. r. zu 3, 7. Pesiktha ed. Buber 45^b.⁸ Kod. Ken. 158.

2. ידיו — ידים. Pesiktha r. 69^a. Trg: ידיוהי מרשן.⁹ P: אידוהי.

2. ונָם — ונָם. Gersonides zur Stelle. Ma'asse Efod S. 208.¹⁰ Kodd. Ken. 174, 85 und 99 prima manu.¹¹

2. עם — ונָם. Josef Qimḥi bei Qimḥi, Wb. r. מַעַם.

3. בשוב — כשיב. Raschi zur Stelle. Qimḥi zur Stelle (bis).

¹ G III 74^b: ובתלואן אין כאן פיסקא.

² Ms. Prag, Abschrift Epstein S. 288.

³ Lagarde = MT.

⁴ Vgl. G. I 168 N. 80^b, N: 81.

⁵ 128^a bloß 128^a gewiß weggelassen.

⁶ In Jal. ha-Machiri Ps. 3 § 10.

⁷ So Edd. — Jal. ha-Machiri Ps. 55 § 5 = MT.

⁸ Edd. und Jal. Gen. § 363.

⁹ Edd., Lag und Lat.: manus illius remissae.

¹⁰ והחרדתי אותו וגם כל העם אשר אתו... ושיוכל להחרידו והעם.

¹¹ Vielleicht auch 70, 128, 155.

3. יתובון כולדון. Trg: ישוב — כשוב.¹
3. כל (II). Trg Lag: וכל. LXX: *καὶ παντὶ*. P: וכלה. haben Kodd. Ken. 93, 150, 154, 201, 224, 246.
4. בעיני אבשלום³ (ובעיני) וזוקנים. Synhed. 102^b:²
4. זקני — כל זקני. Raschi zur Stelle. Kodd. Ken. 154, 168, 173.
4. fehlt in Midr. Ps. 55 § 5.⁴ Kodd. Ken. 224, 262.
9. בתיב באחת, קרי באחר. Massoretische Note:⁵ באחר — באחר. Zahlreiche Kodd. Alte Edd.⁶
9. כנפל — כנפל. R. Josua Ibn Schoeib, נורא ההלות 128^b. Kod. Ken. 153. LXX: *ἐν τῷ ἐπιπνεσθῆναι*.
10. ישראל — כל ישראל. Josef Qimḥi bei Qimḥi, Wb. r. מסם.
12. עלוהי. Trg: עלוהי. P: super eum.
12. ומכל — ובכל. Ma'asse Efod 209. P: מנה ומן כלנש. Ar: ממִי מעה.
13. על העיר — אל העיר. Trg: על קרתא, Kod. Ken. 187.
13. fehlt in des Karäers Aron ben Josef Mibḥar Jescharim zur Stelle.⁷
13. אקה — אחי. Trg: יתה. Kod. Ken. 154. LXX, P, V, Ar.
13. אל הנחל — ער הנחל. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 478.⁸ Glossaire hebreu-français.⁹ Trg: לנחלא, V: in, Ar: אֶל־אֱלוֹדֵי.
13. נמצא — נמצא. Ibn Ġanaḥ, Sefer Haschoraschim S. 437.¹⁰
13. נשקרוי. Trg: נשקרוי. LXX: *καταλειφθῆναι*, P: נשקרוי, Ar: יִדְעֶ׃.
13. fehlt in Trg,¹² Kod. Ken. 4, LXX L.
14. אמר — צוה. Akedath Jizḥak Pf. 8.
14. עצת — את עצת. Akedath Jizḥak Pf. 8.
14. על — אל. LXX, Trg. P, V, Ar. Mehrere Kodd. und Edd.
15. (III) fehlt in Trg¹³ und Kod. Ken. 30.

¹ Edd., Lag und lateinische Übersetzung. Qimḥi: כד יתובון = MT.

² Edd., mss. München und Florenz, Jal. I Reg. § 209.

³ So ms. Florenz: ובעיני הזקנים.

⁴ Edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 55 § 5.

⁵ G. II 59^a, 62^a; Norzi zur Stelle meint, diese Bemerkung bezöge sich auf V. 12.

⁶ Qimḥi zur Stelle: באחת, Wb. v. קום. כ: באחר = MT. Vgl. jedoch Norzi.

⁷ In Kod. Ken. 134 fehlt ההיא.

⁸ Sefer Haschoraschim 336 = MT.

⁹ à la vâlée — אל הנחל.

¹⁰ Wb. S. 619 fehlt das Zitat.

¹¹ Oder auch ייתר.

¹² Edd., Lag. Lateinische Übersetzung: etiam = גם. — Für צויר haben Edd.: אבנקא; lies mit Lag, Ibn Ġanaḥ, Wb. 619 und Sefer Haschoraschim 437 und Lat. אבנא lapidem.

¹³ Edd. und Lat.: et sic consului. Lag. = MT: וכרין וכרין. — Edd.: אף אנא = אף אני; lies mit Lag und Lat. אנא.

16. הלן – הלן. Manuel du Lecteur S. 54.¹ Ma'asse Efod 83 aus Ibn Ġanah.² Duran bemerkt, daß alle korrekte Kodd. הלן haben.

16. בעברות, Q're בערבות – Kethib. Massora aus Jemen bei G. III 74^b. Die meisten Kodd. und viele Edd. Vielleicht auch so Massora bei G. I 151^c, die בעברות unter den Hapaxlegomena zählt,³ und vielleicht auch Qimḥi zur Stelle.⁴ Vielleicht aber בעברות auch im Q're, wie manche Kodd. und vielleicht auch Ibn Ġanah, Rikmah S. 51.⁵

19. המסך – את המסך. Sotah 42^b.⁶ Jal. Esther § 1053 aus Midr.⁷

19. פ' – פני. Sotah 42^b.⁶ Agadath Esther ed. Buber.⁸ Midr. Sam. XXXII 4. Mehrere Kodd. im Text, viele in marg. Sebirin.⁹ LXX-Kodd.: ἐπὶ τοῦ στόματος. Trg: פומא,¹⁰ V: os.

20. את מיכל – מיכל. Qimḥi, Wb. r. יכל. R. Jesaiah zur Stelle. Mehrere Kodd.¹¹

21. עברו – ועברו. R. Samuel ben Meïr Gen. 32, 23. Kod. Ken. 70.

21. מהרה fehlt bei R. Samuel ben Meïr Gen. 32, 23 und in P.

23. המור – החמור. Baba Bathra 147^a.¹² Synhed. 69^b.¹³ Jerusch. Synhed. 29^b 73.¹⁴ Kod. de Rossi 545 prima manu. LXX: ἄσινον αὐτοῦ, lateinische Targumübersetzung: asinum suum, P: חמרה, V: asinum suum, Ar: דאִבְחֵה.¹⁵

23. ויקם fehlt in Baba Bathra 147^a.¹⁶ Synhed. 69^b.¹⁶ Seder Eliahu rabba Kap. 31, ed. Friedmann S. 157.

23. מצורע על ביתו – אל ביתו. Tanḥuma § 1.¹⁷

¹ ויבא הפתח במקום הסגול . . . כמו אל תלן הלילה.

² Rikmah S. 51 fehlt diese Stelle.

³ Vgl. oben zu 15, 28 v. בעברות.

⁴ Vgl. Norzi, vgl. auch Baer und Ginsburg zur Stelle.

⁵ וכבר שמו הפתח במקום הסגול . . . בעברות המדבר. Vielleicht ist 15, 28 gemeint.

⁶ Edd. und Jal. I Sam. § 125. Jal. Ruth § 600 = MT, so auch ms. München.

⁷ 4^b = MT. ספרי דאגרתא in Bubers דאגרתא אגרת אכתר.

⁸ 4^b ספרי דאגרתא, Jal. Esther § 1053.

⁹ Massora zu Num. 33, 8; Massora parva zur Stelle. Vgl. Norzi, G. II 325 N. 41 und zur Stelle. Vgl. Qimḥi zur Stelle.

¹⁰ Edd., Lag, Qimḥi und Lat.: os.

¹¹ Vielleicht auch Trg bei R. Jesaiah zur Stelle: ית ירנא.

¹² Alte Edd. und ms. München.

¹³ Ms. München und Jal. ha-Machiri Ps. 55 § 26. Andere mss. und Edd. = MT.

¹⁴ Edd. und Jefe Mareh XI N. 21.

¹⁵ Vgl. Gen. 23, 3; I Reg. 2, 40. Vgl. auch Num. 22, 21.

¹⁶ So Edd. Ms. München = MT.

¹⁷ In den alten Edd. Editio princeps fehlt das Zitat.

23. לביתו — אל ביתו. Baba Bathra 147^a in Edd. und mss. Jal. ha-Machiri Ps. 3 § 22 aus Midr. Ps. 3 § 7.

23. אל בניו — אל ביתו. Tanḥuma ed. Buber ויצא § 6.¹

23. ואל עירו — אל עירו. Synhed. 69^b.² Makkoth 11^a. Zahlreiche Kodd. und Edd., Trg,³ P. V, Ar. Qimḥi zur Stelle: ויש ספרים ואל עירו ובספר מונה אל עירו. Vgl. auch Norzi.

23. אל עירו fehlt Baba Bathra 147^a in ms. München.⁴

24. מהנים — מחנימה. R. Samuel ben Meïr Gen. 32, 23.

24. ואבשלום — ואבשלום. Massora bei G. I 23 N. 91 zählt ohne unsere Stelle 13 אבשלום defektiv.⁵ Mehrere Kodd. und alte Edd.

24. דעמיה. Trg Lag: אשר עמו — עמו.

25. שר הצבא — על הצבא. Sabbath 53^b.⁶

25. fehlt in Baba Bathra 17^a.⁷

25. יתֵּר — יתֵּר. R. Hillel aus Verona, Tagmule Ha-Nefesch S. 50^b. LXX: Ἰοθὴρ.⁸

25. אביגיל — אביגיל. Sabbath 55^b.⁹ Baba Bathra 17^a.¹⁰ LXX: Ἀβιγαλαν, V: Abigail.

26. ואבשלום — ואבשלום. Massora bei G. I 23 N. 91.¹¹

27. מלא — מלו. Massora bei G. I 14^b zählt מלא, das noch II Reg. 12, 21 vorkommt unter den Hapaxlegomena. Wahrscheinlich hat diese Massora in unserer Stelle מלו gelesen. Massora aus Jemen bei G. III 74^b: מלו דבר ביו לבד. Trg Lag: מלו.

27. מלוא — מלא. Trg Edd. Gegen diese Lesart scheint die Bemerkung der Massora aus Jemen (ביו לבד) gerichtet zu sein.

28. וקלוי — וקלוי. R. Sa'adia Gaon und Ibn Esra. Zu Lev. 13, 15¹² bemerkt Ibn Esra: כי הפרש יש בין (scil. הגאון ר' סעדיה) וראיתי לפי דעתו (של הגאון ר' סעדיה).

¹ Zwei mss. = MT.

² In Edd. und mss.

³ Edd., Lag und Lat.: et ad urbem suam.

⁴ Seder Eliahu rabba Kap. 31, S. 157 fehlt אל עירו.

⁵ Massora edita zu II Sam. 17, 14 zählt 14 אבשלום defektiv mit unserer Stelle. Ob diese Angabe falsch ist, wie Frensdorff, Massora Magna S. 262, Note 2 und Baer meinen, ist gar nicht sicher, da nach Ginsburg zur Stelle die meisten Kodd. in unserer Stelle אבשלום haben, mit der Note: חסר.

⁶ So Edd. Ms. Oxford = MT; fehlt in ms. München.

⁷ Nach Midr. ha-gadol S. 103 und 736.

⁸ Vgl. I Reg. 2, 5; I Chr. 2, 17.

⁹ Nach Jal. II Sam. § 151.

¹⁰ Sechel Tob II S. 25. Midr. ha-gadol S. 103.

¹¹ Wird in Massora edita zu II Sam. 17, 14 nicht unter den 14 אבשלום gezählt.

¹² Ed. Friedländer S. 70.

קלוי ובין קלי בעבור שאמר שמצא בדברי ברוזלי קלי וקלוי. Da Ibn Esra nicht bemerkt, er habe diese Lesart nicht gefunden, so ist es wahrscheinlich, daß auch er in unserer Stelle einmal וקלוי gelesen.¹ Wahrscheinlich an zweiter Stelle.

29. עמו — ארו. Jal. ha-Machiri Ps. 3 § 5 aus Midr. Ps. 3 § 5.

Kap. XVIII.

2. הנתי. Nach Massora פסקא באמצע פסוק. Massora bei G. II 450 N. 184 zählt unseren Vers nicht unter den Versen, die in der Mitte eine פסקא haben. Zahlreiche Kodd. haben keinen freien Raum.

3. אלינו (I) — עלינו. LXX, Trg, P.

3. אלינו (I) fehlt bei Qimḥi, Wb. r. נום. Kommentar = MT.

3. אלינו (II) — עלינו. LXX, Trg.

3. כמנו — כמנו. Massora magna zur Stelle.² Edd.

3. בעשרה — עשרה. Trg Lag: בעשרה.³

3. תהיה — אתה תהיה. Tanḥuma ms. Oxford.⁴

3. לעזר, Q're לעזר.⁵ Kethib. In einem massoretischen Verzeichnis der in der Mitte scripta יוד et legenda ואי⁶ fehlt לעזר in unserer Stelle. לעזר im Kethib haben mehrere Kodd.

4. על יד — אל יד. Trg. Kodd. Ken. 150, 168, 174. P.

5. שמרו לי בנער = אסתמרו לי בעולימא באבשלוס. Trg: לאט לי לנער לאבשלוס. באבשלוס. Wahrscheinlich bloß Deutung nach Vers 12.⁷ Ar: אחתפוטא. באבשלוס, wie Vers 12.

5. לאבשלוס — אבשלוס. Parḥon, Kommentar zu Jes.⁸ Kod. Ken. 4, P.

9. עברי יואב — עברי דוד. Massora magna zur Stelle (Zitat).

9. הפרדה — הפרד. Pseudo-Nahmanides zu Cant. 14^a aus Sotah 10^b.

9. ויחזק. Sotah 10^b in den alten Edd.⁹

9. ויחזק. Trg: ויחזק. LXX: ἐκρεμάσθη, ἀνεκρεμάσθη, P: ויחזק, V: et illo suspenso, Ar: ויחזק.¹⁰

12. לו — ולי. Q're לו, ולי. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 53. Ibn Saruk, Mahbereth 19^a. P, V, Ar.

¹ V übersetzt קלי I mit polenta, wie Lev. 23, 14; I Sam. 17. 17; 25, 18; Ruth 2, 24; dagegen קלי II mit frixus cicer.

² כמנו ד' ג' חסר ואחר כלא . . . אלפים כלא.

³ Edd. Qimḥi und Lat. = MT.

⁴ Bubers Einleitung 73^a.

⁵ Vgl. Qimḥi zur Stelle, Norzi, Baer und Ginsburg.

⁶ G. I 679 N. 24^a.

⁷ Trg liest auch V. 12 שמרו לי.

⁸ Monatsschrift 1862 S. 432.

⁹ Pseudo-Nahmanides zu Cant 14^a = MT.

12. שלה יד בָּ. Trg: בבן. Regelmäßig ist בָּ. אל בן.
12. שמרו לי — שמרו מי. Trg. Kodd. Ken. 431, 614. LXX, P, V.
13. Berechjah Punktator, Sefer החיבור S. 110. Josef Ibn Kaspi, Komm. zu Threni 3, 35. Idem, שרשית בכה, ed. Last S. 24.
14. אחילה — אחילה, Q're אחילה. Massora,¹ Kodd.
14. ויקח יואב — ויקח. Sotah I 8.² Kod. Ken. 250. LXX: καὶ ἔλαβεν Ἰωάβ. P: ואחז יואב. Ar: ונסב יואב.
14. וערכיל — וערכו. Trg: וערכו — עורנו.
15. אנשים — נערים. Sotah I 8.³ Kod. Ken. 251.
15. ויכרו — ויכו את אבשלום. Synhed. 103b.⁴ V: et percutientes interfecerunt eum = ויכרוהו וימיתוהו, also genau wie der Talmud.
16. מרדה — מרדה. Massora,⁵ Kodd. bei Norzi, alte Edd. Michlol 38b: ואם פ"א הפעל גרונית תנוד מ"ם השירות בקמץ קטן וכן על הרי"ש שלא תקבל דגש. מרדה אחר ישראל.⁶
18. ויקרא — ויקרא. Trg:⁷ וקרא. LXX: καὶ ἐκάλεσεν.
18. מצבת אבשלום — יד אבשלום. Rikmah S. 130.⁸
20. בשורה — בשרה. Massora magna zur Stelle.⁹
20. על בן. Massora: על בן בן, wo legendum et non scriptum ist. Nedarim 37b fehlt בן im Verzeichnisse der כתיב; also entweder בן auch im Kethib, wie mehrere Kodd.,¹⁰ oder בן fehlt auch in Q're, was ebenfalls mit zahlreichen Kodd. übereinstimmt. Auch Trg, P, V und Ar drücken בן nicht aus.
20. על בן המלך — על בן. Soferim VI 8 wird בן unter den non scripta et legenda gezählt.¹¹ Zahlreiche Kodd. de Rossi bieten: על בן המלך.¹²

¹ G. II 74 N. 523 im Verzeichnisse der כתיב. Massor. Note bei G. II 59^a.

² Menorath ha-Maor N. 3 und Babli Sotah 9^b in ms. München.

³ In Babli 9^b, Jal. II Sam. § 151. — Mischnahedd., Jeruschalmiedd., ed. Lowe, Bahja b. Ascher in Komm. 205^a. Menorath ha-Maor N. 3 = MT. So auch ms. München.

⁴ In der Ausführung; Zitat = MT.

⁵ G. III 74 Kol 2: מרדה.

⁶ Dagegen wird Michlol 48^b Chirek gefordert, und Kommentar zur Stelle: מרדה המ"ם בחירק. Vgl. auch Norzi zur Stelle und Baer zu I Sam. 23, 28.

⁷ Edd., Lag, lateinische Übersetzung: et vocavit.

⁸ Es werden bloß die zwei Worte מצבת אבשלום zitiert, die nur in unserer Stelle Platz haben.

⁹ Andere Massora verlangt בשרה. Vgl. Norzi und Baer zu V. 22.

¹⁰ So auch Soferim VI 8. Vgl. die folgende Stelle.

¹¹ ... בי על בן המלך, כי על בן המלך. So Edd. und die mss. der ed. J. Müller: ein ms. und Mahsor Vitry S. 696 = MT.

¹² Dadurch wird die Vermutung Blaus. Massoretische Untersuchungen S. 53, Note 2, bestätigt. Für sie spricht auch die Angabe in Soferim, die Blau aber nicht berücksichtigt.

20. אִי־הֵיִן דְּבַר מַלְאָךְ. Trg: אִי־הֵיִן דְּבַר מַלְאָךְ. Trg übersetzt und erklärt: Du bist heute nicht der geeignete Bote, da es heute nichts anderes zu melden gibt, als daß der Sohn des Königs tot ist. So deutet auch P unseren Text, ähnlich auch Ar.

21. לְכוּשִׁי — אֶל הַכּוּשִׁי. Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 53.

21. לְכוּשִׁי — אֶל הַכּוּשִׁי. Naḥmanides zu Gen. 37, 7. Daß כּוּשׁ nicht Eigenname ist, beweist לְכוּשִׁי in unserem Verse und הַכּוּשִׁי in VV. 22, 23, 30—32. Daher also auch in unserer Stelle הַכּוּשִׁי erforderlich ist.¹

22. וּלְכָה — וּלְךָ. Raschi zur Stelle.

22. בְּשֹׂרָה — בְּשֹׂרָה. Massora magna zu V. 20. Kodd. und alte Edd.²

24. עַל נָגַ — אֶל נָגַ. Qimḥi, Kommentar zu 19, 1. Trg, P.

24. עַל הַחֹמָה — אֶל הַחֹמָה. Trg, V.

27. וְהָאֵל — הָאֵל. Gersonides, Schluß von Kap. 21 תועלת 61. P: נִבְרָא הָאֵל טָבָא. V: bonus est.

27. וְהָאֵל כְּסוּרָא טָבָא יְיָ. (וְאֵל) וְנָם ב' ט' יָבִיא — וְאֵל כְּסוּרָא טִיבָא יָבִיא.³ Trg: וְהָאֵל כְּסוּרָא טָבָא יְיָ. P: וְכִסְרָתָא הָאֵל טָבָא אֵתָא. LXX: καί τις εἰς = אֵל גַּם. V: portans venit drückt יָבִיא und יָבִיא aus.

28. עַל אַפּוּי — לַאֲפּוּי. Trg: עַל אַפּוּי. LXX: ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ. P: עַל אַפּוּי.

28. אֶת־יָדָם — יָדָם. Ibn Ganah, Wb. S. 458.⁴ Vgl. II Sam. 20, 21.

29. הַמֶּלֶךְ (I) fehlt in Pesiktha ed. Buber 196^a.

29. הַשְׁלֹם — הַשְׁלֹם. Pesiktha ed. Buber 196^a.⁵ Sebirin.⁶ Einige Kodd. Trg Lag: הַשְׁלֹם.

29. אַבְשָׁלוֹם — לַאֲבָשָׁלוֹם. Pesiktha ed. Buber 196^a. Al: אַבְשָׁלוֹם. P und Ar: הַנֶּעַר אַבְשָׁלוֹם.

29. אֶת־הַחֶמֶן — הַחֶמֶן. Pesiktha ed. Buber 196^a.

29. רָשָׁלַח עֲבָדָא דְּמַלְאָךְ. Trg Lag: רָשָׁלַח עֲבָדָא דְּמַלְאָךְ. Edd.: בְּתַר רָשָׁלַח geht wohl auf בָּשָׁלַח oder בָּשָׁלַח zurück.⁷ LXX L: ἐν τῷ ἀποστείλαι = בָּשָׁלַח. V: cum mitteret = כָּשָׁלַח (בָּשָׁלַח).

¹ Vgl. Wellhausen und Klostermann. Schon Qimḥi deutet כּוּשִׁי als gentile.

² Vgl. Norzi und Baer. Norzi beruft sich für בְּשֹׂרָה auf Massora magna zu II Reg. 7, 9. Das ist ein Irrtum, da dort ausdrücklich gesagt wird, daß in unserer Stelle בְּשֹׂרָה stehen muß. וּלְכָה אֵין בְּשֹׂרָה . . . ג' חֶסֶר בְּקִרְיָא.

³ Edd., Lag und lateinische Übersetzung: et etiam muncium bonum afferet.

⁴ Sefer Haschoraschim S. 322: אֶת־יָדָם.

⁵ In ed. und Jal. Deut § 950.

⁶ Vgl. Norzi und G. II 235 N. 41, Ginsburg zur Stelle.

⁷ Ich vermute als ursprünglichen Targumtext כָּשָׁלַח = בָּשָׁלַח ist in Lag ausgefallen und in Edd. in בְּתַר verschrieben worden. In Edd. ist auch יָת hineinkorrigiert worden, wie das folgende יָת für יָת in Lag. Über τὸν παῖδα in LXX L vgl. Klostermann, der es mit Recht für späteren Zusatz hält. Gegen die

29. ואת עבדך — את עבדך. Trg Lag. Kodd. Ken. 23, 30, 85, 150, 198; de Rossi 13, 701, zwei prima manu. V: את עבדך. Die ganze Stelle in V: בשלה (בשלה) בשלה יואב עבדך המלך את עבדך, Trg: (בשלה) בשלה יואב את עבדך, LXX L: עבד המ' את עבדך.

30. והחיצב — החיצב. Pesiktha ed. Buber 196^a in Jal. Deut. § 950. LXX-Kodd. bei Field: καὶ παρᾶσθητι, latein. Targumübersetzung: et consiste, V: et sta.

30. פה — כה. LXX, Trg,¹ P, V.

32. לבושי — אל הבושי. Pesiktha ed. Buber 196^a.²

32. אבשלום — לאבשלום. Pesiktha l. c. Nahmanides zu Gen. 37, 2 P: אבשלום הנער,³ so auch Ar.

Kap. XIX.

1. על ערית — על ערית. Sotah 10^b. Kod. Ken. 176. LXX: εἰς τὸ ἐπερῶν, P: לקישוא, Ar: אלי.

1. השער — השער. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 53.

1. אבשלום (II) fehlt in Sotah 10^b.

1. מתי — מתי. Kod. מנה.⁴

1. ואתה הי היום = ואת קים יומא דין. Trg hat den Zusatz: מותי אני תחתך. Wahrscheinlich bloß Erweiterung durch hervorheben des in מי יתן מותי אני תחתך enthaltenen eigentlichen Wunsches, daß Absalom noch am Leben wäre. Diese überflüssige Erklärung ist aber ohne Anhaltspunkt im Texte kaum denkbar. Es scheint mir daher, daß Trg gelesen hat: מי יתן מותי תחתך אני תחתך, weshalb es auch LXX gelesen: τίς δώη τὸν θάνατόν μου ἀντὶ σοῦ; ἐγὼ ἀντὶ σοῦ = מי יתן מותי תחתך אני תחתך.⁵

3. שמיני § 1. Bיום ההוא fehlt in Tanḥuma ed. Buber 196^a.

3. בכל העם — לכל העם. Tanḥuma ed. Buber 196^a § 1.

3. על ישראל — לכל העם. Tanḥuma ed. Buber 196^a § 1. Tanḥuma ed. Buber 196^a § 1 in einem ms.

Echtheit spricht das folgende את עבדך τὸν δοῦλόν σου. Trg bezieht עבדך auf Joab, so auch V: Joab servus tuus, o rex.

¹ In Edd. und Lat.: hic. Lag = MT (ברין).

² In ed., Jal. II Sam. § 151 und Deut. § 950.

³ Wohl nach V. 29 richtiger: שליו אבישלום = שליו אבישלום.

⁴ G. I 608^a, III 27 N. 641 ff.

⁵ Dadurch würde die auch an sich unwahrscheinliche Erklärung Klostermanns entfallen. Ein Hebraist würde מי, besonders wenn תחתך folgt, nicht durch ἐγὼ ἀντὶ σοῦ ausdrücken.

3. **כי שמע** — **כי אמר** — **כי שמע**. Tanhuma und Tanhuma ed. Buber l. c.
 3. **כי נעצב** — **נעצב**. Gen. r. XI 1.¹ Gen. r. XXVII Ende.² Gen. r. XXXII 10.³ Tanhuma שמיני § 1.⁴ Kod. Ken. 614. LXX: *ὅτι λυπείται*, P: דכרית.

3. **על בנו** — **אל בנו**. Gen. r. XXVII Ende. Tanhuma שמיני §. 1.⁵
 5. **את פניו** — **פניו**. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle.
 7. **ארי אנא**. Trg: **כי אני יד' — כי ידעתי**.⁶
 8. **כי אם אינך** — **כי אינך**. Trg,⁷ LXX, P, V. מטען.⁸ Kodd. bei G. **כי אם אינך** ohne **אם**.

8. **ועד** — **ועד**. Trg Lag: **ועד**. Zahlreiche Kodd. und alte Edd. P: **ועדמא**. Ar: **ועד**.

8. **היום** = **אֵלִיּוֹם**. Trg Lag: **ועד יומא הדין**. Ar: **היום הוה** — **עתה**.

9. **fehlt in** Trg Lag.⁹ Kod. Ken. 154.¹⁰ V.

14. **לעמשא** — **ולעמשא**. Parhon, Wb. r. אמך.

14. **אצירך**. Trg Lag: **אימנוך**. Ar: **אצירך**.

14. **תחת יואב כל הימים** — **תחת יואב כל הימים**. Kodd.¹¹

15. **ואיתפני ליבא**. Trg: **ויט לבב — ויט את לבב**. Einige Edd. Vgl. Norzi.

16. **ישראל — יהודה**. Josef Qimhi, Sefer Ha-Sikkaron S. 57. Kod. Ken. 1.

16. **המלך דוד** — **המלך דוד** (II). Massora bei G. II 352 N. 380 (Zitat).

17. **מבחרים** — **אשר מבחרים**. Qimhi, Kommentar zu 3, 16. LXX, V drücken **אשר** nicht aus.

18. **את הדרן** — **הדרן**. Gen. r. LXXXIV 3.¹² Raschi zur Stelle. R. Jesaiah, Kommentar zur Stelle. Glossaire hebreu-français zur Stelle.¹⁴ Mehrere Kodd. Aus **את** scheint *ἐν* in manchen LXX-Kodd.

¹ In den alten Edd., Jal. Gen. § 17.

² Jal. Gen. § 47.

³ Jal. Gen. § 56, Jal. ha-Machiri Ps. 42 § 14.

⁴ Edd., ed. Buber, Midrasch Agada II S. 19, Jal. Lev. § 520 und Koheleth § 988.

⁵ Midrasch Agada II S. 19, Jal. Lev. § 520.

⁶ Edd. und lateinische Übersetzung: quia ego novi. Lag fehlt **אנא**.

⁷ Lag: **ארי אם**, Lat.: quod nisi. Edd. = MT (**ארי ליתך**).

⁸ Vgl. Massora zu Gen. 24, 4, Norzi und Baer zur Stelle.

⁹ Lagarde, Einleitung S. XIX, Zeile 25.

¹⁰ Kod. Reuchlin in marg.: **איש פליג**. Vgl. Lag l. c.

¹¹ G. I 608°, III 27 N. 641 dd. So auch Kod. **בונה**, vgl. Ginsburg zur Stelle.

¹² Edd., Lag, Lat.: et inclinatum est cor. Qimhi: **וואיתפני דונה**. Vgl. auch Norzi. **שהיה קורא אותו ויט בצירי הו"ד**.

¹³ Jal. Gen. § 145, Sechel Tob Gen. 39, 2.

¹⁴ Harkavy-Festschrift 1908, S. 385.

entstanden.¹ LXX $\tau\acute{o}\nu$ beweist nichts, da $\tau\acute{o}$ auch dem bloßen Artikel entspricht.²

20. גלה — יצא. Trg: דגלא. Durch die superlinearen Punkte deutet die Massora an, daß יצא zu tilgen ist.³ Da aber ein Wort von der Bedeutung יצא in unserer Stelle nicht fehlen darf, so kann die vorgeschriebene Tilgung von יצא nur in der Bevorzugung einer anderen Lesart ihren Grund haben.⁴ Indes ist aus דגלא nicht mit Sicherheit auf die Lesart גלה zu schließen, da Trg auch לבת in V. 25 durch דיגלא ausdrückt. Oder hat Trg auch V. 25 גלה gelesen?

20. על לבו — אל לבו. Trg: על, P: על.

21. יודע — ידע. Midr. zu Esther in Beth ha-Midrasc̄h I S. 20.⁵ P: ידע אָנא und V: agnosco entsprechen besser ידע.

21. הנה — והנה. Pesiktha r. 142^a. Bereschith rabbathi S. 282.⁶ Midr. Esther.⁷

21. היום fehlt in Midr. Ps. 3 § 3 nach Jal. II Sam. § 151.

22. בן — זאת. Midr. דאגרתא zu Esther in Bubers דאגרתא 40^a

23. צריה — צריה. Massora⁸ gibt an, daß in der Stelle מה לי ולכם בני צריה das Wort צריה defektiv geschrieben wird, d. h. hier oder 16, 10.⁹

23. לא ימות — יומת. Jal. Esther § 853 aus Midr. zu Esther.¹⁰ LXX: οὐ θανατωθήσεται, לא ימות = לא ימות.¹¹

23. מִשְׂרָאֵל — בִּישְׂרָאֵל. Jal. Esther § 853 aus Midr. zu Esther.¹⁰ LXX: ἐξ Ἰσραήλ, Ar: מבני ישראל. Kod. Ken. 614: מִשְׂרָאֵל.

23. אֲנִי הַיּוֹם — אֲנִי הַיּוֹם. Der Karäer Aron ben Josef, Mibḥar Jescharim zur Stelle.

25. בן יהונתן — בן שאול. Jal. zur Stelle aus Sabbath 56^a. LXX L: υἱὸς Ἰωαθὰν υἱοῦ Σαουλ,¹² P: בר יונתן בר שאול, Ar: אבן יונתאן בן שאול = אבן יונתן בן שאול.

¹ Vgl. Klostermann. $\xi\pi\iota$ entspricht dem hebräischen על nicht אל.

² Gegen Klostermann.

³ Vgl. Blau. Massoretische Untersuchungen S. 8; Aptowitzer, Prolegomena S. 4 f.

⁴ Vgl. Geiger, Urschrift S. 257. Die Erklärung Blaus, op. cit. S. 35, ist nicht einleuchtend, wenn auch möglich.

⁵ In Bubers דאגרתא 40^a fehlt das Zitat.

⁶ Ms. Prag. Abschrift im Besitze Epsteins.

⁷ Beth ha-Midrasc̄h I 21, ספרי דאגרתא 40^a; einmal = MT.

⁸ Massora ed. zu II Sam. 14, 1; G. II 517 N. 203. Vgl. auch Norzi zu 16, 10 und zur Stelle. Vgl. oben zu 16, 10.

⁹ Norzi verlangt hier צריה plene.

¹⁰ ספרי דאגרתא 40^a und Beth ha-Midrasc̄h I 21 = MT.

¹¹ Vgl. I Sam. 11, 13 לא יומת, wo Kod. Ken. 93 לא ימות hat.

¹² LXX R: υἱὸς υἱοῦ Σαουλ ist Ἰωαθὰν ausgefallen. Vgl. Klostermann.

25. לקראת. לפני. Sabbat 56^a.¹ Kodd. Ken. 128, 650.

25. לקראת. אל. Sabbat 56^a in Edd. Soncin, Ven. 1520, Ven. 1530.

25. המלך. רוד המלך. Sifre Deut. § 211.²

25. ולא (I) — לא. Sifre Deut. § 211.³ Sabbat 56^a. Jebamoth 48^a.⁴ Jebamoth 103^a.⁵ אבל רבתי ms. Epstein Kap. VI Ende. R. Moses aus England, Sefer Ha-Schoham S. 22. R. Jesaiah, Kommentar zur Stelle. Kodd. Ken. 150, 158. Trg: לא,⁶ V: illotis pedibus.

25. רנליו. את רנליו — Tossafoth Jebamoth 48^a v. לא aus Jebamoth 103^a. Gersonides zur Stelle. LXX: *τους πόδας*.

25. ולא (II) — לא. Midrasch Agada ed. Buber I S. 14.

25. ועד. ועד. Trg Lagarde:⁷ ועד, P: וערמא.

26. לקראת. אל. Sabbat 56^a in den ältesten Edd.

27. ויאמר. ויאמר. Massora⁸ zählt ohne unsere Stelle sechs ויאמר im Samuelbuche.

27. ויאמר לו — ויאמר. Sabbat 56^a in allen alten Edd. LXX und P: ויאמר אליו מפיכת.⁹

27. את המלך. אל המלך. Sabbat 56^a.¹⁰ Zahlreiche Kodd., alte Edd.¹¹

28. חכם כמלאך. חכם כמלאך. Trg: הכים כמלאכא.¹² II Sam. 14, 17 übersetzt Trg wörtlich; הכים in unserer Stelle geht daher gewiß auf חכם im Texte zurück.¹³

30. השרה. את השרה. Qimhi zur Stelle aus Sabbat 56^a. R. Moses aus England, Sefer Ha-Schoham S. 77.

32. את הירדן. את הירדן. Trg edd.:¹⁴ ית ירדנא. Zahlreiche Kodd.

33—40. ברזילי. Gen. r. LVIII 12: „Fünfmal wird Barsillai der Gileadite genannt, entsprechend den fünf Büchern der Thora, um dich zu lehren, daß, wer den Frommen mit Lebensmitteln unterstützt, dies ihm so angerechnet wird, wie wenn er

¹ So Edd. Mss., Agadoth ha-Talmud und Jal. ms. = MT.

² So Edd. Lekah Tob Deut. 21, 12 = MT.

³ Edd.; Lekah Tob Deut. 21, 12; Nahmanides zu Deut. 21, 11.

⁴ Edd., Raschi und Tossafoth zur Stelle v. לא, Jal. Deut. § 925.

⁵ In Edd. und Raschi zur Stelle und ms. München.

⁶ Lag und Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle.

⁷ Prima manu: ועד und korrigiert ועד. Siehe Lagarde, Einleitung S. XIX, Zeile 26.

⁸ G. I 89 N. 840.

⁹ P: לו ויאמר entspricht ויאמר לו.

¹⁰ Alle alte Edd. und ms. Oxford.

¹¹ Vgl. auch Baer zur Stelle und G. I 608*, III 27 N. 641 *h*.

¹² Edd., Lag und lateinische Übersetzung: sapiens ut angelus.

¹³ Vgl. II Sam. 14, 20 חכם כחכמת מלאך האלהים.

¹⁴ Trg Lag fehlt ית ירדנא. Vgl. Lagarde, Einleitung S. XIX, Zeile 26.

die fünf Bücher der Thora erfüllt hätte: ² ברזילי¹ (בני) ³ הגלעדי כנגד ה' ספרי תורה, ללמדך שכל מי שהוא מאביל פרנסה לצדיק כאילו הוא מקיים המשה ספרי תורה. Gemeint ist wohl, daß in einem und demselben Zusammenhang fünfmal (הגלעדי) ברזילי erwähnt wird, das ist in unserem Kapitel, da ברזילי in Wirklichkeit siebenmal vorkommt.³ Wenn הגלעדי in dieser Midraschstelle echt ist, so hätte der Autor dieses Ausspruches in VV. 33, 34, 35, 40 ברזילי הגלעדי gelesen. Vers 33 liest V: Galaadites.

33. וקן מאד — וקן. Agadath Bereschith XLI § 2 betont, daß nur von Eli gesagt wird, er war „sehr“ alt: (I Sam. 2, 22) ועלי וקן מאד ⁴ אתה מוצא בכל מי שכתוב זקנה אין שם מאד אלא כאן, ועלי וקן מאד dieses Ausspruches hat also hier und I Reg. 1, 15 מאד nicht gelesen.

33. כלכל — כלכל. Massora bei G. II 116^b (Zitat). Edd.

36. ואם אשמע — ואם אשמע. Jal. zur Stelle aus Sabbath 152^a. Tanhuma editio princeps מקן § 6. Zahlreiche Kodd. und die ältesten edd. Trg Lag: ואם.

36. עור fehlt in Massora bei G. II 246 N. 791 (Zitat) und in Ar.

36. על אדוני — אל אדוני. LXX, Trg.⁵

36. לאדוני — אל אדוני. Tanhuma editio princeps מקן § 6.

41. העבירו — העבירו Q're, ויעבירו. Massora bei G. II 372 N. 68. Kodd.⁶

43. אלי המלך — המלך אלי. Trg. ל. מלכא. LXX: πρὸς μὲ ὁ βασιλεύς, P: לן למי, V: mihi proprius est rex.

¹ בני, wofür in unserem Zusammenhange kein Platz vorhanden, ist aus dem unmittelbar vorher besprochenen בני ה' eingedrungen; oder, nach Bacher, Agada der paläst. Amoräer III S. 257, Anm. 6, aus ברזילי = בר' entstanden, da es ursprünglich gewiß geheißen hat: ברזילי ברזילי ברזילי wie in Midr. Sam. XXVII 6.

² So Jal. I Reg. § 170 und Midr. ha-gadol S. 352. In Edd. fehlt הגלעדי.

³ II Sam. 17, 27; 19, 32—35, 40; I Reg. 2, 7. ברזילי הגלעדי nur II Sam. 17, 27; 19, 32; II Reg. 2, 7.

⁴ Vgl. Buber zur Stelle und משפחת סופרים zu I Sam. 2, 22. Daß nicht etwa gemeint ist, vor Eli steht nicht מאד וקן, ergibt sich außer aus der Betonung auch aus der Begründung des מאד bei Eli, der doch bloß 89 Jahre alt war: weil Elis Söhne gegen Gott „sehr“ gesündigt, daher ist Eli „sehr“ alt geworden (d. h. früh gealtert und gebrechlich). והוא בן תשעים ושמונה שנה היה... כך עשו בני עלי הכעיסו להקדוש ברוך הוא יותר מדאי שנאמר ותחי חמאת הנערים גדולה מאד (I Sam. 2, 17), אמר הקדוש ברוך הוא אף עלי וקן מאד שנאמר ועלי וקן מאד. Da Barsillai nur 80 und David nur 70 Jahre alt wurde, so wäre nach unserem Agadisten das מאד in unserer Stelle und I Reg. 1, 15 noch auffallender.

⁵ Edd., Lag und lateinische Übersetzung: super.

⁶ Vgl. auch Norzi und Baer.

⁷ Edd. und Lat: mihi rex. Lag: מלכא לי = MT.

43. האכל — האכור. Sa'adia, Iggaron ed. Harkavy.¹

43. האכלני — האכול אכלני. Salomo ben Samuel aus Urgendsch in seinem hebräisch-persischen Wörterbuche.²

43. ואם — אם. Qimḥi zur Stelle. Kodd. Ken. 144, 187, 168 prima manu.

43. מִשָּׂאת — מִשָּׂאת. Trg: מתנא, LXX: δόμα,³ P: מוהבתא. V: munera, Ar: גִּזְאִיה.

43. נָשָׂא — נָשָׂא. Trg: מני, LXX: ἔδωκεν,⁷ Ar: נִאֲמָא. Gen. 43, 34: נִשָּׂא מִשָּׂאת.

44. הִקְלִיתִי — הִקְלִיתִי. Michlol 146. Kodd. edd.

44. לִי רֹאשִׁין — רֹאשִׁין לִי. Der Karäer Aron ben Josef, Mibḥar Jescharim zur Stelle.

Kap. XX.

1. ושמ׳ שבע בן בכרי. Ein anonym agadischer Ausspruch⁴ konstatiert folgende Tatsache: Bei den Gottlosen heißt es in der Schrift „N. N. sein Name“, bei den Frommen hingegen „sein Name N. N.“ Dafür werden mehrere Schriftstellen als Belege angeführt, darunter auch Vers 21 unseres Kapitels ושמ׳ שבע בן בכרי.⁵ Nun heißt es aber von eben demselben Scheba ben Bichri in unserer Stelle „und sein Name war Scheba ben Bichri.“ Daß dies dem Agadisten entgangen wäre, ist undenkbar. Es ist daher sicher anzunehmen, daß er auch Vers 1 unseres Kapitels ושמ׳ שבע בן בכרי gelesen hat. Mit noch größerer Sicherheit ist diese Lesart bei denjenigen Agadisten vorauszusetzen, die gegen den erwähnten Ausspruch aus einigen Schriftstellen nachzuweisen suchen, daß auch bei Gottlosen der Eigenname vor „sein Name“ steht,⁶ dafür aber nicht unsere Stelle anführen, aus der ja, da es sich um eine und dieselbe Person handelt, der Einwand

¹ השריד והפליט S. 64.

² Bacher, Ein hebräisch-deutsches Wörterbuch aus dem 14. Jahrhundert, deutscher Teil, S. 104.

³ LXX hat neben מִשָּׂאת נָשָׂא auch MT.

⁴ Ruth rabbah zu 2, 1; Esther r. zu 2, 5; Midr. Sam. I 6; Num. r. X 5. — Ruth r. gehört zu den älteren Midraschim.

⁵ (I Sam. 17, 4) גִּלְיָה שְׁמוֹ (I Sam. 25, 25) נָבַל שְׁמוֹ, אֲבָל הַצְדִּיקִים שְׁמֵם קֹדְמִין וְשְׁמוֹ אַלְקָנָה (I Sam. 1, 1) וְשְׁמוֹ יִשׁוּ (I Sam. 17, 12) וְשְׁמוֹ בֹּיָעָה (Ruth 2, 1) וְשְׁמוֹ מִרְדֵּכִי (Esther 2, 5), דּוֹמִין לְבוֹרָאן וְשְׁמִי ח' לֹא נִוְדַעְתִּי לָהֶם (Ex. 6, 3).

⁶ מְחִיבִין לָהּ וְהִכְתִּיב וּלְרִבְקָה אַח וְשְׁמוֹ לֵבָן (Gen. 24, 29) . . . הִתְיַבֵּן וּבְנֵי שְׁמוּאֵל הַבְּבוֹר (I Chr. 6, 13) וְשְׁנֵי וְאַבְיָה (I Sam. 8, 2) וְשֵׁם הַבְּכוֹר יוֹאֵל.

viel kräftiger wäre. Es ergibt sich also, daß die Lesart **שבע בן בכרי** in unserer Stelle allgemein bekannt, MT dagegen zu einer gewissen Zeit in Palästina unbekannt war.

1. **בשפר – בשופר**. Massora bei G. II 615 NN. 288, 289. Massora ms. bei Heidenheim¹ gibt an, daß in Sam. II von 15, 10 bis Ende des Buches **שפר** defektiv geschrieben wird.²

2. **נחלה – נחלה לנו**. Sohar III 69^b. Bahja ben Ascher, Komm. 65^a. Massora magna zur Stelle. (?)³ Kodd. Ken. 70, 182, 252, 201 nach der Korr. de Rossi 2, 579, 663, 788. **לנו** fehlt in V, P und Ar.⁴

3. **דוד – המלך**. Der Karäer Benjamin Al-Nahawendi, **משאת בנימן** ed. Firkowicz 6^b.

3. **בבית – בית**. Jehuda Hadassi, Eschkol Ha-Kofer 141^a.

3. **בן – בית**. Benjamin Al-Nahawendi, **משאת בנימן**, 6^b.

3. **והדיין – והדינה**. Toseftha Synhed. IV 2.⁵ Mechiltha 96^{a.6}

3. **צורה – צורות**. In zwei massoretischen Verzeichnissen von Wörtern, die nur je einmal ohne ואי geschrieben werden,⁷ fehlt **צורה**, das Ex. 12, 34 und in unserer Stelle vorkommt und in ersterer Stelle defektiv geschrieben ist. Die Verfasser dieser Verzeichnisse haben entweder Ex. 12, 34 **צורות** oder in unserer Stelle **צורה** gelesen, wie mehrere Kodd.⁸ Konkord. v. **צורה**.

3. **צורות – צורה**. Massora bei G. II 518 N. 215.

3. **אלמנה חיות עד יום מתו – עד יום מתו אל' חיות**. Midrasch Agada I 159 aus Mechiltha 96^a.

4. **לעמשא – אל עמשא**. Synhed. 49^{a.9}

¹ Vgl. Frensdorff, Massora Magna, S. 204, Note 2.

² ומן וישלח אבשלום מרגלים עד סוף סיפרא וכל אורייטא דכותיה חסרים . . .

³ סימן שמואל אין לנו הלך בדוד ולא נחלה בן ישי. מלכים ודברי הימים מה לנו הלך בדוד ולא נחלה בן ישי. Da hier die Verschiedenheiten zwischen unserer Stelle in Samuel einerseits und der ähnlichen Stelle I Reg. und II Chr. andererseits angegeben werden, so muß das Zitat einmal **לנו** **נחלה** **לא** lauten, ob aber hier oder I Reg. 12, 16 und II Chr. 10, 16 **לנו** verlangt wird, ist nicht zu erkennen. Kod. Ken. 202 liest I Reg. 12, 16 **נחלה לנו**. In unseren Texten und in den **הלופי הקריאה**, in edd. und bei G. I 524 P. 503, steht in unserer Stelle **לנו**.

⁴ So auch I Reg. 12, 16 und II Chr. 10, 16. Vielleicht ist so auch die Massora magna zu verstehen, daß in bezug auf **לנו** keine Differenz vorhanden ist, und **נחלה** **בן ישי** nur mitzitiert wurde.

⁵ Alte edd. und Jal. zur Stelle.

⁶ Edd.; Jal. Ex. § 349; Lekah Tob Ex. 22, 23; Midrasch Agadah ed. Buber I 159.

⁷ G. I 418 N. 128, G. I 119 N. 131.

⁸ Massora marg. zu Ex. 12, 34: **הכר דחצר**, undin verlangt also in unserer Stelle **צורות** oder **צורה**. So auch Ochlah we-Ochlah N. 58 S. 64^b, Massora fin. v. א N. 22: Massora par. zu unserer Stelle bemerkt: **ב' א' מלא וא' חצר**.

⁹ Edd. und ein ms. Andere Textzeugen = MT.

4. הצעק — הועק. Erwiderungen der Schüler Menahems.¹ הצעק folgt auch aus der Ausführung.

4. וּעַק. אֱלִי — לִי. Parhon, Wb. r.

5. אִישׁ יְהוּדָה — יְהוּדָה. Synhed. 49^a in einem ms. Kodd. Ken. 85, 96.

5. וַיִּחַר — וַיִּחַר. Q're. Qimhi in Michlol.²

5. וַיִּחַר — וַיִּחַר. Synhed. 79^a. Einige Kodd. Vgl. auch das folgende.

5. וַיִּחַר, Q're. וַיִּחַר. Massora bei G. I 679 N. 24^a wird וַיִּחַר nicht unter den in der Mitte scripta יוד et legenda ואי gezählt. Also entweder וַיִּחַר oder וַיִּחַר im Kethib ohne Q're. וַיִּחַר im Kethib bieten mehrere Kodd.

5. צוּרוֹ — יַעֲרוֹ. Synhed. 49^a in ms. München.

6. וַעֲתָה אַתָּה — וְאַתָּה. Trg Lag. Kod. Ken. 251. LXX: וַעֲתָה אַתָּה, Al: יַעֲתָה.

6. וַיַּעֲקֵק לֵנָא — וַהֲצִיק לֵנוֹ. Trg: וַיַּעֲקֵק לֵנָא.³

7. וַיִּצְאוּ (I) — וַיָּבֹאוּ. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle.

8. מָרִי כְּתִיב קְרִי מָרוֹ. Massoretische Note bei G. II 59^a: מָרִי — מָרוֹ. Kod. Ken. 102 מָרִי ohne Q're.⁴ V: vestitus erat tunica stricta ad mensuram habitus sui liest מָרִי und faßt es = מָרָת und muß daher tunica stricta ergänzen.

8. מָרוֹ. Trg: מָרוֹ לְבוּשָׁתִי.⁵ drückt eine Verbalform aus.⁶ Wegen der graphischen Ähnlichkeit mit מָרוֹ ist an מָרָד, מָרָד zu denken.

8. וַיַּפֵּל — וַיַּפֵּל. Trg: וַיַּפֵּס. (?)

9. וַתִּחַוּ — וַתִּחַוּ. In einem massoretischen Verzeichnis von Wörtern, in denen ein אֶלֶף fehlt,⁷ wird וַתִּחַו in unserer Stelle nicht mitgezählt. Zahlreiche Kodd. schreiben וַתִּחַוּ.

9. וַתִּחַוּ — וַתִּחַוּ. Qimhi in Michlol.⁸

12. אֱלִי — אֱלִי. Manuel du Lecteur S. 22. Kod. Ken. 174.

13. אֲשֶׁר — כֹּאשֶׁר. Ibn Esra, Kommentar zu Jesaiah ed. Friedländer zu 27, 8.

14. אֶף אִינֶן בְּתִירוֹי — אֶף הֵם אֲחֵרֵי. Trg: אֶף אִינֶן בְּתִירוֹי.

15. וּבֵית הַמֶּעַ — בֵּית הַמֶּעַ. Trg Lag und lateinische Übersetzung. Einige Kodd. P, V.

¹ Criticae Voc. Resp. S. 91 N. 37.

² Ed. Ven. 1545 29^c, ed. Rittenberg 84^b.

³ Edd., Lag, Qimhi und lateinische Übersetzung: affligat nos.

⁴ Wenn Gersonides zu מָרוֹ לְבוּשָׁתִי auf Dan. 12, 2 מָרוֹ אֲדִכָּת עִפָּר als Parallele verweist, so hat er vielleicht לְבוּשָׁתִי gelesen.

⁵ Edd., Lag und Qimhi. Die lateinische Übersetzung: accinctus lumbari vestimentorum suorum übersetzt בִּזְרוֹא = אֲזוּר.

⁶ אֲזוּר — מָרוֹא. — עֲמָד, הֶלֶץ, חֶמֶשׁ, חֶגֶר.

⁷ G. I 9 N. 14^b.

⁸ Ed. Ven. 1545 24^c, ed. Rittenberg 84^b.

15. בית מעבה – בית המעבה. Bahja ben Ascher, Kommentar 65^a. LXX, Tr edd., P, V.

15. באקה – באהל. Trg: ואקה משרין. Vgl. Qimḥi.

15. משחיתים – משחיתם. Massora.¹ Kodd.

17. האשה fehlt in Gen. r. XCIV 8 in allen alten edd., in P und V.

18. תדברו – ידברו. Tanḥuma ed. Buber וירא § 12. Vielleicht ist diese Lesart auch aus der Paraphrase Trgs zu erkennen: אדבר בען.

19. ואתה – אתה. Trg,² V. Auch LXX: *ὅς δέ* drückt ואתה aus.

19. ולמה – למה. Tanḥuma ed. Buber וירא § 12. R. Samuel Masnuth, Maajan Gannim ed. Buber S. 8. Al: *καὶ ἵνα τί*.

20. ויאמר יואב – ויען יואב ויאמר. Tanḥuma וירא § 12.³

20. חלילה – חלילה חלילה. Tanḥuma וירא § 12.⁵ Zahlreiche Kodd. LXX-Kodd. bei Field: *μή μοι γένοιτο* drücken nur einmal חלילה aus. P: חסלי, Ar: האשא אלה.

21. הנה – כי. Midrasch zuta ed. Buber S. 126.

21. אשר נשא – נשא. Parḥon, Wb. r. נשא.

21. דוד – בודד. Parḥon, Wb. r. נשא. Kodd. Ken. 4, 70, 168, de Rossi 13, 575. LXX, P, V.

21. האשה fehlt in Gen. r. XCIV 8 in allen alten edd. האשה fehlt in Kod. Ken. 174, אל יואב in Kod. Ken. 4.

22. העם – כל העם. Koheleth r. zu 9, 18. Tanḥuma ed. Buber וירא § 12. Mehrere Kodd. und edd.

22. ויכרתו. Koheleth r. zu 9, 18. P: ונסכוֹהֵי.⁴

22. לאהלי – לאהלי, Q're לאהלי. Massoretische Note bei G. II 59^a.⁵ Nach G. II 89^b ist לאהלי das Kethib der Ma'arbae, לאהלי das der Madinahae. P: למשכנה, lateinische Targumübersetzung: in civitatem suam = לקרויה = לאהלי.⁶

23. על – אל. Trg,⁷ P, V, Ar. LXX-Kodd. bei Field: *ἐπὶ*. Kod. Ken. 246: על.

23. חילא דישראל – גִּבְאֵי יִשְׂרָאֵל. Trg:⁷ חילא דישראל. P, Ar.

¹ G. II 618 N. 354: משחיתים להפיל החומה. Vgl. auch Norzi zu Jer. 6, 28, Massora zu Gen. 19, 13 und Massora ms. bei Frensdorff, Massora Magna, S. 193, Note 1.

² Lateinische Übersetzung: et tu. In edd. und Lag דאת paßt nicht in den Zusammenhang; es muß heißen ואת.

³ Ed. Buber und Jal. II Sam. § 152.

⁴ Latein. Übersetzung: egit ut amputarint (פסקוֹהֵי) übersetzt nach MT.

⁵ בתיב לאהלי קרי לאהלי. Vgl. Ginsburg zur Stelle.

⁶ Edd. und Lag: לקרויה = לאהלי.

⁷ Edd., Lag und lateinische Übersetzung: super.

23. ובניהו – ובניה. Berachoth 4^a.¹ Gersonides zur Stelle. Ma'asse Efod S. 75 (bis).

23. והפלתו – ועל הפלתו. Ma'asse Efod S. 75 (bis). Al: καὶ Φελεθαεί, V: et Phelthaeos. Ar: והפלתו.

24. ואדוניכם – ואדרכם. Ma'asse Efod S. 75. Kod. Ken. 150. LXX: καὶ Ἀδωνειστέμ, P und Ar: ואדוניכם.²

25. ושיא, Q're ושוא – ושיא ohne Q're. Trg.³ V: Siva kennt schon das Q're.

25. ושיא, Q're ושוא – ושיא. Trg Lag. LXX-Kodd.: Σουσα.⁴

26. fehlt Erubin 63^a.⁵ Raschi Synhed. 36^a v. עירא.

26. המתקיע – האירי. Trg: המתקיע.⁶ Vgl. 23, 26.

Kap. XXI.

1. אחר – אחרי. Jerusch. Kidduschin 65^b 65.⁷ Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 14. Josef Qimhi, Sefer Ha-Galuj S. 110. En Jakob Jebamoth 78^a.

1. וישאל דוד בה' – ויבקש דוד את פני ה'. Mechiltha ed. Hoffmann S. 110. Raschi Berachoth 12^b v. ורוקעים. V: et consuluit David oraculum Domini = (את פני ה') וישאל דוד בה'.⁸ Ob aber diese Übersetzung auf einen Bibeltext zurückgeht oder bloß auf die traditionelle Deutung, daß hier die Befragung der Urim we-Thumim gemeint ist,⁹ ist schwer zu erkennen. Vielleicht drücken Mechiltha und Raschi auch bloß diese Deutung aus.

¹ Edd. und mss. und viele andere Textzeugen, vgl. Rabbinowicz.

² אדנא ist aus אדנא (plene) entstanden (נ = ו) oder umgekehrt. Übrigens ist אדנא und אדנא ein und derselbe Name; denn אדנא I Reg. 4. 6 heißt ibid. 13, 18 אדנא und II Chr. 10, 18 אדנא. Wellhausen irrt daher, wenn er meint, daß אדנא kein israelitischer Eigenname ist.

³ Edd. und Lat.; Sia.

⁴ So Compl. Der rezipierte LXX-Text: Ἰησοῦς, Ἰσοῦς.

⁵ Edd. und ms. München. Andere mss. und Sekundärquellen = MT.

⁶ Lag, Raschi, Qimhi und R. Jesaiah zur Stelle. Edd. und lateinische Übersetzung: יאירא דמתקיע ist יאירא Korr. nach MT.

⁷ Edd. und Jefe Mareh IV N. 4.

⁸ וישאל ist sicher, da V בקש את ה' niemals durch consulere, sondern durch quaero, precare und ähnlich ausgedrückt. Fraglich ist nur, ob „oraculum Domini“ וישאל ausdrückt, da V שאל immer durch consulere Dominum wiedergibt; daher vielleicht וישאל.

⁹ Vgl. Jebamoth 78^a: ויבקש דוד את פני ה' מאי היא? שאל באורים ותומים. Vgl. Num. r. VIII 4 und Qimhi zur Stelle.

1. על ש' — אל שאיל. Jebamoth 78^{b.1} Baba Kama 119^a (bis) in allen mss.² Jerusch. Kidduschin 65^b 13.³ Jerusch. Synhed. 23^d 13. Midr. Sam. XXVII 5. Tossafoth Erubin 63^a v. מביא. Kodd. Ken. 154, 650. LXX, Trg.

1. על — ואל. Die zu שאיל angeführten Quellen, mit Ausnahme von Jebamoth 78^b. Kodd. Ken. 153, 154, 650. LXX, Trg.

1. אשר — על אשר. Baba Kama 119^{a.4} Akedath Jizhak Pf. 62, editio princeps I 326^d.

1. הגבענים — את הגבענים. Jebamoth 78^b (dreimal).⁵ את fehlt in edd. Soncin. Brix.

2. המלך — דוד. Kommentar de8 R. Jesaiah zur Stelle. LXX: המלך דוד.

2. ויאמר אליהם. Jebamoth 79^{a.6}

2. אליהם — אליהם. Kod. הללי.⁷

2. כי — כי אם. Sa'adia bei Qimhi zu Vers 1. LXX: $\delta\tau\iota\ \alpha\lambda\lambda'\ \eta\ =$ $\delta\tau\iota$. LXX-Kodd. bei Field bloß: $\delta\tau\iota$. כי אם + כי

2. לבית — לבני. Qimhi zur Stelle.

3. אל הגבענים. Midr. Sam. XXVIII 5.

3. אכפר לכם — אכפר. Raschi Berachoth 12^b v. והוקענום. P: אחסיכון, V: quod erit vestri piaculum, auch Ar drückt לכם aus.

4. בני — בית. Bezah 32^{b.8}

4. יאף לא — ואין לי. Trg: יאף לא אנש.

6. אנשים. Josef Qimhi, Sefer Ha-Galuj S. 111.

6. העין בשוא לבר. Massora aus Jemen bei G. III 75^a: והוקענום — והוקענים.

6. להי. R. Samuel ben Meir, Kommentar zu Num. 25, 3.

7. מפי בשה — מפיכשת. Josef Qimhi, Sefer Ha-Galuj S. 111. LXX:

Μεμφιβόσθη = מפי בשה.

8. ילדה לו — ילדה. Jal. I Sam. § 128 aus Synhed. 19^b.

8. ארמני — ארמני. Jebamoth 79^{a.9} Synhed. 19^{b.10} Jerusch. Kidduschin 65^e 34.¹¹ Kodd. Ken. 70, 93, 150, 174, 176, 198, 201.

¹ Nach Ascheri Moëd Katon III N. 94, wo das Zitat nach MT korrigiert.

² So auch in einem Genizahfragment, Jewish Quarterly Review XVII 464.

³ So edd. In Jefe Mareh IV N. 4 ist das Zitat nach MT korrigiert, aber die Ausführung: על.

⁴ Alte Edd. und Kaftor wa-Pherah Kap. 12, ed. Edelmann 51^a.

⁵ Edd. und En Jakob.

⁶ Jal. Gen. § 82, Deut. § 989, Josua § 19. Edd. und ms. München = MT.

⁷ G. III 27 N 647 ee. Vgl. Ginsburg zur Stelle.

⁸ Lekah Tob Gen. 50, 17; Sechel Tob I 336.

⁹ Edd. ms. München und Tossafoth zur Stelle v. ארמני.

¹⁰ Edd. und Jal. I Sam. § 128.

¹¹ In edd. und Jefe Mareh IV N. 5.

8. לשאול fehlt in Synhed. 19^{b1} und Kod. Ken. 155.

8. לעוריאל – לעוריאל. Massora bei G. III 147^b. Kodd. Ken. 96, 701. P: לעוריאל, Ar: לעוריאל. Auch Σέρει geht auf עוריאל zurück.²

8. בן בחזלי fehlt in Synhed. 19^{b3}. Kod. Ken. 650.

9. ויתנם המלך – ויתנם. Jerusch. Synhed. 23^d, 34.

9. ויפלו שבעתם, Q're שבעתם.⁴ Jerusch. Kidduschin 63^c 34: ויפלו שבעתם בן יונתן בן שאול שהוא אדם גדול בתורה ונתן דוד עינו בי יחד חסר יוד, זה מפיכושט בן יהונתן בן שאול שהוא אדם גדול בתורה ונתן דוד עינו בי יחד חסר יוד. D. h. durch das Fehlen des יוד in שבעתם wird auf die Tatsache hingewiesen, daß nicht sämtliche Nachkommen Sauls ausgerottet wurden, da Mefiboscheth gerettet wurde. Daraus folgt, daß Jeruschalmi שבעתם spricht und als Kethib שבעתם hat, was die Deutung veranlaßt. Hätte Jeruschalmi das Kethib und Q're MTs gehabt, so hätte ihm umgekehrt das überflüssige יוד im שבעתם auffallen müssen, da das Q're שבעתם regelmäßig ist.⁵ Jerusch. Synhed. 23^d 34: שבעתם כתיב חסר. Midr. Sam. XXVII, 6: שבעתם יחד חסר יוד. Num. r. VIII 4: שבעתם כתיב חסר יוד. Zahlreiche Kodd. haben שבעתם im Kethib.

9. ארצה – יחד. Josef Qimḥi, Sefer Ha-Sikkaron S. 29.

10. על הצור – אל הצור. Jerusch. Kidduschin 63^c 45 (bis).⁶ Jerusch. Synhed. 23^c 70. Ibid. 23^d 40 (bis). Kod. Ken. 174. Trg, V, P

10. ויהיו תלמים מתחלת קציר עד: מתחלת קציר. Jerusch. Synhed. 23^d 43: ויהיו תלמים מתחלת קציר עד: מתחלת קציר. Vielleicht bloß Inhaltsangabe der Verse 9 und 10.

10. בתחלת – מתחלת. Synhed. 35^a in edd. Kod. Ken. 174. LXX: ἐν ἀρχῇ.

10. הקציר – קציר. Jerusch. Kidduschin 65^c 49.⁶

10. נתן – נתן. Synhed. 35^a in ms. Karlsruhe. Kod. Ken. 70.

10. עליהם מים – מים עליהם. Num. r. VIII 4 aus Jerusch.⁸ LXX: ἐπ' αὐτοὺς ὑδωρ.⁹ P: עליהם מים, Ar: עליהם מים.

¹ So edd. Mss. und Sekundärquellen = MT.

² Vgl. zu I Sam 18, 19 (Heft II, S. 39).

³ In edd. und Jal. I Sam. § 128.

⁴ Wie ארבעתן, ארבעתן. Nicht wie Klostermann falsch: שבעתן.

⁵ Dadurch entfällt der Erklärungsversuch Norzis, daß gemeint ist: יוד fehle in der Aussprache ויהיו בקריאה. Wenn aber Norzi diesen Versuch deshalb aufgibt, weil in den anderen Quellen כתיב steht, so beweist gerade dies nichts, da כתיב in der Regel den Text in seiner endgültigen Form, d. i. im Q're bedeutet. — שבעתם כתיב entnimmt aus Jerusch. שבעתם כתיב. שבעתם קרי וכתב. Er hat auch hier mißverstanden.

⁶ Edd. und Jefeḥ Mareh IV N. 5.

⁷ Edd. und Qimḥi, Kommentar zu Vers 1. Kidduschin 65^c 34 und Num. r. VIII 4 = MT: so auch Midr. Sam. XXVIII 6.

⁸ Kidduschin 65^c, Synhed. 23^d.

⁹ Al: ὑδωρ ἐπ' αὐτοὺς. Auch Num. r. einmal עליהם מים.

10. מים. Trg: מטרא, Ar: מטרא kann sowohl auf מקרא im Text zurückgehen oder auch bloß naheliegende Umschreibung sein.

11. כל אשר – אשר. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle.

12. מהומה – מרחב ב' ש'. Trg:¹ משורא.² LXX-Kodd. bei Field: ἀπὸ τοῦ τεύχους.

12. שן – שאן. Trg Lag. Kodd. Ken. 93, 187, 226.

14. עצמות שאול – עצמות שאול. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 17.³

14. ואת יהונתן – ויהונתן. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 17.³ Einige Kodd. und LXX: ואת עצמות יהונתן.

14. בנכבה בארץ בנימן בארץ בנימן. Estori Farhi, Kaftor wa-Ferah Kap. VII, ed. Edelmann 27^a.

14. בצלצה – בצלע. Pesiktha ed. Buber 174^{b.4} P: בצלצה, Ar: בצלצה.

14. ויעש – ויעש. Pesiktha ed. Buber 174^{b.5}

14. ויעש להם – ויעש להם. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 17 in allen edd.

14. ככל – כל. Pesiktha ed. Buber 174^{b.4} Tanhuma § 7. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 17.⁶ Num. r. VIII 4.⁷ Trg. Lag. Mehrere Kodd.

14. אלהים – ה'. Jal. ha-Machiri Ps. 138 § 5 aus Num. r. VII 4. Ibn Esra Ex. 20, 7. Vgl. das folgende.

14. אלהים – אלהים. Sohar⁸ zu Gen. 25, 21. Vielleicht verschrieben aus האלהים = LXX: ὁ θεός.

14. אלהים fehlt in Pesiktha ed. Buber 174^{a.4}

16—22. הרפה. Der Agada, der babylonischen sowohl, als der palästinischen,⁹ ist es geläufig, daß הרפה in unserem Kapitel identisch ist mit ערפה, der Schwiegertochter Na'amis in Ruth 1, 4, 14. Worauf stützt sich diese Voraussetzung? Trotz aller agadischen

¹ Edd., Lag und lateinische Übersetzung: ex muris. Lagarde in marg.: מרחב בית ש', das beweist, daß dem Autor dieser Randnote keine andere Targum-übersetzung bekannt war und er bloß nach MT korrigiert. Indes haben auch P und Ar für רחוב keine Übersetzung.

² Vgl. I Sam. 31, 10, 12: ואת גוויתו תקנו בחומת ב' ש'.

³ So die alten edd. Jal. II Sam. § 154 = MT. Daß das Fehlen von עצמות nicht zufällig ist, beweist die Lesart ואת יהונתן: ואת יהונתן ואת יהונתן: eine Lesart ist kaum denkbar.

⁴ So auch Jal. Lev. § 525.

⁵ Vgl. zu ויעש Klostermann S. 237, Anm. c.

⁶ In edd. und Jal. II Sam. § 154.

⁷ Edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 138 § 5.

⁸ In Jalkut Reubenī v. בצורק.

⁹ Sotah 42^b; Synhed. 98^a: Ruth r. zu 1, 14; Ruth zuta ed. Buber S. 46; Tanhuma ed. Buber ויעש § 8; Midr. Sam. XX § 4. Vgl. Aptowitzer in ZAW 1909, S. 251, N. 23.

Freiheit ist eine solche auffallende¹ Identifizierung nicht denkbar ohne Anhaltspunkt im Bibelwort. Als ein solcher Anhaltspunkt ist aber nur der Umstand denkbar, daß in einem und demselben Zusammenhang bald הרפה, bald ערפה geschrieben wird. Wenn nun Sotah 42^b die Schreibung הרפה und ערפה hervorgehoben und die Frage aufgeworfen wird, welche Schreibung die ursprüngliche sei,² so kann כתיב הרפה וכתיב ערפה nur besagen, daß entweder in unserem Kapitel oder in Ruth 1 הרפה und ערפה nebeneinander vorkommen.³ In der Tat hat Kod. Ken. 300 in Vers 16 unseres Kapitels ערפה für הרפה. Vielleicht ist dies auch die Lesart, auf welche die Agada zurückgeht.⁴ Für diese Annahme spricht auch die Lesart in Sotah: כתיב ערפה וכתיב הרפה,⁵ also ערפה an erster Stelle, d. i. in unserem Zusammenhange Vers 16.

Jalkut I Sam. § 125 und Qimḥi zu I Sam. 17, 22 lesen Sotah 42^b כתיב הרפה וקרין ערפה.⁶ Demnach wäre bloß das Q're, einmal oder mehreremal, ערפה. Ein Q're ערפה ist aber kaum denkbar, während ein Kethib ערפה aus Verschreibung erklärt werden kann.⁷ Es scheint daher die Lesart der Talmudausgaben und das Midrasch über plena und defectiva וכתב ערפ' die ursprüngliche und וקרין ערפה Korrektur zu sein, da ein Kethib ערפה nicht mehr bekannt war.

16. אֲשֶׁר fehlt in Midr. Ps. 18 § 30.

16. הרפה ערפה. Kod. Ken. 300. Vgl. die Ausführung zu 16—22.

¹ Die Urenkel der Ruth kämpfen gegen die Söhne der O'rpah. Nach Synhed. 98* hat sogar O'rpah selbst im Kampfe ihres Sohnes ישי gegen David eine Rolle gespielt.

² Daß die Abweichung in der Schreibung eine Anspielung auf einen Charakterzug dieser Frau beabsichtigt, wird als selbstverständlich vorausgesetzt, nur darüber herrscht eine Meinungsverschiedenheit zwischen Rab und Samuel (3. Jahrhundert), ob ערפה der Eigenname und הרפה die Charakterisierung ist, oder umgekehrt.

³ Raschi, der auf die Frage der Veranlassung zur Identifizierung von הרפה mit ערפה nicht eingeht, erklärt, nach seinem Bibeltext, הרפה steht in unserer Stelle, ערפה in Ruth 1.

⁴ Eine Verschreibung von הרפה in ערפה in unserem Kapitel, wo הרפה viermal vorkommt, ist wahrscheinlicher als הרפה für ערפה in Ruth 1, wo ערפה nur zweimal erwähnt wird.

⁵ Midrasch über defectiva und plena ed. Wertheimer S. 45 N. 142.

⁶ Norzi, der diese Lesart nur aus Qimḥi und Levita kennt, kann diesen Midrasch nicht finden; Jal. beweist aber, daß die Stelle in Sotah gemeint ist.

⁷ Um so leichter, als הרפה für einen Eigennamen gehalten wurde. So übersetzt auch V gegen LXX: Arapha, nur in Vers 18: de stirpe Arapha de genere Gigantum wird auch die andere Auffassung ausgedrückt. LXX-Kodd. fassen הרפה = ὁ Παφά.

16. קנו — קינו. Qimḥi, Wb. r. קן und r. שקל.¹ Zahlreiche Kodd.
16. משקל — שקל. Midr. Ps. 14 § 30. Trg:² בתלין, P: מתלין, Ar: מתכאל. LXX: σίγλων.³
17. לו (II) fehlt in Gen. r. LIX 15 in allen alten edd. Midr. Ps. 18 § 30. Akedath Jizḥak Pf. 78. Kodd. Ken. 1, 70, 182, LXX, V, Ar.
17. עור fehlt in Gen. r. l. c. und Midr. Ps. 7 § 2.⁴ Kod. Ken. 651, P, Ar.
17. עור אתני fehlt in Midr. Ps. 18 § 30.
17. עמי — אתני. Midr. Ps. 7 § 2 nach Jal. ha-Machiri Ps. 7 § 3.
17. במלחמה — למלחמה. Akedath Jizḥak Pf. 78. Mehrere Kodd. und edd.
20. ואצבעות (I) — אצבעות. Toseftha Bechoroth V 6 in edd. und mss.
20. ואצבעות — ואצבעת. Massora.⁵ Kodd. bei Norzi.
20. וארבעה — וארבע. Midr. Ps. 18 § 5. Jal. II Sam. § 156 aus Bechoroth 45^a (bis).⁶
20. במספר — מספר. Midr. Ps. 18 § 5. Kodd. Ken. 70, 150. Trg: במנין, P: במניא.
22. ואת — את. Sotah 42^b.⁷ Ruth r. zu 1, 14.⁸ Midr. Ps. 18 § 5.⁹
22. ארבעה — ארבעת. Tanḥuma ed. Buber יינש § 8. Kod. Ken. 96.
22. נולדו — ילדו. Midr. ha-gadol S. 604 aus Midr. Ps. 18 § 5.¹⁰

Kap. XXII.

1. לה fehlt in Meehiltha ed. Hoffmann S. 56.
1. מיד — מכף. Halachoth Gedoloth ed. Berlin S. 618.
1. ומיד — ומכף. Baraitha der 32 Normen des R. Elieser N. 25.¹¹
- Einige Kodizes.¹²
2. ומצדתי אתה — ומצדתי. Ibn Saruk, Maḥbereth 127^a.
3. בזהב משעי, קרי אִישֶׁע. Massoretische Note bei G. II 59^a.

¹ Mit der Bemerkung: ויש אומרים משפטו ביד.

² Edd. Lag. Qimḥi und lateinische Übersetzung: siclorum.

³ Über σίγλων vgl. Klostermann.

⁴ In Jalkut ha-Machiri Ps. 7 § 3.

⁵ G. I 415 NN. 14, 15.

⁶ Zweimal = MT.

⁷ In edd., ms. München und Jal. II Sam. § 156. Jal. Ruth § 600 = MT.

⁸ Nach Jal. Ruth § 601.

⁹ Jal. II Sam. § 165.

¹⁰ I Chr. 20, 8: נולדו.

¹¹ In Jehuda Hadassis Eschkol Ha-Kofer 59^a, 66^a.

¹² Ps. 18, 1: ובזר.

5. משברי – משברי. Hebräisch-persisches Wörterbuch ed. Bacher S. 105.

6. קרמני – קרמני. Massora bei G. II 529 N. 51 schreibt in unserer Stelle plene, Ps. 18, 6 defektiv. In unseren Texten ist das umgekehrte der Fall.

8. מוסדות – מוסדות. Ibn Ġanah, Rikmah S. 132. Gersonides zur Stelle. LXX: καὶ τὰ θεμέλια, P: וְשִׁמְשֵׁם, Ar und 13 Kodd. Ken. und de Rossi.

8. הרים – השמים. Ibn Ġanah, Rikmah S. 132. P: רְטוּדָא, V: montium, Ar und zwei Kodd. de Rossi.

11. וידא – וידא. R. Abigdor Kohen Zedek,¹ Kommentar zu Cant.² S. 12. Trg: וְרַבֵּר בְּתַקָּה,³ P: וַיֵּשׁ.⁴ Zahlreiche Kodd. Alte edd.

12. חישך מלא. Midrasch über defectiva und plena:⁵

12. חישך מלא. Midr. über defectiva und plena. l. c. 13 Kodd.⁶

12. חֶשְׁרָת – חֶשְׁרָת. Massoretische Note⁷ aus Kodd.

14. משמים – מן שמים. R. Samuel ben Meir zu Lev. 19, 16. R. Elasar aus Worms.⁸

14. השמים – שמים. Mechiltha ed. Hoffmann S. 47. Tanḥuma י״ § 3.⁹ Soferim VIII 1.¹⁰

14. קלו – קילו. Massora bei G. II 531 N. 105.

16. מים – ים. Soferim VIII 1.¹⁰ P: רְמִיָּא, Ar: אֱלִמְיָא. Kod. Ken. 173.

21. בצדקתי – בצדקתי. Soferim VIII 1.¹¹

24. מען – מען. Trg: מְחֻבֵּן, P: מִן חֲטָא.

29. אתה תאיר נירי – אתה תאיר נירי. Der Karäer Aron ben Josef Ha-Rofe in Mibḥar Jescharim zur Stelle. Midrasch ha-gadol S. 606 aus Synhed. 98^a: וְנִיחַר וְאֵת עֵינֵי חֹשֶׁיךָ (II Sam. 22, 28) וְנִיחַר וְאֵת עֵינֵי חֹשֶׁיךָ. Soferim VIII 8¹² wird unsere Stelle nicht unter den Verschiedenheiten zwischen unserem Kapitel und Ps. 18 gezählt, also entweder beidemal אתה תאיר נירי oder אתה תאיר נירי. LXX-Kodd. bei

¹ Tossafist, Anfang des 13. Jahrhunderts.

² Ed. Bamberger, Frankfurt a. M. 1889.

³ So auch Ps. 18, 11; entspricht also וידא.

⁴ V: lapsus est drückt jedenfalls nicht וידא aus. Ob וידא ist fraglich. da V Deut. 28, 49; Ps. 18, 11 durch volare ausdrückt.

⁵ Ed. Wertheimer S. 10, N. 35.

⁶ Ps. 18, 11. LXX, P, V übersetzen hier: sein Zelt, = סֶכֶּתוֹ oder auch סֶכֶּתוֹ.

⁷ G. I 600^a, III 27 N. 641 gg.

⁸ ספר תנ"ך ms. Epstein 5^b.

⁹ In Jal. II Sam. § 161.

¹⁰ In edd. und mss. Zwei mss. und Maḥsor Vitry S. 698 = MT.

¹¹ Ps. 18, 28 בִּי אֱתָה עֵי חֹשֶׁיךָ.

¹² In edd. mss. und Maḥsor Vitry S. 699.

Field: *σὺ φωνεῖς λόγον μου*, P: *אנת תנהר שרני*. *אנת תנהר* lesen noch Ar und einige Kodd. Ken. und de Rossi.

31. *כל אמרת — אמרת*. Midr. Agada ed. Buber II S. 26.

31. *אלוה — ה'*. Midr. Agada l. c. Vgl. Prov. 30, 5.

33. *היל — היל*. Massoretische Note bei G. III 200^a.

41. *איבי — ואיבי*. Midr. ha-gadol S. 736 aus Gen. r. XCVIII 6. Jal. Gen. § 162 aus Midr. Ps. 18 § 32. = V.

42. *ישועי — ישועי*. Deut. r. II 5.¹ Midr. Ps. 9 § 6.² Vielleicht ist Ps. 18, 4 gemeint, mit der Variante *אל* für *על*. LXX: *βοιῶνται*,³ P: *נענו*. V: clamabunt. Ar und Kod. Ken. 596.

44. *תפלטי — ותפלטי*. Tanḥuma פקודי § 7 in den alten edd. Jal. zur Stelle im Stichwort. Bahja ben Ascher, Kommentar 149^a. = LXX-Kodd. bei Field,⁴ P, V, Ar.

44. *עמי — עמי*. Trg Lag: *עממיא*, LXX: *λαοῦ*. Kodd. Ken. 150, de Rossi 21, 594, 701, multi marg. Sebirin, Ma'tin.

44. *עם — עמי*. Trg:⁵ *עמא*. = LXX-Kodd. (*λαοῦ*), P, Ar und fünf Kodd. de Rossi.

44. *תשמרי — תשמרי*. Soferim VIII 1.⁶ LXX-Kodd. (*ἐθου*), Trg,⁷ P, Ar und Kod. de Rossi 614.

46. *ממסגרותיהם — ממסגרותיהם*. Ibn Saruk, Maḥbereth 36^b.⁸ Dunasch in Crit. Voc. Resp. 62^b (bis). Ibn Ganah, Wb. S. 192, 211, 474.⁹ Parḥon, Wb. 9^b und r. *הגר*. Raschi zur Stelle. R. Tam, Entscheidungen.¹⁰ Josef Qimḥi, Sefer Ha-Galuj S. 38 (bis). Qimḥi, Wb. r. *הגר*.¹¹ Josef Ibn Kaspi, Scharschoth Kesef ed. Last S. 25. Mibḥar Jescharim zur Stelle. *ממסגרותיהם* lesen zahlreiche Kodd.

47. *אלוהי — אלהי*. Midrasch über defectiva und plena:¹² *כל אלהי* ... שבמקרא הכריז בר מן חד וידוע אלוהי צור ישעי. Es ist also unsere Stelle gemeint.¹³

¹ Jal. Deut. § 825, II Sam. § 763 (*אל... ישועי*).

² Jal. ha-Machiri Ps. 9 § 7, 18 § 79 (bis) (*אל... ישועי*).

³ Alii: *ἀνεβόησαν*.

⁴ *ἐξέλιπον με* (ohne *καί*).

⁵ Edd. und lateinische Übersetzung.

⁶ In allen edd., mss. und Maḥsor Vitry 699.

⁷ In allen edd., Lag, Qimḥi und Lateiner.

⁸ In ed. und bei Dunasch in Crit. Voc. Rec. 62^b.

⁹ Sefer Haschoraschim S. 130 einmal *ממסגרותיהם*, zweimal = MT; S. 143 = MT; S. 333 = Ps. 18, 46.

¹⁰ Crit. Voc. Resp. 62^b.

¹¹ Einmal = MT.

¹² Ed. Wertheimer S. 3 N. 7, Peletath Soferim S. 37 N. 1.

¹³ Bei Norzi zu Ps. 18, 47 lautet das Zitat: *אלוהי ישעי*, also der Psalmvers; dort haben auch unsere Texte *אלוהי* plene. Vgl. auch Norzi zur Stelle aus Sohar.

48. ומוריד – ומוריד. Massora bei G. II 332^a zählt unter den Wörtern, die mit **וּמְ** beginnen ומוריד, das nur in unserer Stelle vorkommt.

Kap. XXIII.

1. אלה – ואלה. Cant. r. zu 1, 1 in den alten edd. Midr. Ps. 18 § 6.¹ Seder Eliahu rabba Kap. 2, ed. Friedmann S. 7 (siebenmal), ibid. S. 8 (bis). Jal. zur Stelle im Stichwort. Ar: **הָיָא**.

1. נעים – ונעים. Mechiltha 36^{b,2} Jal. Gen. § 62. Jal. zur Stelle im Stichwort. = P, V, Ar.

3. אלהי – אלהי. Agadath Bereschith XXII 2. Kod. Ken. 253.

3. אחד צדיק – צדיק. Tanḥuma נשא § 28 in allen alten edd.

3. ביראת – יראת. Tanḥuma נשא § 28 in allen edd. Tanḥuma ed. Buber חיי שרה § 6. Ibid. נשא § 32 in allen neun mss. Ex. r. XV 20 in allen alten edd. Midr. Sam. XXIX 2. Agadath Bereschith XXII 1 (bis).³ Jal. Num. § 729 aus Jelamdenu. Jal. zur Stelle aus Deut. r. X 3. Seder Eliahu rabba Kap. 2.⁴ Seder Eliahu zuta Kap. 15.⁵ Raschi zu Hosea 12, 1.⁶ Sechel Tob II S. 324. En Salomo Astruc, Midr'sche Ha-Thora S. 133. Predigten des R. Josua Ibn Schoeib **ברחלא** (dreimal), **צו**, **ויקהל** (bis), **אמור** Anfang. Trg: **ברחלא**, P: **ברחלא**, V: in timore. Mehrere Kodd. und alte edd.

3. אלהים – ה'. Der Karäer Aron ben Josef Ha-Rofe in Mibḥar Jescharim zur Stelle. LXX-Kodd.: *φόβου κυρίου*. Kod. Ken. 178: **ה'.**

4. וממטר – ממטר. Seder Eliahu rabba Kap. 2.⁷ Der Karäer Aron ben Eliah, Kether Thora IV 42^a. = LXX, P, V, Ar, mehreren Kodd. und alten edd.

5. חפצי – חפץ. Akedath Jizḥak Pf. 67, editio princeps 365^{b,8}. Trg: **בעותי**, P: **בוקרני**.

7. **אמור**. Die Versionen drücken **כי יע** aus, vielleicht bloß erklärend. Ken. 150, 309: **אשר**.

7. **ימלא ידו** – **ימלא**. Jal. Deut. § 1 aus Sifre Deut. § 1.⁹ Wenn **יד** echt ist, so ist gewiß auch **ימלא** zu lesen.

¹ Jal. Ex. § 154. Jdc. § 60 = MT.

² In edd. Jal. Ex. § 244 = MT.

³ In der Ausführung sechsmal: **ביראתו**.

⁴ In edd. und Jal. I Sam. § 165.

⁵ Jal. Deut. § 940. In edd. fehlt das Zitat.

⁶ Pugio fidei ed. Leipzig S. 487.

⁷ In edd. und Jal. II Sam. § 165.

⁸ Pf. 88 = MT, vielleicht ist bloß **י** ausgefallen.

⁹ In edd. fehlt das Zitat.

8. ואלה – אלה. Tanḥuma § 3.¹ Seder Eliahu rabba Kap. 3, S. 14. Jal. zur Stelle aus Moëd Katon 16^a. Kommentar zu Esra und Nehemia ed. Berger S. 28.² Kodd. Ken. 93, 128, 150, 309. Ar: והיה.

8. יהוא – הוא. Seder Eliahu rabba Kap. 3 S. 15. Kodd. Ken. 150, 253, 309.

8. עדיני – עדיני. Moëd Katon 16^b in den alten edd.

8. יושב בשבת תהכמי. Die agadische Tradition bezieht und deutet unseren Vers theils auf David,⁴ theils auf Joab.⁵ Die Beziehung auf David ist leicht erklärlich, indem ... יושב בשבת als Apposition zu לדור gefaßt wurde; wie kommt aber die Agada zu der Voraussetzung, daß in unserer Stelle Joab gemeint ist? Man wäre geneigt, mit משפחת סופרים an die Lesart תהכמי zu denken. Diese Annahme ist aber nicht notwendig, weil die Voraussetzung, in unserem Vers sei Joab gemeint, auch in anderer Weise begründet werden kann. Die Agada findet es mit Recht auffallend, daß Joab im Verzeichnisse der Kriegshelden Davids vermißt wird. Dies ist in der That um so auffallender, als Abisai (V. 18) und Asael (V. 24) die Brüder und selbst die Waffenträger Joabs (V. 37) erwähnt werden. Da aber Joab, der hervorragendste Feldherr Davids, in diesem Heldenverzeichnis nicht fehlen darf,

¹ Alte edd.. Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 1. So auch Tanḥuma ed. Buber.

² Der Verfasser ein R. Sa'adia und nicht Benjamin ben Jehudah, aber auch nicht Sa'adia Gaon. Vgl. zuletzt Poznanski in Hakedem II 33, Anm. 1.

³ Schon bei den alten Vertenten herrscht Unsicherheit über diese Stelle. Field bemerkt: „Hic non praetereunda est Hieronymi versio singularis: ipse est quasi tenerrimus ligni vermiculus, quam Symmachi esse valde suspicamur“ Diese merkwürdige Übersetzung beruht auf folgender agadischen Erklärung. Moëd Katon 16^b: עדינו העניי כשהיה יושב ועוסק בתורה היה מועדן עצמו בתולעת: ובשעה שיצא למלחמה היה מקשה עצמו כעץ. Hieronymus hat, wie nicht selten, die jüdische Tradition umgedeutet oder mißdeutet.

⁴ Moëd Katon 16^b, Targum zur Stelle, Seder Eliahu rabba Kap. 3 S. 15.

⁵ Jerusch. Makkoth 37^a 49: יואב דכתב ביה תהכמוני ראש השלישי. Vgl. Tanḥuma אמת מוצא שהיה יואב חכם גדול וראש סנהדרין שנאמר יושב בשבת: § 12 (ed. Buber § 9): תהכמוני. Midr. Sam. 25 § 3: יואב תהכמוני ראש השלישי. Tanḥuma Buber § 12 und Agadath Bereschith XX § 3 in bezug auf II Sam. 20, 17: האמה יואב אמה. Vgl. Num. r. XXIII 13. Auch Gen. r. XCIV 13 scheint in unserer Stelle Joab vorauszusetzen. — Ta'anith IV 1 im Verzeichnisse der Familien, welche Holz für die Opfer zu spenden pflegten: יואב בן נהורא und dazu in der Baraitha Ta'anith 28^a eine Kontroverse zwischen R. Jehuda und R. Jose, in welcher R. Jehuda = עדין בן נהורא, R. Jose = עדין בן צריה erklärt. Dies geht gewiß, wie Raschi erklärt, auf die verschiedene Auffassung von עדינו העניי in unserer Stelle zurück. Vgl. noch Aptowitzer in ZAW 1909. S. 252, N. 25.

so sucht und findet ihn die Agada in unserem Verse, an der Stelle, die ihm seines Ranges wegen gebührt, an erster Stelle. Daß Joab in unserem Vers bloß Deutung und keine Lesart ist, wird in einigen Quellen ausdrücklich bemerkt: יושב בשבת החבמני: ¹הוא יואב.

8. השלישים — השלישי. Moëd Katon 16^b.² Tanḥuma מבעי § 12 in den alten edd. Tanḥuma ed. Buber דברים § 3 in zwei mss. Predigten des R. Josua Ibn Schoeib נשא Anfang. Kod. Ken. 403.

9. אחזי — אחזי. Trg:³ אחזי.

9. ויבא איש ישראל — ויבא. Ibn Ġanah, Wb. S. 40:⁴ ויבא איש ישראל ist vielleicht unsere Stelle gemeint.

11. שמא — שמה. Trg:⁵ einige Kodd. Ken.

11. הררי. Trg: ⁶הרר טוראה דמן ist offenbar eine Doppelübersetzung, die eine entspricht ⁷ההררי, die andere faßt ההררי = vom Berge. Das Artikel ה wird auch von Lag bestätigt: דמן טירא. Vgl. V. 33.

11. ויקבצו — ויאצפו. Ibn Ġanah, Wb. S. 214, 221.⁸ Parḥon, Wb. r. היה.

11. fehlt in Ruth rabba editio princeps Pesaro V Anfang.

16. ולא אבה דור — ולא אבה. Baba Kamma 61^a.⁹ Ar: ולם יהא דאדיר. Kodd. Ken. 113, 228, 614 marg. de Rossi 319, 679 marg.

17. fehlt in Massora bei G. II 422 N. 828 (Zitat). Ken. 575, de Rossi 671.

17. מה' — ה'. Trg: מן קדם ה'. LXX-Kodd.: παρὰ Κυρίου, P: מן קדם מריא. Zahlreiche Kodd. und alte edd.

17. מעשת — מעשתי. Trg: מלמעבר.¹⁰ Kodd. Ken. 96, 174, 375. = LXX.

17. האנשים האלה — האנשים. Ma'asse Efod S. 69 aus Rikmah.¹¹ V: hominum istorum.

18. ולו שם. Soferim VI 6 wird unter den scripta et legenda ¹²שם וחבירו gezählt: so auch Massora bei G. II 59^a.

¹ Pesiktha rabbathi 43^b, Tanḥuma ואלה הדברים § 3.

² Edd., Juda ben Barsillais Jezirakommentar S. 99, Jal. II Sam. § 155.

³ Edd., Lag. Lateinische Übersetzung: Ahhohhi = אחזי.

⁴ Sefer Haschoraschim S. 26.

⁵ Edd., Lag und Qimḥi.

⁶ So alte edd. Qimḥi und lateinische Übersetzung: הרר.

⁷ Kod. Ken. 70: דרי, Ken. 174: הררי.

⁸ Sefer Haschoraschim 145, 151.

⁹ Es wird unsere Stelle angeführt.

¹⁰ Lag: מלמעברי.

¹¹ In ed. S. 32 = MT.

¹² So richtig in Maḥsor Vitry S. 696; in edd. verderbt: ודברו.

Damit kann entweder II Sam. 23, 18 + I Chr. 11, 20 oder II Sam. 23, 22 + I Chr. 11, 24 gemeint sein.¹ Wahrscheinlich ist unsere Stelle gemeint, da in der Entsprechung, I Chr. 11, 20, unsere Texte in der Tat לא Kethib לו Q're haben und einige Kodd. dasselbe auch in unserer Stelle bieten. Vier Kodd. haben hier לא ohne Q're.

19. Trg: הוה יקיר drückt entweder הכי nicht aus² oder היה.³ Dasselbe gilt von Sym.: *ὁυτος ἐνδοξοτάτου* und P: מיקר הוה.⁴

20. מן קבצאל — מקבצאל. Tanḥuma ברכה § 7 in editio princeps. Vgl. I Chr. 11, 22.

20. מקבצאל — מקבצאל. Berachoth 18^a.⁵

20. הוא — והוא. Berachoth 18^a.⁶ Sohar I 6^b (bis). P: הו.

21. הוא — והוא. Trg,⁷ LXX, P.

21. מיר — מיר המצרי. R. Samuel ben Meïr zu Lev. 13, 13. Ar: מן ירה.

22. ולא ולו Kethib, ולו Q're. Vgl. zu V. 18 v. ולו ולא im Texte ohne Q're haben Kodd. Ken. 150, 154, 178.

23. הכי נכבד — נכבד. Sohar I 5^b, 105^b.

23. על — אל. LXX-Kodd., Trg, Aq., Sym. Kodd. Ken. 198, 228, 309 marg.

24. אלעזר — אלהן. Ibn Ġanah, Rikmah S. 160, Wb. S. 388.⁸

24. דרו — דודו. Massoretische Note bei G. I 272 N. 123. Kodd.

25. שמא — שמה. Trg Lag, zahlreiche Kodd.

26. החית בצירי: חלק — חלק. Massora aus Jemen bei G. III 75^a. בבלי החינואן.

29. חלד — חלב. Trg Lag, V, mehrere Kodd. und edd. Massoretische Note bei G. III 28 N. 641 *hh*: חלד מחלוקת גדולה במקום נזכר בנהלה בני יהודה קבצאל ועדר ויגור (Jos. 15, 21). קבצאל Neh. 11, 25; קבצאל.

¹ Sonst kommt ולו יש nicht vor.

² Wie LXX und V; vgl. V. 23.

³ Vielleicht auch הנו, wie I Chr. 11, 25. V. 23 Trg: וקיר, ohne הוה.

⁴ Aq. wörtlich: *ὅτι*.

⁵ In Menorath ha-Maor N. 10 und N. 259. N. 10 hat die Erklärung: פירוש שם מקום נזכר בנהלה בני יהודה קבצאל ועדר ויגור (Jos. 15, 21). קבצאל Neh. 11, 25; קבצאל.

⁶ Midrasch ha-gadol S. 705; Menorath ha-Maor NN. 10, 259 (in der Ausführung. Zitat = MT).

⁷ Lag. Edd. und lateinische Übersetzung = MT.

⁸ Sefer Haschoraschim S. 271.

⁹ Vgl. auch Baer zur Stelle. I Chr. 11, 30: חלד.

33. החרודי — החררי. Trg Lag: דמן חרוד.¹ Kodd. Ken. 4, 30, 128: החרודי; 155, 172: החררי. LXX: ὁ Ἀρωδαίτης = החררי.²

33. סרר — שרר. Massora bei G. III 153^a.

34. ואליעם — אליעם. Synhed. 69^b.

37. צריה — צרויה. Massora magna zu II Sam. 14, 1.³ Kodd. und edd.

39. ובל — כל. Midr. Sam. XXV 3.

39. שדיה (אוריה) ראש הגיבורים שנאמר: 12: מסעי Tanḥuma על — כל. Da Uriah als Oberster der Helden bezeichnet wird, so kann diese Voraussetzung nur auf der Lesart *על* beruhen.

39. וישיה — וישיה. Tanḥuma § 12 in den alten edd. Tanḥuma ed. Buber מסעי § 9. Kod. Ken. 150: וישיה.

Kap. XXIV.

1. ויוסף, ויוסף, ויוסף. Massora aus Tschufutkale bei G. 354 N. 23 zählt ohne unsere Stelle zwölf יוסף im Buche Samuel. Unsere Massora fordert יוסף.⁵

1. ויחל — ויוסף. Midr. Sam. XXX § 1.

2. מספר מפקד — מספר. Bahja ben Ascher, Kommentar 135^a. P: מניחין וחושבנה, Ar: בערדהם וחסאבהם, wie in V. 9.

3. ויוסף — ויוסף. Massora bei G. I 726 N. 426.

3. ויוסף — ויוסף. Nach Massora bei G. I 726 NN. 420^a, 420^b, wo unsere Stelle nicht unter den יוסף plene gezählt wird.⁶

3. ויוסף — ויוסף. Pesiktha r. 43^b.⁷ P und V drücken ויוסף aus.

3. ויוסף fehlt in Pesiktha r. 43^b.

3. ויוסף — ויוסף. Midr. Sam. XXX 1. Pesiktha r. 43^b. Michlol ed. Rittenberg 192^a. Naḥmanides zu Num. 1, 3.⁸ Trg, P.

¹ Edd. und Lateiner: דמן חרר מוראה.

² Andere Kodd.: ὁ Ἀρωδαίτης = החררי.

³ Vgl. G. II 517 N. 203.

⁴ So alle edd.; so auch Num. r. XXIII 13, wo aber das Zitat nach MT korrigiert ist.

⁵ Massora zu Num. 22, 26 zählt ohne unsere Stelle sieben ויוסף plene. Vgl. auch Massora zu I Reg. 16, 33; Massora fin. v. ים N. 6 und Frensdorff, Massora Magna, S. 85, Note 3. (G. I 726 N. 427 muß es anstatt ו' בלא heißen בל' da nur sieben Stellen angeführt werden.) G. l. c. N. 428 zählt mit unserer Stelle 26 ויוסף defektiv.

⁶ Massora ed. zu Gen. 30, 24; Num. 22, 19; Mass. fin. v. ים N. 8, 19, 14 und Frensdorff, Massora Magna, S. 85, Note 2 und 3.

⁷ In edd. und Jal. zur Stelle.

⁸ Ed. Lissabon und ein ms.

4. על יאב — אל יאב. Midr. Sam. XXX 2. Trg, P. Kodd. Ken. 70, 215, 250.

4. וכל שרי — ועל שרי. Nahmanides editio princeps Lissabon zu Num. 22, 23.

4. ישראל — את ישראל. Nahmanides zu Num. 22, 23 in einem ms. = LXX,¹ P, Ar.

5. הגד — הגד. Michlol ed. Rittenberg 183. Qimhi, Wb. r. גדה.²

5. ואליעזר — ואל יעזר. Raschi und Qimhi zur Stelle. LXX: καὶ Ἐλιέζερ (Al: Ἐλιάζηρ), Trg,³ P, Ar. Kodd. Ken. 89, 112, 114, 158, 242.

5. וביעזר — ואל יעזר. Trg Lag: וביעזר, V: et per Jazer.

6. גלעד — הנלעד. Gen. r. editio princeps XCIV 8. Al: εἰς Γαλάδ.⁴

6. תחתית — תחת. Gen. r. editio princeps XCIV 8. Sym.: τῇν κατωτέραν ὁδόν drückt wahrscheinlich תחתית aus, ebenso V: in terram inferiorem.

6. חורשי — חדשי.⁵ Gen. r. editio princeps XCIV 8. Kod. Ken. 224: חדשי.

6. הָנֵן פָּתַח לֹא קִמַּץ.⁶ Massora aus Jemen: קמץ. Kodd. bei Norzi.

6. יעק — יען. Midr. Sam. XXX § 2 (bis), XXXII § 3 (bis).⁷

8. ויבאו ירושלם מקצה תשעה חרשים ועשרים יום ירושלם. Seder Olam rabba ms. Epstein Kap. 14. Genau so Ar: ורנעוּ אֶלִי אֲרֻשָׁלַיִם... יוֹמָא.

9. ויהי — ויהי. Baraitha der 32 Normen des R. Elieser N. 15.⁸

9. כל ישראל — ישראל. Midr. Sam. XXX § 2 (bis). Chronikkomm. der Schüler Sa'adiah S. 34.⁹ Berechja Punktator, Sefer ha-chibbur S. 18.¹⁰

10. אחרי ספור — אחרי כן ספור. Nahmanides zu Num. 1, 3. LXX: μετὰ τὸ ἀριθμεῖσθαι.¹¹ V: postquam numeratus est. P: מן בחר דמנא = מן בחר דמנא.

¹ Al: τὸν Ἰσραήλ.

² Die Lesart הגד wird aus פריש mitgeteilt. Vgl. auch Norzi zur Stelle.

³ Edd. und Qimhi zur Stelle. Latein. Übersetzung: et ad Jaghzer = MT.

⁴ Vat.: εἰς τῇν Γαλάδ.

⁵ Entspricht auch חרשי, vgl. Das Schriftwort I S. 35.

⁶ G. III 75^a.

⁷ Die Quelle ist Gen. r. XCIV 8.

⁸ Edd., Sefer Ha-Kerithoth und Halichoth Olam. Midr. ha-gadol S. XXII = MT.

⁹ Ein Kommentar zur Chronik aus dem 10. Jahrhundert, Ed. Kirchheim. Frankfurt a. M. 1874.

¹⁰ I Chr. 21, 5: ויהי כל ישראל.

¹¹ Wieso Klostermann in diesen Worten קי findet, weiß ich nicht. Vgl. auch Wellhausen. — LXX Luc.: μετὰ ταῦτα εἶπεν = אחרי כן פי.

10. עשיתי זאת — עשיתי. Trg: רעברית הרא.¹ V: in hoc facto.
11. עם נד — אל נד. Trg.²
11. חנה — חנה. Michlol 124^b. Massora aus Jemen bei G. III 75^a:
הזיין בצירי.
12. אני — אני. Midr. Ps. 17 § 4.³ Pesiktha r. 44^a. Raschi zur Stelle. Qimhi zur Stelle. Akedath Jizhak Pf. 55 editio princeps I 270^b, Pf. 70 377^d.
13. ויגד לו fehlt in Midr. Ps. XXXI § 1, in P, Ar, und zwei Kodd. Ken.
13. (I) — אם. Trg, LXX, P, V: אם.⁴ Einige Kodd.: אם.
13. צריך — צריך. R. Josua Ibn Schoeib in נורא ההלות 67^b.
13. שלשה — שלשה. Akedath Jizhak Pf. 70, I 377^d.
13. ועתה — עתה. Midr. Ps. 17 § 4.⁵ Kodd. Ken. 70, 150. Akedath Jizhak Pf. 70.⁶
13. דע נא — דע. Akedath Jizhak Pf. 70, I 377^d.
14. אפלה — נפלה. Pesiktha r. 44^b.⁷ LXX: ἐμπεσοῦμαι. V: in-cidam.
15. ויפל דבר — ויתן ה' דבר. Seder Eliahu rabba Kap. 7, ed. Friedmann S. 39: ויפל דבר ה', vielleicht ויפל ה' דבר. Jedenfalls ist ויפל von allen Texten bestätigt.
15. בעם — בישראל. Joma 22^b.⁸ Kod. Ken. 550.
15. מן הבקר — מהבקר. Joma 22^b.⁹ Sohar II 225^b.
16. המלאך את ידו — ידו המלאך. Jehudah Hadassi in Eshkol Ha-Kofer 27^c. LXX: ὁ ἄγγελος (τοῦ θεοῦ) τὴν χεῖρα αὐτοῦ = (ה)מלאך (ה)מלאך (המות) את ידו (אלהים) את ידו.¹⁰
16. אל ירושלם — ירושלם. Midr. Sam. XXXI § 4. Kod. Ken. 150.
16. ויאמר ה' — ויאמר. Ibn Ezra zu Ex. 23, 20. Sohar II 53^a. Kodd. Ken. 70, 93, 187.
16. fehlt in Jal. ha-Machiri Ps. 17 § 7 aus Midr. Ps. 17 § 4.

¹ Edd. und lateinische Übersetzung: feci hoc. Lag om. הרא.

² Edd. Lag und Lateiner: cum

³ Edd., ed. Buber, Jal. ha-Machiri Ps. 17 § 7.

⁴ Aber so auch für (II).

⁵ In Jal. ha-Machiri Ps. 17 § 7.

⁶ In editio princeps I 377^d in ואתה verschrieben. Oder ist ואתה ursprünglich?

⁷ Edd. und Jal. II Sam. zur Stelle. I Chr. 21, 13: אפלה.

⁸ So edd. Mss. = MT.

⁹ Edd. und ms. München. In anderen mss. fehlt das Zitat.

¹⁰ ומה מלך אלמות ידה, ומה מלך אלמות ידה ist gewiß bloß Erklärung.

16. רב לך — רב. Berachoth 62^b deutet R. Elasar „der Große“, womit Abissai ben Zerujah gemeint ist, Gott sprach zum Würgeengel: nimm dir den Größten unter ihnen: *טולי לך רב שבהן*. Das scheint die Lesart *רב לך* vorzusetzen. In bezug auf diesen Ausspruch R. Elasars wird Midr. Ps. 17 § 4 bemerkt: *הרא הוא רכתיב* ² *ויואמר למלאך המשיחה בעם רב לך, רבה הוא משכונא גבך* Pfand bei dir.

16. רב fehlt in Jal. Deut. 845 aus Midrasch Esfa. רב fehlt in Kodd. Ken. 70, 93. Vgl. die folgende Stelle.

16. רב fehlt in Jal. zur Stelle aus Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 17 und in einigen LXX-Kodd. bei Field.

16. האורנה, Q're האורנה — אורנה. 68^a. Kod. Ken. 150.

16 ff. האורנה. Trg³ schreibt den Namen dieses Königs, mit Ausnahme von V. 24 (אורנה), durchwegs: *ארון* (ארון).³ P. und Ar: *ארן*.

17. ויאמר דוד אל — ויאמר דוד (II) ⁵ Ar: *ויאמר דוד אל* המלאך ויאמר.

17. הלוא — הנה. Midr. Ps. 100 § 2.

17. הנה אני הוא — אני הוא. Sifre Deut. § 344. V: *ego sum qui peccavi*. LXX: *הנה אני הוא*.⁶

17. ואנכי העריתי ⁷ Sifre Deut. § 344.⁸ Fehlt in LXX.

17. תהי — תהי. Midr. Ps. 116 § 10. Josef Qimḥi in Sefer Ha-Galuj S. 44. Kod. de Rossi 20.

18. ויצא — ויבא. Midr. Ps. ed. Buber 17 § 4.

18. גר נביא — גר החזה. Sifre Deut. § 62.⁹ P: *גר נביא*, so auch Ar.

18. ביום ההוא אל דוד — אל דוד ביום ההוא. Sifre Deut. § 62.¹⁰

18. ביום ההוא fehlt in Midr. Sam. XXX § 4, Midr. Ps. 17 § 4.¹¹

¹ So ms. München. Edd.: *טולי לי רב*. Das Zitat = MT.

² Midr. Sam. XXXI 4: *רב הוא משכונא דגבך*.

³ Lag und Edd. Polyglotte und lateinische Übersetzung = MT.

⁴ In V. 16 in ארון verschrieben (in edd.), was *משיחה סופרים* nicht erkannt hat. Der Beleg aus Kod. Ken. 225 beruht auf einem Irrtum, da dieser Kod. nur V. 18 hat. Rosenfelds Behauptung, daß Trg, mit Ausnahme von V. 16, אורנה hat, ist falsch.

⁵ Jal. ha-Machiri Ps. 100 § 1.

⁶ *Ἦδὸν ἐγὼ εἶμι ἡμεῖς* = *הנה אני הוא המאמי*.

⁷ Jal. Ex. § 393, II Sam. § 163, Jonah § 1.

⁸ Jal. Deut. § 959. In edd. העריתי.

⁹ Lekah Tob Deut. 12, 5; Jal. Deut. § 971; Jal. ha-Machiri Ps. 132 § 3.

¹⁰ Edd. und Lekah Tob Deut. 12, 5. Jal. Deut. § 979 om. דוד.

¹¹ Edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 17 § 7.

18. והקם – הקם. Sifre Deut. § 62.¹ Pesiktha r. 44^b, 179^b. Midr. Ps. 17 § 4.² Num. r. XIV.³ נורא ההלות 68^a. Vier Kod. Ken. LXX, V, Ar.

18. לה fehlt in Midr. Sam. XXX 4.

18. מובח לה – לה' מובה. Pesiktha r. 44^b. Midr. Ps. 17 § 4.⁴ Hoffmanns לקוטי בתר לקוטי S. 19. Kod. Ken. 155. P: מרבהא למריא. V: altare Domino, Ar.

18. ארינה – ארינה. Ochlah we-Ochlah N. 80 unter den scripta וי et legenda י. Daß ארינה nicht einfach Verschreibung ist aus ארינה, beweist die Tatsache, daß in N. 91, dem Verzeichnisse der Wörter, in denen zwei aufeinander folgende Buchstaben versetzt sind,⁵ ארינה nicht erwähnt wird.⁶ ארינה im Kethib fordert auch Massora finalis.⁷ ארינה schreiben Kodd. Ken. 23, 30, 102, 182, 228.

19. כאשר – אשר. Pesiktha r. 179^c. Kod. Ken. 224. V: sermonem Gad quem.

20. לאפיו – אפיו. Trg Lag: לאפודי. 9 Kodd.

22. אל המלך – אל דוד. Abodah Zarah 24^b.⁸ Jal. zur Stelle aus Menahoth 22^b. Jal. zur Stelle im Stichwort. Kod. Ken. 89. Kod. Ken. 70 und 30 marg.: אל דוד המלך.

22. את המלך – המלך. Abodah Zarah 24^b in allen alten edd.

22. ואת הבקר – ראה הבקר. Abodah Zarah 24^b in allen alten edd.⁹ Vgl. die folgende Stelle.

22. את הבקר – הבקר. Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15 aus Num. r. XIV.

23. המלך (I) fehlt in Trg bei Qimḥi,¹⁰ LXX, P, V,¹¹ Ar und Ken. 4, 70, 96.

23. אשר שאל ממנו המלך = די בעא מניה מלכא +. Trg: למלך.

23. המלך (II) – המלך דוד. Abodah Zarah 24^b in ms. München. = P und Ar.

24. קנה – קנו. Bahja ben Ascher, Komm. 39^b, zahlreiche Kodd.

¹ Jal. Deut. § 979, Jal. ha-Machiri Ps. 132 § 3.

² Jal. ha-Machiri Ps. 17 § 7.

³ Jal. ha-Machiri Ps. 16 § 15.

⁴ Jal. ha-Machiri Ps. 17 § 7.

⁵ בוקרם מאוחר.

⁶ Vgl. Wiener in Monatschrift 1864 S. 75.

⁷ Vgl. auch Baer zur Stelle.

⁸ Alle alte edd. und Jal. I Sam. § 122.

⁹ Mss. und Jal. I Sam. § 122 = MT.

¹⁰ Lag, edd. und Lat.

¹¹ Vor Sixtus' Abänderung. Vgl. Eichhorn, Einleitung II, S. 30.

¹² Edd., Qimḥi aus בוקר נוסחאות, lateinische Übersetzung. Lag. om.

¹³ Gewiß Glosse zu הכל.

24. דוד fehlt in Sifre Num. § 42.

24. חלקת הגורן — הגורן. Sifre Num. § 42. Ar: אֶרֶץ אֱלִבִּיר.¹ Vgl. die folgende Stelle.

24. חלקת הגורן, חלקת השרה — הגורן. Baraitha der 32 Normen des R. Elieser N. 15: את חלקת השרה הגרן.² Wenn dieser Text nicht einfach Reminiscenz aus Gen. 33, 19 ist, so ist השרה oder הגרן Korrektur.

25. שם fehlt in Menorath ha-Maor N. 107. Fehlt in Al.

25. דוד שם — שם דוד. Midr. Sam. XXXII 2.

25. דוד fehlt in נורא תהלות 67^b.

25. אלהים — ה'. Sohar I 175^a.³

¹ P; גרן oder גרן אשר בנן: הגורן: אדרא דגנתא

² So in Sefer ha-Kerithoth.

³ Vgl. Asulai in ניצוני אורות zur Stelle.

Nachtrag.

I, 21. ושׂי – שׂר. Trg: ¹ es soll auf euch nicht so viel wachsen, wie nötig ist für Hebe. Dies entspricht einem Text (ר״י) קְרִי הַרְיוֹמִית. Trg muß aber nicht קְרִי oder רִי wirklich gelesen haben, es konnte auch שׂרִי = שׂרִי אֲשֶׁר־רִי deuten.² Sicher ist nur, daß Trg: לֹא תִהְיֶה und nicht יִלָּא, nicht וְשׂרִי, sondern שׂרִי gelesen hat. שׂרִי liest Theod.³ Kod. Ken. 1: שׂרִה.

I, 21. תרומות — תרומות. Kodd.⁴ — Die Massora verlangt תרומות.⁵

I, 21. משה – משה. Kommentar des R. Jesaiah zur Stelle. Zahlreiche Kodd. und Edd. Soncin 1486, 1488. Andere Kodd. haben משה als Q're.

I, 22. נָסוּת – נָסוּת. Nach der Massora wird „zurückweichen“ נָסוּת immer mit נ geschrieben, mit Ausnahme von Ps. 44, 19.⁶ Folglich in unserer Stelle נָסוּת.⁷

¹ Edd., Lag, Walton, Raschi und Qimhi zur Stelle.

² Vgl. die agadische Deutung: $\text{שְׁרִי} = \text{שְׁמֵרֵי}$. Hagigah 12^a, Gen. r. V 7, XLVI 2. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 3.

³ ὄρη θανάτου, montes mortis: Vokativ. Vgl. Field.

⁴ Bei Norzi zur Stelle und zu Prov. 29, 4.

⁵ Massora ed. zur Stelle und zu Prov. 29, 4 gibt ausdrücklich an, daß das Wort in unserer Stelle plene geschrieben wird: ושרי מלא. Massora zu Num. 18, 19 hat in unserer Stelle und Prov. 29, 4 הרימות plene. Vgl. darüber Frensdorff, Massora Magna, S. 180, Note 3. Jedenfalls stimmen alle Angaben darin überein, daß in unserer Stelle הרימות geschrieben wird, Dies ist merkwürdigerweise Norzi entgangen, da er zu unserer Stelle und zu Prov. 29, 4 der defektiven Schreibung den Vorzug gibt. Auch Ginsburg, gewiß auf Grund von Norzi, hat in seinem Text הרימות. Konkor. v. הרימות stimmt mit Massora zu Num. 18, 19 überein.

6 נסיגה בסמ"ך בר מן אחד כתיב שי"ן לא נשוב אהור לבנו Massora zu Deut. 19, 14; Massora fin. v. סג N. 2.

⁷ Norzi zu Ps. 44, 19 meint, daß in der angeführten Massora unsere Stelle anstatt Ps. 44, 19 zu lesen ist, So auch Frensdorff, Massora Magna, S. 121, Note 2 und S. 126, Note 2. Dafür spricht vielleicht auch die Tatsache, daß Massora parva zu unserer Stelle bemerkt: לוי חתיב בשן, d. h. נשׁו mit Sin kommt nur in unserer Stelle vor.

I, 24. המעלה — המערה. Nedarim 66^b in ms. München (המערי).

III, 7. ויאמר איש בושת — ויאמר. Qimḥi zur Stelle im Stichwort. 4 Kodd., Edd. 1486, 1488, 1494. LXX, P, V, Ar.

III, 8. לשאָר יהודה — אשר ליהודה. הראש כלב אני אשר ליהודה übersetzt Trg: Ich bin (bis jetzt) ein Oberhaupt, nun will ich ein einfacher Mann sein bei Judah גבר הדיוט לשארא רבית יהודה. Diese Deutung stimmt mit dem Akzent überein,² גבר הדיוט ist euphemistische Umschreibung von כלב und רבית regelmäßige Ergänzung. Soweit geht Trg mit MT. Es weicht aber von ihm darin ab, daß es אשר nicht ausdrückt und לשארא hinzufügt, das weder für die Erklärung hier irgendwie notwendig ist, noch sonst in ähnlichem Zusammenhang als Ergänzung vorkommt. Es bleibt daher nichts anderes übrig, als die Vorlage dafür verantwortlich zu machen, d. h. für אשר ליהודה hat Trg לשאָר יהודה³ gelesen. Von anderen Textzeugen wird nur das Fehlen von אשר bestätigt. Es fehlt in Kod. Ken. 240, LXX,⁴ P und V.

III, 12. מתחתיו — תחתיו. Trg:⁵ מאתריה.⁶ באתריה entspricht תחתיו.

III, 12. במי ארץ — למי ארץ. Für למי ארץ bietet Trg: מקיימא⁷ במן⁸. Unserem Texte würde im Sinne dieser Deutung⁸ במן⁹ entsprechen. Es scheint aber, daß diese für MT unnötige Paraphrase überhaupt erst durch במי veranlaßt wurde.

IV, 10. לָתֵת — לָתֵתִי. Trg: למיתן.¹⁰ V: cui oportebat¹¹ mercedem dare (ohne me).

¹ So Lag und Qimḥi zur Stelle, auch Raschi hat דכלבא nicht gehabt. Es paßt absolut nicht zu der Erklärung Trgs und ist Glosse nach MT. Der Glossator hat nicht gewußt, daß für כלב Trg גבר הדיוט bietet.

² Vgl. Raschi zur Stelle.

³ Vgl. Jes. 10, 20 שָׁאֵר יִשְׂרָאֵל; ibid. 21 שָׁאֵר יַעֲקֹב.

⁴ Fehlt aber auch ליהודה.

⁵ Edd., Lag, Walton, Raschi und Qimḥi zur Stelle.

⁶ Vgl. Pseudo-Jon. Ex. 10, 23 תחתיו — מאתריה.

⁷ So edd., Walton (in eo), Raschi und Qimḥi zur Stelle. Lag למן, wahrscheinlich Korrektur nach MT.

⁸ Vgl. Raschi zur Stelle: במי שהארץ שלו.

⁹ So Lag. Vgl. Anm. 7.

¹⁰ Edd., Lag, Walton und R. Jesaiah zur Stelle. So auch Qimḥi: במיתן, gewiß Verschreibung aus למיתן.

¹¹ LXX: ὡς ἐδει. In diesem Sinne muß auch Trg מְרָמִי gefaßt werden: er wäre wert gewesen, da מְרָמִי in der Bedeutung cogitabat (Walton, Raschi: אשר דימה) mit למיתן und Reflexiv — לִי־הָאֵל nicht denkbar ist. Mein verehrter Lehrer, Professor D. H. Müller, meint, es sei vielleicht מְרָמִי zu lesen, das im Syrischen in der Bedeutung „meritus est“ vorkommt. Vgl. Smith und Brockelmann s. v.

V, 2. מוציא, Q're המוציא. Trg: נפיק = מוציא.¹

V, 2. ומביא – והמביא. Trg: ועליל.

V, 8. שָׁנָא, Q're שָׁנָא – שָׁנָא. Trg נפשא דרוד (Lag: רחיקת) = שָׁנָא נפש דוד.²

V, 11. אַעֲן ואבנין. Trg: עץ ואבן – עץ.³

V, 11. קיר – אבן קיר. Für וחרשי אבן קיר Trg: ווארדיכלין דאומנין בבנין כותלין.⁴
Trg hat also abn nicht gelesen.⁵ abn fehlt in einigen LXX-Kodd.

VI, 11. בית – בית. Jeruschalmi Jebamoth IV 12 (6^b 49).⁶

VI, 11. בית עובר – בית עובר. Jeruschalmi Jebamoth IV 12 (6^b 44).
Kod. Ken. 650, Ar.

VI, 11. fehlt in Jeruschalmi Jebamoth IV 12 (6^b 49).⁷
Fehlt in Ar.

VI, 13. נשאו – צערו. Trg: נטלו.

VI, 13. צָמְדִים – צערים. Trg: זונין. Da Trg $\sqrt{\text{צֶדֶר}}$ niemals durch $\sqrt{\text{זֶדֶן}}$ ausdrückt, so kann זונין in unserer Stelle nur die Übersetzung von צָמְדִים sein. צמדים, das einmal als Flächenmaß vorkommt,⁹ kann hier als Wegmaß gebraucht sein, dann paßt es in unserer Stelle vielleicht besser als צערים.

VII, 2. המלך – דוד. Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 50 aus Sifre Deut. § 67.¹⁰

VII, 2. לנתן – אל נתן. Midr. Tannaim S. 50 aus Sifre Deut. § 67.

VII, 2. הנביא fehlt in Midr. Tannaim l. c. aus Sifre l. c.

¹ דנפיק = המוציא.

² Vgl. Trg Jer. 12, 8; 44, 4; Hos. 9, 15; Amos 5, 21; 6, 8; Zach 8, 17; Mal. 1, 3. In allen diesen Stellen ist שָׁנָא = רַחֵיק. Auch ohne jeden Beleg kann des Zusammenhanges wegen רַחֵיק nichts anderes als שָׁנָא ausdrücken, da part. pass. fem. hier nicht möglich ist.

³ So Edd., Walton und Qimḥi zur Stelle. Lag om. ואבנין.

⁴ Edd., Lag, Walton und Qimḥi zur Stelle.

⁵ Trg las: וחרשי עץ ואבן וחרשי קיר. Vgl. I Chr. 14, 1; 22, 15.

⁶ So Edd., Walton und Qimḥi zur Stelle. Lag om. ואבנין.
⁷ So Edd., Walton und Qimḥi zur Stelle.
⁸ Trg las: וחרשי עץ ואבן וחרשי קיר. Vgl. I Chr. 14, 1; 22, 15.
⁹ So Edd., Walton und Qimḥi zur Stelle. Lag om. ואבנין.
¹⁰ So Edd., Walton und Qimḥi zur Stelle. Lag om. ואבנין.

¹¹ In edd. und Yerushalmi Fragments S. 338. Vgl. die vorhergehende Anmerkung.

¹² Vgl. I Sam. 14, 14 צמר שדה.

¹³ So I Chr. 17, 1. Sifre zitiert aber sicher unsere Stelle.

¹⁴ So Lag, Edd., Walton und Aruch v. ז. 5. Qimḥi zur Stelle: דרגין entspricht ebenfalls nicht צמדים und ist wahrscheinlich aus זונין verschrieben.

VII, 5. אל דוד – אל דוד. Massora parva zu II Sam. 15, 13 bemerkt: אל דוד לית, d. h. אל דוד kommt nur in dieser Stelle vor.¹ Massora parva hat also in unserer Stelle nicht אל דוד.

VII, 18. הבאתי – הביאתי. Die Massora² zählt ohne unsere Stelle drei oder vier plene geschriebene Hifilformen der $\sqrt{\text{בוא}}$.³ Auch Massora parva zu unserer Stelle bemerkt: דין הכר, das Wort in unserer Stelle ist defektiv.⁴

VII, 18. ביתי – היי. Sotah 41^b ms. München.

VII, 20. דוד fehlt bei Raschi zur Stelle im Stichwort.

VII, 23. גדלות – הנדולה. Trg: גדלות = רברבן⁵ oder נָדָלוּת.⁶ P: ריבנות, V: magnalia.

X, 5. בירחו – בירחו. Die Massora⁷ fordert in den nichtpentateuchischen Schriften⁸ die Schreibung ירחו.⁹ Kodd. und Edd.: בירחו, בירחו.

X, 11. ממני ארם – ארם ממני. Massora zu Jdc. 11, 6 (Zitat). Kod. bei Norzi. P: מני ארם, V: adversum me Syri.

X, 11. והייתה – והיתה. Die Massora¹⁰ zählt mit unserer Stelle drei והיתה doppelt plene, d. h. mit zwei Jod und am Ende mit ה.¹¹

XI, 11. וכל עברי – ועברי. Kidduschin 43^a.¹² Tossafoth Kidduschin 43^a v. מורד (כל).

XI, 11. חנים על פני השרה – על פני השרה חנים. Kidduschin 43^a.¹³ P: שרן על אפודי דרבנן. So auch Ar.

XII, 8. בית ארונך – בית ארונך. Jeruschalmi Jebamoth II 4 (3^b 64).¹⁴ P: בנת, Ar: בנת. בנת ist nicht denkbar, während בָּה vorzüglich paßt.

¹ Gemeint ist, daß in den prophetischen Schriften diese Verbindung nur einmal vorkommt, da in den Hagiographen siebenmal אל דוד steht. Vgl. Heidenheim bei Frensdorff, Massora Magna, S. 278, Note 3.

² Zu Cant. 3, 4; G. I 152 N. 150 b.

³ Vgl. ausführlich Frensdorff, Massora Magna, S. 30, Note 3.

⁴ Vgl. auch Norzi zu unserer Stelle.

⁵ Vgl. Deut. 10, 21: את הגדלות ואת הנוראות.

⁶ Vgl. I Chr. 17, 21: גדלות ונראות.

⁷ Zu II Reg. 25, 5; Mass. fin. v. יר N. 32; G. I 740 N. 623 c.

⁸ Mit Ausnahme von II Reg. 25, 5: ירחו und das Buch Josua: ירחו.

⁹ Jedoch bemerkt eine massor. Notiz bei G. I 740 N. 613 b, daß, mit Ausnahme von Josua und Könige, immer ירחו geschrieben wird: וכל שאר קריה כותיה צירי.

¹⁰ Massora zu Jdc. 11, 6: תחוק (Jdc. 11, 6; II Sam. 5, 2) והייתה ג' מלאים דמלאים (für ושארא והייתה כתיב lies ושארא והייתה כתיב). Bei G. I N. 141 fehlt מלאים דמלאים (für ושארא והייתה כתיב lies ושארא והייתה כתיב).

¹¹ Massora bei G. I 307 N. 142 zählt ohne unsere Stelle zwei והייתה. Vgl. auch Qimḥi, Wb. r. היה, Qimḥi liest והיתה.

¹² Edd. und ms. München. Sabbath 56* = MT.

¹³ So Edd., ms. München = MT, so auch Sabbath 56*.

¹⁴ So in Or Zaruah I 159^b unten.

XII, 14. איבי עם ה' – איבי דה'. Trg: 'רמנאי עמא דה'.¹ Vielleicht bloß Exegese.²

XII, 15. וינשא – ויאנש. Trg: ויאנש.³ $\sqrt{\text{אנש}}$ drückt Trg nie durch $\sqrt{\text{נען}}$ aus, sondern durch $\sqrt{\text{תקע}}$ mit Nomen, es kennt also נען in der Bedeutung: schwer erkranken, heftig sein, nicht, folglich kann ויאנש in unserer Stelle nur die Übersetzung von וינשא sein: er wurde beladen (mit einer Krankheit).

XII, 25. שמו – את שמו. Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 216 aus Sifre Deut. § 352.

XIII, 9. וינצא – וינצא. Trg: ואפיקו. Kodd. LXX: καὶ ἐξήγαγον. V: cumque ejecissent.

XIII, 18. חלבנה – חלבן. Qimhi zu II Sam. 6, 15.

XIII, 32. בלב – על פי. Trg: בליבא. LXX-Kodd. ἐν ὀργῇ drücken vielleicht בלב aus, P: ברעיה.

XIV, 11. מהרבות, Q're מהרבת. Trg: בריל לאסנא. Trg drückt להרבות aus oder ist Erklärung von הרבות oder auch בהרבות, entspricht jedenfalls nicht מהרבות, das sich mit der ganzen Deutung Trgs⁴ nicht verträgt. LXX: πληθυσθησιν, πληθύναι = הרבת, P: בסנאה = בהרבות.

XIV, 11. משעת ראש – משעת ראש. Trg: מסער ריש. Trg ergänzt aber ראש auch I Reg. 1, 52, daher vielleicht Übersetzungsmanier. Auch P hat an beiden Stellen + ראש.

XIV, 13. ומדבר – ומדבר. Trg: וממלל. Die Form מדבר kommt in unseren Texten noch dreimal vor: Num. 7, 89 Trg מתמליל, Ez. 2, 2 Trg מתמליל, Ez. 43, 6 Trg ממלל. Es ist also möglich, daß Trg hier מדבר deutet oder Ez. 43, 6 ebenfalls מדבר liest. Auch die alten Kommentatoren, Raschi, Qimhi und R. Jesaias, die zu dem hier sehr schwierigen מדבר nichts bemerken, haben gewiß מדבר gelesen, wie auch aus den Erklärungen Raschis und Qimhis hervorgeht. Sym.: λογίζεται, P: אמרת, V: locutus es.

XIV, 14. כפר – נפש. Trg: ממון דשקר = שחר⁵ oder כפר.⁶ Wegen seiner graphischen Ähnlichkeit mit נפש ist כפר hier wahrscheinlicher. Die Lesart כפר scheint auch die hier auffallende Deutung von אלהים = Richter⁷ veranlaßt zu haben.

¹ Edd., Lag, Walton, Raschi und Qimhi zur Stelle. Auch XX, 19 נחלה ה' hat Trg 'עמא דה', dort aber ist die Ergänzung leicht erklärlich.

² Vgl. die Erklärung Qimhis.

³ Edd., Lag, Walton, Aruch v. נען, Qimhi zur Stelle.

⁴ בריל לאסנאה אורחא קדם גאול דמא.

⁵ Vgl. Jes. 5, 23; 33, 15.

⁶ Vgl. I Sam. 12, 3; Amos 5, 12,

⁷ דיינא. So Lag und Qimhi zur Stelle. Edd. und Walton fehlerhaft ריקא, aber lateinische Übersetzung richtig: judex.

XIV, 14. והשב – והשב. Trg: ודמחשב. LXX: καὶ λογιζόμενος. P: ומתחשב, V: retractat cogitans.

XIV, 25. בישראל – בכל ישראל. Sotah 10^b ms. München. P: באיסראל.

XIV, 26. את ראשו. את fehlt Sotah 10^b ms. München.

XIV, 26. ויהי – והיה. Sotah 10^b ms. München.

XIV, 26. לימים fehlt in Sotah 10^b ms. München.

XIV, 26. שעריו – שער ראשו. Sotah 10^b ms. München. שעריו drückt auch Ar aus.

XIV, 30. אל ידי – אשר אל ידי. Trg: דבמיבא.¹ Vielleicht bloß Erklärung.

XV, 29. ואביתר הכהן – ואביתר. Qimḥi zu Jos. 3, 3. Ar: הכהן, P: הכהנים.

XV, 29. אלהים – האלהים. Qimḥi zu Jos. 3, 3.

XV, 37 und XVI, 16. רעה – רעה. Qimḥi.² Kodd. und Edd.

XVII, 11. בקרבני – בקרב. Trg: בריש כולנא.³ Prophetentargum übersetzt לפני und את in den Verbindungen „anführen“ durch בריש. Auch I Sam. 12, 2 מתהלך לפניכם Trg: מדבר ברישכון. Daraus erklärt sich ואת תהי אויל in der Bedeutung „anführen“ durch בריש. Auch I Sam. 12, 2 ופניך הולכים לפניו. Dies setzt aber die Lesart בריש כולנא voraus, auch wird בקרב nicht ausgedrückt. Es ist daher sehr wahrscheinlich, daß Trg für בקרב gelesen hat בקרבני, das mit הולכים in der Bedeutung „anführen“ durch בריש כולנא ausgedrückt werden mußte. Kod. Ken. 85: בקרבנו, LXX: ἐν μέσφ' αὐτῶν = בקרבם, so auch V: in medio eorum, so auch Ar. Möglich ist aber, daß LXX, Trg, V und Ar auf בקרב zurückgehen, das sie durch entsprechende Suffixe erklären. P hat in der Tat במצעתא.

XVII, 19. פי – פני. Sotah 42^b ms. München.

XIX, 3. כי נעצב – נעצב. So auch Gen. r. ed. Theodor S. 86, 259, 293.

XIX, 25. בן שאול fehlt in Midr. Tannaim S. 127 aus Sifre Deut. § 212.

XX, 18. כן – וכן. Trg: הכדין.

XX, 18. התמו – התמו. Trg: אם משלמין. LXX: εἰ ἐξέλιπον.

XXI, 1. אחר – אחרי. Responsen R. Salomo ben Adereth I N. 12.⁵

XXI, 8. מפי בשה – מפבשת. Jebamoth 78^b ms. München.

¹ Edd., Lag, Walton und Qimḥi zur Stelle.

² Michlol, Nominalformen Art. רעה, vgl. auch Norzi zu 16, 16. רעה auch Wb. r. רעה.

³ Edd., Lag, Walton, Raschi und Qimḥi zur Stelle.

⁴ Vgl. I Sam. 8, 20; 18, 13, 16; II Sam. 5, 2.

⁵ Ed. Bologna 1539 (בעזר"ד).

XXI, 8. לעוריאל – לערריאל. Jebamoth 78^b ms. München.

XXI, 10. ודחית – ואת חיה. Jebamoth 78^b ms. München.

XXI, 12. יבש – יבש. Die Massora¹ zählt ohne unsere Stelle sieben יבש defektiv.²

XXI, 16–22. Sotah 42^b ms. München: כתיב הרפה וכתיב ערפה.

XXII, 1. ומיר – ומכר. Moëd Katon 16^b im Kommentar des R. Salomo ben Ha-Jathom.³

XXII, 19. נגדי – נדי. Trg:⁴ מלטילי.⁵ Da Trg איד immer durch תבר ausdrückt, so ist מלטילי in unserer Stelle nur die Übersetzung von נדי.

XXII, 22. לאלדי – מאלדי. Trg:⁶ קדם ה'.⁷ LXX-Kodd.: ἐνώπιον τοῦ θεοῦ μου, was nicht לפני אלדי ausdrücken muß, sondern auch Umschreibung von לאלדי sein kann.

XXII, 36. וישעך – ישעך. Trg: ובפורקנך⁸ = וישעך oder וישעך, wie וענותך für ובמימדך.

XXIII, 3. ביראת – יראת. Qimḥi zur Stelle.⁹ R. Jesaiah zur Stelle.

XXIII, 8. ואלה – אלה. Moëd Katon 16^b im Kommentar des R. Salomo ben Ha-Jathom.

XXIII, 8. השלשים – השלשי. Moëd Katon 16^b im Kommentar des Salomo ben Ha-Jathom.

XXIII, 8. ... על שמנה... – על שמנה. Moëd Katon 16^b in Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 199. Vielleicht Vermengung mit oder Ergänzung aus I Chr. 11, 11,¹⁰ aber diese Lesart ist auch sonst gut bezeugt. LXX: οὗτος ἐσπάρσατο τὴν ῥομφαίαν αὐτοῦ, Trg: ומתביב = הוא עורר את חניתו. Kodd. Ken. 150, 309: על ידי מורניתה.

XXIII, 13. מהשלשים – מהשלשים. Trg: מניבריא.¹¹ P: מן נברא.

XXIII, 18. השלשה – השלשה. Trg: גיבריא.

XXIII, 19. השלשה (I) השלשים. Trg: גיבריא.¹² השלשה (II) תלתא גיבריא = MT + Erklärung.

¹ Zu Jdc. 21, 9, G. I 704.

² Vgl. Norzi zur Stelle und Frensdorff, Massora Magna, S. 287, Note 2.

³ Salomo ben Ha-Jathom's Kommentar zu Mašqin ed. Mekize Nirdamim (Chajes), Berlin 1909. Die Stelle S. 81.

⁴ Edd., Lag, Walton und Qimḥi zur Stelle.

⁵ So auch Ps. 18, 19.

⁶ Lag, Edd., Walton, Qimḥi.

⁷ Auch Ps. 18, 22.

⁸ So Edd. und Walton, Lag: תושעני = פרקתני.

⁹ Vielleicht aber bloß erklärend.

¹⁰ Vgl. auch in unserem Kap. V. 18 und I Chr. 11, 20.

¹¹ Edd., Lag, Walton und Raschi zur Stelle.

¹² So Edd. und Walton. Lag: תלתא גיבריא, vielleicht aber Korrektur nach MT.

XXIII, 23. השלשים – השלשה. Trg: ניבריא.¹

XXIII, 24. בשלשים – בשלשים. Trg: בניבריא.

XXIII, 25. ההררי. — In dem massoretischen Verzeichnis der Wörter, die zweimal in einem Verse vorkommen,² fehlt ההררי, das in unserem Vers zweimal steht.³ Diese Massora hat also in unserem Verse einmal nicht ההררי gelesen. Für ההררי (I) bieten einige Kodd.: ההררי, ההררי, für ההררי (II): ההררי, ההררי, ההררי. LXX liest ההררי (I) δ 'Ρουδαῖος = ההררי (II) fehlt), LXX A: δ 'Αρουδαῖος = ההררי und δ 'Αρωδαῖος = ההררי.

XXIII, 33. האררי. In dem erwähnten massoretischen Verzeichnis wird האררי als zweimal in unserem Verse vorkommend angegeben. Diese Massora hat also in unserem Verse האררי für ההררי gelesen.⁴ Kod. de Rossi 2: ההררי, zwei andere Kodd.: הררי.

XXIV, 5. בערער – בערער. Die Massora⁵ zählt mit unserer Stelle fünf ערער defektiv.⁶ Trg: בערער.⁷

XXIV, 6. (וקבב) קבב – וסביב. Trg: דמתמן אסתחר.⁸ Vielleicht bloß Deutung. לקבב lesen oder deuten LXX und V: καὶ ἐκύκλωσαν, circumeuntesque.

XXIV, 7. מבצר צר. Trg: ערי מבצר = לקרוין כריכן⁹ ohne צר oder auch מבצר ohne צר und קרוי bloß Ergänzung.¹⁰ צר fehlt in Kodd. Ken. 128, 242.

XXIV, 18. והקם – הקם. Sifre Deut. § 62 in Midr. Tannaim S. 48.

XXIV, 18. מובח לה' – לה' מובח. Midr. Tannaim S. 78, 92, 102.

¹ Lag, Edd., Walton und Qimhi zur Stelle.

² Mass. fin. v. ב N. 13.

³ Ochlal we-Ochlal N. 58, S. 61^a hat ההררי. Mass. par. zu ההררי bemerkt: ב', d. h. ההררי kommt zweimal vor, und zwar in einem Verse. Vgl. noch Ochlal ed. Frensdorff S. 16^a (deutsch) und Frensdorff, Massora Magna, S. 281, Note 1.

⁴ Ochlal we-Ochlal N. 58, S. 61 fehlt ההררי. Mass. par. zur Stelle und I Chr. 11, 34 und 35 kennt nur drei ההררי. Mass. marg. zur Stelle fordert in zweiter Stelle האררי (כתוב) האררי. Vgl. noch Frensdorff, Ochlal S. 16 (deutsch) und Massora Magna, S. 281, Note 1.

⁵ Zu I Sam. 30, 28; II Reg. 10, 33: ויעברו את הירדן.

⁶ Vgl. auch Frensdorff, Massora Magna, S. 314, Note 1.

⁷ Lag. Edd., Walton.

⁸ So Lag und Qimhi; edd. und Walton: ומתמן. ומתמן ist bloß erklärender Zusatz.

⁹ Edd. und Walton, Lag: לביבצר צר.

¹⁰ Vgl. zu Jos. 19, 29 v. מבצר צר.

HEFT IV.

JOSUA.

Kap. I.

2. עתה – ועתה. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 10,¹ R. Josef Kara in Geigers Nite Na'amanim 1^a, Pseudo-Nahmanides zu Cant. 5, 1.

3. רגליכם – רגליכם. Jeruschalmi Hallah II 2 (58^b 70),³ Ex. r. XX 23,⁴ Jalkut zur Stelle im Stichwort, einige Kodd. LXX: $\tau\omicron\delta\epsilon\omega\ \nu\ \acute{\upsilon}\mu\acute{\omega}\nu$.⁵

3. לכם יהיה – לכם נתתי. Jeruschalmi Hallah II 2 (58^b 70). Vgl. Deut. 11, 24. Es ist nun die Frage, an welche Stelle Jeruschalmi denkt. Daß unsere Stelle und nicht Deut. 11, 24 zitiert wird, ist wegen כל מקום und V. 4 unseres Kapitels als Fortsetzung des Zitats sicher. Andererseits aber kann in dieser Jeruschalmistelle, da es sich um eine halachische Deduktion handelt, nur der Pentateuchvers gemeint sein.⁶ Man muß daher annehmen, daß unsere Stelle nicht das ursprüngliche Zitat, sondern erst später in den Jeruschalmi-Text hineingekommen ist. יהיה bieten 3 Kodd. Ken. P: נהוה.

4. מן המדבר – מהמדבר. Sifre Deut. § 51⁷ (bis). Vgl. Deut. 11, 24.⁸ Trg: מן מדברא.⁹ LXX liest המדבר ohne מן. Vgl. die folgende Stelle.

4. מן הלבנון והמדבר – מהמדבר והלבנון. Stichwort in Raschi zur Stelle. Gewiß Verschreibung, aber diese Verschreibung bestätigt die Lesart מן המדבר.

¹ Über der Zeile: ו, Korrektur.

² So auch Deut. 11, 24.

³ Vgl. die Ausführung zur folgenden Stelle, v. נתתי.

⁴ Ed. pr., ... כל מקום.

⁵ Deut. 11, 24: $\tau\omicron\delta\epsilon\omega\ \nu\ \acute{\upsilon}\mu\acute{\omega}\nu$. Jedoch hat F auch dort $\tau\acute{\omega}\nu\ \pi\omega\delta\epsilon\omega\ \nu$.

⁶ Vgl. Sifre Deut. § 51.

⁷ Edd. und Raschi Jos. 1, 3.

⁸ Es gilt hier und von den folgenden Varianten zu unserem V. aus dieser Sifrestelle dasselbe, was zu V. 3 v. לכם נתתי in bezug auf Jer. Hallah II, 2 ausgeführt wurde.

⁹ So Lag und Jemenisches Targum ed. Prätorius (= Jem). Edd.: ממדברא.

4. וער (I) – ער. Sifre Deut. § 51,¹ Schebuoth 47^b.² Einige Kodd. Ken. LXX.

4. כל ארץ ההרים fehlt in Sifre Deut. § 51 und in LXX.³ Vgl. Deut. 11, 24.

4. וער (II) – ער. Der Karäer Aron ben Josef der Ältere in Mibḥar Jescharim zur Stelle. Kod. Ken. 198.

5. בן אהיה – אהיה. Trg. So aber auch 3, 7. Vielleicht bloß Übersetzungsmanier. LXX hier und 3, 7: οὕτως.

6. ואמץ – ואמץ. Die Massora⁴ zählt bloß zwei ואמץ: Jos. 1, 9 und I Chr. 28, 20.⁵ Kodd. bei Norzi.

7. ואמץ – ואמץ. Massora,⁶ Kodd.

7. fehlt in Lekah Tob ויקרא Anfang aus Abodah Zarah 19^b.⁷ Fehlt in Kod. Ken. 19 und LXX.

7. ולעשות – לעשות. Berachoth 32^b, Raschi zu unserer Stelle. Josef Karas Komm. zu Jos.⁸ S. 45. LXX, P, V, Kodd. und edd.: ולעשות.

8. ימוש – ימוש. Jal. zur Stelle aus Synhed. 99^b und Menahoth 99^b (bis).⁹ Sechel Tob zu Ex. 13, 22 לא ימוש bemerkt: „Man wäre geneigt ימוש transitiv zu fassen.¹⁰ Dem ist nicht so. ימוש bedeutet vielmehr dasselbe wie ימוש.¹¹ Ebenso Ex. 33, 11 (ימוש); Jes. 46, 7 (ימוש); Ps. 55, 13 (ימוש), So auch [ספר] התורה מפיוך. In all diesen Stellen ist gemeint: nicht von seinem Platze weichen.“¹² Aus dieser Ausführung folgt für unsere Stelle die Lesart ימוש.¹³

8. היה fehlt in Abodah Zarah 19^b,¹⁴ Sechel Tob zu Ex. 13, 22. Fehlt in Kodd. Ken. 70, 109, 650.

¹ Einmal = MT.

² Edd. und Jalkut Jos. zur Stelle.

³ Manche Kodd.: כל ארץ ההרי.

⁴ I Chr. 28, 20; Mass. fin. v. פת N. 1א.

⁵ Vgl. Norzi zur Stelle und Massora aus Jemen bei Ginsburg, The Massora compiled . . . , III, 67^b.

⁶ Vgl. zu V. 6 v ואמץ.

⁷ In edd. fehlt das Zitat.

⁸ Ed. Eppenstein, Jahrbuch der jüd.-lit. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V.

⁹ Einmal auch ימוש.

¹⁰ So Raschi, Ibn Ezra u. a.

¹¹ So LXX, die Targumim, P und V.

¹² לא ימוש, קא סלקא דעתין דלא ימוש על אחרים קא משתעי דאינו ממוש הדבר ממקומו [זה] אינון אלא על כרחך לא ימוש דומיא דלא ימוש, וכן הוא אומר יהושע בן נון נער לא ימוש מתוך האהל, ממקומו לא ימוש, ולא ימוש מרחובה תוך ומרמה, וכן נמי לא ימוש [ספר] התורה מפיוך. כולו ממקומו על דבר עצמו שאינו מש ממקומו.

¹³ Das Zitat ימוש ist Kopisten- oder Druckfehler.

¹⁴ So edd. Lekah Tob כי תבא Ende und Jalkut ha-Machiri Ps. 1 § 37 = MT. Berach. 35^b, Synhed. 99^b und Men. 99^b = MT, aber in anderem Zusammenhang.

8. הוּא — הוּא. Jalkut ha-Machiri Ps. 1 § 37 aus Midr. Ps. 1 § 10. Kod. Ken. 196. LXX: τοῦ νόμου τούτου und V: legis hujus beziehen das Demonstrativum auf התורה, sie haben also הוּא gelesen. P: הוא ספרא = MT.

8. (I) בו — בה. Midr. Ps. 18 § 11 in einigen mss.¹

8. (II) בו — בה. Wenn בו für בה in Midr. Ps. l. c. echt ist, muß dieselbe Lesart auch für בו (II) angenommen werden.

8. את דרכך — את. fehlt in Lev. r. XXX 3.

8. דְּרָכְךָ — דְּרָכְךָ. Trg edd. דְּרָכְךָ. V: viam tuam.

9. ואמץ — ואמץ. Massora.³

11. בתוך — בקרב. En Jakob ed. pr. Kidduschin 38^a.

11. צידה — צדה. Die Massora zählt ohne unsere Stelle zwei,⁴ beziehungsweise drei⁵ צדה defektiv.⁶ Manche Kodd.

11. כי בער — כי. fehlt in Agadoth ha-Talmud Kidduschin 38^a.

11. תעבדו — אתם עבדים. Kidduschin 38^a. Tossafoth ibid. v. צא.⁷

15. לבן — לכם. Trg:⁸ לבן. Sebirin.⁹ Zahlreiche Kodd.

16. בכל (I) כל. Jemenisches Targum, Mehrere Kodd.

17. כאשר — ככל אשר. Der Karäer Jehuda Hadassi in Eschkol Ha-Kofer 85^d; Parhon, Wb. r. אלה. P: וכאשר = ואיכנא, V: sicut.

18. כל איש fehlt in Synhed. 49^a.¹⁰ In Kod. Ken. 254 fehlt איש, ebenso in V.

18. אל — (II) את. Tanhuma שמיני § 2.¹¹ Akedath Jizhak Pf. 15. Einige Kodd. und edd. אל übersetzt auch V.¹²

¹ In den anderen mss. fehlt die Stelle.

² Lag und Jem: אורחך = MT.

³ Vgl. zu V. 6. v. ואמץ.

⁴ Zu Gen. 45, 21 und Ex. 12, 39.

⁵ G. II 513, N. 127.

⁶ Norzi kennt bloß die Massora zu Jdc. 7, 8, die auch in unserer Stelle צדה hat. So auch Mass. fin. v. צד N. 1. Unsere Stelle ist also strittig. Vgl. auch Frensdorff, Massora Magna, S. 159, Note 1.

⁷ Einmal עובדים. Entweder ist eines der beiden Zitate Verschreibung, oder תעבדו durch den Talmudtext veranlaßt.

⁸ Edd. und Lag. Vgl. auch Norzi.

⁹ Vgl. Norzi zur Stelle und G. II 120 N. 48, ibid. 325 N. 39. Vgl. auch III 26 N. 64 *h*v.

¹⁰ Nach Jalkut Jos. zur Stelle und I Reg. § 172.

¹¹ Alte edd. und Bahja ben Ascher in Komm. ed. Riva 161^d.

¹² Non obedierit cunctis sermonibus, quos praeceperis ei.

Kap. II.

1. *בן נון* fehlt in einer massoretischen Notiz bei G. II 472 N. 399, in Kodd. Ken. 70, 80.

1. *בן השמים* fehlt in Midr. ha-gadol ed. Schechter S. XXIII aus Baraitha der 32 Normen N. 24.¹

1. *שני - שנים*. Sifre Deut. § 52.

1. *אנשים* fehlt in Sifre Deut. § 52.

1. *ורא - ראו*. Sifre Deut. § 52,² Baraitha der 32 Normen N. 24.³ Raschi zur Stelle. Berechja Punktator in Sefer ha-hibbur ed. Gollancz S. 107, Sefer mizrah S. 135, der Karäer Aron ben Josef Ha-Rofe in Mibhar Jescharim zur Stelle. Mehrere Kodd. LXX: *και ιδετε*, V: et considerate.

1. *ואת יריחו*. Trg Lagarde. Einen ähnlichen Text drückt P aus: *לארעא דאיריחו*.

1. *יריחו - יריחו*. Die Massora fordert im ganzen Buche Josua, teils ohne,⁴ teils mit Ausnahme von 18, 21,⁵ die defektive Schreibung.

1. *שלה* fehlt in Tanhuma § 1.

1. *אל בית - בית*. Tanhuma ed. Buber *שלה* § 1.

2. *יריחו - יריחו*. Massora. Vgl. zu V. 1 s. v.

3. *יריחו - יריחו*. Massora. Vgl. zu V. 1 s. v.

4. *האשה* fehlt in Tanhuma ed. Buber *שלה* § 1.⁶

4. *והצפנתו - והצפנתו*. Hebräisch-französisches Glossaire⁷ zur Stelle.

4. *והצפנתו - והצפנתו*. Trg.;⁸ *ואטמרתון*. Vielleicht bloß sinngemäß. LXX: *αὐτοὺς*, P: *אנן*.

7. *על המעברות*. Trg.,⁹ Sebirin.¹⁰ Mehrere Kodd. und edd.

¹ *בן השמים* fehlt auch in den anderen Texten, aber dort ist das Zitat gekürzt.

² In Jalkut Deut. § 875. In edd. fehlt das Zitat.

³ In Juda Hadassis Eschkol Ha-Kofer 59^d.

⁴ כל יהושע חסר ייד, Mass. fin. v. יר N. 32.

⁵ כל יהושע חסר יוד בר כן א ובית הגלה ועמק, Mass. mag. zu II Reg. 25, 5; G. I 640 N. 624e.

⁶ Ein ms. und edd. = MT.

⁷ Glossaire hébreu-français au XIIIe siècle; Lambert et Brandin, Paris 1905.

⁸ Edd. Lag und Jem.

⁹ Edd. Lag und Jem. Vgl. Norzi zur Stelle und Grätz, Monatschrift 1881, S. 220.

¹⁰ Massora zu Gen. 49, 13; Mass. fin. v. על N. 1; G. II 235 N. 39; G. I 113 N. 1188. Vgl. auch Norzi zur Stelle.

7. אשר — כאשר. Trg: בְּתֵר דְּנִפְקִי אֲשֶׁר. *ist regelmäßig*, אֲחֵרִי כֹאֲשֶׁר kommt sonst nicht vor. Sebirin¹ אֲשֶׁר, so Kodd. Ken. 1, 109, 177, 300 marg. P: בְּתֵר דְּנִפְקִי.

8. אֱלֹהִים — עֲלֵיהֶם. Trg: לִוְחָהֶן. Kodd. Ken. 18, 177 pr. m. LXX: *πρὸς αὐτούς*, P: לִוְחָהֶן, V: ad eos.

9. וְכִי (I) — כִּי. Ibn Ganah in Sefer Haschoraschim r. נָפַל.² LXX: כִּי.

11. אֱלֹהִים — הָאֱלֹהִים. Mechilta 37^b,³ 43^a, 59^a,⁴ Kodd. Ken. 90, 109, 196.

12. נָא fehlt im Jalkut zur Stelle. Fehlt in Kod. Ken. 177, LXX, P, V.

12. לִי נָא — נָא לִי. Trg Jem in einem ms.

12. בָּהֶם — בָּהֶן. Jal. zur Stelle aus Pesiktha.⁵ Jal. zur Stelle.

16. וְהִתְבַּחְתֶּם — וְהִתְבַּחְתֶּם. Gen. r. LVI Anfang.⁶ Jalkut zur Stelle. Zahlreiche Kodd.

16. שָׁם — שָׁמָּה. Gen. r. LVI Anfang.⁷

16. שְׁלֹשָׁה — שְׁלֹשֶׁת. Gen. r. LVI Anfang.⁷

16. שָׁב — שׁוּב. Kodd.⁸ Die plene-Schreibung auch in Massora aus Jemen. Vgl. folgende Stelle. — Massora verlangt שָׁב.⁹

16. שָׁב — שׁוּב. Massora aus Jemen.¹⁰

16. לְדַרְכֵיכֶם — לְדַרְכֵיכֶם. Trg edd.: לְאֹרְחֵיכֶם.¹¹

17. מִמּוֹמְחָא — מִשְׁבֻּעָה. Jemenisches Targum in einem ms.: מִמּוֹמְחָא. P: מִן מוֹמְחָא. V bloß iuramento.

17. הָיָה — הָיָה. Trg und P: הָיָה. Vielleicht bloß notwendige Abweichung.¹² הָיָה bieten Kodd. Ken. 182, 294.

19. דִּמּוּ בְּרָאשׁוֹ — דִּמּוּ בְּרָאשׁוֹ. Raschi zu Lev. 20, 9.¹³ Daß Raschi in unserer Stelle nicht בְּרָאשׁוֹ gelesen, läßt sich vielleicht auch be-

¹ Massora zu Lev. 7, 38; G. I 113 Nr. 1188; II 235 N. 39. Vgl. Norzi zur Stelle.

² Wb. ed. Neubauer S. 413 = MT.

³ Edd. und Jalkut Jos § 10.

⁴ Edd. Jal. Jos. § 10; Lekah Tob zu Ex. 18, 11.

⁵ Ed. Buber 111^b. Dort und Jalkut Threni § 999 = MT.

⁶ Ed. pr. Jalkut Gen. § 99; Sechel Tob Gen. 22, 4; Pugio fidei ed. Leipzig S. 877.

⁷ In Sechel Tob Gen. 22, 4.

⁸ Vgl. Norzi zur Stelle und zu Gen. 18, 10.

⁹ Vgl. Mass. par. zur Stelle und Norzi zu Gen. 18, 10.

¹⁰ G. III 68^a: חִיבָת שׁוּב מֵלֹא וְהוּי בְּשׁוּרָק.

¹¹ Lag und Jem. לְאֹרְחֵיכֶם.

¹² Lag wird ja vom Sprachgebrauch gefordert. Vgl. auch Dillmann, Steuernagel und Holzinger zur Stelle.

¹³ So edd. Ed. Berliner = MT.

weisen. Niddah 17^a בראשו ודמו מתהייב בנפשו führt Raschi aus unserem V. als Beleg an.¹ Hätte nun Raschi in unserer Stelle בראשו דמו gelesen, so hätte er notwendig dies anführen müssen, weil es an erster Stelle steht und auch der talmudischen Wendung besser entspricht.² Zu unserer Stelle liest Raschi בראשו. Dies beweist aber nichts gegen das Zitat בנפשו und unsere Ausführung in bezug auf Raschi Niddah 17^a. Verschiedene Lesarten bei einem und demselben Autor kommen auch sonst zuweilen vor.³

19. יד איש — יד. Trg: יד איש.⁴ Vielleicht bloß Erklärung. Eine sichere Kontrolle ist nicht möglich, da in den prophetischen Schriften eine ähnliche Wendung nicht mehr vorkommt. Aber Ex. 19, 13 לא הגע בו יד übersetzen die Targumim wörtlich, ohne Ergänzung. LXX-Kodd. = MT. P (איש) und V (aliquis) drücken איש aus. Ex. 19, 13 beide wörtlich.

20. תגורו — תגורו. Trg Lag und Jem: תגורו. Vgl. V. 14.

20. משה הזה — משכעתך. Josef Beehor Schor zu Gen. 48, 7. 2 Kodd. LXX, P, V.

23. מן הדר — מהדר. Trg: מן טורא.⁵

23. דערעא — המצאות. Trg: דערעא. P: דרעא.

24. ובי — ונב. Trg Lag: וארי. Vgl. V. 9. Kod. Ken. 96: ונב.

Kap. III.

3. בראתכם — כראתכם. Der Karäer Aron der Ältere in Mibḥar Jescharim zur Stelle. Trg edd.: במחויכון.⁶ בראתכם Kodd. 176, 182, 366.

3. והליום — הליום. Trg edd. וליאי. Einige Kodd. und edd. LXX, P.

4. אלפים — כאלפים. Gen. r. LIII 18.⁷ Auch V drückt bloß אלפים aus.

4. אשר fehlt bei Qimḥi zur Stelle.

4. תרעון — תרעו. Tanḥuma § 9.

4. שלשום — שלשם. Die Massora⁸ zählt ohne unsere Stelle vier שלשם def. in den prophetischen und hagiographischen Schriften.

¹ דמו בראשו . . . וראיה לדבר דמו בראשו דמרגלים חובת דמו יהא מוטל בראשו.

² Die Erklärung R. S. Edles' zur Stelle ist geistreich, aber für Raschi unmöglich, da Raschi דמו reflexiv faßt: נענש על עצמו וחובת דמו נדרשת כמנו לאחר. Mit dieser Bemerkung antwortet Raschi auch auf die Frage Edles'.

³ Vgl. z. B. Heft II, S. 38 zu II Sam. 18, 6 v. והמחלות 2.

⁴ Edd. Lag und Jem.

⁵ Edd. und Jem in einem ms.

⁶ Lag und Jem כמחויכון ist nicht sicher, da hebr. כראתכם in der Regel כר תחון def. entspricht.

⁷ In Jal. Gen. § 94.

⁸ Gen. 31, 2; II Sam. 3, 17; G. II 632 NN. 591, 592. In letzterer Stelle ist die Angabe ד' חסר fehlerhaft, da nur vier Verse aufgezählt werden. Vgl. auch

6. ארון הברית (I). Trg: ארון קיימא = ארון ברית, da ארון הברית regelmäßig ארון קיימא wäre, wie in unserem V. selbst ארון הברית (II). Da ארון קיימא durch das Zeugnis aller Texte¹ gesichert, ארון ברית aber unmöglich ist, so muß man als den ursprünglichen Targumtext 'ארון קיימא דה' annehmen = ארון ברית דה'. So liest LXX: *τὴν ἀρχὴν τῆς διαθήκης Κυρίου*.

7. לעניי — בעניי. Der Karäer Jehuda Hadassi in Eshkol Ha-Kofer 58^d. Einige Kodd. und Bomberg.

7. אהיה — אהיה. Kimhi zur Stelle. Vielleicht bloß Ergänzung. LXX: *οὕτως*. Trg: כן. Vgl. 1, 5.

8. במימטכן — כבאכם. Trg Lag: במימטכן.² Einige Kodd. und Edd.

8. מי fehlt bei Raschi zur Stelle im Stichwort.³

9. בני fehlt in Num. r. XIX 5 in den alten add.

9. בני — בני. Tanḥuma חקת § 9.⁴

9. בני ישראל. Jal. zur Stelle. Gewiß aus V. 5 verschrieben.

9. דברי — דברי. Gen. r. V 6,⁵ Tanḥuma חקת § 9,⁶ Num. r. XIX § 5, Jemenisches Targum: פתנמא, Kod. Ken. 84. LXX: *τὸ ῥῆμα*, V: verbum.

10. תדען — תדען. Gen. r. V 5.⁷

10. דאמרי — דאמרי. Jemenisches Targum.

11. ארון — ארון. Agadath Bereschith Kap. 17.⁸ Vgl. V. 14.

11. ארון ברית דה' — ארון הברית. Toseftha ms. Erfurt Sotah VIII 1. Wahrscheinlich so auch Trg: ארון קיימא = ארון ברית, was ohne דה' nicht möglich ist.⁹ LXX: *τὴν ἀρχὴν τῆς διαθήκης Κυρίου*,¹⁰ P: קאבותא דריתיקי דמריא, V: arca foederis Domini. Vgl. die folgende Stelle.

11. ארון ה' — ארון הברית. Toseftha Sotah VIII 1 in edd. und ms. Wien. Vielleicht ist bloß ברית ausgefallen. Vgl. die Lesart des ms. Erfurt. Vgl. V. 13.

Norzi zu Gen. 31, 2; Jos. 3, 4 und 4, 18; Frensdorff, Massora Magna, S. 198 und Note 2.

¹ Edd. Lag und Jem.

² Edd. und Jem. כמימטכן scheint Fehler oder Korrektur zu sein. כבאכם entspricht כד הימטכן. Vgl. zu V. 3 v. בראתכם.

³ In den alten edd.

⁴ So die alten edd. Ed. pr. und Jalkut Num. § 763 = MT.

⁵ Mss. bei Theodor, Jalkut Gen. § 7.

⁶ In Jalkut Num. § 763.

⁷ Ms. bei Theodor, ed. pr.

⁸ Alte edd. und ed. Buber, S. 36.

⁹ Vgl. die Ausführung zu V. 6 s. v.

¹⁰ *Κυρίου* als Übersetzung von ארון ist ausgefallen. Daß *Κυρίου* die ursprüngliche Lesart ist und nicht *αυτοῦ*, das manche Kodd. bieten, wird durch P und V bestätigt. ברית wird auch durch *διαθήκης* ohne *τῆς* bezeugt.

12. שנים — שני. Massoretische Notiz (Zitat).¹ Kod. מנה.² Kodd. Edd.
 13. ויהי — ויהי. Ex. r. XXXVI Ende.³ Kodd. Ken. 1, 150 pr. m.
 13. בנות — בנוה. Ex. r. XXXVI Ende.⁴ 2 Kodd. Ken. Edd.
 13. בנות fehlt in Sotah 33^b in ms. München. LXX: οἱ πόδες.
 15. ובבוא — ובבוא. Sotah 34^a.⁵
 15. נשאי הארון (II) fehlt in Jal. zur Stelle aus Sotah 33^b.
 16. רחוק — רחוק. Raschi zur Stelle im Stichwort.
 16. מאר fehlt in Jal. Jos. § 15 aus Jelandenu. Fehlt in V.
 16. צרתן — צרתן. Michlol.⁶ Einige Kodd.⁷
 16. על ים. Sotah 34^a in ms. München, Josef Kara zur Stelle.⁸ Kodd. Ken. 77, 149, 154, 262.
 16. אל — על ים. Trg:⁹ לימא. LXX: εἰς, P: לימא, V: in.
 16. אל ים (II) — לימא. Trg:⁹ לימא. Wahrscheinlich keine Ergänzung, da eine solche bei einer Apposition nicht nötig und nicht gut ist. Alle anderen Vertenten drücken in der Tat MT aus.
 16. ירחו — ירחו. Massora.¹⁰ Kodd.
 17. ארון — הארון. Berachoth 54^a.¹¹ LXX, Trg, P und V drücken ארון aus.¹²
 17. ברית fehlt Berachoth 54^a in den alten edd. (ארון).
 17. בהרבה (I) fehlt in Sche'eltoth, ed. Wilna 40^b.
 17. ער תום כל העם — ער תמו כל הגוי. Berachoth 54^a.¹³
 17. לעבור — לעבור. Massora.¹⁴ Nach einer anderen Massora לעבור.¹⁵

¹ G. III 310 N. 1.

² G. III 26 N. 641 ע: שני עשר מנה שני עשר; muß wohl heißen: שנים עשר, מנה שני עשר oder שנים עשר, מנה שני עשר.

³ In Jal. ha-Machiri Ps. 121 § 21.

⁴ Alte edd. und Jal. ha-Machiri l. c.

⁵ Ms. München, Agadoth ha-Talmud, En Jakob ed. pr.

⁶ Art. Vierlautige Nomina, ed. Rittenberg 184^a: השלישית ובקנין הראשונה ופחתה השלישית: צרתן . . .

⁷ Vgl. auch Norzi zur Stelle und zu I Reg. 4, 12.

⁸ Jahrbuch der jüd.-lit. Gesellschaft zu Frankfurt a. M. V, S. 47.

⁹ Edd. Lag und Jem.

¹⁰ Vgl. zu 2, 1 s. v.

¹¹ Alte edd. und mss.

¹² Vielleicht aber bloß sinngemäß und sprachnotwendig.

¹³ Edd. und mss.

¹⁴ Zu Nah. 2, 1. Vgl. Norzi zu unserer Stelle. Vgl. dagegen Frensdorff, Massora Magna, S. 134, Note 2.

¹⁵ Zu Num. 22, 26; zu unserer Stelle. Mass. fin. v. יב, NN. 21, 23.

Kap. IV.

1. לעבר – לעבר. In der Mass. parva zur Stelle fehlt die Bemerkung וּמֵלֵא ד', wie bei den anderen לעבר plene. Sie liest also לעבר.¹

3. מתוך fehlt Toseftha Sotah VIII 6 in ms. Erfurt,² Sotah 34^a in ms. München.

3. מתוך הירדן fehlt in Toseftha Sotah VIII 6 in ms. Erfurt.²

3. ממצב – ממצב. Massora aus Jemen.³ Kodd.

3. מתחת – מתחת. Toseftha ms. Erfurt Sotah VIII 6.² P: מן תחת.

3. ממקום מצב – ממצב. Sotah 34^a in Agadoth ha-Talmud.

3. הכן fehlt in Toseftha Sotah VIII 6 in ms. Erfurt.⁴ Sotah 34^a.⁵ V drückt הכן nicht aus.

3. הכינו – הכין. Jalkut Jos. § 14 aus Sotah 34^a.⁶ P: טיבו.

3. קחו – הכין. Agadoth ha-Talmud Sotah 34^a.

3. הכין – הכין. Nach einer massoretischen Notiz sind alle drei הכין, die in der Bibel vorkommen, defektiv הכין.⁷ In unseren Texten sind alle plene. Vielleicht muß es in dieser massoretischen Angabe auch heißen: וּמֵלֵא יוֹד. Mass. parva zu unserer Stelle bemerkt: לית ומלא.

3. והבאתם – והנחתם. Sotah 36^a ms. München.

3. והנחתם fehlt in Toseftha ms. Erfurt Sotah VIII 8, Sotah 36^a in Jal. Jos. § 14.

3. אותם (II) fehlt in Toseftha ms. Erfurt VIII 8, Sotah 34^a in Jalkut Jos. § 14. Sotah 36^a in Jal. l. c. Fehlt in LXX-Kodd.

5. ארון ברית – ארון. Kodd. bei G.⁸ Kod. Ken. 602.

5. והרימו לכם אבנים – והרימו לכם. Toseftha ms. Erfurt VIII 6.

5. שבמי fehlt in Toseftha Sotah VIII 6.⁹ Fehlt in Kod. Ken. 70 und in V.

5. בני fehlt Sotah 34^a.¹⁰ Fehlt in einigen Kodd. Ken. und LXX.

¹ Vgl. auch Frensdorff, Massora Magna, S. 134, Note 2.

² Edd. und ms. Wien = MT.

³ G. III 68^a: הצדי בקמץ. Vgl. auch zu I Sam. 13, 23 ו. מצב (Heft II, S. 20).

⁴ In edd. und ms. Wien fehlt das Zitat.

⁵ Ms. München und Jal. Num. § 743. Jal. Jos. § 14: הכינו.

⁶ Vgl. die Lesart des Jal. in der vorhergehenden Stelle. Einmal Verschreibung oder Korrektur nach seiner Vorlage.

⁷ G II 29 N. 117: (Jos 4, 3; Jer. 10, 23; Ez. 7, 14) הכין ג' וְחָסַר יוֹד בְּקִרְיָה וְסִימָן.

⁸ I 607^a, III 26 N. 641y; folgt aus der Notiz בְּרִית בְּלֹא בְּרִית, Kod. מונה liest בְּרִית nicht.

⁹ So edd. und ms. Wien. Ms. Erfurt = MT.

¹⁰ So edd. ms. München = MT.

5. Am Schlusse unseres Verses hat Toseftha Sotah VIII 6 in allen Texten folgenden Zusatz: והנחתם אותם תחת מצב רגלי הבהלים. Wenn echt, vorzüglich, da dieser Befehl nach V. 9 vorausgesetzt werden muß.¹ Es entfallen nach diesem Text alle Schwierigkeiten, durch welche die Bibelkritiker an drei verschiedene Relationen zu denken sich veranlaßt fühlen.² Es ist aber möglich, wenn auch sehr unwahrscheinlich, daß die Toseftha diesen Zusatz aus V. 9 erschlossen hat.

11. חמו - חמו. Sotah 35^a.³ Vgl. 3, 17 und 4, 1.

11. כל העם. Fehlt Sotah 35^a ms. München. Auch V drückt כל העם nicht aus.⁴

11. הנני - העם. Juda ben Barsillai, Kommentar zu Sefer Jezirah S. 233 aus Sotah 35^a. Vgl. 3, 17 und 4, 1.

11. העם - המלחמה. Jal. Jos. § 14 aus Sotah 35^a. Vgl. Deut. 2, 16.

11. והכניס - לעבור. Jal. Jos. § 14 aus Sotah 35^a.

12. בני גר ראובן - בני ראובן ובני גר. Mechiltha 24^a.⁵ Mechiltha ed. Hoffmann S. 38.

12. מנשה - המנשה. Mechiltha ed. Hoffmann S. 38.

12. חלוצים - חמשים. Mechiltha 24^a.⁶ Für die Lesart der edd. scheint auch der Inhalt der Stelle zu sprechen.⁷ Es wird Ex. 13, 18 חמשים als „bewaffnet“ erklärt und dafür Jos. 1, 14 als Beleg angeführt, dem Jos. 4, 12 und 13 entsprechen: חלוצים und חמשים.⁸ Da aber dieser Beweis auch durch V. 13 allein erzielt wird, so ist auch nach dieser Erklärung die Lesart חלוצים in V. 12 nicht notwendig.⁹ Vielmehr spricht der Inhalt der Stelle für חמשים. Es ist nämlich sehr auffallend, warum die Mechiltha nicht die Pentateuchstellen heranzieht: Num. 32, 20—32 וְחָלָץ, 30 und 32 und Deut. 3, 18

¹ Vgl. Qimhi zur Stelle. Vgl. auch Wellhausen, Komposition des Hexateuchs² zur Stelle.

² Vgl. Steuernagel und Holzinger zur Stelle.

³ Juda ben Barsillai, Jezirahkommentar S. 233; Jal. Jos. § 14; ms. München und En Jakob ed. pr. im Text und Kommentar (einmal verschrieben חם).

⁴ Cumque transissent omnes. So aber auch V. 1. Dagegen 3, 17 = MT.

⁵ Jalkut Ex. § 229, Sechel Tob II, S. 170.

⁶ So edd. In Jal. l. c. und Sechel Tob l. c. = MT.

⁷ אין חמושים אלא מזוינים שנאמר ואתם תעברו חמושים, ויעברו ראובן ובני גר והצי שבט (Jos. 1, 4; 4, 12, 13) חמושים אלא חלוצי צבא. So die alten edd. und Mechiltha ed. Hoffmann S. 38 (aber חמושים). Friedmann korrigiert nach Jalkut, mit Unrecht.

⁸ Vgl. Weiß, Kommentar zur Stelle.

⁹ Vgl. auch Friedmann zur Stelle.

13. ירחו — ירחו. Massora.¹ Kodd.

18. בעלות, Q'ere בעלות. Sotah 35^a hat das Kethib.²

18. בעלת fehlt in Juda ben Barsillais Jezirakomm. S. 233 aus Sotah 35^a.

18. אל מקומם — למקומם. Raschi Sotah 35^a.³

18. למקומן — למקומם. Sotah 35^a.⁴

18. כתמול — כתמול. Nach einer massoretischen Notiz sind alle sieben כתמול, die in der Schrift vorkommen, plene.⁵ כתמול in unserer Stelle auch Konkorr. und Kodd.

18. שלשום — שלשם. Massora.⁶ Kodd.

18. לחידש הזה — לחידש הראשון. Diese in unserem Zusammenhang kaum mögliche Lesart ist gut bezeugt: Pesiktha ed. Buber 55^b, Pesiktha r. 78^b, Tanḥuma ed. Buber ואהרן § 6 Ende, Seder Olam r. Kap. 11 Anfang,⁷ Lekah Tob Ex. 12, 6. Die Stelle in Pesiktha ed. Buber scheint auch inhaltlich לחידש הזה in unserer Stelle vorzusetzen: ר' חלבו בשם ר' יוחנן הכא (Ex. 12, 3) בעשור לחודש הזה ולהלן הוא אומר והעם עלו מן הירדן בעשור לחודש הזה, מה כאן בניסן אף להלן בניסן. R. Johanan deduziert also mittels Wortanalogie (גיורא שיה), daß in unserer Stelle der Monat Nisan gemeint ist. Diese Deduktion schließt für ihren Autor לחידש הראשון in unserer Stelle aus. Indes ist der Satz מה כאן בניסן אף להלן בניסן nicht sicher echt. Er fehlt in manchen Texten⁸ und in Pes. r. Das Fehlen dieses Satzes kann aber auch beabsichtigte Korrektur sein, wie das Fehlen von הזה im Jalkut. — Das Zitat לחידש הזה aus unserer Stelle ist wahrscheinlich durch Ex. 12, 3 veranlaßt.

19. בקצה הגלגל — בגלגל. Sifre Deut. § 2.

¹ Vgl. zu 2, 1 s. v.

² Alte Edd. Agadoth ha-Talmud und En Jakob ed. pr. Bei Juda ben Barsillai, Jezirahkommentar S. 233 und ms. München wird בעלות zitiert.

³ Stichwort zu unserer Stelle = MT.

⁴ Alte edd. Agadoth ha-Talmud und En Jakob ed. pr.

⁵ G. II 708 N. 156: כתמול ז' מלא. Diese Angabe stimmt mit unseren Texten ebensowenig wie die andere, geläufigere: ז' חסר. Vgl. Massora mag. zu Gen. 31, 2; Ex. 5, 7; I Sam. 21, 6; II Reg. 13, 5; Mass. fin. v. חס N. 8 und Norzi zu Gen. 31, 2. Beide Angaben scheinen verstümmelt zu sein aus der ursprünglichen, einzig richtigen: ז' חסר ומלא oder ז' מלא וחסר, d. h. das Wort kommt siebenmal vor, teils plene, teils defektiv. Mass. zu Deut. 19, 6: כתמול מחמל ז' חסר. בליש', ms. bei Heidenheim bloß בקריאה ז'. Vgl. Frensdorff, Massora Magna, S. 207, Note 8.

⁶ Vgl. zu 3, 4 s. v. und Norzi zur Stelle.

⁷ In ms. Epstein und in Neubauers Mediaeval Jewish Chronicles II, S. 14.

⁸ Ms. Oxford, Jalkut Ex. § 191 und Jos. § 15. Vgl. auch Friedmann zu Pes. r.

19. מרה fehlt in Kaphtor wa-Pherah Kap. 10 ed. Edelmann 40^a.
 19. ירהו – ירהו. Massora.¹ Kodd.
 20. האלה fehlt Sotah 36^a in ms. München. Fehlt in LXX-Kodd. und V.
 20. לקהו בני ישראל – לקהו. Toseftha Sotah VIII 8, in allen Texten.
 20. מן הירדן fehlt Toseftha Sotah VIII 8, in allen Texten.
 23. אלהיכם (I) fehlt bei Qimhi zur Stelle im Stichwort.
 24. מפני ה' – את ה'. Trg Edd. und Jem: קרם. Richtiger scheint die Lesart in Lag: ית = MT. ירא מפני ה' kommt selten und nur in den späten biblischen Schriften² vor.

Kap. V.

1. כל fehlt in Sifre Deut. § 52,³ Sotah 34^a.⁴ Fehlt in LXX.⁵
 1. המלכים – מלכי האמרי. Sifre Deut. § 306, ed. Friedmann 132^b: „Woher wissen wir, daß Gott die Wunder und machtvollen Taten für unsere Ahnen am Schilfmeer, am Jordan und am Arnontal zu dem Zwecke gewirkt hat, um seinen Namen in der Welt zu heiligen? Es heißt: ויהי כשמע כל המלכים אשר בעבר הירדן ימה. Ebenso hat Rahab zu den Boten Josuas gesprochen: כי שמענו את אשר הוביש ה' את ה'.".⁶ Da der Agadist von der Heiligung des göttlichen Namens, d. h. der Anerkennung der Allmacht Gottes, durch die Wunder am Jordan spricht, so kann er dafür nur unsere Stelle als Beleg anführen, in der dasselbe gesagt wird, wie im zweiten Beleg, Jos. 2, 10 und 11. An 9, 1, wo כל המלכים vorkommt, kann der Agadist unmöglich gedacht haben, da dort von einer Anerkennung der Allmacht Gottes nicht die Rede ist und aus 9, 2 das Gegenteil davon folgt. Daß also der Agadist in der fraglichen Sifrestelle unsere Stelle zitiert, ist sicher. Es kann nur darüber ein Zweifel bestehen, ob das Zitat auch ursprünglich so gelaute hat wie in unseren Sifretexten. Ein Zweifel, der hier nicht mehr und nicht weniger berechtigt ist als

¹ Vgl. zu 2, 1 s. v.

² Hag. 1, 12; Koheleth 8, 12 und 13.

³ So edd. Jalkut Deut. § 875 = MT.

⁴ Agadoth ha-Talmud und Predigten des R. Josua Ibn Schoeib שמוני עצרת.

⁵ Manche Kodd.: πάντες.

⁶ ומנין שלא עשה המקום נסים וגבורות לאבותינו על הים ועל הירדן ועל נהלי ארנון אלא בשביל לקדש שמו בעולם שנאמר ויהי כשמע כל המלכים אשר בעבר הירדן ימה, וכן רחב אמרה לשלוחי יהושע כי שמענו את אשר הוביש ה' את מלכי כנען כיום. So edd., Jal. Deut. § 942 fehlt ימה. Vielleicht Korrektur nach 9, 1.

bei den meisten anderen Abweichungen von MT. Wenn das Zitat echt ist, so haben wir in unserer Stelle für מלכי האמרי die Lesart המלכים.

1. ימה fehlt in Jeruschalmi Sotah VII (22^a 3). Fehlt in LXX.¹
 1. מלכי (II) fehlt in Toseftha Sotah VIII 3,² Jeruschalmi Sotah VII (22^a 3). Fehlt in Kodd. Ken. 113, 182, 650.

1. הירדן — הים. Sotah ms. München 34^a.

1. אשר — את אשר. Sifre Deut. § 52.³ Toseftha Sotah VIII 3,⁴ Sotah 34^a.⁵

1. לפני — מפני. Sifre Deut. § 52.

1. ולא אשרארה (ולא נשאר) ולא נותר — ולא היה. Trg:⁷ Vielleicht bloß Übersetzungsmanier, da so auch I Reg. 10, 5.⁸ Auch P an beiden Stellen: אשרארה. V dagegen übersetzt I Reg. 10, 5 MT,⁹ in unserer Stelle aber: et non remansit, wie I Reg. 17, 17.

1. בהם — כם. Zebahim 116^a 10 (bis). Kod. Ken. 93.

1. עור כם — כם עור. Zebahim 116^a.¹¹

1. עור fehlt bei Nahmanides Deut. 9, 3. Fehlt in LXX, P und V.

2. ושוב — ושוב. Qimḥi, Wb. v. שנה;¹² Glosse in Josef Qimḥis Sefer Ha-Galuj S. 27 N. 56.

2. ושב. Die defektive Schreibung ist zwar aus hebräischen Texten und Zeugen nicht bekannt, wird aber durch die LXX bezeugt, die ושב gelesen: καὶ καθίστας.

2. ומל — מל. Josef Kara in Geigers Nite Na'amanim 1^a.

2. בני fehlt in Tanḥuma ed. Buber שלח § 20.

4. וזה — וזה. Jalkut zur Stelle.

4. היצאים — היצא. Trg: נפקי.¹³ LXX-Kodd.: οἱ ἐκπορεύόμενοι, P: רנפקי.

¹ LXX-Kodd.: παρὰ τῆς θάλασσαν.

² Edd. und mss.

³ So edd. Jal. Deut. § 874 = MT.

⁴ Edd. und beide mss.

⁵ Ms. München und Agadoth ha-Talmud.

⁶ Vgl. I Reg. 17, 17 נשמה בו נותרה.

⁷ Edd. Lag und Jem.

⁸ Dort wird MT auch durch II Chr. 9, 4 bezeugt.

⁹ non habebat = לא היה.

¹⁰ Manche alte edd. und andere Zeugen bei Rabbinowicz, so auch Jal. Jos. § 8 (bis).

¹¹ So mss. Edd. und andere Zeugen = MT.

¹² Edd. und ed. Lebrecht. — r. שוב = MT.

¹³ Lag und Jemenisches Targum. Edd. נפק.

5. הַיִּצְאִים מִמִּצְרַיִם — הַיִּצְאִים. Der Karäer Jehuda Hadassi in Eschkol Ha-Kofer 112^a.

6. בְּנֵי יִשְׂרָאֵל — יִשְׂרָאֵל. Jehuda Hadassi in Eschkol Ha-Kofer 112^a. בני fehlt in LXX.

6. הָרֹר — הָנוּי. Koheleth Zuta ed. Buber S. 85. Diese Lesart wird auch vom Inhalt der Stelle bestätigt, indem aus unserer Stelle dafür ein Beleg gebracht wird, daß ein „Geschlecht“ דור 600.000 Seelen umfaßt.¹ הָרֹר bieten mehrere Kodd.

6. נִשְׁבַּע — (I) נִשְׁבַּע. Kommentar des R. Samuel ben Meïr zu Deut. 2, 14.² ה' fehlt in LXX³ und V.

7. הָקָמוּ — הָקָמוּ. Trg: דָּרְקָמוּ. P: דָּרְקָמוּ מִן בְּתִרְיֹהוּן.

9. יוֹמָא דְרִין — הַיּוֹם הַזֶּה — הַיּוֹם. Trg: יוֹמָא דְרִין.⁵

9. חֲרַפְתָּ — חֲרַפְתָּ. Trg: חֲסוּרִי.⁶

9. מִן קְרַמִּיכִין — מִעֲלֵיכֶם. Trg edd.: מִן קְרַמִּיכִין.

9. מִכֶּם — מִעֲלֵיכֶם. Trg: מִכֶּם.

10. וַיַּעֲשׂוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַפֶּסַח בְּנִלְגַל — וַיַּחֲנוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּנִלְגַל וַיַּעֲשׂוּ אֶת הַפֶּסַח. Zebahim 118^a. Der Text ist gesichert.⁸ Nun könnte man eine kürzende Zusammenfassung des Inhaltes unseres Verses annehmen,⁹ aber diese Annahme wird dadurch sehr unwahrscheinlich, daß auch LXX faßt denselben Text bietet: καὶ ἐποίησαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ τὸ πάσχα = וַיַּעֲשׂוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הַפֶּסַח, ohne וַיַּחֲנוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּנִלְגַל.¹⁰

10. בְּרֵאשׁוֹן בֵּא' ע' — בְּאַרְבַּעַת עֶשֶׂר. Mechiltha des R. Simon, ed. Hoffmann S. 21. Mehrere Kodd. Trg ms. bei G.

10. פֶּסַח — פֶּסַח. Mechiltha ed. Hoffmann S. 21, Kaftor wa-Pheraḥ Kap. 10.

10. יָרַחוּ — יָרַחוּ. Massora,¹¹ Kodd.

11. מִצָּה — מִצָּה. Ibn Ezra zu Lev. 23, 15.¹²

¹ ומנין שהדור ששים רבוא שנאמר עד תום כל הדור אנשי המלחמה היוצאים וגו'.

² Die betreffende Stelle gehört dem ersten Kopisten. Vgl. Rosin in seiner RSBM-ed. S. 199, Note 20.

³ LXX-Kodd.: Κύριος.

⁴ Edd. Lag, Jem und Maḥsor Vitry S. 165.

⁵ Lag und Maḥsor Vitry S. 166. Edd. und Jem: דין = MT.

⁶ Edd., Lag und Jem. Maḥsor Vitry S. 166 חסודא = MT.

⁷ Jem und Maḥsor Vitry S. 166.

⁸ So edd. und, da Rabinowicz nichts bemerkt, gewiß auch die mss. So auch Jalkut Deut. § 881 und wahrscheinlich auch Tossafoth Jebamoth 71^b: וַיַּעֲשׂוּ אֶת הַפֶּסַח בְּנִלְגַל.

⁹ Vgl. Das Schriftwort, Heft I (Prolegomena), S. 24 und 27.

¹⁰ Manche Kodd.: καὶ παρενέβαλον οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ ἐν Γαλαλίοις.

¹¹ Vgl. zu 2, 1 s. v.

¹² Im langen Kommentar, ed. Friedländer, S. 70.

12. מעללת ארעא — הארץ — ארץ כנען. Trg מעללת ארעא¹ ist gewiß irrtümlich ausgelassen, da מתבואת הארץ heißen müßte².

13. בירחו — יריחו. Massora.³

13. וירץ — וילך. Sifre Num. § 139.

13. אלי fehlt in Sifre Num. § 139. Fehlt in Kod. Ken. 223 und LXX.

14. לו — לא. Megillah 3^a,⁴ Erubin 63^b,⁵ Synhed. 44^a,⁶ Gen. r. XCVII 4.⁷ Ex. r. XXXII 3,⁸ Tanḥuma ed. pr. משפטים § 18, Juda Hadassi in Eschkol Ha-Kofer 27^c,⁹ Nahmanides zu Lev. 23, 21,¹⁰ Josef Albo in Ikkarim, II Kap. 28. Zahlreiche Kodd. und einige edd. Manche Kodd. לו als Q're.¹¹ Kod. Ken. 109: לו לא. LXX: ἀντῶ, P: לה, Trg: ליה.¹² Das Passekzeichen (|) zwischen ויאמר und לא deutet vielleicht an, daß לא strittig ist und soll seine Verwechslung mit ויאמר לו in V. 13 verhüten.¹³

14. אני fehlt in Tanḥuma ed. Buber משפטים § 10. Kod. Ken. 665.

14. על — אל פני. Megillah 3^a,¹⁴ Synhed. 44^a,¹⁵ Tanḥuma משפטים § 18, Tanḥ. ed. Buber משפטים § 10, Raschi Megillah 3^a, Responsen der Gaonim שיערי תשובה N. 337,¹⁶ Sohar האינוי (ed. Wilna III 286^b), Menorath ha-Maor N. 104, Josef Albo in Ikkarim II 28, Abarbanel zu Ex. 3, 1 und 23, 20. Zahlreiche Kodd. und einige edd. LXX, Trg,¹⁷ P, V.

¹ So Maḥsor Vitry S. 166. Edd. Lag und Jem = MT.

² Vgl. oben zu 3, 6 und 11 v. ארון הברית.

³ Vgl. zu 2, 1 s. v.

⁴ Zahlreiche Textzeugen, siehe Rabbinowicz.

⁵ Auch hier mehrere Zeugen. — Geiger, Urschrift, S. 493, meint, die Lesart לו folge auch aus dem Inhalt der Talmudstelle, „da sie sonst für לא eine Deutung gesucht hätte“. Ein sehr schwaches Argument.

⁶ Ms. München, alte edd. und Jalkut ms. Vgl. Rabbinowicz.

⁷ Ed. pr. und edd. Ven.

⁸ Ed. pr. und andere alte edd.

⁹ Vgl. auch 45^a.

¹⁰ Einmal: לא. Eines von beiden Verschreibung.

¹¹ Gegen die Massora. Vgl. Norzi zur Stelle.

¹² Maḥsor Vitry S. 166, Trg ms. bei G.

¹³ Vgl. Büchler, Entstehung der hebräischen Akzente, S. 113.

¹⁴ Ein ms. und En Jakob, in den anderen mss. fehlt das Zitat. Auch Raschi scheint es nicht gehabt zu haben.

¹⁵ So ms. München. In anderen mss. und alten edd. fehlt das Zitat, so auch Erubin 63^b.

¹⁶ Das Responsum ist nicht echt.

¹⁷ Edd. Lag, Jem und Maḥsor Vitry S. 166.

14. ארצה fehlt Synhed. 44^a,¹ Raschi Megillah 3^a. Fehlt in Kod. Ken. 76.

14. וישתחו לאפיו — וישתחו. Megillah 3^a.²

15. מלאך — שר צבא. Tanḥuma § 19.

Kap. VI.

1. וירחו — וירחו. Massora.³

1. ובא — ואין בא. Jemenisches Targum: ועליל.⁴

2. ירחו — ירחו. Massora.⁵

3. תעשן תעשו — תעשה. Tanḥuma נשא § 28 (ed. Buber § 37).⁶
2 Kodd. Ken. LXX-Kodd. und Luc.: ποιήσατε, P: עבדו, V: facietis.

3. שבעת — שבת. Tanḥuma ll. cc. Vielleicht folgt die Lesart שבעת auch aus dem Inhalt der Stelle: Gott selbst habe Josua den Sabbat entweihen geheißten, indem er ihm gesagt: „so sollt ihr tun sieben Tage“, es aber keine sieben Tage ohne Sabbat gibt.⁷ Notwendig ist dies jedoch nicht, da die siebentägige Belagerung in V. 4 angegeben ist, welche Stelle in der Tat in den anderen Texten angeführt wird.⁸ שבעה haben manche edd. am Rande.

4. ביום — וביום. Tanḥuma נשא § 28 in den alten edd.

4. הקטבו — הקטבו. Tanḥuma נשא § 28. Gewiß Verschreibung.

5. בשמעכם, Q're כשמעכם. Trg liest das Kethib. Denn במשמעכן, das weder בשמעכם,⁹ noch כשמעכם ausdrückt, ist gewiß Verschreibung aus במשמעכן. LXX-Kodd. ἐν τῷ ἀκούσαι.

5. ויעלו — ועלו. Glosse in Josef Qimḥis Sefer Ha-Galuj S. 31.

5. כל העם — העם. Glosse in Josef Qimḥis Sefer Ha-Galuj S. 31 N. 65. Kod. Ken. 99. LXX: πᾶς.

6. ויאמר — ויקרא. Raschi Sotah 33^b. Daher auch für das folgende

¹ Edd. und mss. Megillah 3^a und Erubin 63^b fehlt das Zitat.

² Edd. und ms. Parma. In anderen Textzeugen fehlt das Zitat. Wahrscheinlich auch im Texte Raschis.

³ Vgl. zu 2, 1 s. v.

⁴ Edd. und Lag = MT, בא umschrieben (Lag) und erweitert (edd.) durch לביטאל לשלמא, beziehungsweise רשאל בשלמא.

⁵ Vgl. zu 2, 1 s. v.

⁶ So Jalkut Jos. zur Stelle (תעשן) und Ps. § 779.

⁷ אם יאמר לך אדם למה הלל יהושע את השבת, אמר הקדוש ברוך הוא אני אמרתי לו שנאמר וסבותם את העיר (שבעה (!) פעמים) כה תעשן שבעת הימים ואין שבעה (ימים) בלא שבת. Die Worte שבעה פעמים sind aus V. 4 verschrieben. שבעה hat Jalkut zur Stelle auch in V. 4.

⁸ Tanḥumaedd. Jerusch. Sabbat I 3 (4^a unten), Moëd Katon II 4 (81^b 44), Num. r. XIV § 1, XXIII § 6. Vgl. noch Seder Olam r. Kap. 11, Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 52 und Gen. r. XLVII Ende.

⁹ = בר השמען.

17. החבאתה – החבאתה. Kodd. in Massora aus Jemen.¹
18. רק – ורק. Trg Jem: לחד. Kod. Ken. 90. LXX, P, V.
19. כל – וכל. Tanḥuma נשא § 28.² P: כל.
19. כל – וכל. Tanḥuma ed. Buber נשא § 31.³ Wichtige LXX-Kodd.: καὶ πας.
19. אנון – הוא. Trg: אנון.⁴ Kod. Ken. 145. P: אנון.
19. נעלון – יבוא. Trg: יתעלון.⁵ Sebirin.⁶ P: נעלון.
20. ויריעו – וירע. Tanḥuma בהעלותך § 10,⁷ Num. r. XV 12, Jal. zur Stelle. LXX-Kodd. ויריעו.⁸ P: וקעו.
20. וירע – ויריעו. Hājūg, אחריות הנוח ed. Dukes S. 93. LXX: ἡλλάλαξεν, P: קעא.
20. לראש השנה, Predigten, Josua Ibn Schoeib, Kod. Ken. 154, 716, de Rossi I prima manu, 683 corr. LXX: πας.
20. ועלה – ויעל. Threni r. Kap. II Anf., 48^a.⁹ Vgl. V. 5.
20. העיר – העירה. Threni r. ed. Buber II Anf.¹⁰
21. כל העיר – כל אשר בעיר. Num. r. XIV Anf.¹¹ Kod. Ken. 150.
21. fehlt in Num. r. XIV Anf.¹² Fehlt in Kod. Ken. 84 und LXX.
23. fehlt in Jal. II Reg. § 242 aus Jerusch. Berachoth IV 4 (8^b 46). Fehlt in P.
23. בית אביה – אביה. Jerusch. Synhed. X 1 (28^c 18). Kod. Ken. 650.
25. ירחו – וירחו. Massora.¹³
25. הארץ – וירחו. Trg edd.: ירח ארעא.¹⁴
26. וישבע יהושע – וישב את העם – וישב יהושע. Jal. Deut. § 938 aus Schebuoth 36^a.¹⁵
- Wenn echt, so vorzüglich. Das Hifil von $\sqrt{\text{שבע}}$ wird, mit Ausnahme von uns. St., nie ohne Objekt konstruiert. In uns. St. aber ist

¹ G. III 68^b.

² Edd. und Bahja ben Ascher, Kommentar 197^b; מסעי § 4 = MT. So auch ed. Buber נשא § 31 und מסעי § 4.

³ מסעי § 4 und Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15 = MT.

⁴ Edd. Lag und Jem. Vgl. auch Norzi.

⁵ Edd. Lag und Jem. Vgl. auch Norzi.

⁶ Vgl. Frensdorff, Massora Magna, S. 371; Norzi zur Stelle und G. I 170 N. 113.

⁷ Edd. und Bahja ben Ascher, Kommentar 200^a.

⁸ ἐκράνυσαν, ἀνέβησαν, ἡλλάλαξαν, ἐσάλπισαν.

⁹ In edd. fehlt die Stelle.

¹⁰ In edd. fehlt die Stelle.

¹¹ In Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15.

¹² Alte edd. Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15 = MT.

¹³ Vgl. zu 2, 1 s. v.

¹⁴ Lag und Jemen: ירחו.

¹⁵ Jal. Jos. zur Stelle. = MT.

וישבע יהושע את העם das passendste und einzig denkbare Objekt zu וישבע יהושע. Es ist aber leicht möglich, daß וישבע יהושע את העם durch das unmittelbar folgende Zitat I Sam. 14, 24 ויאל שאיל את העם veranlaßt wurde.

26. בעת ההיא — ביום ההוא. Sifre Deut. § 95.¹ Kod. Ken. 150. Ken. 336 ביום, andere Kodd. ההוא. LXX: ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ.

26. לפי ה' fehlt bei Ibn Kureisch, Risalat S. 27. Fehlt in LXX-Kodd.²

26. ויבנה — ויבנה. Jal. zur Stelle. LXX bloß: οἰκοδομήσει = יִבְנֶה.

26. את העיר — העיר. Jal. Deut. § 888 aus Sifre Deut. § 95.

26. ירחו — ירחו. Massora.³

Kap. VII.

1. ובני ישראל מעלו — וימעלו בני ישראל. Megillah 10^b in ms. München. V: Filii autem Israel praevaricati sunt mandatum.

1. מעל fehlt in Midr. Megillah ed. Gaster.⁴ Buch der Frommen N. 405.

1. בחרם — בחרם. Jal. Num. § 701 aus Sifre Num. § 2. Vielleicht aus 'בחרם = בחרם verschrieben.

1. בישראל — בבני ישראל. Trg Lag: בישראל.⁵ Einige Kodd.

2. מירחו — מירחו. Massora.⁶

2. לביתאל — לביתאל. Trg Lag und Jem. Es ist die Lesart der Madinahae.⁷

2. להם — אלהם. Trg: להם. Aber Trg ist in der Wiedergabe von אלהם durch לותהן nicht streng konsequent. להם bietet Kod. Ken. 1. LXX-Kodd.: αὐτοῖς.

¹ So edd. Jal. Deut. § 888 fehlt בעת ההיא, ohne Ersatz.

² Selbst die Kodd., welche ἐναντίον Κυρίου bieten, haben es vor ארור.

³ Vgl. zu 2, 1 s. v.

⁴ Semitic Studies — Kohut, S. 174.

⁵ Edd. und Jem = MT.

⁶ Vgl. zu 2, 1 s. v.

⁷ G. I 592 N. 622, II 56 N. 493, G. Bibel zur Stelle. — In Palästina selbst waren die Meinungen über die Schreibung בית אל oder ביתאל verschieden, und zwar schon in tannaitischer Zeit. Soferim V 10 und Sefer Thora V 12: „Folgende Namen müssen getrennt geschrieben werden בית אל . . . R. Jose sagt, sie dürfen nicht getrennt geschrieben werden.“ In Jerusch. Megillah I 9 (72^a oben) fehlt die Ansicht R. Jose. Daraus erklärt es sich vielleicht, daß die Dezisoren die Schreibung בית אל akzeptiert, trotz der nach dem halachischen Kanon entscheidenden Ansicht R. Jose. Ausführlich darüber in der Einleitung. Von den alten Vertenten schreiben LXX, V und Trg: ביתאל (Trg edd. ist bloß Korrektur nach unserem Text בית אל), P dagegen בית איל.

5. עד השִׁבְרִים. Trg: עד דתִּבְרוּנוֹן¹ = עד שִׁבְרָם oder עד השִׁבְרָם mit Hervorhebung des Subjekts. LXX: συνέτριψαν αὐτούς, P: עדמא דאתתברו.

5. למים — במים. Jemenisches Targum: כמא.² LXX: ὥσπερ ὑδωρ.

6. ארון fehlt in Gen. r. XXXIX Ende in ed. pr.³ Fehlt in LXX.

6. ראשם — ראשיהם. Gen. r. XXXIX Ende.⁴ LXX: ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν.⁵ P; רִישֵׁיהֶן.

7. ולמה — למה. Jal. zur Stelle aus Synhed. 44^a.

7. לו — ולו. Ibn Saruk, Maḥbereth 18^a. P, V.

9. הכנענים — הכנעני. Jer. Ta'anith II 5 (65^d 31) in ms. Genizah.⁶

9. ישב — ישיב. Lekah Tob Deut. 1, 27 aus Sifre Deut. § 24.⁷

9. ומה תעשה. Trg: ואת עֲשֵׂה⁸ = ואת עבִיר. Vielleicht bloß Verschreibung aus ומה תעבִיר oder ומה את עבִיר. Aber ומה את עבִיר wird von ברִּיל bestätigt. Daher entweder wirkliche Lesart oder Umschreibung aus philosophischen Gründen.

10. זה fehlt in Jal. zur Stelle. Fehlt in P und V.

11. גִּם (I) — גִּם. Tanḥuma ויחי § 8, Jal. zur Stelle.

11. בריתי — את בריתי. Qimḥi zur Stelle.

11. אתם — איתם. Kodd. bei Norzi und G. Massora⁹ verlangt איתם.

11. גִּם (II) — גִּם. Tanḥuma editio princeps וישב § 2.

11. גִּם (III, IV) — גִּם. Tanḥuma editio princeps וישב § 2. P: אף.

11. גִּם (V) — גִּם. Tanḥuma וישב § 2 in editio princeps.

12. יָבִלוּ. Trg Jem: יָבִילִין.¹⁰ Wenn der Text echt ist,¹¹ so faßt Trg ויבִילוּ בני ישראל לקים לפני איביהם als Erklärung der erlittenen Niederlage: daher konnten sie nicht ihren Feinden standhalten.

12. ולא — לא איסִיף. Trg Jem. 6 Kodd. Ken. ולא drückt auch P aus: וחוב לא.

12. אִסִּיף — אִסִּיף. Kodd. bei Norzi. Massora zählt ohne unsere Stelle sechs אִסִּיף defektiv.¹²

¹ Edd., Lag, Jem, Raschi und Qimḥi zur Stelle.

² Edd. und Lag = MT.

³ Andere edd. = MT, ein ms. bei Theodor: ארון ברית.

⁴ Zwei ms. in ed. Theodor, sonst = MT.

⁵ Andere Kodd.: τῶν κεφαλῶν.

⁶ Yerushalmi Fragments ed. Ginzberg S. 177.

⁷ Edd. = MT.

⁸ Jem und Lag (hier עֲבִיר in עִבִּיר verschrieben).

⁹ Jos. 5, 7: Mass. fin. v. אֵם N. 62. Vgl. auch Norzi.

¹⁰ Superlineare Vokalisation.

¹¹ Edd. und Lag יָבִילִין (ייבִילִין).

¹² Vgl. Massora zu II Chr. 10, 14; Mass. fin. v. אֵם N. 7. Vgl. Frensdorff, Massora Magna, S. 84 Note 3.

13. תוכל - תוכלו. Trg: תוכלון.¹ Vielleicht bloß Übersetzungsmanier. LXX: *δυνήσεσθε*.

13. איכך - איככם. Trg: בעלי דבביכון.² LXX: *ἐχθρῶν ὑμῶν*.

15. והיה כל - והיה כל. Raschi zu V. 24. כל scheint auch V auszudrücken: quicumque ille. Vgl. die folgende Stelle.

15. כל הנלך - והיה הנלך. Buch der Frommen N. 405.

15. באש fehlt in Num. r. XXXIII 6.

15. הוא - אתו. Trg: הוא.³ LXX F: *αὐτὸς*,⁴ P: הו.

15. וכל - ואת כל. Raschi zu V. 24. Trg: וכל.⁵

17. ותלכר - וילכר את. Trg: ואתאחרת.⁶ LXX: *καὶ ἐνεδείχθη*, P: ואתאחרת, V: inventa est.

18. בן ובדי fehlt in Jerusch. Synhed. VI 1 (23^b 41), Lev. r. XXXII 6.⁷

18. ורחי - ורח. Lev. r. XXXII 6.⁸ Jal. zur Stelle im Stichwort.

19. נא (I) fehlt in Agadath Bereschith Kap. 54.⁹ Fehlt in Kodd. Ken. 1, 155, in LXX,¹⁰ P und V.

19. לאלהי - להי אלהי. Mischnah Synhed. VI 3.¹¹

19. אלהיך - אלהי ישראל. Semahoth II 9.¹²

19. אלהי ישראל fehlt in Jal. ha-Machiri Ps. 50 § 45 aus Lev. r. XIX § 2, Jal. Jos. zur Stelle aus Synhed. 43^b, bei Jehuda Hadassi in Eshkol Ha-Kofer 149^b.

19. לו fehlt in Tanḥuma ed. Buber מסעי § 4, Eshkol Ha-Kofer 149^b. Fehlt in LXX¹³ und V.

19. והגר - הגר. Tanḥuma מסעי § 5¹⁴ (bis).

19. נא (II) fehlt in Jal. zur Stelle aus Tanḥuma.¹⁵ Fehlt in LXX, P, V.

¹ Edd., Lag und Jem.

² Edd., Lag und Jem.

³ Lag und Jem. Edd.: יחיה.

⁴ Sonst wird אתו nicht ausgedrückt.

⁵ Edd., Lag und Jem.

⁶ Lag und Jem. Edd.: ואחר ית.

⁷ Edd. und Jal. Jos. zur Stelle.

⁸ So edd. Jal. Jos. zur Stelle = MT.

⁹ Edd. und ed. Buber, S. 110.

¹⁰ Kod. Field 58: *δὲ*.

¹¹ So edd. und Babliedd. Synhed. 43^b. Mischnah editio princeps, im Jerusch. und ed. Lowe, sowie Babilimss. = MT.

¹² Edd. und ms. Epstein.

¹³ LXX Luc. und F: *αὐτῶν*.

¹⁴ In den alten Ausgaben.

¹⁵ Tanḥuma מסעי § 5, ed. Buber § 4.

19. ואל – אל. Pugio fidei ed. Leipzig S. 830 aus Synhed. 43^b, LXX: καὶ μὴ, P: ולא.

19. ממני דבר – ממני.¹ Semahoth II 9 in ms. Epstein.

20. אל יהי – את יהושע. Semahoth II 9.² Lev. r. IX Anfang, unbekannte talmudische Quelle.³ Kod. Ken. 270. LXX: τῷ Ἰησοῖ = ליהושע.

20. אמנם – אמנה. Synhed. VI 3,⁴ Semahoth II 9, Tanhuma מסעי § 5, talmudische Quelle,⁵ der Karäer Eliah Baschjazzi in Adereth Eliahu 213^a, Abarbanel zu Ex. 22, 33.

20. כזאת (I) – כזאת. Semahoth II 9 (bis). Raschi zur Stelle im Stichwort. Parhon im Wb. שער השינוי Ende. Vielleicht auch R. Hanina (II. Jahrhundert) in Synhed. 43^b.⁶ LXX: οὕτως.

21. וארא, Q're – וארא, Q're. Madinḥae.⁷

21. וארא, Q're – וארא. Gen. r. LXXXV Ende, Num. r. XXIII 6 Bahja ben Ascher in Kommentar 113^d lesen וארא. Entweder unser Kethib oder das Q're der Madinḥae.

21. אחת fehlt in Jal. Gen. § 145 aus Gen. r. LXXXV Ende. Fehlt in LXX-Kodd.⁸ und V.

21. טובה מאד – טובה. Jal. Gen. § 145 aus Gen. r. LXXXV Ende. V: valde bonum.

21. שקל – שקלים. Jal. Gen. § 145 aus Gen. r. LXXXV Ende.

21. והנם – והנם. Josef Qimḥi, Sefer Ha-Galuj S. 105.

21. והנה – והנם. Qimḥi, Kommentar zu V. 10. LXX: καὶ ὁδὸν P: והא.

¹ Vgl. II Sam. 14, 18; Jer. 38, 14.

² So ms. Epstein.

³ In Schibbole ha-Leket ed. Buber 196*, Tannja r. ed. Mantua (1514) אבל N. 63.

⁴ Edd., ed. Lowe und ms. Kaufmann (bei Strack, Sanhedrin-Makkoth S. 19). Synhed. 43^b seit ed. Basel. Älteste edd.: אמני, mss. und andere Zeugen = MT.

⁵ In Schibbole ha-Leket 196*.

⁶ „Achan habe dreimal sich an Gebanntem vergriffen, denn es heißt: כזאת וכזאת.“ So Edd. und Qimḥi zu uns. St. Diese Deutung kann auf der dritten agadischen Deutungsregel beruhen (ריבוי אחר ריבוי): כזאת + ו + כזאת = zwei Einschließungen von nicht ausdrücklich im Text erwähntem. So nach unserem Talmudtext. R. Hanina kann aber auch an כזאת + ו + כזאת = 3 ריבויים denken, wie Raschi erklärt. Dafür spricht vielleicht der Text des Jalkut zu uns. St. der כזאת mitanführt. Vgl. noch R. Jonah in סם חיים 48^b und Tossafoth z. St. Soweit aus dem verderbten Text in der Ausführung R. Jonas erkannt werden kann, spricht er für die erste Auffassung des Ausspruches R. Haninas.

⁷ G. I 592 N. 622. Vgl. G. II 56 N. 493, ibid. 80^b, G. Bibel zur Stelle.

⁸ Im rezipierten LXX-Text fehlt אחת טובה. Manche Kodd. bieten auch μὴ. Siehe Field I S. 351 und Swete zur Stelle.

21. האהל – האהל. Akedath Jizhak Pf. 46.
 21. תחתיהם – תחתיה. Trg:¹ תחתיהן. Aber so auch V. 22, daher vielleicht bloß sinngemäß. LXX hier und V. 22: ὑποκάτω αὐτῶν.
 22. והבסף ממון – והבסף. Num. r. XXIII 6.² So LXX in V. 21.
 22. תחתיהם – תחתיה. Trg: תחתיהן.³
 23. fehlt in Tanḥuma מסעי § 5.⁴ Fehlt in Kod. Ken. 93 und LXX.⁵
 24. ואת כל אשר לו fehlt in Menorath ha-Maor N. 43 aus Synhed. 43^b. Fehlt in V.
 24. ואת כל – וכל. Menorath ha-Maor N. 43 aus Synhed. 43^b.
 24. עמו – אתם. Menorath ha-Maor N. 43 aus Synhed. 43^b.
 24. אל עמק – עמק. Tanḥuma ed. Buber מסעי § 4, Tanḥum Jeruschalmi zur Stelle. Kod. Ken. 226.
 25. למה – מה. Synhed. VI 3 in Babli Synhed. 43^b.⁶ Kod. Ken. 650. Syro-hex.⁷ und P: למא.
 25. עברתי – עברתי. Synhed. VI 3 in Babli Synhed. 43^b.⁸ Tanḥuma מסעי § 4.⁹ Kod. Ken. 650. P: דלחתי.
 25. היום – ביום. Synhed. VI 3 (bis).¹⁰ Baraita Synhed. 44^b (bis),¹¹ Semahoth II 9 (bis),¹² Talmudische Quelle (bis).¹³ Tanḥuma וישב § 2 (bis), Tanḥuma מסעי § 5.¹⁴ Lev. r. IX Anf. (bis),¹⁵ Num. r. XXIII 6,¹⁶ Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 38 (bis).¹⁷ Midr. ha-gadol ed. Schechter

¹ Lag und Jem. Edd. = MT.

² So die alten Ausgaben.

³ Vgl. zu V. 21 s. v.

⁴ In den alten edd.

⁵ Manche Kodd.: πάντας.

⁶ Alte edd. und zwei mss.

⁷ Field I S. 352 Note 55.

⁸ So ms. München.

⁹ So die alten edd.

¹⁰ Mss., alte edd. und andere Zeugen bei Rabbinowicz. So auch Jal. z. St., ed. Strack und Jeruschalmi. In manchen Texten ist das Zitat nach MT korrigiert, aber היום in der Deutung geblieben. So in ed. Lowe und den jüngeren edd.

¹¹ Alte edd., mss. und andere Zeugen. In manchen Texten wird ביום zitiert, aber in der Deutung היום הזה.

¹² Edd. und ms. Epstein.

¹³ In Schibbole ha-Leket ed. Buber 169*, Tannja r. ed. Mantua (1514) אכל N. 53.

¹⁴ In der Deutung. Zitat nach MT korrigiert.

¹⁵ Edd., Jal. Ps. § 763. Jal. ha-Machiri Ps. 50 § 45: היום הזה in der Deutung. Zitat fehlt.

¹⁶ In der Deutung. Zitat = MT.

¹⁷ So ms. Epstein und Jal. zur Stelle. In edd. היום הזה in der Deutung, Zitat nach MT korrigiert.

S. 736 aus unbekannter Quelle.¹ 3 Kodd. Ken. und einer prima manu. Trg Lag: יומא דין = היום. Auch LXX drückt היום aus.²

25. היום fehlt in Trg Lag: יומא דין und LXX.

26. למקום — שם המקום. Tanḥum Jeruschalmi, Kommentar z. St. Kodd. Ken. 154, 174 prima manu.

Kap. VIII.

1. העם — העם. Zitat in zwei massoretischen Notizen.³ Vielleicht so auch Dunasch. Vgl. V. 11 v. וכל. P liest העם und deutet המלחמה zum Kriegführen ועבר קרבא.

8. בתפשכם — כתפשכם. Trg: במיחדכן.⁴

8 und 9. Im Jemenischen Targum gehört 9^a וישלחם יהושע וילכו 9^a zu V. 8.

9. ביתאל — בית אל. Manuel de Lecteur S. 100. Trg Lag und Jem. Zahlreiche Kodd. Es ist die Lesart der Madinḥae und R. Jose.⁵

9. ביתאן — בית אל, Q're ביתאל. So Madinḥae.⁶ Vielleicht aber so nur in V. 12.

9. לעיר — לעי. Tanḥum Jeruschalmi z. St.⁷ P: רמדינתא, V: urbis Hai vereinigt beide Lesarten.

11. כל — וכל. Dunasch. in Crit. Voc. Rec. S. 58 N. 184.⁸

11. והניא — והני. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 236.⁹ Der Karäer Aron ben Josef Ha-Rofe in Mibḥar Jescharim zur Stelle. Zahlreiche Kodd. — Die Massora¹⁰ fordert והני.

12. ביתאל — בית אל. Tanḥum Jeruschalmi z. St. Trg Lag und Jem. Zahlreiche Kodd. Madinḥae und R. Jose.¹¹

12. ביתאן — בית אל, Q're ביתאל. Madinḥae.¹² Vielleicht aber bezieht sich die betreffende Notiz auf V. 9. LXX-Kodd. ביתאן.¹³

¹ Zitat fehlt. היום הזה אתה עכור.

² Καθὼ καὶ σήμερον.

³ G. II 359 N. 499, ibid. 383 N. 334.

⁴ So Lag und edd. In Jem ist במיחדכן wahrscheinlich aus במיחדכן verschrieben. במיחדכן würde regelmäßig כד תיחדון entsprechen. Vgl. oben zu 3, 3, 8.

⁵ Vgl. oben zu 7, 2 v. לבית אל.

⁶ Mass. marg. zur Stelle, G. I 592 N. 622.

⁷ Ed. Haarbrücker S. 16.

⁸ Vielleicht ist V. 1 gemeint. Vgl. oben.

⁹ In einem ms.

¹⁰ Deut. 34, 6; Mass fin. v. נ. 2. Mass par. z. St. Vgl. auch Norzi z. St.

¹¹ Vgl. oben zu 7, 2 v. לבית אל.

¹² Vgl. zu V. 9 s. v.

¹³ Βαιθαῦν, Βαιθαῦν, Βαιθαῦν, Βηθαῦν. Siehe Field I 353 Note 17. Im reziptierten LXX-Text fehlt V. 12.

12. העי — העם. Ibn Ġanah, Wb. S. 236.¹

12. לעיר, Q're לעי. Tanhum Jeruschalmi z. St.: לעיר, Kethib. Trg Jem, P, V übersetzen das Kethib, LXX-Kodd. und Trg Lag und edd.: לעי, Q're, oder auch Kethib in vielen Kodd. und edd. In manchen massoretischen Notizen haben die Madinḥae Kethib לעיר — Q're לעי, während die Ma'arbae לעיר auch als Q're haben.² — Massora fordert Q're לעי, teils auch לעיר.³

13. וילן. Erubin 63^b, Megillah 3^a, Synhed. 44^b. folgt auch aus dem Inhalt der Deutung: er (Josua) übernachtete (verharrete) in der Tiefe der Halacha.⁴ וילן auch Raschi zur Stelle. Einige Kodd. und edd. Manche Kodd. וילן als Q're.

13. היהא fehlt in Trg Jem.

15. לאורה. Trg: אל דרך — דרך.

16. בעי, Q're בעי. zitieren: Ibn Ġanah, Wb. r. ועק⁶ und r. עיר.⁷ Qimḥi, Wb. r. ועק;⁸ Salomo aus Urbino, Ohel Mo'ed r. קבץ. Trg: דבקרוא.⁹ Kodd. und edd. haben teils בעיר auch als Q're, teils בעי auch als Kethib. LXX-Kodd. teils בעיר, teils בעי.¹⁰ P: עי.

17. בבית אל ובעי — בעי ובית אל. Cant. r. zu 4, 8.¹¹

17. ובבית. Trg Lag. Qimḥi z. St. Sebirin.¹² LXX-Kodd.: καὶ ἐν Βαιθηλ, P: ובבית. Vgl. die folgende Stelle.

17. בבית אל. Cant. r. zu 4, 8.¹³ Kod. Ken. 300.

17. וביהאל — ובית אל. Trg Lag und Jem. Viele Kodd. Madinḥae und R. Jose.¹⁴

¹ In einem ms. Zuerst העי und dann korrigiert in העם. Vgl. Neubauer.

² G. I 592 N. 622. Vgl. auch Norzi zur Stelle.

³ Vgl. Norzi zur Stelle und die massoretische Randglosse. Massora aus Jemen, G. III 68^b: גם התרגום לקרא: . . . וקרי בכל התנ"אן והירושלמיים . . . מוכיח דכתיב בקרא לעיר וכן השרישו בספר יאיר נתיב (Konkordanz) שורש עיר.

⁴ וי לן יהושע בלילה הוא בתוך העמק מלמד שלן בעומקה של הלכה. So edd., mss. und viele andere Zeugen bei Rabbinoewicz. Vgl. noch Raschi zu Erubin und Synhed., Tossafoth zu Erubin und Megillah, R. Jona zu Synhed. (48^a סם חייב), Raschi zu uns. St., Qimḥi zu Jos. 5, 4, Baḥja ben Ascher in Kad Ha-Kemah v. תורה.

⁵ So edd. Lag und Jem: באורה = MT oder בדרך.

⁶ Ed. Neubauer S. 201 und Sefer Haschoraschim.

⁷ Sefer Haschoraschim, fehlt im arabischen Original S. 521.

⁸ Edd. und ed. Lebrecht. Aber Komm. z. St.: וקרי בעי.

⁹ So Lag, Edd.: דבקרוא übersetzt Kethib und Q're (so Norzi), oder eines von beiden ist Korrektur. Trg Jem: דבעי.

¹⁰ Fehlt im Textus rec.

¹¹ In Jal. Cant. § 988.

¹² G. II 335 N. 39, III 179 N. 247. Vgl. Norzi z. St. und Frensdorff, Massora Magna S. 371.

¹³ Nach Jal. Cant. § 988.

¹⁴ Vgl. zu 7, 2 v. לבית אל.

18. נטה ירך — נטה. Jalkut ha-Machiri Ps. 26 § 8 aus Ex. r. XXXVIII 4. LXX: *τῆν χεῖρά σου*.

18. על — אל העי. Trg. LXX: *ἐπὶ*, P: על.

18. על — אל העיר. Trg. LXX: *ἐπὶ*, P: על.

20. אל המדבר — המדבר. Lekah Tob בהעלותך Anfang. Josef Kara, Komm.¹ z. St. Einige Kodd.

20. על — אל הרודף. Trg: על. LXX: *ἐπὶ*, P: על.

20. הרדף — הרודף. Nach Raschi Threni 1, 6 ist, mit Ausnahme von Threni 1, 6, רדף immer defektiv.² — Die Massora³ verlangt hier הרודף.

22. לו — להם. Kodex Hilleli.⁴ Mehrere Kodd.⁵ und edd.⁶ Manche Kodd.: Kethib לו, Q're להם.⁷

23. ויקריבו — ויקרבו. Manche Massora.⁸

27. בני ישראל — ישראל. Trg Lag. Zahlreiche Kodd. und einige alte edd. LXX: *οἱ υἱοὶ Ἰσραῆλ*, P: בני, V: filii.

29. וכבא — וכבא. Nach der Massora⁹ ist die Form וכבא, die dreimal vorkommt, nur Jos. 3, 15 plene Waw.

31. אל — את בני. Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15 aus Num. r. XIV Anf. 2 Kodd. und Edd. 1486, 1494.

31. לא תניף — לא הניף. Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15 aus Num. r. XIV Anf.¹⁰

31. הניף — הניף. Trg: איתרם. Vielleicht bloß sinngemäß, wie auch LXX und P. Vgl. auch V.

31. עליהם — עליהן. Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15 aus Num. r. XIV Anf.¹¹ Kodd. Ken. 174, 270, 50 prima manu.

¹ Ed. Eppenstein, Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft zu Frankfurt a. M. V.

² כל רדף שבמקרא חסר וזה (Threni 1, 6) כלא.

³ Threni 1, 6: Mass. par. zu uns. St.

⁴ G, III 26 N. 641 x: (?) בהללי לו ובלא נקוד (?)

⁵ Ken. und de Rossi. Massora aus Jemen, G. III 68^b: עד בלתי השאיר לו. ער, הכי גרסינן היבט לו בכל (!) הספרים וכן בקצת ירושלמיים.

⁶ Vgl. auch Norzi und G. z. St.

⁷ Vgl. Norzi z. St.

⁸ Zu der massoretischen Angabe (Lev. 2, 4; 9, 9; Num. 3, 4; 7, 19; Deut. 1, 7; Jos. 8, 23; Esra 6, 17; Mass. fin. v. קר N. 21), daß קרב in verschiedenen Verbalformen an zehn Stellen, darunter auch Jos. 8, 23, defektiv Jod geschrieben wird (חסר בלישן), bemerkt eine handschriftliche massoretische Notiz, bei G. II 540 N. 290: ויקרבו אותו ויהושע פילוג ויקרבו, d. h. die defektive Schreibung von ויקרבו in uns. Stelle ist strittig und nicht von allen Massoreten anerkannt.

⁹ Deut. 23, 11; Jos. 3, 15; 8, 29; Mass. fin. v. בא N. 65.

¹⁰ Vgl. Deut. 27, 5.

¹¹ Vgl. Deut. 27, 5.

33. ושטרין – ושטרין. Sota VII 4,¹ Toseftha Sotah VIII 9,² Tanḥuma שמה § 29 in allen alten edd. Tanḥuma ed. Buber שמה § 20 in allen mss., Ex. r. III 10 in allen alten edd., Josef Kara im Komm. z. St.,³ Naḥmanides zu Lev. 3, 5, der Karäer Eliah Basch-jazzi in Adereth Eliahu 221^a. Einige Kodd. LXX: *καὶ οἱ γραμματεῖς αὐτῶν*, Trg: *וסכרתי*,⁴ P: *וספרתי*.

33. ושופטין ושטרין – ושטרין ושפטי. Sotah VII 4 in Agadoth ha-Talmud Sotah 32^a, Tanḥuma שמה § 29,⁵ Tanḥuma ed. Buber שמה § 20,⁶ Ex. r. ed. pr. III § 10, Naḥmanides zu Lev. 3, 5. LXX: *καὶ οἱ δικασταί* (AF + *αὐτῶν*) *καὶ οἱ γραμματεῖς αὐτῶν*.

33. והלויים – הלויים. Sotah VII 4 im Babli Sotah 32^a;⁷ Jer. Sotah VII 4 (21^c 53);⁸ Jonathan Deut. 27, 15;⁵ Fragmententargum Deut.

¹ Mischnahedd. Mischnah in Babli (32^a, edd. und Agadoth ha-Talmud) und Jeruschalmi. Ed. Lowe, Lekah Tob zu Gen. 27, 12 = MT. Ms. München Sotah 32^a fehlt ושטרין.

² So ms. Erfurt. In ms. Wien und edd. fehlt das Zitat.

³ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V, S. 39.

⁴ Edd. Lag und Jem.

⁵ Alte edd. ohne ed. pr.

⁶ So zwei mss. Ein ms.: ושופטין ושטרין, wie LXX-Kodd.

⁷ So ms. München, Agadoth ha-Talmud und En Jakob ed. pr. In edd. fehlt das Zitat. Fehlt auch in Jeruschalmi und ed. Lowe. In der Ausführung der Mischnah aber ist von Priestern und Leviten die Rede: והכהנים והלויים והארץ את הכהנים מקיפין את הארץ והלויים את הכהנים. So auch Toseftha Sotah VIII 9. Ebenso ist in einer Baraita (Toseftha l. c. Babli 37^a, Jerusch. 37^c 47) von זקני כהונה ולויה die Rede. Jon. und Fragmententargum Deut. 27, 15: וכהניא וכוניא. Die in diesen Quellen vorausgesetzte Art der Aufstellung — Lade, Priester und Leviten im Tale, das übrige Volk beiderseits auf den Bergen — ist offenbar ein Ausgleich zwischen Deut. 27, 12—13 (על) und uns. St. (בזל). Daraus ergibt sich aber ein Widerspruch in bezug auf den Stamm Levi, der nach Deut. 27, 12 auf dem Berge (Gerizim) Aufstellung nehmen mußte. Die Baraita führt nun drei Lösungsversuche an, die alle auf der Voraussetzung der Mischnah beruhen. Aber im Jeruschalmi, 21^c 51, verläßt R. Simon den Standpunkt der Mischnah und meint, der Stamm Levi habe in der Tat auf dem Berge Aufstellung genommen, uns. St. spreche nicht dagegen, weil — so die Erklärung des Jeruschalmi — in ihr bloß die Priester gemeint sind, die Leviten genannt werden: מה שמעין כולו למעלה אף (Deut. 27, 12) מה שמעין אומר שמעין ולוי לוי כולו למעלה מה מקיים הדין הנני נגד הכהנים הלויים (Jos. 8, 33) כי דאמר ר' יהושע בן לוי בעשרים וארבעה מקומות נקראו הכהנים לויים. Diese Lösung ist in der Tat die einfachste und einleuchtendste, sie wird Deut. 27, 12 besser gerecht als alle anderen. Wenn nun trotzdem alle anderen Lehrer sie nicht akzeptiert haben und alle Quellen, mit Ausnahme des Jeruschalmi, sie ignorieren, so kann dies nur daraus erklärt werden, daß der Bibeltext הכהנים והלויים diese Annahme R. Simons als unzulässig erscheinen lies. R. Simon aber hat entweder הלויים gelesen, wie in uns. Jeruschalmi-text, oder auch הכהנים והלויים (so Tossafoth Sotah 37^a), es als *על* *בזל* *דעל* (vgl. über diese Bildung D. H. Müller, Semitica I S. 16 ff.) fassend.

⁸ Vgl. die vorhergehende Note.

27, 15;⁵ Raschi Sotah 37^a.¹ Trg Lag: ² וְלִיָּא. LXX: καὶ³ οἱ Λευ-
εῖται, P: וְלִיָּא.

33. הרג — כנר. Trg Lag und Jem: גִּיּוּרָא. In den prophetischen Schriften kommt כנר כְּנֹרָה nicht mehr vor, eine sichere Kontrolle uns. St. ist daher nicht möglich. Aber Lev. 24, 16 und 22 übersetzen Onkelos und Pseudo-Jonathan: בְּגִיּוּרָא, so ist dies wenigstens ein Anhaltspunkt dafür, daß גִּיּוּרָא in uns. St. nicht Übersetzungsmanier ist. LXX: והאורה⁴ aber auch והגר.

Kap. IX.

2. ויקבצו — ויתקבצו. Tanhuma נח § 18, ed. Buber § 24.

2. ויעם ישראל fehlt bei Qimḥi zu Gen. 11, 11. Fehlt in Kod. Ken. 70.

3. לירחו — לירחו. Massora.⁵

4. הם — המה. Jal. Deut. § 940 aus Tanhuma נצבים § 2, Josef Kara z. St.⁶ Die Massora⁷ zählt mit uns. St. vier הם.⁸

4. ויצטירו — ויצטירו. Josef Kara z. St.⁹ R. Moses aus England in Sefer Ha-Schoham S. 16. Einige Kodd. LXX: ἐπεστράσαντο (καὶ ἡτοίμασάντο),¹⁰ P: אֲזִדְּדוּ, Trg: וְאִזְדְּדוּ,¹¹ V: tulerunt sibi cibaria.

4. מבקעים — ומבקעים. Tanhum Jeruschalmi z. St.¹² V: מבקעים, beweist aber nichts, weil sie auch בלים nicht hat.

7. ויאמר, Q're ויאמר. Trg: ויאמר Kethib.¹³ Kodd. ויאמר auch Kethib. LXX: καὶ εἶπεν, P: ויאמר, V: responderuntque.

¹ בספר יהושע . . . נגד הכהנים והלויים אלמא כהנים ולויים למטה היו.

² Edd. und Jem: לִיָּא.

³ Fehlt in manchen Kodd.

⁴ Andere Kodd. = MT: ὤς — ὤς.

⁵ Vgl. oben zu 2, 1.

⁶ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft V S. 40.

⁷ Mass. fin. v. גמ. N. 9, G. I 210 N. 127.

⁸ Dagegen zählt Mass. par. Jud. 1, 22 und Ex. 10, 17 ohne uns. St. drei הם. Vgl. auch Frensdorff, Massora Magna, S. 234, Note 4.

⁹ Ha-Schahar III S. 689, Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft V S. 40: וילכו ויצטירו . . . ויש ספרים שכתוב בהן ויצטירו . . . אלו ואלו מביאין ראיה לדבריהם ולא הכריעו אלו את אלו, גם בדבר הזה אין לברר הנכוחה זולת אלהינו, אבל לבי נוטה אחר הספרים שכתוב בהם (V. 14) ויצטירו מדבר הלמד מעניינו . . . הה"ד ויקחו האנשים מצידם.

¹⁰ In manchen Kodd. mit hexaplarischen Zusatzzeichen versehen, gewiß Dublette.

¹¹ Edd., Lag, Jem und Qimḥi. Qimḥi: כמו בולת. ומן התימה שתרגם אותו יונתן כמו בולת.

¹² Komm. ed. Haarbrücker S. 19.

¹³ So Lag und Jem. Edd.: ויאמר.

7. איש fehlt in Jalkut z. St. aus Jerusch. Kidduschin IV 1.

9. מאד fehlt bei Raschi Deut. 33, 29.¹

9. את ש' — שמעו. Trg: לית LXX: טז.

9. שמעו — שמעו. Trg Lag ית שמא. Kann leicht aus שמע verschrieben sein,³ aber auch LXX: *ἄνομα αὐτοῦ* und P: שמה.

11. וקנינו — וקנינו. Gen. r. XLIX 18 schließt R. Johanan aus der defektiven Schreibung וקנינו, daß es „unehrenhafte Älteste“ waren.⁴ Alte korrekte Kodd. bei Norzi: וקנינו. Andere Kodd. und Edd.: וקנינו.

11. בידכם — בידכם. Trg. Lag: בידכון. V: in manibus.

11. בידכם — עמכם. Trg Jem: עמכון. LXX: *ἐαυτοῖς* (*ὑμῖν αὐτοῖς*),⁵ P: עמכון.⁵

12. ויהי — היה. Tanḥum Jeruschalmi z. St. Kodd. Ken. 100, 128, 154, 173, 174, 195.

14. את צידם — מצידם. R. Samuel Masnuth, Ma'ajan Gannim ed. Buber S. 49. Kod. Ken. 168: צידם. LXX-Kodd.: *τοὺς ἐπισιτισμοὺς*, P-Kodd. (urm.): מן וזיהון ohne מן.

17. בארות — יבארות. Jal. Num. § 771 aus Pesiktha ed. Buber 115^b.

19. כל (I) fehlt bei Jehuda Hadassi in Eschkol Ha-Kofer 52^d. Fehlt in LXX⁶ und P.

19. אל כל — לכל. Jehuda Hadassi in Eschkol Ha-Kofer 52^d. LXX: *πάσης*.

19. להם — בהם. Eschkol Ha-Kofer 52^d. Gewiß Verschreibung oder Druckfehler. Unmöglich aber ist diese Lesart nicht.⁷

20. ויחיה — ויחיה. Trg: ויחיים.⁸ Vielleicht bloß sinngemäß.

¹ In edd. und ed. Berliner.

² Edd. Lag und Jem.

³ Dies wird durch das folgende גבורתיה wahrscheinlich. — Trg übersetzt שמעי durch גבורתיה. V: *famam potentiae eius*!

⁴ דאמר ר' יוחנן ויאמרו אלינו וקנינו וכל ישרי ארצנו וקנינו כתיב וקני אשמה היינו סבא דבהתא. Vgl. Norzi z. St. und Bacher, Agada der pal. Amor. I 265. — Qimḥi zitiert aus Gen. r. וקנינו כתיב und scheint die Deutung R. Johanan's als Bestätigung für MT geltend zu machen, daß R. Johanan durch das auffallende Jod zwischen ק und נ zu seiner Deutung veranlaßt wurde. Gegen diese Auffassung spricht die agadische Deutungsmethode im allgemeinen und die parallele Deutung von Gen. 18, 24 (צדקם defektiv = geringwertige Fromme) im besonderen. Alle edd., Aruch v. זקן² und Jalkut Jos. z. St. lesen כתיב וקנינו.

⁵ Ist nicht Übersetzungsmanier. Z. B. Gen. 43, 15; Deut. 1, 25 übersetzen LXX und P wörtlich.

⁶ Kodd. AF: *πάντες*.

⁷ Regelmäßig ist נגע נ, es kommt aber auch נגע ל vor. Vgl. besonders Gen. 20, 6 und Job 2, 5.

⁸ Edd., Lag und Jem.

21. יָרְדוּ – יָרְדוּ. Trg: יִרְדּוּ.¹ Sebirin.² Massora aus Jemen.³ LXX: καὶ ἔσονται, P: וְנָתַן. So auch V: ut . . . caedant. Über יָרְדוּ vgl. Qimḥi z. St. Seine Erklärung findet sich im armenischen LXX-Text und im Syro-hexaplaris.⁴

21. אֲלֵהֶם – לָהֶם. Randglosse in ed. Bomberg aus einem alten Kodex. So Kod. Ken. 106. Jemenische Kodd.⁵

23. עֵבֶר fehlt in Raschi Jebamoth 78^b unt. Fehlt in V. Vielleicht auch in P.⁶

23. עֵבֶר – עֵבְרִים. Trg: עֵבְרִין.⁷ Vielleicht bloß sinngemäße Assimilierung an die folgenden Plurale.

23. חֲטָבִי – חֲטָבִי. Trg Lag: מִלְקָטִין. Einige Kodd. LXX-Kodd,⁸ P, V, ך fehlt auch in Raschi Jebamoth 78^b unt. (חֲטָבִי).

23. חֲטָבִי – חֲטָבִי. Raschi Jebamoth 78^b unt. LXX: ξυλοκόπος,⁹ P: לָקִיט קִיסָא, V: caedens.

23. חֲטָבִי – וְשֹׂאֵב. Raschi Jebamoth 78^b unt. LXX-Kodd. (AF): οὐδὲ ὑδροφόρος,¹⁰ P: וּמֵלֵא מֵיָא, V: aquasque portans.

23. אֲלֵהֶם – אֲלֵהֶם. Raschi Jebamoth 78^b unt. Der Karäer Eliah Baschjazzi in Adereth Eliahu 158^d. P: לְבִיתָהּ דֵּאֲלֵהָא.

26. יָרְדוּ – יָרְדוּ. Ex. r. XIX 5 in Jal. 'ha-Machiri Ps. 55 § 21. Kod. Ken. 89. P: יָרְדוּ, V: Josue. LXX ergänzt nach וַיִּצֵּל אֹתָם + יְהוֹשֻׁעַ בְּיוֹם הַהוּא.

27. בְּיוֹם הַהוּא fehlt in Jebamoth 79^a,¹¹ Jerusch. Kidduschin IV 1.¹²

Kap. X.

1. אֲדִי בֹק – אֲדִי צֶדֶק. Nahmanides Num. 20, 14 zitiert aus V. 3 unseres Kapitels: אֲדִי בֹק. Wenn dies nicht Verschreibung oder Druckfehler ist, sondern eine wirkliche Lesart, so hat Nahmanides

¹ Edd. und Jem. Lag: וְהוּ = MT.

² Massora zu Ex. 26, 24. Vgl. auch Norzi z. St.

³ G. III 69^a: הָיוּ בְּשׂוֹא בְּכָל (!) הַחִיָּלָאן.

⁴ Vgl. Field I 357^a und Note 20.

⁵ Massora aus Jemen, G. III 69^a: הַחִיָּלָאן (!) הָיוּ בְּשׂוֹא בְּכָל.

⁶ גִּבְרָא לָקִיט קִיסָא, wo Variante für עֵבֶר oder Zusatz zu חֲטָבִי sein kann.

⁷ Edd. Lag und Jem.

⁸ Vgl. die folgende Anmerkung.

⁹ Teils mit οὐδὲ, teils ohne dieses.

¹⁰ Sonst fehlt בְּיוֹם הַהוּא.

¹¹ In Jal. II Sam. § 154 und Deut. § 940. Jal. z. St.: בְּיוֹם הַהוּא, kann aber Korrektur nach seinem Text sein.

¹² In Jal. Esra § 1067.

wahrscheinlich auch in uns. St. אדני בוק¹ gelesen. LXX in uns. St. und V. 3: Ἀδωνιβεξέξα.²

1. מלכי צדק – אדני צדק. R. Samuel ben Meïr zu Gen. 41, 10: Die Könige Ägyptens hießen Pharaon, die der Philister: Abimelech, die von Jerusalem: Melchizedek. In Josua אדני מלך שלם und noch zur Zeit Davids (Ps. 100, 4).³ Diese Ausführung spricht also trotz des Zitates אדני צדק, das Korrektur nach MT sein kann, für die Lesart מלכי צדק. Möglich ist aber, daß R. Samuel אדני צדק mit אדני מלכי identifiziert, wie Qimḥi und Gersonides zu uns. St.⁴

1. שלם – ירושלם. R. Samuel ben Meïr zu Gen. 47, 10.

1. ליריחו – ליריחו. Massora.⁵

3. אדני בוק – אדני צדק. Vgl. zu V. 1 s. v.

3. מלכי צדק – אדני צדק. Vgl. zu V. 1 s. v.

3. הורם – הורם. Nahmanides Num. 20, 14. Vgl. V. 23.

3. לכיש – אכיש. Nahmanides Num. 20, 14.

4. יתבי נבען – נבען. Trg edd.:⁶ יתבי נבען. Vielleicht bloß sinn-gemäße Ergänzung, wie oft im Targum.

6. ירך – ירך. Tanḥum Jerusch. z. St.⁷ Kodd. und alte Edd.: ירך.

6. עלינו (II) – אלינו. LXX, Trg, P.

8. מהם איש – איש מהם. Trg Jem: מנהן איש. LXX: ἕξ ἀνθρώπων οὐθεις.

10. וישברם – ויהמם. Trg: ויחברינו.⁸ Da Trg ויחברינו immer durch ויחברינו (רש) ausdrückt,⁹ so gibt es für ויחברינו in uns. St. keine andere Erklärung als die Vorlage וישברם.¹⁰

10. לפני יהושע – לפני ישראל. Jal. I Sam. § 104 aus Midr. Sam. XIII 3. Paßt vorzüglich zu den folgenden Singularen.

10. ויכם – ויכם. Trg Lag: ומחונן. P: ומחונן.

10. וירדפם – וירדפם. Trg Lag: וירדפון.¹¹ LXX: καὶ κατεδίωξαν, P: וירדפו אנן.

¹ So Jdc. 1, 5–7.

² Vgl. darüber Budde und Nowack zu Richter, Steuernagel und Holzinger zu uns. St.

³ כל פרעה בלשון מצרים מלך... ושל פלשתים אבימלך... ושל ירושלים מלכי צדק ביהושע אדני צדק מלך שלם ובנימין דוד על דברתי אני מבטיח שתהיה מלכי צדק מלך ירושלים, ושל עמלק אג...
⁴ Diese Identifizierung ist aber vielleicht selbst nur ein Ausgleich zwischen MT in uns. St. und der Erklärung R. Samuel ben Meïr's.

⁵ Vgl. zu 2, 1 s. v. יריחו.

⁶ Lag und Jem = MT.

⁷ Kommentar ed. Haarbrücker S. 20.

⁸ Lag und edd.

⁹ Wie Trg Jem auch in uns. St.: ושגישנו.

¹⁰ Wie Trg Jem auch in uns. St.: ושגישנו.

¹¹ Edd. und Jem: וירדפון. וירדפון kann in י ebenso leicht verschrieben werden, wie umgekehrt.

10. ויבם – ויבם. Trg Lag: ומהונון, LXX: καὶ κατένοπον, P: ויחברו אנון.

11. בני ישראל – ישראל. Sifre Num. § 84, Berachoth 54^b,¹ Abodah Zarah 25^a,² Hajuḡ in אחריות הנוה ed. Duker S. 82 r. נום, Qimḥi in Wb. r. נים,³ Jalkut z. St. im Stichwort, Gersonides z. St. Kod. de Rossi 20 ex corr. LXX: τῶν υἱῶν Ἰσραὴλ, V: filios.⁴

11. יהם – הם. Sifre Num. § 84, Aruch v. חרדלית, Jalkut z. St. P: ונהתן הו, V: et essent.

11. המסיר – השליך. Agadath Bereschith Kap. 1.⁵ Wahrscheinlich durch das vorhergehende Zitat Gen. 19, 24 veranlaßt. המסיר auch Nahmanides zu Ex. 9, 14.

12. או יד' יהושע את השירה הואת – או ידבר יהושע. Mechilta ed. Hoffmann S. 56,⁶ Zusätze zu Tanḥuma ms. Oxford N. 183 (או ידבר יהושע את השירה).⁷

12. לה' fehlt in Mechiltha ed. Hoffmann S. 56.

12. לה'. Mechiltha 34^a.⁸ P: קדם.

12. לפני – ביד. Tanḥuma § 9.⁹ LXX: ὑποχείριον.

12. בני fehlt in Tanḥuma ed. pr. בשלה § 10,¹⁰ Tanḥuma אחרי § 9.¹¹ Fehlt in LXX und P.

12. בני ישראל – (II) ישראל. Tanḥuma § 9 in Jal. ha-Machiri Ps. 78 § 11. P. בני. So gewiß auch V.¹² Aq. אל בני (πρὸς υἱὸν).

12. כל ישראל – (II) ישראל. Sifre Deut. § 306,¹³ Seder Olam r. Kap. 11, Josef Kara z. St.¹⁴ LXX-Kodd.: παντὸς Ἰσραὴλ.¹⁵

13. עמר לו – עמר. Midraschartiger Kommentar ms. de Rossi 261.¹⁶

13. מאיביו – איביו. Predigten des R. Josua Ibn Schoeib, ראה.

¹ Edd., ms. München, Jal. Ex. § 186 und Jos. § 19.

² Edd., Jal. Deut. § 809 und Jos. § 22.

³ Edd. und ed. Lebrecht.

⁴ Cumque fugerent filios Israel.

⁵ Edd. und ed. Buber S. 2.

⁶ Vielleicht aus den vorhergehenden Zitaten Num. 21, 17; Deut. 31, 30 und dem folgenden Zitat II Sam. 22, 1 veranlaßt oder verschrieben.

⁷ Tanḥuma ed. Buber, Einleitung, S. 128. Die Erklärung in der vorhergehenden Anm. in bezug auf Mechiltha ed. Hoffmann trifft hier nicht zu.

⁸ Edd. In Jal. ha-Machiri Ps. 18 § 6: לה'.

⁹ Ed. pr. und bei Isaak Aboab dem Jüngeren (Ende des 15. Jahrhunderts) in נהר פישן (Konst. 1538, sine pag.) 32^b.

¹⁰ In den anderen alten edd. fehlt das Zitat.

¹¹ So ed. pr. In נהר פישן 32^b = MT.

¹² coram eis, sich auf das vorhergehende filiorum Israel beziehend.

¹³ In Jal. Deut. § 942.

¹⁴ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M. V, S. 42.

¹⁵ Sonst fehlt לעיני ישראל.

¹⁶ Die Stelle in Tanḥuma ed. Buber, Einleitung, S. 154.

13. כיום — כיום. Tanḥuma אחריו § 9.¹ Akedath Jizḥak ed. pr. Pf. 13.² 2 Kodd.

14. ולא — ולא. Josef Kara zu V. 12 (bis);³ Baḥja ben Ascher, Komm. (ed. Riva) 90°. V: non.

14. ולאחריו — ואחריו. Seder Olam. r. ms. Epstein Kap. 11. Sifre Deut. § 306,⁴ Abodah Zarah 25^a,⁵ Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 52 in Jal. Jos. § 22, Predigten des R. Josua Ibn Schoeib לשמני עצרת Akedath Jizḥak Pf. 13, ibid. Pf. 82. — Massorah z. St. ולאחריו, mit der Angabe: in vier⁶ Versen kommt לפניו ולאחריו vor. Da in den anderen drei Stellen⁷ אחריו steht, so ist לאחריו in der Angabe zu uns. St., wenn es nicht Druckfehler ist, aus ihrem Platze bei einem Text לאחריו zu erklären. Umgekehrt wird in den Angaben zu den genannten drei Stellen⁸ auch uns. St. ואחריו angeführt. Aus der Tatsache aber, daß diese Angaben nicht die Wendung selbst nennen,⁹ sondern nur ihren Inhalt angeben,¹⁰ ist auf Grund verwandter massoretischer Formeln mit Wahrscheinlichkeit zu schließen, daß die Wendung nicht in allen Stellen ganz gleich lautet.

14. לשמע — לשמע ה'. Seder Olam r. Kap. 11 in ms. Epstein, Pirke d'Rabbi Elieser Kap. 52 in Jal. Jos. § 22, Qimḥi z. St. Kod. Ken. 70.

14. להם (לישראל) — לישראל. Glossaire hebreu-français z. St.¹¹ Wenn nicht Verschreibung, so ist als Lesart nur לישראל denkbar.

20. אשר שררו — שררו. Parḥon, Wb. r. שרר.

20. מבצר — המבצר. Trg: לקריון כריכן.¹²

20. מבצרהם — המבצר. Trg Lag: לקריון כריכן = לקריון כריכן = אל ערי מבצרהם. Vielleicht bloß Erklärung.¹³

¹ In Midrasch Agada ed. Buber II S. 41.

² Einmal כיום. Eines von beiden ist Verschreibung.

³ Ha-Schahar III 689.

⁴ In Jal. Deut. § 942.

⁵ In Jal. Deut. § 809, Jos. § 22, Jes. § 254.

⁶ II Reg. 18, 5 wird wohl deshalb nicht mitgezählt, weil dort אחריו vor לפניו steht.

⁷ Ex. 10, 14; II Reg. 23, 25; Joel 2, 2.

⁸ Vgl. auch Mass. fin. v. פן N. 25.

⁹ Wie z. St. in Jos. אחריו ולאחריו. ד' פסוקי אית בהון לפניו ולאחריו nicht echt ist: ד' פסוקי אית בהון לפניו ולאחריו. Dies hätte um so leichter geschehen können, als II Reg. 18, 5 nicht mitgezählt wird.

¹⁰ אית בהון פנים ואחור.

¹¹ fu batilont por os נלהם להם.

¹² Edd. und Jem.

¹³ Vielleicht auch aus המבצר עריהם המבצר, עריהם המבצר von המבצר dittographiert.

21. לא היה נוקא. Josef Kara z. St.¹ Kodd. Ken. 152, 183. LXX: καὶ οὐκ, P: ולא, V: nullusque.

21. Für לא חרץ לבני ישראל לאיש את לשונו חרץ. Trg: לא היה נוקא: Was hat Trg zu dieser Umschreibung veranlaßt? Die Paraphrase ist wegen Ex. 11, 7 um so auffallender. Ich meine, daß hier nur die Vorlage des Trg als Erklärung anzusehen ist: Trg las חרץ und איש את נפשו חרץ entspricht חרץ wie Ex. 11, 7, ינוק (Jon.: יהנוק); bei חרץ aber hat איש את נפשו kein deutliches Prädikat, daher die Ergänzung למרחק, aus חרץ erschlossen.³

21. חרץ. Trg: לאיש — לאיש. LXX: οὐθὲς (οὐδές), P: נברא.

21. נפשו — לשונו. Trg: נפשו.

23. ואת (III) — ואת. Trg Jem: ויה. LXX: καὶ τὸν.⁵ P: וילמבא.

23. ואת (VI) — ואת. Trg Lag: ויה. LXX und P.⁶

24. איש fehlt in Sifre Deut. § 356 Ende.⁷ Kodd. Ken. 20, 77, 150, 224. Fehlt auch in LXX.⁸

24. ההלכו — ההלכו. Midrasch Tannaim ed. Hoffmann S. 223 aus Sifre Deut. § 356 Ende. Zahlreiche Kodd. und edd. 1486, 1488.

24. ההלכו אתו — ההלכו אתו. Manuel du Lecteur. S. 31.

24. Midrasch Tannaim ed. Hoffmann aus Sifre Deut. § 356 Ende: ואתה על במותימו חרץ (Deut. 33, 29), כענין שנאמר ביהושע ... שימו את רגליכם על ציורי המלכים האלה ככתוב בתורת משה, ומה כתוב בתורת משה? ואתה על במותימו חרץ. Die Worte ככתוב בתורת משה als Schluß uns. Verses werden also nicht bloß zitiert, sondern auch gedeutet. Es liegt also ein wirklicher Bibeltext vor. Wie ist aber dieser Text in uns. St. denkbar?

26. העצים — העץ. Trg Lag: צליבא. Vielleicht Verschreibung aus צליבא.⁹

27. בוא — בוא. Die Massora¹⁰ zählt ohne uns. St. 13 plene. Sie zitiert auch zu uns. St. בוא. Auch in Mass. par. fehlt zu uns. St. die Notiz: מלאים. Aber Mass. ms. Hamburg zählt uns. St. unter den בוא plene.¹¹

¹ Ha-Schaḥar III 689.

² Edd., Lag, Jem und Qimḥi z. St.

³ Selbstverständlich will ich diese Vermutung nur als solche ansehen.

⁴ Vgl. zu v. חרץ.

⁵ Aber so auch את IV—VI.

⁶ Vgl. die Anmerkung zu את (III).

⁷ Edd. und Jal. Deut. § 963.

⁸ Hexaplarischer Zusatz: ἄνεμα.

⁹ So Edd. und Jem.

¹⁰ Ex. 33, 22.

¹¹ Vgl. Frensdorff, Massora Magna, S. 23, Note 1.

27. העק - העצים. Trg Lag: צליבא. Vielleicht Verschreibung aus צליבא.¹

28. אותה - איתם. Trg.: ירה.² Massora aus Jemen.³ Zahlreiche Kodd. und Edd. 1486, 1488 und Bomberg 1517. LXX Luc.: αὐτὸν.

28. ירהו - יריחו. Massora. Vgl. zu 2, 1 s. v. יריחו.

39. וילכדה - וילכדה. Trg Lag: וכלכשה.⁴ 3 Kodd. Die Verschiedenheit der Lesarten geht vielleicht auf die defektive Schreibung zurück: וילכדה, daraus וילכדה oder umgekehrt. LXX: ἔλαβον αὐτήν.

41. ואת - ועד. Trg Lag marg.⁵

Kap. XI.

1. מלך כנען - מלך חצור. Lekah Tob Ex. 15, 16 aus Mechiltha 43^a. Wenn dieses Zitat nicht einfach Verschreibung ist, so ist die Lesart מלך כנען in uns. St. gut denkbar, da nach V. 10 Jabin das Oberhaupt mehrerer Könige war, woraus sich die Bezeichnung König von Kana'an erklären würde. In der Tat wird an anderer Stelle Jabin neben König von Hazor auch König von Kana'an genannt: Jdc. 4, 17 יבין מלך חצור und ibid. 2 יבין מלך כנען אשר מלך בחצור.

2. כנרות - כנרות. Michlol,⁶ Kodd.⁷

2. לנפית - ובנפית. Raschi zu Jos. 17, 11.⁸ ו fehlt auch bei Ibn Kureisch, Risalat S. 44.

2. בנפת - ובנפית. Ibn Kureisch, Risalat S. 44. LXX-Kodd.: Ναφεθδῶρ,⁹ Sym.: παραλίαν Ἀῶρ,¹⁰ P: ובנפתרור. Vgl. Jos. 12, 23 und I Reg. 4, 11.

¹ Wie in edd. und Jem.

² Lag, Jem, Bomberg. Spätere edd.: ירהן, offenbar nach ihrem MT korrigiert. Vgl. Norzi z. St.

³ G. III 69^a: ... וכן מוכח בתרגום שבתילאן ירה (אותה). אותה, ברביע והכי גרסינן אותם (אותה). וכן מוכח בתרגום שבתילאן ירה. ולפי ספרינו החרים אותה קאי אהעיר לבר דשייר לשון זה גבי עיר ולא גבי אדם.

⁴ Edd. und Jem: וכבשה.

⁵ Vgl. Lagarde S. VII.

⁶ Michlol, Absch. Nominalbildung Art. פעלת. וכן: פמיכות ... וכן: ובא בשוא בלא פמיכות ... וכן: פמיכות. כל כנרות.

⁷ Vgl. auch Norzi z. St. und I Reg. 15, 20.

⁸ Vgl. Jos. 12, 23.

⁹ Auch Ναφεδῶρ. Auch Φεναεδδῶρ der geläufigen Texte geht auf נפת zurück, Φενα aus Ναφε verschrieben.

¹⁰ Vgl. Field I 361 Note 7 und 364 Note 23.

2. דאר — דור. Ibn Kureisch in Risalat S. 44, Raschi zu Jos. 17, 11, Glossaire hebreu-français.¹ Kodd. Ken. 20, 153, 168, 180. — Die Massora verlangt דור.²

5. וייעדו כל המלכים ויתקבצו יחדו — וייעדו כל המלכים האלה. Mechilta 43^a. So in Lekah Tob zu Ex. 15, 16. In edd.: וייעדו כל המלכים האלה ויתקבצו. כל המלכים יחדו, was die Lesart ויתקבצו יחדו bestätigt, da das zweite כל המלכים, das im Bibeltext kaum denkbar ist, nur aus dem ersten verschrieben sein kann. Im Jalkut, Ex. § 251, lautet der Schluß des Zitates: ויצאו הם וכל מחניהם עמם ונומר ויתקבצו להלחם עם יהושע ועם ישראל. פה אחר. Auch dieser Text bestätigt die Lesart des Lekah Tob, nur hat Jalkut das Zitat nach 9, 2 ergänzt, offenbar in der Meinung, daß diese Stelle zitiert wird.³ Diese Annahme bietet zwar die einfachste Lösung der Frage nach der Herkunft des Zusatzes in der Mechilta,⁴ sie hat aber gegen sich die Tatsache, daß ויתקבצו יחדו nach VV. 1—5 uns. Kapitels zitiert wird.⁵ Es bleibt daher nichts anderes übrig als die Annahme, daß die Mechilta dieses Plus in ihrem Bibeltext in uns. St. gelesen, entweder als reines Plus oder als Variante für ויבאו ויהיו יחדו. Dafür liest in der Tat die LXX: ויבאו יחדו ויהיו.⁶

5. אל — על. Trg: על, LXX, P, Kodd. Ken. 154, 180.

6. ואת — (II) את. R. Samuel ben Meïr zu Gen. 49, 6. Ibn Esra Lev. 25, 47. P: ורשעהו.

7. ויהם) והמה חנים על מי מ' = ואינן שרו על מי מרום. Trg: על מי מרום. Vielleicht bloß Erklärung.

8. מים — מים. Trg: ימא.⁸ So auch 13, 6.² Sym. θαλάσσης.⁹

10. כל — כל. Trg: לכל.¹⁰ Mehrere Kodd. und Edd. 1486, 1488.

11. נפש — הנפש. Ibn Ganah. Wb. S. 248.¹¹

¹ Festschrift zu Ehren des Dr. A. Harkavy, S. 384.

² Sie zählt ohne uns. Stelle vier דאר. Vgl. Mass. Jos. 17, 11; Ps. 83, 11; Mass. fin. v. דא N. 1; Mass. ms. bei Frensdorff, Massora Magna, S. 58, Note 1; G. I 222^a N. 16.

³ So auch Friedmann zu Mechilta l. c.

⁴ In den Inhalt der Stelle passen 9, 2 und uns. St. gleich gut.

⁵ Daß diese Reihenfolge maßgebend ist, sehen wir auch aus Sechel Tob zu Ex. 15, 16. Dieser Autor nimmt ebenfalls an, daß 9, 2 zitiert wird, daher führt er folgerichtig nur diese Stelle an und läßt unsere Stelle ganz weg.

⁶ καὶ παρεγένοντο ἐπὶ τὸ αὐτό, καὶ παρενέβαλον.

⁷ Lag, edd. Jem.

⁸ Edd., Walton, Raschi und Qimḥi z. St. Qimḥi in Wb. r. שרף. Dagegen Lag und Jem: בוא.

⁹ Nach anderen: τῆς ἀπὸ θαλάσσης = מים. Vgl. Field I 362^a und Note 19.

¹⁰ Lag und Jem. Edd.: כל.

¹¹ So auch Sefer Haschoraschim r. הרם.

11. נותר — הותר (השאר).¹ Trg: אָשָׁר. P: שבק. V: dimisit.
13. כל fehlt in Gen. r. LXXXI Ende.² Fehlt in Kod. Ken. 651 und in V.
13. יהושע — ישראל. Gen. r. LXXXI Ende.³
13. כי אם — וזלתי. Sechel Tob Gen. 35, 5 aus Gen. r. LXXXI Ende.⁴
13. חצור — את חצור. Raschi z. St. את fehlt in LXX. Gen. r. 35.⁵
15. כאשר — ככל אשר (כל). Jeruschalmi Schekalim II 5 (47^a 27).⁶
15. ולא — לא. Sifra zu Lev. 10, 7.⁷ P: ולא.
15. מכל אשר צוה משה — מכל אשר צוה ה' את משה. Sifra zu Lev. 10, 7.⁸
LXX: ἀπὸ πάντων ὧν συνέταξεν αὐτῷ Μωϋσῆς — מכל אשר צוה אותו (צוה) משה.
17. העולה — העלה. Die Massora⁹ zählt uns. St. unter den fünf עולה plene.¹⁰ Andererseits aber wird in uns. St. העלה defektiv gefordert.¹¹ Wahrscheinlich muß in einer der beiden Angaben für uns. St. 12, 7 gelesen werden. Uns. Texte stimmen mit keiner der beiden überein, da sie hier und 12, 7 העלה def. haben. So auch Konkordanz s. v. Mass. par. zu uns. St. והסר.
17. שעירה — שער. Zitat in Massora z. St. Eine andere massoretische Notiz¹² bemerkt: תנינא העולה שעירה, קרמא העולה שער, d. h. in uns. St. שער und 12, 7 שער. In uns. Texten ist das umgekehrte der Fall, was mit Massora zu 12, 7 übereinstimmt.¹³ Einige Kodd. Ken. lesen in beiden Stellen שער.
18. עם — את. Num. r. XXII 5.¹⁴ Kod. Ken. 651.
18. כל fehlt in Tanhuma ed. pr. משה § 4. Fehlt in LXX und V.
19. אה — אל. Nahmanides Gen. 48, 22;¹⁵ Deut. 20, 10. Bahja ben Ascher, Komm. 161^c. Der Karäer Eliah Baschjazzi, Adereth Eliahu

¹ Vgl. V. 14.

² So alle alte edd. Jal. Jos. § 22 = MT.

³ Alte edd. und Jal. Jos. § 12. Sechel Tob Gen. 35, 5 = MT.

⁴ Edd. und Jal. Jos. § 22 = MT.

⁵ Ed. pr., Jal. Jos. § 22, Sechel Tob Gen. 35, 5.

⁶ So Jeruschalmiedd., Babliedd. (4^c) und ms. München.

⁷ In Jal. Lev. § 528.

⁸ In Jal. Lev. § 528.

⁹ I Sam. 17, 23; G. II 407 N. 565.

¹⁰ עולה ה' מלא בליש' וסימ' מן ההר החלק העולה שער.

¹¹ Massora z. St. Mass. fin. v. על N. 35. Vgl. auch Mass. zu 12, 7.

¹² Bei G. III 145^b.

¹³ Massora Gen. 33, 14 bloß העולה שער, also unentschieden.

¹⁴ Alte edd. und Jal. ha-Machiri Prov. 10^b.

¹⁵ So bei Jakob ben Ascher zu Gen. 48, 22.

215^a. Isaak Arama, Akedath Jizhak ed. pr. Pf. 93 (200^d). Mehrere Kodd. Trg: עם.¹

19. fehlt bei Nahmanides Deut. 20, 10; Bahja ben Ascher, Komm. 161^c; Baschjazzi, Adereth Eliahu 215^a. Fehlt in den meisten LXX-Kodd.²

21. ויכרת יהושע — ויכרת. Nahmanides Deut. 9, 3.

21. וימן — מן ענב. Trg Lag. Kodd. und einige edd. LXX: καὶ ἐξ, P: וימן, V: et (de).

21. ומן כל (I) — ומכל. Nahmanides Deut. 9, 3.

21. ומן כל (II) — ומכל. Nahmanides Deut. 9, 3.

22. נותרו — נותר. Trg: אִישְׁתָּארוּ.³ Vielleicht bloß sinngemäß. LXX A: καταλείψαντες.

22. באָרץ — באָרץ. In Akedath Jizhak ed. pr. Pf. 39 (200^c) fehlt בני ישראל. Wenn dies in der Vorlage des Verfassers seinen Grund hat, so muß dieser Text auch באָרץ lesen.

22. בני fehlt in Mechiltha ed. Hoffmann S. 17. Kod. Ken. 1.

22. בני ישראל fehlt in Akedath Jizhak ed. pr. Pf. 39 (200^c).

23. כמא — באשר. Trg Jem: כמא. Kod. Ken. 145. LXX: καθότι, P: אך, V: sicut.

23. במחלקתם — במחלקתם. Qimḥi, Wb. r. חלק.⁴ Kodd. und edd. LXX: ἐν μερισμῷ, Trg: בפלגותהוּן,⁵ P: בפלגותא.

Kap. XII.

1. ועד — ועד. Trg Jem. ועד. Kodd. P: ועדמא.

2. הגלעד. Trg edd. ארע גלעד muß nicht auf ארץ הגלעד zurückgehen, sondern kann erklärende Ergänzung sein, wie häufig.

3. בְּנֵי־רִיחַ. Qimḥi.⁶ Kodd.

3. הישמות — הישמה. Kodd.⁷ — Die Massora fordert הישמות.⁸

3. הישמות — הישמה. Kodd. Edd.⁹

5. הגלעד. Trg: ארע גלעד. Vgl. zu V. 2 s. v.

¹ Edd., Lag, Jem.

² In beiden Textformen. Vgl. LXX und Field I 363^a.

³ Lag und Jem.

⁴ Edd. und ed. Lebrecht.

⁵ So Walton. Edd., Lag und Jem: בפלגותהוּן.

⁶ Vgl. zu 11, 2 s. v. und Norzi z. St.

⁷ Norzi z. St. G. I 601^b, III 26 N. 64 *h v*. G. Bibel z. St.

⁸ Zu Num. 33, 49; Ez. 25, 9; יהושע הישמות כתיב. Vgl. Norzi zu Num. 33, 49 und zu uns. St.

⁹ So auch Mass par. z. St.

6. ומשה — משה. Jalkut ha-Machiri Ps. 136 § 35 aus Tanḥuma.¹
7. העולה — העולה. Massora,² die העולה in uns. St. ausdrücklich als plene angibt.³
7. שער — שער. Manche Massora.⁴
8. והאמרי — האמרי. Trg⁵ LXX,⁶ P,⁷ V.⁸
8. והפרזי — הפרזי. Trg edd. LXX, P, V.
8. והחוי — החוי. Trg edd. LXX, P.
9. ירחו — ירחו. Massora. Vgl. zu 2, 1 s. v.
9. לעי — העי. Tanḥuma § 8.⁹ Tanḥ. ed. Buber משפטים § 10.¹⁰
9. לבית — בית. Tanḥuma § 17.¹¹ Kod. Ken. 150.
9. בית אל — ביתאל. Trg Lag und Jem. Madinḥae und R. Jose.¹²
16. בית אל — ביתאל. Trg Lag und Jem. Madinḥae und R. Jose.¹²
21. תענך — תענך. Trg edd. Kodd. Massora aus Jem.¹³
23. לנפות — לנפות. Raschi zu Jos. 17, 11. Trg: לפילכי.¹⁴ Einige Kodd.

Kap. XIII.

1. וקנתה — וקנתה. Agadath Bereschith Kap. 32.¹⁵ Raschi Kidduschin 72^b unt. Madinḥae.¹⁶
1. ובאת — באת. Raschi Kidduschin 72^b unt. P: ועלת V: et longaevus es.
1. מאר fehlt bei Aaron ben Josef Ha-Rofe in Mibḥar Jescharim z. St. Kod. Ken. 180. Fehlt in LXX.
2. הפלשתים — פלשתים. Ibn Ganah, Wb. S. 135. LXX.
3. ועד — עד. Raschi z. St. LXX, V.
3. וחמשה — חמשה. Hullin 60^b.¹⁶ P: וחמשה.

¹ Die Stelle kommt in unseren Texten nicht vor.

² Zu 11, 17; Mass. fin. v. על N. 35.

³ Vgl. jedoch zu 11, 17 s. v.

⁴ Vgl. die Ausführung zu 11, 17 s. v. שער.

⁵ Lag und Jem.

⁶ So aber auch bei allen folgenden Namen.

⁷ So aber durchwegs, selbst והחתי.

⁸ et bloß bei jedem zweiten Namen: החתי והאמרי הכנעני והפרזי החוי והיבוס.

⁹ So die alten edd.

¹⁰ So in drei mss.

¹¹ So bei Bahja ben Ascher, Komm. (ed. Riva) 122^a.

¹² Vgl. zu 7, 2 v. אל לבית.

¹³ תענך, העין בשוא פשוט והוא נח והנחן בפתח וכן כולו תענך שבכל מקרא כן. Vgl. Norzi.

¹⁴ Edd., Lag, Jem, Raschi z. St.

¹⁵ Edd. und ed. Buber.

¹⁶ G. I 592 N. 622, II 56 N. 493, ibid. 84^a, G. Bibel z. St.

¹⁶ Edd. und Jal. Deut. § 809. Kaphtor wa-Pheraḥ Kap. 6 fehlt ואת.

3. האשרי — והאשרי. Kaphtor wa-Pherah Kap. 6 aus Hullin 60^b. Raschi Deut. 2, 23.¹

3. והאשקלני — האשקלני. Hullin 60^b,² Raschi Deut. 2, 23,³ Raschi z. St. (bis). Mehrere Kodd., LXX, P.

3. והגתי — הגתי. Hullin 60^b,⁴ Raschi Deut. 2, 23,⁵ Raschi z. St. Mehrere Kodd. LXX, P.

3. העקרני — והעקרני. Hullin 60^b.⁶ Tossafoth Hullin 60^b.

3 und 4. Hullin 60^b wird der Widerspruch zwischen der Angabe „fünf Fürsten der Philister“ und der Einzelaufzählung von sechs Völkerschaften hervorgehoben⁷ und zur Lösung die Erklärung Rabs angeführt: die 'Awwim stammen von Teman,⁸ d. h. sie gehören also nicht zu den Philisterstämmen. Rab liest also והעיים מתימן in einem Verse. Ob er aber diese Lesart wirklich in seinem Text gehabt, oder nur so deutet,⁹ ist schwer zu entscheiden. Zwar lesen auch P¹⁰ und V¹¹ והעיים מתימן, sie beweisen aber nichts für den Bibeltext, da sie selbst vielleicht nur die Erklärung Rabs wiedergeben, wie so oft die agadischen Deutungen.¹² Dafür spricht besonders der Wortlaut in V, der keine wörtliche Übersetzung von והעיים מתימן ist, sondern fast wörtlich die Worte Rabs wiedergibt. Rab: עיים מתימן באו — V: ad meridiem vero sunt Hevaei. — LXX liest MT.¹³ So auch Sym.¹⁴

4. ומעיה — ומקרה. Tossafoth Hullin 60^b (ומעיה). וימ liest auch LXX.¹⁵

¹ So bei Nahmanides Deut. 2, 23. Edd. und ed. Berliner = MT.

² Edd. und Jal. Deut. § 809. In Kaphtor wa-Pherah Kap. 6 fehlt das Wort.

³ In edd., ed. Berliner und bei Nahmanides zu Deut. 2, 23.

⁴ Edd. und Jal. Deut. § 809. Kaphtor wa-Pherah Kap. 6 = MT.

⁵ In edd. und in ed. Berliner. Bei Nahmanides Deut. 2, 23 הגתי.

⁶ In Kaphtor wa-Pherah Kap. 6. ed. Edelmann S. 40.

⁷ אמר חמשה והשיב שיתא.

⁸ דאמר רב עיים מתימן באו.

⁹ So Tossafoth z. St., Qimḥi zu uns. St. Qimḥi הבא אחריו והעיים מתימן, Vgl. auch R. S. Edels zur Talmudstelle. Diese Deutung entspricht der 11. Norm der 32 Normen der agadischen Exegese: מסדור שנהלך. Vgl. auch R. Eliah Wilna zu V. 8 (Ed. Warschau 1874).

¹⁰ ועיף דמן חימנא, in V. 3.

¹¹ Ad meridiem vero sunt Hevaei, in V. 4.

¹² Dies ist eine bekannte Tatsache. Vgl. auch Aptowitzer in ZAW 1909, S. 241—252.

¹³ Wieso Steuernagel in LXX והעיים מתימן findet, weis ich nicht.

¹⁴ καὶ εἰς τὸν νότον = ולתימן.

¹⁵ LXX-Kodd.: ἀπὸ Γάγγης. ומקרה in Tossafoth kann auch aus ומקרה ver-schrieben sein.

5. וארע ניבלי — וארע. Trg: וארע. ¹
6. ימא — מים. Trg: ימא. ²
6. לנחלה — בנחלה. Trg Jem: לאחסנא.
7. היה fehlt bei R. Samuel ben Meir Gen. 36, 12 (bis), ³ bei Josef Bechor Schor zu Gen. 36, 12. Fehlt in V.
7. בנחלה fehlt bei Josef Bechor Schor Gen. 36, 12.
7. לתשע — לתשע. Josef Bechor Schor Gen. 36, 12.
7. שבטים — שבטים. Trg edd. und Jem. שבטין. P: שבטין.
7. השבטים. Josef Bechor Schor Gen. 36, 12.
7. שבט — השבט. R. Samuel ben Meir Gen. 36, 12 (bis), Josef Bechor Schor Gen. 36, 12. Kodd., LXX. ⁴
7. וההמנשה — המנשה. Josef Kara z. St. ⁵ Vielleicht folgt diese Lesart auch aus der Bemerkung: „Dies die Erklärung: es gibt noch einen halben Stamm, nämlich den halben Stamm Manasse.“ ⁶ MT bedarf auch keiner Erklärung. Vielleicht aber will Kara die Häufung der Determinationen erklären.
8. כאשר — אשר. Sebirin. ⁷ Kodd. Ken. 225, 300.
12. והוא — הוא. Trg edd. והוא. P: והו.
13. והמעבתי — ואת המעבתי. Trg Lag ⁸ und Jem: ואפקירוס.
14. ולשבט — רק לשבט. Tanḥuma ed. pr. מסעי § 12. ⁹ V: tribui autem Levi, wie in V. 33. Vielleicht ist auch Tanḥuma davon beeinflusst.
14. נתן משה — נתן. Tanḥuma ed. pr. מסעי § 12. 7 Kodd. Trg Lag.
14. נחלה fehlt in Tanḥuma ed. pr. מסעי § 12.
14. אשה — אשי. Tanḥuma ed. pr. מסעי § 12.
14. אלהי ישראל om. Tanḥuma ed. pr. מסעי § 12. Ken. 174, 252.
15. לבני — למטה בני. Naḥmanides Num. 32, 33.

¹ Lag und Jem. Edd.: וארעא.

² Edd., Walton; Lag und Jemen: כמיא. Vgl. zu 11, 8,

³ Edd. und ed. Rosin.

⁴ *gqls* ohne *τqs*, das manche Kodd. ergänzen.

⁵ Ed. Eppenstein, Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft, V, S. 46.

⁶ וזה פתרונו ויש לך חצי שבט אחד שהוא חצי שבט מנשה.

⁷ Massora zu Jona 1, 14; Mass. fin. v. אש Nr. 27. Norzi z. St. G. I 113 N. 1188, II 325 N. 39.

⁸ In Lagarde's Ausgabe ist ואפקירוס וית Druckfehler für ואפקירוס der Handschrift. Vgl. Lagarde S. VII.

⁹ Das Zitat lautet: ולשבט הלוי לא נתן משה אשה ה' הוא נחלתו. Vielleicht ist V. 33 gemeint, es ergäben sich dann für diesen Vers die Varianten: — אשה, + נחלה — אשה, — נחלה. Ich nehme aber deshalb an, daß unser Vers zitiert wird, weil die für ihn sich ergebenden Varianten aus Tanḥuma auch anderwärts bezeugt sind, während in V. 33 nur נחלתו und nur in einem einzigen Kodex vorkommt.

16. ער מירבא – ער. Trg:¹ ער. Sebirin.² Kodd., edd. P: ערמא.³

18. ויהצה – ויהצה. Kodd. bei Norzi.

18. ויהצה – ויהצה. Dunasch in Liber Responsionum II S. 23.⁴ Kodd. edd.⁵

21. נסיכי מדין – נסיכי סיוון. Ibn Esra zu Deut. 32, 38.⁶ Benjamin ben Jehuda zu Prov. 8, 20.⁷ Josef Ibn Kaspi zu Prov. 8, 23.⁸ Vielleicht auch Josef Qimhi in Sefer Ha-Sikkaron S. 67.⁹ Für diese Lesart vgl. Num. 31, 8. מדין Kod. Ken. 155.

22. בלך בן בעור fehlt in Tanhuma ed. Buber בלך § 7.¹⁰ Kod. Ken. 182.

22. בלך בן בעור fehlt in Mechiltha 27^b¹¹ und Sifre Num. § 157.¹¹ Bahja ben Ascher, Komm. (ed. Riva) 222^a, 222^b.⁶ Fehlt in LXX.

22. על – אל. Synhed. 106^b.¹² Jeruschalmi Synhed. VI (29^a 7 f.), fünfmal על. Trg: על.¹³ Einige Kodd., Edd.

24. לבני נר fehlt bei Nahmanides Num. 32, 33. Kod. Ken. 145. Fehlt in P.

24. למשפחותם – למשפחותם. Massora.¹⁴ Kodd.

25. גבול – גבול. Gen. r. LXXI 9.¹⁵

25. יעור fehlt in Jal. II Reg. § 204 aus Gen. r. LXXI 9.

¹ Edd. Lag und Jem. Vgl. Norzi z. St. und Grätz, Monatsschrift 1881 S. 221 N. 3 und Note.

² Massora Gen. 49, 13; Mass. fin. על N. 1; Norzi z. St. G. II 325 N. 39, ibid. 390 N. 353.

³ Grätz, Monatsschrift 1881 S. 221 N. 3 und Ginsburg, Bibel z. St., finden ער auch in LXX, aber in den LXX-Ausgaben und auch bei Field fehlt מירבא ער, nur LXX Luc. liest ומירבא ער. Ἐως vor חשבון ist ein reines Plus, wie Luc. beweist, der trotz ומירבא ער in V. 16 in V. 17 חשבון ער liest.

⁴ נע נקוד בב' נקודות ופתיחת ההנקה.

⁵ Vgl. Norzi z. St.

⁶ Edd. und ms. der israelitisch-theologischen Lehranstalt in Wien.

⁷ Monatsschrift 1901 S. 150.

⁸ Zehn Schriften des R. Josef Ibn Kaspi, ed. Last I S. 26.

⁹ Er zitiert נסיכי מואב, was unmöglich und daher wahrscheinlich Verschreibung aus מדין ist.

¹⁰ So auch Jal. Num. § 765.

¹¹ Das Zitat lautet: (ואת בלעם בן בעור הקוסם הרגו בחרב) (in Jal. Ex. § 232 aus Mechiltha bloß הקוסם בן בעור בלעם), es kann also Num. 31, 8 zitiert sein, mit + הקוסם. Während aber diese Variante sonst nicht vorkommt, wird das Fehlen von בני ישראל in uns. St. von LXX bezeugt.

¹² Mss. und alle alte edd.

¹³ Edd., Lag, Jem.

¹⁴ Die Massora zu Jos. 19, 17; G. II 250 N. 885 zählt ohne uns. St. acht (G.: neun) למשפחותם plene. Vgl. auch Norzi zu Num. 4, 38 und zu uns. St. Dagegen bemerkt Mass. par. zu uns. St. בנביאים ה', schreibt aber in uns. St. plene.

¹⁵ So in Sechel Tob Gen. 30, 11 und Jal. II Reg. § 208.

25. וכל – כל. Jal. II Reg. § 208 aus Gen. r. LXXI 9. LXX: כל.

27. הרן – הרם. Mass. fin. v. הר N. 19 zählt zwei הרן als Name einer Stadt,¹ sie hat also in uns. St. הרן gelesen. Diese Lesart folgt auch aus einer anderen massoretischen Notiz,² in der gesagt wird, daß als Name einer Stadt das Wort immer הרן heißt, mit Ausnahme von Num. 32, 36 und uns. St.³ Eine dritte massoretische Notiz⁴ sagt ausdrücklich, daß in uns. St. das Wort הרן lautet.⁵ — Mass. par. zu Num. 32, 36 bemerkt hingegen: הרן לית שום קרתא, d. h. הרן als Stadtname kommt nicht mehr vor; sie liest also in uns. St. הרם.⁶ Kodd. Ken. 30, 150: הרן, Kod. Field 58: *βηθαρὰν*, V: Betharan.

29. מנשה בן יוסף – מנשה. Josef Kara, Komm. zu Josua.⁷

29. שבט – משה. Nahmanides Num. 32, 33. Kod. Ken. 30.

29. בני fehlt bei Nahmanides Num. 32, 33. Kod. Ken. 30.

30. נבולם – נבולם. Randglosse in edd. Ven. aus einem alten Kodex.⁸

30. כל (I) – וכל. Trg Lag: וכל.⁹ Kodd., Soncin 1488. LXX, P.

30. כל (II) – וכל. Randglosse in edd. Ven. aus einem alten Kodex. LXX: *καὶ πᾶσα*, P: וכלה. Mehrere Kodd. Ken. und de Rossi.

31. ממלכת – ממלכות. Josef Kara im Komm. zu Josua (bis), zu Jdc. 12, 4. Ausnahmsweise ist hier die Orthographie maßgebend. Da in dieser Handschrift die matres lectionis immer geschrieben werden, selbst bei defectiva des Textes, so kann die Schreibung ממלכת nur aus dem Text ממלכת erklärt werden, nicht aber aus ממלכת.

32. ירחו – יריחו. Massora.¹⁰

33. לוי – הלוי. Num. r. ed. pr. V 2.

33. Ev. einige Varianten, vgl. oben S. 136 Anm. 9 zu V. 14.

¹ הרן ב' וכל שום בר נש דכוותיה הרן בר מן ב' הרן. Die eine Stelle ist Num. 32, 36, die zweite kann nur unser Vers sein.

² G. II 498 N. 403.

³ הרן (Männername) ב' וכל שום קרתא דכוותיה בר מן ב' (הרן) (seil. ואת בית נמרה, (Jos. 13, 37) ובעמק.

⁴ Ms. Hal. bei Frensdorff, Massora Magna, S. 281, Note 2.

⁵ וכל שום קרתא דכוותיה (הרן) בר מן ב' הרן נמרה ואת בית נמרה ואת (Num. 32, 36) ובעמק בית הרן ובית.

⁶ Wahrscheinlich aber ist ל' aus ב' verschrieben. Vgl. Frensdorff l. c.

⁷ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V, S. 51.

⁸ Vgl. Norzi z. St. G. I 607^b. So Kodd. Ken. 300, 277 marg.

⁹ So die Handschrift, im Drucke fehlerhaft כל. Vgl. Lag S. VII.

¹⁰ Vgl. zu 2, 1 s. v. יריחו.

Kap. XIV.

1. שיבטייא דבני ישראל — המטות לבני ישראל. Trg Lag: LXX: *Φυλῶν τῶν υἱῶν Ἰσραήλ*.

2. בנִקְל נחלתם. Trg: בעדבא אחפלינת להון אחנתהון und בנִקְל נחלתם = erklärender Zusatz. LXX: *κατὰ κλήρους ἐκκληρονομήσαν* = בנִקְל נחלו, V: sorte omnia dividentes¹ = בנִקְל נחלו.

2. כִּאֲשֶׁר — אֲשֶׁר. Sebirin.² Kodd. Ken. 89, 300.

2. לחה לחשעת — לחה לחשעת. Der Karäer Jehuda Hadassi, Esehkol Ha-Kofer 140^a. Mehrere Kodd. und edd. Trg Lag: למחל, P: למחל.³

6. Midrasch zum Segen Jakobs zu V. 8 zitiert aus uns St.: ... והארץ שקטה ממלחמה ויגשו בני יהודה. Dieses Zitat ist sehr merkwürdig. Eine Veranlassung zur irrtümlichen Anführung von והארץ שקטה ממלחמה ist im Inhalt der Stelle nicht gegeben, so kann der Kopist dafür nicht verantwortlich gemacht werden. Deshalb auch schwerlich der Verfasser, wegen zitierens e memoria. Das merkwürdigste aber ist, daß dieser Zusatz in uns. Stelle gut paßt, vielleicht gar vermißt wird, mit Rücksicht auf 11, 23 und uns. Kapitel V. 15.⁴ Möglich aber ist, daß uns. V. irrtümlich angeführt wurde anstatt 15, 1.

6. בנליל fehlt bei Nahmanides Num. 26, 54. Kod. Ken. 224.

6. אליו fehlt Erachin 13^a in ms. München. Fehlt in P.

6. הקניי fehlt Erachin 13^a in ms. München.

6. את הדבר. את. fehlt bei Nahmanides Num. 14, 21. Kod. Ken. 90.

7. בשלה אותי משה עבד ה' — בשלה משה עבד ה' אותי. Zebahim 118^b,⁵ Erachin 13^a,⁶ Lekah Tob Num. 13, 3, der Karäer Eliah Baschjazzi in Adereth Eliahu 180^a,⁷ LXX: *ὅτε ἀπέστειλέν με κατὰ*, P: כד שדרני, V: quando misit me.

7. איתי. Manche Massora.⁸ Andere Massora: איתי def.⁹

7. לחור — לרגל. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 11.

¹ dividentes entspricht Trg אחפלינת.

² Vgl. zu 13, 8 s. v. כִּאֲשֶׁר und Norzi z. St.

³ Vgl. Num. 34, 13.

⁴ Beidemale schließt die Landzuweisung mit שקטה ממלחמה, V. 5 uns. Kapitels ist aber inhaltlich identisch mit 11, 23.

⁵ So ms. München und Lekah Tob Num 15, 38. Edd. und andere mss. = MT.

⁶ Edd. und ms. München.

⁷ Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 11: בשלה אותי משה עבד ה' אותי mit Auspunktierung des ersten St.

⁸ Im Buche Jos. kommt nach Mass. nur ein איתי def. vor, dies ist nun G. I 136 N. 1421 V. 11 unseres Kapitels, folglich uns. St. איתי plene.

⁹ Vgl. zu V. 10 und 11.

7. לרנל — לראות.¹ Josef Kara, Komm. z. St.

7. כמא דהיה — כאשר היה — כאשר. Tanhuma § 10.² Trg: כמא דהיה.³ Kodd. Ken. 250, 375. P: אך דאית הוה.

8. הוי — עלו. Num. r. XVI 11.

8. המסו — המסו. Tanh. § 10,⁴ Num. r. XVI 11. Kod. Ken. 227.

9. כף רנלך — רנלך. Trg: פרסת רנלך. Vielleicht bloß Ergänzung per analogiam.⁵

9. לך תהיה — לך אתנה. Tanhuma ed. Buber § 9.⁶ לך תהיה kommt sonst nicht vor,⁷ während לך אתנה viermal vorkommt.⁸

9. ולורעך — ולבניך. Nahmanides Num. 14, 21.

10. הנה (I) fehlt bei Josef Kara z. St.⁹ Kod. Ken. 128. Fehlt in LXX.

10. איתי — איתי. Kodd. und Soncin 1486. Massora verlangt איתי.¹⁰

10. דבר — דבר. Kodd. und Edd. Gegen die Massora.¹¹

10. הילך עם ישראל — הילך עם ישראל. Trg: הילך עם ישראל.¹² Vielleicht bloß erklärender Zusatz.¹³

10. הנה (II) fehlt in Erachin 13^a, bei Josef Kara z. St., bei Eliah Baschjazzi in Adereth Eliahu 180^a. Fehlt in P und V.

10. אנוי — אנוי. fehlt oder hat seinen Platz nach שנה in Erachin 13^a.¹⁴

10. היום fehlt in Jal. Jos. z. St. aus Zebahim 118^b.

10. בן fehlt bei Josef Kara z. St. und in LXX.

10. שמונים וחמש — שמונים וחמש. Zebahim 118^b,¹⁵ Erachin 13^a in ms. München. Auch LXX, Trg, P und V übersetzen שמונים וחמש, so aber immer.

¹ Vgl. 2, 1 ראו את הארץ.

² Alle alte Edd.

³ Edd. Walton, Lag, Jem.

⁴ So alte edd. ed. pr. = MT. Bei Tanhuma ist die ed. pr. nicht entscheidend, weil die späteren edd. mehr von ed. Mantua 1563 abhängig sind, die ihrerseits auf Handschriften zurückgeht und nicht auf ed. pr. Vgl. darüber auch Buber, Einleitung S. 164.

⁵ Vgl. Deut. 11, 24; Jos. 1,3: אשר תרוך כף רגלכם.

⁶ Jal. Num. § 742 und Jos. § 2, In ed. fehlt das Zitat.

⁷ Deut. 24, 13 ולך תהיה in etwas verschiedener Bedeutung.

⁸ Gen. 13, 15, 17; 28, 13; 35, 12.

⁹ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V, S. 47.

¹⁰ Nach der Massora ist nur ein einziges איתי in Jos. def. 14, 7 oder 14, 11. Vgl. Mass. fin. v. אה N. 53, G. I 135 N. 1321, 136 N. 1422.

¹¹ Vgl. G. I 223 N. 38, Norzi z. St. und zu I Reg. 8, 15 (l. בעירי).

¹² So Qimhi und Walton (cum). Edd. Lag und Jem om. עם.

¹³ Vgl. Qimhi. Ähnlich deutet P: דנהלך לאיסראל (הולך = הלך).

¹⁴ Vgl. weiter unten v. בן חמש ושמונים שנה.

¹⁵ Zwei mss. und Jal. Jos. z. St. (bis).

10. ישמנים — ושמנים. So nach Massora,¹ die ohne uns. St. sechs שמונים plene zählt.²

10. בן ה' ויש' ש' אנכי — בן חמש ושמנים שנה. Erachin 13^b.³ Wenn diese Lesart echt ist, so betrifft wahrscheinlich die Abweichung von MT nur die Stelle des Wortes. Vielleicht auch ist אנכי wiederholt, so daß אנכי am Schluß des Verses ein reines Plus ist. Für letztere Annahme spricht P mit zweimal אא, für erstere ist V anzuführen, die hier wie in V. 7 übersetzt.

11. אחי — אחי. Manche Massora.⁴

12. בכי — וככי. Der Karäer Eliah Baschjazzi in Adereth Eliahu 180^a.

12. לצאת — ולצאת. Adereth Eliahu 180^a. Einige Kodd.

15. הוא fehlt in Trg Jem.

Kap. XV.

1. בן fehlt bei Abarbanel zu Deut. 33, 7. Kod. Ken. 77. Fehlt in LXX und V.

1. על — אל. Trg:⁵ על. P: על.

4. עצמנה — עצמותה. So die Massora.⁶

4. נחלה — נחל. Josef Kara z. St. Vgl. Num. 34, 5.

4. תצאותי — תצאות. Josef Kara z. St. LXX: αὐτοῦ ἡ διεξοδος⁷ = תצאותי, P: מפקדותי, V: termini ejus.

4. נבול — הנבול. Josef Kara z. St.

6. בהן — בהן. Kodd. in Massora aus Jemen.⁸ Trg Walton: Bohnen, V: Boen.⁹

7. פנה fehlt bei Ibn Ganah, Wb. S. 136.

¹ Gen. 5, 25; Jdc. 3, 30; Mass. fin. v. שם N. 45.

² Vgl. die Bemerkung des Korrektors bei Norzi z. St.

³ So in der Ausführung. Zitat = MT, vielleicht Korrektur. Zebahim 118^b wird nach MT zitiert, in der Ausführung aber bloß ושמנים.

⁴ Nach Massora bei G. I 135 N. 1421 ist ערני היום חוק der Vers, in welchem das defektive אחי im Buche Josua vorkommt. Nach einer anderen Massora ist אחי in V. 7 defektiv.

⁵ Edd., Lag, Walton.

⁶ Mass. fin. v. עז N. 9: עצמנה ב' א' מלא וא' חסר דיהושע חסר, d. h. das Wort עצמנה kommt zweimal vor (Num. 34, 4 und in uns. St.), einmal wird es plene und einmal defektiv geschrieben. in Jos. defektiv. In uns. Texten ist das umgekehrte der Fall. Vgl. noch G. II 418 N. 748.

⁷ So regelmäßig die Übersetzung von תצאותי.

⁸ G. III 69^b. So auch 18, 17.

⁹ So Aq. und Theod.: Βοέν.

7. מעלה — למעלה. Trg: ¹מסקנא LXX, P, V, Kodd. Ken. 30, 176.
7. תוצאתו — תוצאתו. Massora aus Tschufutkale.²
8. גי' (I) — גיא. Sifre Deut. § 352,³ Tanḥum Jeruschalmi z. St.⁴ Kodd.
8. אל (I) fehlt in Sifre Deut. § 352.
8. יבוס — היבוס. Trg: ⁵יבוס, LXX: Ἰεβούς.
8. מנוב fehlt in Sifre Deut. § 352.
8. הוא — היא. Sifre Deut. § 352.⁶ Kodd. Ken. 102, 178.
8. הנם (II) — בן הנם. Trg Walton. Kodd. Edd. P: דבר הנם.
9. נפתוח — נפתוח. Tanḥum Jeruschalmi z. St. LXX hier und 18, 15: *Ναφθώ*, P: *דנפתוח*.⁷
10. הגבול fehlt bei Ibn Ganah, Rikmah S. 38. Fehlt in V.
10. לחמנה — תמנה. Trg Jem: לחמנה. Vielleicht aus ⁸לחמנה geschrieben. Kodd. Ken. 168, 174.
11. וירד הגבול — ויצא הגבול. In einer Angabe über die verschiedene Schreibung des Wortes תוצאת⁹ heißt es: „In drei Versen wird תוצאת geschrieben, und zwar Num. 34, 8; Ez. 48, 30 und im Verse „וירד הגבול.“¹⁰ Nun gibt es aber in der ganzen Bibel keinen Vers, der mit וירד הגבול beginnt und das Wort תוצאת enthält. Ich vermute daher, daß die Massora uns. V. meint, der in ihrem Text וירד הגבול begonnen hat.
11. שברונה — שברונה. Michlol.¹¹ Einige Kodd. Syro-hex.: לשברונא.
12. היס — היס. Trg: ¹²ימא. Die Massora¹³ zählt ohne uns. St. sechs היס im Buche Jos. Mit uns. St. sind es aber sieben.¹⁴ Diese

¹ Edd., Lag, Jem, Walton. Qimḥi z. St.: למסקנא.

² G. III 242^a. Unsere Massora verlangt die defektive Schreibung. Vgl. Mass. zu Num. 35 und Norzi zu Jos. 16, 3.

³ Edd. und Jal. Deut. § 956.

⁴ Kommentar ed. Haarbrücker S. 29.

⁵ Edd., Lag, Jem, Walton (Jebus). 18, 28 Jem: יבוס, Lag: יבוס, Edd. und Walton: יבוסאי.

⁶ Edd. und Jal. Deut. § 956.

⁷ 18, 15 in דנפתלי geschrieben.

⁸ So edd. Lag, Walton.

⁹ Massora Num. 34, 8; Ez. 48, 3; Prov. 4, 23; Mass. fin. v. יצ N. 20.

¹⁰ תוצאת ג' כתיב כן וסימ' מהר החר תתאן, ואלה תוצאת העיר, וירד הגבול gesichert. Vgl. Frensdorff, Massora Magna, S. 90, Note 3.

¹¹ Edd. Art. פגלון und ed. Rittenberg S. 163^a: שברון ותאר הגבול. פגלון שברונה.

¹² Edd., Lag, Walton, Jem. היס übersetzt Trg immer durch: לימא.

¹³ Jos. 24, 6; Mass. fin. v. ים N. 7.

¹⁴ So ein ms. bei Heidenheim. Vgl. Frensdorff, Massora Magna, S. 82, Note 7. Vgl. auch Norzi zu 16, 3.

Massora hat also in uns. St. nicht **הימה** gelesen, sondern wahrscheinlich **הים**. LXX: ἡ θάλασσα.

12. **מביב** fehlt bei Josef Kara z. St.

13. **על — אל**. Trg: **על**. Kod. Ken. 154.

14. **שלושה — שלושה**. Massoretische Notiz.¹ Mass. ed. verlangt **שלושה** plene.²

15. **אשר לפנים — לפנים**. Trg Jem: **דמלקרמין**.³

16. **את קרית את** fehlt in Temurah 16^a,⁴ Gen. r. LX 3.⁵ Vielleicht ist Jdc. 1, 12 zitiert, aber auch dort hat MT **את את**.⁶ **את** fehlt in Jal. z. St.

19. **והאמר לו — והאמר**. Massora z. St. und I Reg. 8, 47 zitiert aus uns. St. **והאמר לו**. LXX: **αὐτῷ**, P: **לה**.

19. **גלה (I—III) גלה**. Trg: **בית שקיא**.⁷ LXX—Kodd.: **Γωλαθ**,⁸ Andere: **Κτησιον**,⁹ P: **הפרא**. V: irriguum. Damit stimmen auch die von diesen Vertenten ausgedrückten Singulare **עלית** und **תחתית**.

19. **ויתן לה בלב — ויתן לה**. Jal. Jos. § 24 aus Temurah 16^a. Vielleicht wird Jdc. 1, 15 zitiert. **ויתן לה בלב** mehrere Kodd., einige edd. LXX-Kodd., P, V.

19. **עלית — עלית**. Trg: **עילאה**, wie Jdc. 1, 15. LXX: **τῇ ἐνω**, P: **עליא**, V: **superius**.

19. **תחתית — תחתית**. Trg: **תחאה**. LXX: **τῇ κατώ**, P: **תחתא**, V: **inferius**.

¹ G. II 625 N. 472 zählt ohne uns. St. vier **שלושה** plene in den prophetischen Schriften.

² Mass. z. St. Mass. fin. v. של N. 57, G. II 625 N. 473.

³ Jdc. 1, 1: **במלקרמין**.

⁴ Jal. Jos. § 4 und § 24. In edd. fehlt das Zitat.

⁵ Jal. Gen. § 107 und Jos. § 24. Edd. = MT.

⁶ **קרית ספר** LXX hier V. 15 und 16: **Πόλις γραμμάτων** (so auch V. 49 für **קרית סנה**), ebenso Jdc. 1, 11 und 12 (V. 11 Glosse: **Καριασσωφάρ** = **ספר**), V hier V. 15 und Jdc. 1, 11: **Cariath Sepher**, id est, **Civitas litterarum**. Diese Übersetzung ist agadischen Ursprungs. Temurah 16^a heißt es in einer Baraitha: Während der Trauerzeit nach Moses sind 1700 Schriftdeutungen und Traditionen vergessen worden, wozu R. Abahu bemerkt: Othniel hat sie durch seine Dialektik wiederhergestellt, wie es heißt: Wer Kirjath Sefer erobern wird . . . und es eroberte es Othniel: **והזירות שנות ודיקוני . . . קלי וחמורין . . .** וספרים נשתכחו בימי אבלו של משה, אמר ר' אבהו אף על פי כן החזיר עתניאל בן קנז מתוך פולפולו שנאמר [וַיֹּאמֶר כָּלֵב אֲשֶׁר יָכָה קִרְיַת סֵפֶר וְלִכְרָה] so Jal. Jos. § 24 וילכדה עתניאל בן קנז. R. Abahu deutet also **קרית ספר** Stadt des Buches. Wir wissen nun aus LXX, daß diese agadische Deutung älter ist als R. Abahu.

⁷ Edd., Lag, Walton, Jem, Qimḥi z. St.

⁸ Auch **Γολαθ**, **Γολάθ**.

⁹ Syro-hex. Wahrscheinlich Sym. wie zu Jdc. 1, 15 angegeben wird. Vgl. Field I 401^a Note 30. Dort auch Sym.: **ἀρδείαν**.

21. על – אל. Trg: על.¹ LXX: ἐφ', P: על.
31. צקלג – צקלג. Gittin 7^a.² Josef Qimḥi, Sefer Ha-Galuj S. 84.
31. וסנסניה – וסנסניה. Jal. Jos. § 26 aus Gittin 7^a.³
34. ותפוח – תפוח. Sotah 10^a. Massora⁴ zählt mit uns. St. drei ותפוח.⁵ Syro-hex.: ותפוח, P: ותפוח. V: et Taphua.
34. תפוח – תפוח. Massora.⁶
34. והענינים – והענינים. Sotah 10^a.⁷ Lekah Tob Gen. 38, 14.⁸ Die Lesart פתח עינים folgt auch aus dem Inhalt der Stelle: „פתח עינים Gen. 38, 14 bedeutet einen Ort, dessen Name war עינים, wie es heißt פתח והענינים.⁹ So auch Lekah Tob.¹⁰ LXX: Ἐναίμ, Ἐναίμ, V: Enaim.
37. צנה – צנה. Ex. r. XL 4 (bis). Diese Lesart wird auch vom Inhalt der Stelle bestätigt. Es werden alle drei Namen in uns. Verse auf Jerusalem gedeutet und צנה wird = Schild erklärt, d. h. Jerusalem gewährt seinen Bewohnern Schutz wie ein Schild: צנה LXX: Σεννά.
37. צנה – צנה. Trg.¹¹
40. ולחמם – ולחמם. Trg Lag. Kodd. und edd. V: Leheman.
44. ומרשה – ומרשה. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 313. Trg Lag.
46. כל הערים – כל קריא. Vielleicht bloß notwendige Ergänzung.¹² Kod. Ken. 70: כל ערים.
46. ידי – ידי. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 275.
46. וחצריה – וחצריה. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 275. V: et viculos ejus.
47. ובנותיה (I) – ובנותיה. Midrasch Cant. r. ms. München zu 1, 5.¹³ LXX: καὶ οἱ ἀῶμαι,¹⁴ P: ובפִּרְוִיָּה.

¹ Edd., Lag, Walton. Jem: ותחום.

² Edd., Jal. Jos. § 26, Menorath ha-Maor N. 68 und En Jakob ed. pr. Ms. München: וצקלג.

³ Edd. und ms. München = MT.

⁴ Mass. z. St.; Joel 1, 12; Mass. fin. v. תפ N. 2.

⁵ Massora ms. bei Frensdorff, Massora Magna, S. 326, Note 8, hat für ותפוח ורקם: ותפוח ורקם (I Chr. 2, 43). Dies stimmt mit unseren Texten.

⁶ Vgl. zur vorhergehenden Stelle. Nach diesen Angaben ist ותפוח in unserer Stelle defektiv.

⁷ So Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 572.

⁸ Vielleicht aus Sotah.

⁹ בפתח עינים . . . מקום הוא ששמו עינים וכן הוא אומר ותפוח והענינים.

¹⁰ ויש אומרים פתח עינים שם מקום כמו שנאמר ביהודה הפוח והענינים.

¹¹ Edd. und Walton. In ed. Lag fehlt die Vokalisation, in Jem die Namen.

¹² Ähnlich ergänzt P: וכלה אחרא.

¹³ Edd. = MT.

¹⁴ Andere Kodd.: θρυγατέρες.

47. והצריה (II). — Cant. r. zu 1, 5: אשדוד בנותיה והצריה עזה בנותיה: Der Text ist gesichert,¹ ebenso sicher ist es, daß uns. St. zitiert wird.² Daß das Zitat von Gen. 10, 19 beeinflusst wurde, ist nicht leicht anzunehmen.

48. וסוכו — ושוכה. Zitat in einer massoretischen Notiz.³ Vielleicht ist aus dieser Lesart auch die Tatsache zu erklären, daß die Massora⁴ uns. St. nicht unter den Stellen zählt, in denen שוכה, וסוכה vorkommt.⁵

49. קרית דנה — קרית סנה. Sifre Deut. § 37,⁶ Gen. r. LVIII 4.⁷

51. גשן — וגשן. Madinḥae.⁸ V.

52. אַרְב — אַרְב. Mass. aus Jemen.⁹ Trg: אַרְב,¹⁰ Edd.

52. ורומה — ודומה. Trg Lag.¹¹ Zahlreiche Kodd. und edd.¹² Massora aus Jemen.¹³ LXX: καὶ Ῥευνᾶ, Ῥορυᾶ, Syro-hex.: ורומא, P: רומא, V: Ruma.

54. והממא — והממא. Trg.¹⁴

61. וסבכה — וסבכה. Tossafoth Erubin 72^b erklärt den Namen „aus der Stadt dieses Namens, wie es im Buche Josua heißt הסבך“.¹⁵ Kodd. Ken. 70, 128, 174. Trg edd.

62. ועין — ועיר. Kodex מנה.¹⁶

63. יושב — יושבי. Sifre Deut. § 72,¹⁷ Joma 54^a,¹⁸ Kaphtor wa-Pheraḥ Kap. 10 (ed. Edelmann S. 41^a). יֵשֶׁב wird von LXX be-

¹ Durch alle alte edd. und ms. München N. 50.

² Uns. St. wird als Beleg angeführt für die Deutung בנות ירושלים = Städte Jerusalems. . . . כמה דאת אמר אשדוד. . . עתירה ירושלים להיעשות ממרפולין לכל הכריות. . .

³ G. III 274 N. 26.

⁴ Massora fin. v. שו N. 2.

⁵ Vgl. über diese Massora Frensdorff, Massora Magna, S. 190, Note 5 und S. 322, Note 2.

⁶ In Jal. Jos. § 24.

⁷ So Jal. Jos. § 23.

⁸ G. I 592 N. 622, II 56 N. 493, II 78^a.

⁹ G. III 70^a: אַרְב הריש פתח.

¹⁰ Edd. und Walton.

¹¹ Edd.: ורומה, in Jem fehlen die Städte.

¹² Vgl. auch Norzi z. St.

¹³ G. III 70^a: בריש לא בדלת.

¹⁴ Edd. Lag, Walton.

¹⁵ רבינו חננאל גרים הסבך. . . אי נמי על שם עירו דבספר יהושע כמו כן כתיב כדון וסבכה.

¹⁶ G. I 607^b, III 26 N. 64 *h v*.

¹⁷ In Midrasch Tannaim ed. Hoffmann S. 51.

¹⁸ So ms. Oxford. In den anderen mss. fehlt das Zitat, in edd. wird Jdc. 1, 21 zitiert. Vgl. über dieses Zitat Responsen Noda Bi-Jehudah (נדע ביהודה) 2. Rez. I N. 88.

zeugt: καὶ ὁ Ἰεβουσαιος (Kodd. ὅς) κατοικεῖ, V: Jebusaeum autem habitatorem. Walton: Jebusaeum habitatorem.¹

63. בני יהודה (I) — בני ישראל. Sifre Deut. § 72.²

63. בני יהודה אֵת fehlt Joma 54^a.³ Fehlt in LXX.⁴ Wenn die Lesart בני ישראל für בני יהודה (I) im Sifre echt ist, so muß man auch für יהודה (II) בני ישראל lesen, vielleicht aber auch das Fehlen von אֵת בני יהודה annehmen.

63. בני יהודה (II) — בני ישראל. Nach Sifre. Vgl. die vorhergehende Bemerkung.

Kap. XVI.

1. יריחו (I, II) — ירחו. Massora.⁵

1. (מרבֿרה, למרבֿר) אל המרבֿר — המרבֿר. Trg: למרבֿרא. Vielleicht bloß Deutung,⁶ um eine Verbindung zwischen den beiden Vershäften herzustellen. Ähnlich deutet P: ממרבֿרא.

1. העלה — עלה. Trg: דמליק.⁷ P: דמלק.

1. מירחו — מירחו. Massora.⁸

1. מירחו fehlt bei Josef Kara z. St.⁹

1. לבית. Trg: לביית.¹⁰ Vielleicht bloß Ergänzung, בית אל als Akkusativ der Richtung deutend.¹¹ LXX: εἰς Βαιθηλ.

¹ Edd., Lag und Jem: ירחי, so auch Waltons hebr. Text.

² So Raschi Deut. 12, 17 (edd. und ed. Berliner) und Jal. Deut. § 883. Edd.: לא יכלו להוריש: Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 51: בני בנימין, von Jdc. 1, 21 beeinflusst. — Auf die Ansicht mancher Tannaiten, daß Jerusalem keinem bestimmten Stamme gehörte, sondern Eigentum des ganzen Volkes war (ירושלם לא), will ich nur hinweisen, ohne zu behaupten, daß diese Ansicht, mit der viele Jerusalem betreffende Bestimmungen zusammenhängen, die Lesart בני ישראל hier und Jdc. 1, 21 voraussetzt: da Jerusalem dem ganzen Volke gehörte, so war es natürlich, daß das ganze Volk (בני ישראל) sich an dessen Eroberung beteiligte, weder ausschließlich Juda, noch Benjamin allein. Vgl. über die Frage ירושלים oder nicht Joma 12^a und Parallelen.

³ Ms. Oxford. Vgl. die Anmerkung zu v. בני יהודה.

⁴ Manche Kodd.: μετὰ τὴν οἰκὴν Ἰουδα.

⁵ Vgl. oben zu 2, 1 s. v.

⁶ Vgl. Raschi z. St.

⁷ Edd., Lag, Jem, Walton. Vgl. zu המרבֿר.

⁸ Vgl. zu 2, 1 s. v. יריחו.

⁹ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V, S. 49.

¹⁰ Edd., Lag, Jem und Walton. Aber in der lateinischen Übersetzung: in Monte Bethel = בְּהַר בֵּית אֵל, wie Syro-hex.: מִן מִנְתָּה דְּבֵית אֵל und V: ad montem Bethel. Ähnlich P: לְמִנְתָּה דְּבֵית אֵל.

¹¹ Vgl. Raschi z. St.

von $\sqrt{\text{אָנָה}}$ (klagen, trauern) wie von $\sqrt{\text{אָנָה}}$ (seufzen) ausgehen. Daher schwankt auch der Text in der Ausführung zwischen מִתְאַנֶּה und מִתְאַנֶּה . Es ist also aus dem Inhalt der Stelle nichts zu entnehmen. Wenn man an $\sqrt{\text{אָנָה}}$ denkt, kommt auch vielleicht die Lesart תֵּאנָה in Betracht. Mit dieser Lesart würde auch die Deutung $\sqrt{\text{אָנָה}}$ sich gut vertragen, da die agadische Deutung oft den Unterschied von ה und ה nicht berücksichtigt.¹

6. יֵעָבֵר^2 לִי – אֹתוֹ.

8. תִּצְאָתִי – תִּצְאָתִי . Massora aus Tschufutkale.³

8. מִטָּה fehlt in Gen. r. XCVII 5.⁴

9. וְהָעֵרִים – הָעֵרִים . Michlal Jofi zu Ex. 28, 14.

9. לִבְנֵי אֶפְרַיִם – לִבְנֵי אֶפְרַיִם . Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 717 aus unbekannter Quelle.

9. נָחֵלָה fehlt in Midr. ha-gadol S. 717 aus unbekannter Quelle.

Kap. XVII.

4. בֶּן נֹחַן fehlt in Num. r. XXI 6. Fehlt in LXX.

4. בֶּן מֹשֶׁה – אֶת מֹשֶׁה . Num. r. XXI 6. Zahlreiche Kodd., Edd. LXX: ὁδὸς χειρὸς , V: per manum.

4. עַל – אֶל פִּי . Trg. עַל . Kodd. Ken. 30, 77. P. עַל . LXX und V unentschieden.

5. בְּנֵי מֹנֶשֶׁה – מֹנֶשֶׁה . Lekah Tob Num. 1, 5.

8. עַל – אֶל . Trg. עַל .⁵ LXX: ἐπὶ .

9. $\text{אֱלֹהֵי – הָאֱלֹהִים}$. Josef Kara z. St.⁶

9. מֹנֶשֶׁה (I) – הַמֹּנֶשֶׁה . Josef Kara z. St.

9. תִּצְאָתִי – תִּצְאָתִי . Massora aus Tschufutkale.⁷

11. דָּרַר – דָּרַר . Trg Jem, Raschi z. St.

11. דָּרַר – דָּר . Trg.⁸ Zahlreiche Kodd.

11. $\text{תַּעֲנֵךְ – תַּעֲנֵךְ}$. Massora aus Jem.⁹ Edd.

11. $\text{הַנְּפֹת – הַנְּפֹת}$. Ibn Ganah, Wb. S. 662. Raschi z. St. Komm. des R. Benjamin ben Jehuda zu Esra und Nehemia S. 28.¹⁰ Trg:

¹ Vgl. darüber Heft I (Prolegomena) S. 19.

² Edd., Lag, Jem und Walton (sibi).

³ Vgl. zu 15, 7 s. v.

⁴ So edd. Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 727 = MT.

⁵ Edd., Jem und Walton (super). Lag: לְתוֹמֹת .

⁶ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V, S. 52.

⁷ Vgl. zu 15, 7 s. v.

⁸ Edd., Lag, Walton.

⁹ G. III 70^a. Vgl. zu 17, 21 s. v.

¹⁰ Dieser Kommentar ist in Wirklichkeit das Werk eines R. Saa'dia. Vgl. Poznanski, Studien zur gaonäischen Epoche (hebr.) S. 26.

תלחא פלכין,¹ beweist aber nichts, da nach תלחא der Sing. nicht möglich ist. Syro-hex. im Namen Sym. ספרי, P: תלחא זיין.

11. Gen. r. XCVII 5 wird die Tatsache hervorgehoben, daß Efraim immer vor Manasse geht, so auch bei der Verteilung des Landes, wo Efraim zuerst seinen Anteil zugewiesen erhielt, wie es heißt: dies das Erbteil der Söhne Efraims (16, 8) und dann: **dies das Erbteil der Söhne Manasses** (?) לאמר ... לברכם ביום ההוא (Gen. 48, 20), כשם שקדמו כאן כך קדמי בכל מקום ... קדמו בנחלה זאת נחלת בני אפרים ואחר כך זאת נחלת (מטה) בני מנשה (?). In uns. Bibeltext kommt זאת נחלת בני מנשה (מטה) oder eine ähnliche Stelle nicht vor. Wenn nun Gen. r. eine wirkliche Bibelstelle zitiert, so kann sie nur am Schlusse von V. 11 uns. Kapitels ihren Platz gehabt haben, was auch aus ואחר כך, d. h. nach 16, 6, zu erkennen ist. Zitiert aber Gen. r. wirklich einen Bibeltext? Es ist möglich, daß der Agadist die Tatsache der Landeszuweisung an Manasse durch die bei diesen Angaben geläufige³ Schlußwendung ausdrückt, ohne an eine bestimmte Bibelstelle des Wortlautes זאת נחלת (מטה) בני מנשה zu denken.⁴ Aber die Tatsache, daß diese Wendung bei allen anderen Verteilungsangaben vorkommt, macht die Annahme wahrscheinlich, daß der Agadist in Gen. r. uns eine Bibelstelle erhalten hat, für deren Fehlen in uns. Texten es absolut keine Erklärung gibt. Nach dieser Annahme hat der Agadist am Schluß uns. V. den Zusatz: זאת נחלת (מטה) בני מנשה.

14. Sotah 36^b in Jalkut Jos. § 19, Baba Bathra 118^a.⁵ Sifre Num. § 132.⁶ Gen. r. XCVII 4, Sechel Tob I 325. Massoretische Notiz⁷ (Zitat). Mehrere Kodd., älteste edd. LXX (לידוע), P, V.

14. נחל - נתח. Sifre Num. § 132,⁸ Sotah 36^b,⁹ Baba Bathra 118^a,¹⁰

¹ Edd., Lag, Jem, Walton, Ibn Ganahs Wb. S. 418, Raschi zu uns. St., Qimhis Wb. r. נח, Komm. des Benjamin ben Jehuda l. c. Josef Kara z. St. Tanhum Jeruschalmi z. St.

² So Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 727. In edd. fehlt מטה, wahrscheinlich infolge von בני אפרים ohne מטה, während Midr. ha-gadol auch dort מטה hat. Vgl. zu 16, 6.

³ Josua 13, 23—19, 45 (zwölfmal).

⁴ Ein ähnliches Beispiel in Heft I (Prolegomena) S. 46 f. zu I Sam. 12, 19.

⁵ Mss. und andere Zeugen bei Rabbinowicz, Agadoth ha-Talmud und En Jakob ed. pr.

⁶ Bei Nahmanides zu Num. 26, 54.

⁷ Bei G. III 290^a.

⁸ So Nahmanides Num. 26, 54 und Lekah Tob ibid. In edd. fehlt das Zitat.

⁹ Edd. und ms. München.

¹⁰ Fünf mss., יד רמ"ה, Agadoth ha-Talmud und En Jakob ed. pr. In edd. fehlt das Zitat.

Jalkut z. St. aus Pesiktha rabbathi,¹ Lekah Tob Gen. 49, 22, Sechel Tob I 325, Gersonides z. St. — Die Massora liest נַתַּתָּה.²

14. לַי — לִי. Baba Bathra 118^a.³ LXX: ἡμῶς, P: לָן.

14. נַחֲלָה fehlt in Sifre Num. § 132.⁴ Baba Bathra 118^a.⁵ Lekah Tob Gen. 49, 22, Sechel Tob I 325, Nahmanides Num. 26, 54 (bis). Jal. z. St. aus Pesiktha rabbathi. נַחֲלָה fehlt in LXX.⁶

14. נַחֲלָה — נַחֲלָתָה. Josef Kara z. St. So auch V: possessionem sortis et funiculi unius.

14. חָבַל אַחֵר וְנִירָל אַחֵר — נִירָל אַחֵר וְחָבַל אַחֵר. Sotah 36^b ms. München und En Jakob ed. pr. Baba Bathra 118^a zitieren bloß אַחֵר. Es ist nun, vorausgesetzt, daß der Text echt ist und auf eine Vorlage zurückgeht, zweierlei möglich: entweder fehlt נִירָל אַחֵר oder es hat seinen Platz nach חָבַל אַחֵר und wird deshalb in den genannten Quellen der Kürze wegen nicht mitzitiert. Für letztere Annahme spricht das Vorkommen der Lesart חָבַל אַחֵר וְנִירָל אַחֵר in anderen Quellen. So zitieren Lekah Tob Gen. 49, 22 und Sechel Tob I 325, und Trg Lag und Jem. übersetzen: חוֹלֵק הָרָר וְעֵרְבָא הָרָר.

14. עַד אֲשֶׁר — עַד אֲשֶׁר. En Jakob ed. pr. im Komm. zu Baba Bathra 118^a.⁷

14. אֲשֶׁר — עַד אֲשֶׁר. Sifre Num. § 132,⁸ Bereschith rabbathi zu Gen. 49, 22,⁹ Sechel Tob I 325, der Karäer Abul-Farag.¹⁰ Einige Kodd. und Edd. Soncin 1486, 1488.

14. אֲשֶׁר fehlt in Trg.¹¹

14. עַד (II) fehlt in Sotah 36^b.¹² Raschi Sotah 36^b, Raschi z. St. (bis),¹³ Jalkut z. St. aus Pesiktha rabbathi,¹⁴ Lekah Tob Gen. 49, 22,

¹ So Jal. ed. pr., spätere edd. bloß: Pesiktha. Die Stelle kommt weder in Pesiktha rabbathi, noch in ed. Buber vor. Buber, Einleitung S. XXXVI verweist auf Sifre Abschn. פְּנִיחַם, dort aber (§§ 132—134) steht nichts von der Ausführung des Jalkut (auch bei Raschi z. St., ohne Quelle).

² Uns. St. wird nicht unter den 29 נַתַּתָּה def. gezählt. Vgl. Mass. zu Ex. 25, 21.

³ Drei mss. Fehlt in edd.

⁴ Lekah Tob und Nahmanides zu Num. 26, 54. In edd. fehlt das Zitat.

⁵ So En Jakob ed. pr.

⁶ Manche Kodd.: ἡμεῶν, mit Zusatzzeichen.

⁷ ἄλ will Dillmann lesen. Vgl. Kurzgefaßtes Handbuch z. St.

⁸ Edd. und Nahmanides Num. 26, 54 (fehlt aber auch אֲשֶׁר).

⁹ Ms. Prag, Abschrift im Besitze des Herrn A. Epstein.

¹⁰ Bei Poznanski, Nouveaux Renseignements sur Abou-l-Faradj Haroun ben Al-Faradj (= REJ 1908) S. 28.

¹¹ Edd. Jem, Walton, Lag. = MT.

¹² Ms. München. In edd. fehlt das Zitat.

¹³ Im Stichwort עַד כֹּה, bei Kommentaren beweisen aber die Stichwörter nichts für den Autor. Vgl. Heft I (Prolegomena) S. 15 N. 28.

¹⁴ Vgl. die Anmerkung zu נַתַּתָּה — נַתַּתָּה.

En Jakob ed. pr. im Komm. zu Baba Bathra 118^a. Fehlt in Trg.¹ Mehrere Kodd. einige alte edd.

15. להם — אלהם. Sifre Num. § 132, Sotah 36^b, Baba Bathra 118^a.² LXX: *αὐτοῖς*.

15. אלהם — אליהם. So die Massora.³ Kodd.

15. אתם עליו לבן — אתה עלה לך. Trg: אתון סקו לבון.⁴ Trg gibt zwar oft Plur. für Sing. hier ist aber diese Manier nicht wahrscheinlich, weil Trg לך (III) uns. Verses durch לך ausdrückt,⁵ was nur durch seine Vorlage erklärt werden kann. P hat durchwegs Plural.

15. לך (I) fehlt bei Ibn Ganah, Wb. S. 27.⁶ Fehlt in LXX und V.

15. ובארת — ובארת. Salomo ben Samuel aus Urgendsch.⁷ So Kod. Ken. 99.

15. לבון. Trg: לבון.⁸ P. לבון.

16. רכב ברזל לו — רכב ברזל. Josef Kara z. St.⁹ Damit stimmt seine Lesart לכל für בכל.

16. לכל — בכל. Josef Kara z. St. LXX-Kodd.: *παντ*.¹⁰

16. בארץ העמק — בארץ (בארץ). Jal. ha-Machiri Ps. 60 § 15 aus Num. r. XIX. LXX-Kodd.: *ἐν τῇ γῇ* (absolut)¹¹ und anstatt העמק *ἐν ἐμολ*.¹²

16. ולאשר — לאשר. Num. r. XIV Anf. Zahlreiche Kodd.

17. ומנשה — ומנשה. Josef Kara z. St. P: ומנשא.

17. fehlt bei Josef Kara z. St. Fehlt in P und V. In LXX fehlt ומנשה לאמר.

¹ Edd., Jem, Walton. Lag = MT.

² Zwei mss. R. Samuel ben Meir (alte edd.), En Jakob ed. pr. und Jal. z. St. Andere Textzeugen = MT.

³ Nach der Massora sind nur zwei אלהם im Buche Jos. defektiv: 6, 6 und 23, 2. So Mass. in mss. In Mass. fin. v. אל N. 126 ist die zweite Stelle ויאמר אלהם יהושע unsicher. Vgl. Norzi z. St. und Frensdorff, Massora Magna, S. 214, Note 5.

⁴ Edd., Lag, Jem, Walton (vos, ascendite vobis).

⁵ Für לך (IV) aber wieder לבון.

⁶ S. 52 wird עלה לך zitiert.

⁷ Bei Bacher, Ein hebräisch-persisches Wörterbuch aus dem 14. Jahrhundert, S. 104: „סאכתן זאי III באר, Platz machen, erklärt, und als Beispiel: ויבארת יהושע“. So Bacher z. St. Die Erklärung ist aus Trg genommen: לך וחתקין אתר. Ähnlich V: et succide tibi spatia.

⁸ Vgl. zu עלה לך.

⁹ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V, S. 52.

¹⁰ Sonst: *τῷ Χαραναίῳ* = לכנעני.

¹¹ Nur Compl.: *ἐν τῇ γῇ* 'Eμλ.

¹² 1 Kod.: *μετ' ἐμολ*. Textus rec. für בארץ העמק *ἐν αὐτῷ*.

17. ולא — לא. Qimhi z. St.

18. והיה — והיה. Parhon, Wb. r. Mehrere Kodd. manche ויהי als Q're. P. מהן.

18. תוצאתי — תוצאתי. Massora aus Tschufutkale.¹

Kap. XVIII.

1. שלו — שלה. Trg.² Die Massora verlangt שלה.³

2. בכני — בני. Eliah Baschjazzi, Adereth Eliahu 180^b. LXX: *oi vioi*.

7. אלהי — כי. Trg: אלהי.

7. מהן היה להן. Trg: כהנת ה'. Diese Umschreibung ist weder aus dogmatischen, noch aus sprachlichen Gründen zu erklären.⁴ Wir finden diese Paraphrase noch einmal in 13, 33 uns. Buches für ה' אלהי ישראל הוא נחלתם, wo sie aber in der Manier Trgs dogmatisch⁵ und zum Teil auch exegetisch⁶ gerechtfertigt ist. Ich meine daher, daß für Trg hier derselbe Grund zur Umschreibung gegeben war wie in 13, 33, d. h. Trg hat auch in uns. St. bloß ה' נחלתו gelesen, ohne כהנת, und daher genau so umschrieben wie in 13, 33.

7. נחלתם — נחלתו. Trg: אחסנתהון.⁷ Wahrscheinlich nicht aus Übersetzungsmanier, da 13, 14 נחלתו durch אחסנתיה ausgedrückt wird. נחלתם Kodd. Ken. 30, 182. LXX-Kodd.: *μέρις αὐτῶν*, P: ירתותהון V: eorum haereditas.

8. בשלו — בשלה. Trg. Lag und Jem. Die Massora verlangt בשלה.⁸

9. שלו — שלה. Trg Lag und Jem.

10. יהושע (I) fehlt in Jalkut ed. pr.⁹ aus Jeruschalmi Joma IV (41^b unt.). Fehlt in P und V.

10. הנורל — גורל. Jalkut ed. pr. aus Jerusch. Joma IV (41^b unt.).

10. גורל — גורלות. Trg Lag:¹⁰ ערבין. P: פנא, V: sortes.

¹ G. III 242^a. Vgl. zu 15, 7 s. v.

² Edd., Lag, Jem. Walton. שילה.

³ Vgl. Mass. zu Gen. 49, 10. Vgl. Frensdorff, Massora Magna 322^b und Note 4.

⁴ 13, 4 אשי ה' Trg wörtlich קורבניא דה'.

⁵ נחלה ist dort konkreter Besitz.

⁶ Gott als idealer, geistiger Besitz kann nicht Ersatz sein für greifbaren, materiellen Besitz.

⁷ Edd., Lag, Jem, Walton.

⁸ Vgl. zu V. 1 v. שלה.

⁹ קונדרים אהרן im I. Teil, N. 8. Jetzt bei Ginzberg, Yerushalmi Fragments, S. 312.

¹⁰ Edd., Jem, Walton: ערבא (sortem).

10. בשילו — בשלה. Trg Lag und Jem.

10. לפני ה' בשילה — בשלה לפני ה'.¹ Jerusch. Joma IV (41^b 68).²
V: coram Domino in Silo.

10. Zebahim 119^b wird uns. V. folgendermaßen zitiert: ויחלק להם יהושע ויפל להם גורל בשילה על פי ה'. Der Text ist gesichert.³ Wie nun dieses Zitat anders als durch die Voraussetzung eines so lautenden Bibeltextes zu erklären ist, weiß ich nicht. Die Annahme einer Zusammensetzung aus mehreren Bibelstellen,⁴ die zuweilen als Erklärung abweichender Zitate zu verwenden ist, kann nicht in Betracht kommen, weil hier die Notwendigkeit einer solchen Zusammenstückung nicht vorhanden ist, da uns. St. all das enthält, was aus der Zusammensetzung mehrerer auseinanderliegender Stellen erzielt werden konnte.

11. הגורל — גורל. Abarbanel zu Deut. 33, 12. Trg: ערבא,⁵ V: sors prima.

11. למשפחותיהם — למשפחתם. Jakob ben Ascher Deut. 33, 6.

11. ויהי — ויצא. Raschi Jos. 16, 6. Auch V: ut possiderent drückt ויהי aus.

11. הנביל — נביל. Raschi Jos. 16, 1.

12. ירחו — ירחו. Massora.⁶

12. תוצאתיו — תוצאתיו. Massora aus Tschufutkale.⁷

12. ביתאן — ביתאן. Trg Lag.

13. דלעיבר — אשר אל כתף — אל כתף.⁸

13. fehlt bei Josef Kara z. St.

¹ Vgl. Vers 8.

² Edd.: לפני ה' במצפה, wo לפני ה' offenbar Verschreibung ist, durch Jdc. 11, 11 veranlaßt. Vielleicht ist nun auch die Wortstellung aus Einfluß von Jdc. 11, 11 (vgl. hier V: 8) zu erklären. Jal. ed. pr., Yerushalmi Fragments S. 312, bloß לפני ה' הגורל. Entweder fehlt לפני ה', wie in Ar., oder es hat seinen Platz nach לפני ה' und wird deshalb, weil für die Ausführung irrelevant, nicht angeführt.

³ Edd. und, da Rabbinowicz nichts bemerkt, auch mss., ferner Jal. Deut. § 881, Jer. § 290, Ps. § 882, Pseudo-Midr. Ps. 132 § 2. Jal. und Midr. Ps. bloß: ויחלק להם יהושע ויפל להם (הגורל) גורל בשילה.

⁴ Vgl. Heft I (Prolegomena) S. 24, Anm. 2, wo ich das fragliche Zitat = Jos. 18, 10 + Kürzung aus ibid. 6 und 8 erklärt habe.

⁵ Edd., Walton. Lag und Jem: ערבא.

⁶ Vgl. zu 2, 1 s. v.

⁷ G. III 242^a. Vgl. zu 15, 7 s. v.

⁸ Edd., Jem, Walton (quae ad latus). Lag: דלעיבר, wahrscheinlich aus דלעיבר verschrieben, oder auch aus לעיבר.

13. ביתאג — ביתאג. Raschi z. St. Trg.¹ Es ist die Lesart der Madinḥae² und R. Josos.³

14. על החר — מן החר. Zitat in einer massoretischen Notiz.⁴

14. תוצאתי — תוצאתי. Massora aus Tschufutkale.⁵

14. על — אל. Trg. Madinḥae.⁶ Kod. Ken. 158. P: על.

15. נפתיה — נפתיה. Vgl. zu 15, 9 s. v.⁷

16. צד החר — קצה החר. Trg: לסמר.⁸ Vielleicht bloß Deutung.

16. בן הנם — (II) הנם. Trg: בן הנם.⁹ Kodd. Ken. 1, 84, 93. LXX-Kodd.: *νιοῦ Ἐννόμου*, P: דבר הנום.

17. גלילא — גלילא. Trg: גלילא.¹⁰ P: גלילא.

17. גלילא — גלילא. Trg Jem: גלילא.¹¹

17. בהן — בהן. Massora aus Jemen.¹²

19. תוצאתי, Q're תוצאת — תוצאת Kethib. Massora aus Jemen.¹³ Kodd. Edd.

20. גבול לו — גבולא ליה. Trg: החומא ליה. V: qui (Jordan) est terminus illius.

22. וביתאג — וביתאג. Chronikkommentar der Schüler Sa'adiah, ed. Kirchheim S. 27. Trg.¹⁴ Madinḥae und R. Jose.¹⁵

23. יהפרה — והפרה. Trg Lag.

28. צלע — צלע. Qimḥi, Wb. r. צלע.¹⁶

28. יואלף — האלף. Trg: יואלף.¹⁷ Auch P drückt י aus.

¹ Lag, Jem, Walton.

² G. I 592 N. 622, G. Bibel z. St.

³ Vgl. oben zu 7, 2 s. v.

⁴ Bei G. III 291^a.

⁵ G. III 242^a. Vgl. zu 15, 7 s. v.

⁶ G. I 592 N. 623, II 56 N. 493.

⁷ Trg Jem vokalisiert נפתיה, aber im superlinearen Vokalisationssystem gibt es für Segol kein besonderes Zeichen.

⁸ Edd., Lag, Jem, Walton (latus).

⁹ Edd., Lag, Walton (filii).

¹⁰ Edd., Lag, Walton (Gelila). Jem: גלילא = גלילא, vielleicht Verschreibung aus גלילא.

¹¹ Vgl. die vorhergehende Anm. Ibn Ganah, Wb. S. 136 ebenfalls: גלילא mit dem Hinweis auf 15, 7 גלילא אל als Erklärung des Trg.

¹² G. III 70^a: באן בהן בהא והוא סגול. Vgl. zu 15, 6. Die Bemerkung בהא ist gegen manche Kodd. gerichtet, die בהן haben. Vgl. Norzi zu 15, 6 und z. St.

¹³ G. III 70^a.

¹⁴ Lag, Jem, Walton und diesmal auch alte edd.!

¹⁵ Vgl. oben zu 7, 2 s. v. ביתאג.

¹⁶ Edd. und ed. Lebrecht. Michlol, Nominalformen Art. צלע: פּעַל.

¹⁷ Jem und Michlol Art. פּעַל. Edd. und Walton: וּצְלַע אֵלֶּף, wie wenn האלף צלע eine Stadt wäre. So LXX-Kodd.

28. יבוס — היבוס. Trg Jem יבוס.¹ LXX: καὶ Ἰεβούς, P: ויבוס, V: Jebus.²

28. היבוס — ויבוס. Ex. r. XL 4 in ed. pr. Kodd. Ken. 93, 99, 145, 173, 180, 224.

28. הוא — היא. Ex. r. XL 4 (alle alte edd.).³

Kap. XIX.

1. נחלה בני שמעון — נחלתם. Abarbanel Gen. 49, 1.

4. ואל תולד — ואל תולד. Raschi und Qimhi zu Jos, 15, 32. Massora aus Jemen.⁴ Kodd. Ken. 70, 158, 176, 226. Mehrere edd.

4. ואל תולד — ואל תולד. Massora aus Jemen: והאלה בסגול.

5. וצקלני — וצקלני. Massora.⁵ Kodd. bei Norzi.

6. ושרוחן — ושרוחן. Trg. edd.

7. ורמון — רמון. Raschi zu Jos. 15, 32. LXX-Kodd.: καὶ ῥεμμών, P: et Remmon. 4 Kodd. Ken. und 1 Kod. pr. man. ורמון.

9. ויפלו חבלים מנחלת בני יהודה לנחלת — מחבל בני יהודה נחלת בני שמעון. So zitiert Sifre Deut. § 348. Wenn echt, so ist dies ein vorzüglicher Text.

12. לדברת — אל הדברת. Massora aus Jem, bei G. III 70^a.

13. ומשם — משם. Gen. r. XCVIII 16.⁶

13. קדמה fehlt in Gen. r. XCVIII 16.⁷ Fehlt in V.

14. מצפון — מצפון. Massora aus Jem.⁸ Kodd. So P und V.

14. תוצאתיו — תוצאתיו. Massora aus Tschufutkale.⁹

14. יפתחאל — יפתח אל. Trg Lag und Jem. Kodd. Ken. 1, 30, 176, 242.

15. ויראלה — ויראלה. Jeruschalmi Megillah I 1 (bis: 70^a 61, 64). Mehrere Kodd., Edd. LXX, Trg, P, V: ויראלה.

16. מטה בני — בני. Trg Lag: שיבט בני. LXX: Φυλῆς υἱῶν, V: tribus filiorum.

19. ואנחרת — ואנחרת. Trg Edd. und Walton.

19. ואנחרת — ואנחרת. Massora aus Jem.¹⁰

¹ Lag: ויבוס, Edd. und Walton: ויבוסאי. Vgl. zu 15, 8.

² LXX 15, 8: ויבוס, P und V: היבוס,

³ Vgl. zu 15, 8 s. v.

⁴ G. III 70^a: והאלה בסגול ונקא ונקא.

⁵ Vgl. Heft II S. 64 zu Sam. 30, 1 s. v.

⁶ So Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 740.

⁷ Midr. ha-gadol S. 740.

⁸ G. III 70^a: הצדי בשוא גם בירושלמיים.

⁹ G. III 242^a. Vgl. zu 15, 7 s. v.

¹⁰ G. III 70^a.

20. ואבך וקשין — וקשין ואבך. Ma'asse Efod S. 125.
 20. ואבך — ואבך. Trg edd.
 22. הגבול — גבולם. Trg Lag: דתחומא.¹ LXX: τῶν ὁρίων.²
 26. ואלימלך — ואלימלך. Lekah Tob Gen. 49, 20.³ LXX: καὶ Ἑλε-
 μέλεκ.⁴
 27. ממורח — מורח. Trg: ממרנה.⁵ Kodd. Ken. 85, 198. LXX: ἀπ'
 ἀνατολῶν, P: מן מִדְּנִי.
 27. ובולן — בובלן. Die Massora⁶ zählt mit uns. St. neun בולן.⁷
 27. יפתחאל — יפתח אל. Trg Lag und Jem. Einige Kodd.
 28. ועברן — ועברן.⁸ Trg Lag. Mehrere Kodd. Manche עברן als Q're. Syro-hex. und Sym. עברון.⁹ Mass. fin. v. עב N. 6 bemerkt: עברון, d. h. das Wort עברן kommt dreimal vor. Nun kommt aber dieses Wort in Wirklichkeit achtmal vor,¹⁰ es könnte daher vielleicht die Angabe der Massora so verstanden werden, daß עברון als Stadtname dreimal vorkommt,¹¹ was עברון in uns. St. vor-
 aussetzen würde. Es ist aber auch möglich, daß die Angabe „drei-
 mal“ sich bloß auf die prophetischen Schriften bezieht.¹² Dafür sprechen auch die angeführten Stellen.¹³
 28. וחממן — וחמן. Trg Lag.
 29. קרין כריבן קרי תוקפא: עיר מבצר צר.¹⁴ dies entspricht einem Text צר עיר מצור für עיר מבצר עיר מצור, also צר עיר מצור für צר.¹⁵ Es ist nun dreierlei möglich. 1. Trg hat עיר מבצר oder עיר מצור gelesen, wobei קרי תוקפא, beziehungsweise קרין כריבן spätere Variante ist für עיר מצור, beziehungsweise עיר מבצר. 2. Trg selbst hat schon beide Lesarten gekannt und vereinigt. 3. Trg hat schon beide Varianten im Texte gehabt. Eine vierte Möglichkeit ist auch noch vorhanden, die aber nicht sehr wahrscheinlich ist, nämlich: die Differenz zwischen

¹ Edd., Jem, Walton: דתחומנה.

² A: ὁρίων ἀντῶν.

³ שהרי בגבול נחלתו (של אשר. scil. היה אלימלך).

⁴ καὶ Ἀλιμελέκ in anderen Kodd.

⁵ Edd. Lag, Jem, Walton (ab oriente).

⁶ Gen. 30, 20; 46. 14; Mass. fin. v. עב N. 19; G. I 459 N. 14.

⁷ Vgl. Norzi z. St. und Frensdorff, Massora Magna, 218^b und Note 5.

⁸ So Jos. 28, 30 und I Chr. 6, 59 (עברון).

⁹ Vgl. Field I 381 Note 64 und 65: עברון.

¹⁰ Jos. 21, 30 und I Chr. 6, 59 als Stadtname; Jdc. 12, 13; 12, 15; I Chr. 8, 23; 8, 30; 9, 36; II Chr. 34, 20 als Personennamen.

¹¹ עברון [שם קרית].

¹² So Frensdorff, Massora Magna, S. 310, Note 1.

¹³ Jos. 21, 30; Jdc. 12, 13 und 15.

¹⁴ Edd., Lag, Jem, Walton, Raschi und Josef Kara z. St.

¹⁵ Micha 7, 12 עיר מצור, Trg: קרין תוקפא.

Trg und MT besteht nur darin, daß Trg מצור oder צור gelesen und קרוי ergänzt hat, es aus קריון בריון wiederholend.¹ Unwahrscheinlich ist die letztere Annahme deshalb, weil קרוי תוקפא die regelmäßige Übersetzung von ערי מצור ist, während für die Übersetzung von צור oder מצור durch תוקפא קרוי keine Analogie vorhanden ist.

29. יהיו, Q're יהיו — יהיו Kethib. Massora aus Jem.² Kodd. Trg: יהיו,³ ויהיו⁴ LXX; καὶ ἔσται, P; eruntque.

29. תוצאתי — תצאתי. Mass. aus Jem,⁵ Mass. aus Tschufutkale.⁵

29. מקבל — מקבל. Kodex Hilleli und andere Kodd.⁶

33. מקלה — מקלה. Trg.⁷ Kodd.

33. מאלון — מאלון. Trg.⁸ Massora aus Jem.⁹ Kodd.

33. ומאלון — ומאלון. Trg Lag: ומאלון. Kodd. Ken. 93, 145, 149, LXX, P, V: ומאלון.

33. לקום — לקום. Trg Jem. Massora aus Jem.¹⁰

33. יהיו — יהיו. Trg: יהיו.¹¹ Kodd. Ken. 154, 224, 246: יהיו. LXX: καὶ ἐγενήθησαν. Sebir יהיו.

33. תוצאתי — תצאתי. Massora aus Tschufutkale.¹²

34. אונות — אונות. Josef Kara zu Jdc. 4, 6.¹³ Vielleicht ist dafür LXX: Ἐνὰθ anzuführen.

34. חקקה — (חוקקה) חקקה. Jeruschalmi Schebiith IX 1 (38° 9 v. unt.): R. Simon ben Lakisch war einmal in חיקוק. Jerusch. Pesahim I 4 (27° l. Zeile) wird ein Johanan חיקוקיה, d. h. aus חיקוק,¹⁴ erwähnt. חוקקה in manchen Texten¹⁵ ist kein Beweis für חוקקה. LXX-Kodd.: Ἰκάλ.¹⁶

¹ Vgl. Micha 7, 2 מצור Trg: וקריו ציירא, Jer. 21, 13 צור המישר Trg: בקריון כריון; Jer. 10, 17 במצור Trg: בתוקפא בקריון כריון, wo eine der beiden Übersetzungen offenbar Glosse ist.

² G. III 70°.

³ Edd., Lag und Walton (Text).

⁴ Jem und lateinische Übersetzung (fuerunt).

⁵ G. III 70°, 242°. Vgl. zu 15, 7 s. v.

⁶ Norzi z. St. G. I 605°, III 26 N. 641 w, III 132°, G. Bibel z. St.

⁷ Edd. Jem, Walton.

⁸ Jem (vgl. Prätorius z. St.), edd., Walton.

⁹ G. III 70°: האלה בצירי ולא בפתח.

¹⁰ G. III 70°: ובחולם ורא בשורק.

¹¹ Edd., Lag, Jem, Walton (fuerunt).

¹² G. III 242°. Vgl. zu 15, 7 s. v.

¹³ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., IV, S. 5.

¹⁴ Vgl. Aruch v. חקק und Tossafoth Pesahim 3^b unten.

¹⁵ Vgl. Ratner, Ahawath Zion, Pesahim S. 15 und Aptowitz in MGWJ 1910, S. 279.

¹⁶ Andere Kodd.: Ἰακάλ, geht ebenfalls auf ח— zurück.

34. בוקלון — בובילן. Massora.¹ Kodd.
35. הצרים — הצרים. Makkoth 10^a.² Kod. Ken. 1: הצרים. LXX: *τῶν Τυρίων* = הצרים.
38. ומגדלאל — ומגדל אל. Trg Lag. LXX, P, V.
38. הָרוֹם, הָרוֹם, הָרוֹם — הָרוֹם. Madinahae.³ Syro-hex.: הָרוֹם, P: והרום.
39. עֲנַת — עֲנַת. Hājūg אותיות הנוח ed. Dukes S. 20, Manuel du Lecteur S. 64.
41. ובית שמש — ועיר שמש. Trg Lag. Drei Kodd.
45. בָּרַק — בָּרַק. Trg,⁴ Massora aus Jem.⁵
47. עַל שֵׁם — כֶּשֶׁם. R. Samuel ben Meïr zu Gen. 33, 18. P: עַל שֵׁם.⁶
V: ex nomine drückt שם על aus.⁷
51. רִאשִׁית: P. ראשית. Trg edd.: נחל — נחלו.
51. אָבוֹת. Jalkut z. St. aus Jebamoth 89^b. האבות — אבות. P.⁸
liest P.⁸
51. בשלן — בשלן. Trg Jem.

Kap. XX.

2. לאמור fehlt in Jal. z. St. aus Makkoth 11^a.
2. רַבֵּר ה' — דברתי. Makkoth 11^a in Jal. Jos. z. St.
2. אֵלֵיכֶם fehlt in Makkoth 11^a, Lekah Tob zu Deut. 4, 41.
Fehlt in P.
4. וַיֵּאמְרוּ — ויאמרו. Ibn Ġanah, Wb. S. 61.⁹
7. בְּנִלִיל fehlt in Sifre Num. § 160.¹⁰
7. אַרְבַּע — ארבע. Sifre Num. § 160.
7. בְּהַר יְהוּדָה — בארץ כנען — בהר יהודה. Sifre § 160 zu Num. 35, 14. Gewiß durch diese St. veranlaßt.
8. יִרְחוֹ — ירחו. Massora.¹¹

¹ Vgl. oben zu V. 27 s. v.

² Jal. Num. § 789 (ed. pr., in den späteren edd. fehlt das Zitat) und Jos. § 30 (ed. pr., in den späteren edd.: הצרי).

³ G. I 592 N. 622, II 56 N. 403, II 84^a, G. Bibel z. St.

⁴ Edd. und Walton; fehlt in Jem.

⁵ G. III 70^b: הריש בקמץ.

⁶ So aber auch Jdc. 18, 29.

⁷ Jdc. 18, 29: iuxta vocabulum.

⁸ LXX-Kodd.: אבות.

⁹ So in einem ms.

¹⁰ So Lekah Tob Num. 35, 4.

¹¹ Vgl. oben zu 2, 1 s. v.

8. רמות — ראמות. Trg.¹ Kodd.

8. ראמת — ראמות. Trg Lag, Massora.² Kodd.

Kap. XXI.

1. מטות בני יש' — המטות לבני ישראל. Trg Lag: שבטא דבני יש'.³ V: tribus filiorum Isr.⁴

2. בשלו — בשלה. Trg.⁵

3. על — אל פי. Trg. Kodd. Ken. 125, 198. P: על.

6. ממשפחות — ממשפחה. Kodd. Vielleicht auch Massora.⁶

7. fehlt in Trg Jem.

9. אתהם — אתהן. Qimhi z. St. Manche Massora.⁷ Trg Jem: יתהן. Kod. Ken. 101.

9. דאיתפרשא: נקראי בשם — fehlt im Trg. Trg liest oder erklärt בשמה.⁸ איתהן fehlt in LXX-Kodd. und P.

10. ממשפחות — ממשפחה. Die Massora⁹ zählt ohne uns. St. drei משפחה¹⁰ defektiv im Buche Josua.¹¹

12. ואת (I) — את. Jal. Jos. § 23 aus Baba Bathra 123^a.

12. העיר — העיר. Chronikomm. der Schüler Sa'adiah, S. 14.

12. ואת הצריה — והצריה. Makkoth 10^a.¹²

12. הצריה — הצריה. Baba Bathra 123^a in ms. Hamburg.¹³ P: שרשא דאנורסיה.

12. לאחזה — באחזתו. Baba Bathra 123^a in Jal. Jos. § 23. LXX: ἐν κατασχέσει,¹⁴ V: ad possidendum. Kod. Ken. 30: לאחזתו.

13. הכהנים — הכהן. R. Samuel ben Meïr zu Baba Bathra 122^b.¹⁵

¹ Jem und Walton.

² Uns. St. gehört zu den drei ראמת plene א und def. י. Vgl. Massora zu Deut. 4, 43; Ez. 27, 16; Mass. par. zu uns. St., Mass. fin. v. רא N. 42; Mass. ms. bei Frensdorff, Massora Magna, S. 179, Note 5.

³ Auch lateinische Übersetzung: tribuum filiorum, aber hebr. Text: לבני.

⁴ דשטא דאיסראל auch P: מטות.

⁵ Edd., Lag, Jem, Walton.

⁶ Vgl. zu V. 27 s. v.

⁷ Die zu uns. St. bemerkt: 'אתהם ה', Vgl. Ibn Ḥajim in Mass. marg. z. St.

⁸ Edd., Lag, Walton (expositae sunt in nominibus earum). Jem: יתהן, vgl. jedoch Prätorius z. St.

⁹ Gen. 10, 18; Jos. 21, 4; Mass. fin. v. שפ N. 4. Vgl. zu Ps. 96, 7.

¹⁰ D. h. ohne und mit Präfix.

¹¹ Vgl. auch Norzi zu uns. St.

¹² Jal. Num. § 787.

¹³ Andere mss. und edd. = MT.

¹⁴ Nur LXX Luc.: κατασχέσει αὐτοῦ.

¹⁵ Alte edd., nur ed. Pesaro = MT.

15. ואת (III) — את. Ochlah we-Ochlah 155^a N. 296.¹
 16. את — ואת. Trg.² Mehrere Kodd. und Edd. LXX, P, V.
 17. את (II) — ואת. Trg Lag und Jem: ויה. LXX, P, V: ואת.
 18. ואת (II) — את. Trg Jem.³
 19. עיר — ערים. Kodd. Manche Massora hat עיר als Q're.⁴
 24. ואת — את נת. Stichwort in Qimhis Komm. z. St. Trg Jem.⁵
 LXX, P, V.
 25. תענך — תענך. Trg.⁶ Massora aus Jem.⁷
 26. למשפחות — למשפחות. Massora.⁸ Kodd.
 26. לבני — בני. Rikmah S. 17. Michlol. Das Zitat לבני ist gesichert, da es als Beispiel für ein überflüssiges ל angeführt wird.⁹ Vielleicht wird aber I Chr. 6, 55 mit למשפחות für uns. למשפחות zitiert¹⁰ V: filiis.
 27. ממשפחות — ממשפחות. Massora.¹¹ Kodd.
 27. למשפחות — למשפחות. Zitat in einer massoretischen Notiz.¹² Kod.
 Ken. 70. LXX-Kodd. τοῖς συγγένεσι.
 27. הרשני — הלוי. Zitat in der erwähnten massoretischen Notiz.
 29. את (II) — ואת. Massora aus Jem.¹³ Trg Lag und Jem. LXX, P, V.
 30. עברון — עברון. Massora z. St. (Zitat). P: עברו.¹⁴
 34. ולמשפחות — ולמשפחות. Massora.¹⁵ Kodd.
 34. את קרתה — ואת. Trg.¹⁶ LXX, P, V.

¹ In uns. V. ist die Reihenfolge der Partikel: את ואת את ואת.

² Lag und Jem. Edd. und Walton: ית.

³ So auch lateinische Übersetzung, aber hebr. Text ויה.

⁴ G. II 56 N. 493, II 96^b.

⁵ So auch Walton (et), hebr. ית.

⁶ Edd. und Jem. Vgl. zu 12, 21 und 17, 11.

⁷ G. III 70^b. Vgl. oben zu 12, 21.

⁸ Vgl. zu V, 10 v. במשפחות.

⁹ הלמד דחוקה ואין לה מקום.

¹⁰ So in der Tat Michlol in edd., Nominalformen Art. מפקלה, ed. Rittenberg S. 165^b: למשפחות.

¹¹ Vgl. zu V. 10 v. במשפחות. Mass. par. zu uns. St. bemerkt; ג' חסר בנביא, aber so auch zu V. 6. Demnach wären es vier משפחות def. in Josua, was der Angabe der Massora widerspricht. Vgl. auch Norzi zu V. 6. Es scheint aber, daß Mass. par. aus Ungewißheit darüber, welches גרשני und לבני die Massora meint, ob in V. 6 oder hier, zu beiden Stellen auf die defektive Schreibung hinweist.

¹² G. II 249 N. 849.

¹³ G. III 79^b: בניו.

¹⁴ Vgl. 19, 28. P auch dort עברון.

¹⁵ Vgl. oben zu V. 10 v. במשפחות.

¹⁶ Edd., Lag, Jem, Walton.

35. ואת — את דמה. Ein massoretisches Verzeichnis zählt ohne uns. St. 27 את in der Aufzählung der Levitenstädte im Buche Josua.¹ LXX, V.

35. ואת — את נהלל. Trg Lag. Kodd. LXX, V.

36. וממטה ראובן את עיר מקלט הרוצח — וממטה ראובן. Zahlreiche Kodd. LXX: τῇ πόλιν τὸ φυγαδευτήριον τοῦ φονεύσαντος, V: civitas² refugii.

36. את בצר במדבר — את בצר. Zahlreiche Kodd. LXX: ἐν τῇ ἐρήμῳ, V: in solitudine.

37. ואת — את קדמות. Massoretische Notiz, bei G. I 611^b, (Zitat). Zahlreiche Kodd.

37. קדמת — קדמות. Kod. מנה.³

37. מיפעת — מיפעת. Kodd., bei G. III 26 N. 641x. Trg Walton.

40. לוי — הלויים. Trg Lag. LXX: Ἀεὶ.⁴

41. אר' וש' עיר — ארבעים ושמה. Bereschith rabbathi ms. Prag.⁵ LXX: πόλεις.

44. מפינהם — בפניהם. Trg: מן קדמיהן.⁶ Kod. Ken. 93.

45. דבר אחד — דבר. Tanḥuma במדבר § 2.⁷ Rikmah S. 152. V: unum, P: דבר ohne אחד.

45. דברו — הדבר. Tanḥuma במדבר § 2.⁸

45. fehlt in Tanḥuma במדבר § 2 in den alten edd. Fehlt in V.

45. על — אל. Trg edd. und Walton.

45. עם — אל. Trg: עם. So Lag und Jem.

45. בני — בית. Tanḥuma ed. Buber במדבר § 2. LXX: οἰοίς.

Kap. XXII.

1. שבת — מטה. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 11. Zahlreiche Kodd. und edd. Soncin 1486, 1488.

1. המנשה — מנשה. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 11. Kodd.⁹

¹ G. I 114 N. 1207. Massora z. St. und Mass. fin. v. את N. 8 zählt mit uns. St. 28 את.

² So mss. In edd.: civitates. Vgl. die Randbemerkung in ed. Wien 1863.

³ G. I 607^b, III 26 N. 641 y.

⁴ Andere Kodd.: τοῦ Ἀεὶ (Ἀεὶ) = הקוי.

⁵ Abschrift im Besitze des Herrn A. Epstein, S. 259.

⁶ Lag und Walton. Jem und Edd.: קדמיהן.

⁷ Alte edd., ed. Buber, Jal. Num. § 683.

⁸ Ed. Buber und Jal. Num. § 683.

⁹ Vgl. V. 7 שבת המנשה.

5. המצות — המצות. Abraham Saba, Zeror Ha-Mor zu Gen. 30, 11.
Einige Kodd.

5. והתורה — ואת התורה. Zeror Ha-Mor zu Gen. 30, 11.

5. ללכת — וללכת. Midr. Ps. 27 § 5.¹ Kodd. Ken. 287, 225. LXX.

5. ולדבקה בו ולשמור מצותיו — ולשמור מצותיו ולדבקה בו. Midr. Ps. 27 § 5.²

6. ויברכם יהוש' ביום ההוא — ויברכם יהושע. Sechel Tob I 324.³

6. לאהליהם — אל אהליהם. Gen. r. XXXV 4.⁴

7. גם — וגם. Gen. r. XXXV 4.⁵ Kod. Ken. 182.

8. ויאמר אליהם fehlt in Sechel Tob I 324. Fehlt in LXX.⁶

8. להם — אליהם. Gen. r. XXXV 4.⁷

8. לאמור fehlt in Gen. r. XXXV 4;⁸ Lekah Tob zu Gen. 49, 19.⁹
Kod. Ken. 128. Fehlt in LXX,¹⁰ P und V.

8. לאהליכם — אל אהליכם. Gen. r. XXXV 4;¹¹ Midrasch Agada ed. Buber II S. 77; Lekah Tob Gen. 49, 19;¹² Sechel Tob Gen. S. 324.

8. במקנה — ובמקנה. Trg Jem: בבעירא.

8. ומקנה — ובמקנה. Gersonides z. St. Kodd. Ken. 30, 93. LXX: καὶ πτήνη, V: atque divitiis.

8. מאר fehlt in Gen. r. XXXV 4,¹³ Gersonides z. St., Sechel Tob I S. 324. מאר fehlt in V.

8. בזהב — וזהב. Lekah Tob Gen. 49, 19.¹⁴

8. וברזל — וברזל. Tanḥum Jeruschalmi zur Stelle. Gersonides zur Stelle.

¹ Vielleicht aber wird Deut. 11, 22 zitiert. Vgl. die folgende Anmerkung.

² Das Zitat lautet: ולשמור מצותיו — ולדבקה בו ולדבקה בו, es ist daher wahrscheinlich, daß das ursprüngliche Zitat Deut. 11, 22 gewesen, das später durch Kopisten mit uns. St. vermengt wurde. Dies muß man auch aus dem Grunde annehmen, weil gewöhnlich bei Inhaltsgleichheit die frühere Stelle zitiert wird, besonders wenn die eine Stelle im Pentateuch vorkommt. In manchen mss. wird auch bloß ללכת בכל דרכיו zitiert.

³ Das Zitat lautet: ... ויברכם יהושע ביום ההוא לאמור בנכסים רבים. Es ist daher vielleicht V. 7 gemeint, mit + יהושע ביום ההוא. Vorausgesetzt natürlich, daß das Zitat auf einen Bibeltext zurückgeht.

⁴ Edd. und mss. bei Theodor, Jal. Jos. z. St.

⁵ Edd., mss. und Jal. Jos. z. St. (bis), Josef Kara z. St. (bis).

⁶ Nur einige wenige Kodd. bieten: καὶ εἶπε πρὸς αὐτοὺς.

⁷ Alte edd. und vier mss. in ed. Theodor, S. 331.

⁸ Mss. in ed. Theodor, Josef Kara z. St.

⁹ In ed. Buber und Beth ha-Midrash V S. 199.

¹⁰ Manche Kodd.: λέγων.

¹¹ Ein ms. in ed. Theodor und Jal. z. St.

¹² Beth ha-Midrash V S. 199, ed. Buber MT.

¹³ Alte edd. und drei mss. in ed. Theodor S. 331.

¹⁴ Beth ha-Midrash V 199, ed. Buber MT.

8. ובשלמות — ובשלמות. Gen. r. XXXV 4.¹ Lekah Tob Gen. 49, 19; Sechel Tob I 324.

8. והלקו — הלקו. Gen. r. XXXV 4.² LXX: καὶ (διέλεαντο), P: ופלנו.

8. את שלל — שלל. Neue Pesiktha.³ LXX: τὴν προνομήν.

9. משילו — משילו. Trg.⁴ Q're in manchen Kodd.

9. אל (II) ואל. Nahmanides zu Num. 16, 8.

10. גלילי — גלילות. Parhon, Wb. v. גלל.⁵

10. מנשה — המנשה. Zeror Ha-Mor zu Gen. 30, 11.

11. בגלילות — אל גלילות. Trg: בגלילי.⁶ P: בגלגל.

12. שלו — שלה. Trg. Q're in manchen Kodd.

12. ויאמרו כל העדה לעלות עליהם לצבא — לעלות עליהם לצבא. Maimonides, Dalalat III 41.⁷ Da der Text gesichert ist, so zitiert Maimonides aus dem Gedächtnis, oder er gibt den Inhalt uns. Verses in kürzender Umschreibung wieder, oder er zitiert nach seinem Bibeltext. Letzteres halte ich für das wahrscheinlichste. Vgl. V. 33: ולא אמרו לעלות עליהם לצבא.

14. נשאים — נשאים. Massora ms. bei Norzi z. St.⁸

14. אבותי — אבותי. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 40;⁹ Manuel du Lecteur S. 101. Kod. Ken. 84.

16. ערת ישראל — ערת ה'. Der Karäer Jehuda Hadassi, Eschkol ha-Kofer 64^a. Kod. Ken. 253.¹⁰

17. את עין. אה fehlt in Akedath Jizḥak Pf. 85. Fehlt in Trg Jem.

¹ Alte edd. und ein ms. bei Theodor S. 331.

² So nur ein ms.

³ Beth ha-Midrash VI S. 46.

⁴ Edd., Lag, Jem, Walton.

⁵ גלילות פ' גבולות וכן אמר התרגום תחומי פלישתאי מ"א (משקל אחר) גלילי הירדן הוא הגליל. Die Lesart גלילי folgt also auch aus dem Inhalt der Ausführung. Es scheint aber, daß Parhon so bei Ibn Ġanaḥ gelesen, da die betreffende Ausführung aus Ibn Ġanaḥs Wb. S. 136 entlehnt ist.

⁶ Edd., Jem, Walton. Lag, לגלילי, ist gewiß Korrektur.

⁷ תעלה דלך מן קציה בני ראובן ובני גד ארדין א פיהם ויאמרו כל העדה לעלות עליהם לצבא. So im arabischen Text ed. Munk S. 39^a und in der Tibbonischen Übersetzung (וראה לדבר ענין בני גד ובני ראובן שבא בהם ויאמרו כל העדה . . .). Vgl. Munk S. 331 Note 5. In der Übersetzung Al-Ḥarisis wird bloß לעלות עליהם לצבא angeführt, offenbar e correctura.

⁸ Ein anderes ms. bei Norzi und Mass. ed. Gen. 27, 10 verlangen נשאים. Vgl. nooh Mass. fin. v. נש N. 30 und Norzi zu Jos. 17, 4.

⁹ So nur in einem ms. Vgl. Neubauer z. St.

¹⁰ De Rossi 211 marg. und 440: ערת בני ישראל. Manche LXX-Kodd.: ערת ה'. כל בני ישראל ἡ ἐκκλησία τοῦ κυρίου οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ. Vgl. Field I 389^a. Ar: כל בני ישראל ערת.

17. הַמְּחִלְתָּה — הַמְּחִלְתָּה. Qimḥi in Michlol.¹
 18. אַם אַתָּם — אַתָּם. Gersonides z. St. LXX: $\epsilon\lambda\upsilon$.²
 18. בַּה' הַיּוֹם — הַיּוֹם בַּה'. Gersonides z. St.
 18. אֶל — אֶל. Sechel Tob II 158.³ Akedath Jizḥak Pf. 83, Kod.
 Ken. 30. LXX: $\epsilon\pi\iota$, Trg: עַל,⁴ P: עַל.
 19. בַּה' כְּתוּב — בְּחֻכּוֹ. Akedath Jizḥak Pf. 85.⁵
 19. בַּה' — וְבַה'. Ibn Ganah, Rikmah S. 107.
 20. מֵעַל fehlt in Mechiltha ed. Hoffmann S. 95, Tanḥuma יֵשֵׁב
 § 2,⁶ Tanḥ. נִצְבִּים § 2,⁷ Tanḥuma ed. Buber נִצְבִּים § 5. Kodd. Ken. 174,
 182. Fehlt in V; auch P drückt מֵעַל nicht aus.
 20. וְאֵל — וְעַל. Madinḥae.⁸ Kod. Ken. 688.
 20. עֲדָה fehlt in Mechiltha ed. Hoffmann S. 95, Tanḥuma ed.
 Buber נִצְבִּים § 5.
 22. הוּא (I) fehlt in Mid. Ps. 50 § 1.⁹
 22. יִדְעֶה — יִדְעֶה. Jerusch. Schekalim III 2 (47^c 43),¹⁰ Zeror Ha-
 Mor zu Gen. 30, 11. Wenn nicht einfach Verschreibung, vielleicht
 יִדְעֶה P: יִדְעֶה = יִדְעֶה יִדְעֶה auch in Trg Jem.¹¹
 22. בְּמִקְדָּשׁ — בְּמִקְדָּשׁ. Trg Jem: בְּמִקְדָּשׁ.¹² Auch P drückt ein Verbum
 aus: אֶן דִּנְפְרִיק.
 22. בְּמִדְבָּר — בְּמִדְבָּר. Zeror Ha-Mor zu Gen. 30, 11.
 22. אֵם — וְאֵם. Der Karäer Eliah Baschjazzi, Adereth Eliahu 205^d.¹³
 Trg Jem: אֵם.¹⁴ Mehrere Kodd. Madinḥae.¹⁵
 22. בְּמִקְדָּשׁ שְׁקָר — בְּמִקְדָּשׁ מֵעַל — בְּמִקְדָּשׁ.

¹ לא הַמְּחִלְתָּה מוֹנָנוּ מוֹשְׁפָנוּ הַמְּחִלְתָּה. So edd. Art. התפיל und ed. Rittenberg 68^a:
 im Wb, edd. und ed. Lebrecht, הַמְּחִלְתָּה.

² Ohne $\epsilon\mu\epsilon\iota\varsigma$, so daß in der Vorlage der LXX אַם vielleicht bloß Rest von
 אַתָּם war. Syro-hex. und einige andere Kodd.: $\epsilon\lambda\upsilon \epsilon\mu\epsilon\iota\varsigma$.

³ Vielleicht aus Mechiltha 22^b unt.

⁴ Edd., Lag, Jem, Walton (super).

⁵ So edd. In ed. Konst. וְהֵאדָמוּ בֵּי. Vielleicht ist בַּה' auch aus בֵּי entstanden,
 oder auch umgekehrt בֵּי = בַּה' aus בַּה'.

⁶ In den alten edd., mit Ausnahme von edd. Konst. und Sal.

⁷ In allen alten edd.

⁸ G. I 592 N. 622, II 57 N. 493, II 80^b, G. Bibel z. St.

⁹ So Jal. ha-Machiri Ps. 50 § 7.

¹⁰ So Menorath ha-Maor N. 313, edd.: יִדְעֶה.

¹¹ Edd. und Walton יִדְעֶה = יִדְעֶה יִדְעֶה.

¹² Lag, edd. und Walton בְּמִקְדָּשׁ.

¹³ 207^c: וְאֵם, eines von beiden Verschreibung oder Druckfehler.

¹⁴ Später hinzugefügt. vgl. Prätorius z. St.

¹⁵ G. I 592 N. 622, II 57 N. 493, II 80^b, G. Bibel z. St.

22. במעל מעלנו — במעל. Trg: בִּשְׁקָרָא שְׁקָרָא.¹ So auch LXX: ἐπλημμελ-
ήσαμεν, aber ohne במעל ואם. Wahrscheinlich bloß notwendige Er-
gänzung des fehlenden Prädikats, wie auch P und V in anderer
Weise ergänzen.² Vielleicht aber hängt doch dieses מעלנו mit מעל
des Trg Jem zusammen?³

27. עבדה fehlt bei Josef Kara z. St.,⁴ in Akedath Jizhak Pf.
12.⁵ Fehlt in V.

27. ה' אלהיו — ה'. Josef Kara z. St.

27. לבנינו מחר — מחר לבנינו. Trg: לִבְנֵינוּ מָחָר.⁶ LXX: τέκνοις ἡμῶν
αὐθιον.

29. ולמנחה — למנחה. Trg Lag: ולמִנְחָתָא. Einige Kodd. LXX, Aq.

30. ויטב ויטב. Qimhi in Michlol, ed. Rittenberg 92^a, 92^b,⁸
Michlal Jofi z. St.⁹ Die Massora¹⁰ zählt ohne uns. St. drei יטב de-
fektiv.

32. וישבו — וישבו. Nach der Massora.¹¹ Einige Kodd. und
alte edd.

33. בני ישראל (II) fehlt in Akedath Jizhak Pf. 85 (bis). Fehlt
in Ar.

33. הארץ — את הארץ. Akedath Jizhak Pf. 85 (bis).

34. בני גד ובני ראובן — בני גד ובני ראובן. Trg bei Qimhi.

34. עָד לְמוֹכָח — עָד לְמוֹכָחָא.¹² Manche Kodd. und edd.
Andere Kodd. und viele edd.: לְמוֹכָח עָד. Manche edd. haben עָד als

¹ Edd., Lag, Walton (in praevaricatione praevaricati sumus).

² P: עֲבָדוּ הַבַּיִת, V: hoc altare construximus (ohne במעל ואם).

³ מַעַל aus מְעַלְנוּ entstanden, oder מְעַלְנוּ aus מַעַל, wie מַעַל gelesen und sinn-
gemäß ergänzt. — מַעַל für Trg Jem ist sicher, da שְׁקָר zu ergänzen keine Not-
wendigkeit vorhanden ist.

⁴ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V, S. 58.

⁵ So in ed. Konst. 56^a.

⁶ Edd. und Walton (filiis nostris eras).

⁷ Auch edd., Verbalformen v. יָחַם: וְנִפְלָא הַיּוֹד פִּי הָאֵל מִהַמְכַתָּב כְּמוֹ שֶׁנִּפְלָא בְּמִלָּת יָחַם.
וְיִטֵּב בְּעֵינֵיהֶם דְּבִנֵּי גֵד וּבְנֵי רְאוּבֵן.

⁸ Auch edd. l. e. v. וְיִטֵּב בְּעֵינֵיהֶם דְּבִנֵּי גֵד וּבְנֵי רְאוּבֵן נִפְלָא הַיּוֹד פִּי הָאֵל מִהַמְכַתָּב. Vgl. auch Norzi z. St.

⁹ בא ביוֹד הָאֵיתָן לְבָד וְנִפְלָא הַיּוֹד פִּי הָאֵל מִהַמְכַתָּב. Vgl. auch Norzi.

¹⁰ I Sam. 24, 5; II Reg. 25, 24; Mass. fin. v. טב N. 18.

¹¹ Die uns. Stelle zu den sieben וְיִטֵּבוּ defektiv zählt. Vgl. Massora marg.
zu Num. 13, 26; II Chr. 34, 28; Mass. fin. v. טב N. 2. Vgl. auch Norzi z. St. Auch
Mass. par. z. St. bemerkt: ד' הסרים,

¹² So Qimhi; in uns. Targumtexten (edd., Lag, Jem und Walton) fehlt חסר.
Vgl. auch Norzi z. St. Ginsburg, Bibel z. St., zitiert aus Targum ms. die Lesart
לְמוֹכָח עָד.

Kap. XXIV.

1. אֶת fehlt bei R. Samuel ben Meïr zu Gen. 49, 10.¹ Fehlt in LXX.²

1. $\text{שָׁכַנִי} - \text{וְקִנִּי}$. Jeruschalmi Horajoth III (48^b unt.),³ Tanḥuma נִצְרִים § 1,⁴ Midr. Sam. XV 3,⁵ Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 214 aus unbekannter Quelle.

1. שָׁכַנִי fehlt bei R. Samuel ben Meïr zu Gen. 49, 10. R. Jakob ben Ascher Gen. 49, 10.

1. $\text{ה' אֱלֹהִים} - \text{הָאֱלֹהִים}$. Josef Kara z. St.⁶ Wahrscheinlich aus הָאֱלֹהִים verschrieben, sicher ist dies aber nicht; da die Lesart ה' (ohne הָאֱלֹהִים) durch V und Ar. bezeugt ist.

4. $\text{מְצִימָה} - \text{מִצְרִים}$. Akedath Jizḥak Pf. 36.⁷ Sebirin.⁸ Kodd.

7. $\text{בִּנְיָהֶם} - \text{בִּנְיָהֶן}$. Tanḥum Jeruschalmi z. St.⁹ P: בִּנְיָהֶן , Ar: בִּנְיָהֶם .

8. $\text{וְאִבְיָאָה} - \text{וְאִבְיָאָה}$, Q're וְאִבְיָאָה , Q're וְאִבְיָאָה . Madinḥae.¹⁰

9. מֶלֶךְ מִוָּאֵב fehlt in Threni rabbathi ed. Buber S. 74.¹¹

9. $\text{עַם יִשְׂרָאֵל} - \text{עַם יִשְׂרָאֵל}$. Lekah Tob zu Num. 25, 1. P: עַם .

10. $\text{לְכַלְעֵם} - \text{אֶל כְּלָעֵם}$. Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 146. Kodd. Ken. 150, 250.

11. אֶת fehlt in Tanḥuma ed. Buber בְּהַעֲלוֹתָךְ § 18. P drückt (לֹאֵת) nicht aus.

12. $\text{עַל} - \text{אֶל יִרְדּוֹ}$. Tanḥuma בְּהַעֲלוֹתָךְ § 10.¹²

12. יִרְדּוֹ (I, II) - יִרְדּוֹ . Massora.¹³

11. בְּכֶם fehlt in Tanḥuma בְּהַעֲלוֹתָךְ § 10.¹⁴

und Edd. ist, so ist aus der letzteren Bemerkung G.'s zu erkennen, daß sie sich auf עֲלִיכֶם bezieht. Es muß daher im Text אֲלִיכֶם und in der Anm. עֲלִיכֶם stehen.

¹ In edd. und ed. Rosin.

² Andere Kodd.: זֶה . So A.

³ Edd. und Genizahms. bei Ginzberg, Yerushalmi Fragments S. 286. So auch in den Babliedd. (dem Traktat Horajoth beigedrukt).

⁴ So auch alle alte edd.

⁵ Jal. I Sam. § 115 und I Chr. § 1081.

⁶ Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V, S. 59.

⁷ So in ed. Konst., 181^a.

⁸ Massora zu Ex. 4, 19; Mass. fin. v. בָּךְ N. 20; G. II 325 N. 39; *ibid.* 241 N. 110.

⁹ Kommentar ed. Haarbrücker S. 36.

¹⁰ G. I 592 N. 622, II 57 N. 793, *ibid.* 80^a. Vgl. auch G. Bibel z. St.

¹¹ In edd., zu 10, 1, fehlt das Zitat, ebenso in Gen. r. XLI 3 und Jalkut Jdc. § 42.

¹² Alte edd., ed. Konst. אֶל .

¹³ Vgl. zu 2, 1. s. v.

¹⁴ So ed. Konst. andere alte edd., die nicht von ed. pr. abhängen, בְּכֶם .

11. ההתי והבנעני — והבנעני וההתי. Tanḥuma בהעלותך § 10.¹ Num. r. XV 12.²
11. ההתי — וההתי. Tanḥuma בהעלותך § 10.³ Num. r. XV 12.⁴
11. ההתי — ההתי. Tanḥuma בהעלותך § 10.⁵ LXX, P, V, Ar.
11. היבוס — והיבוס. Kaphtor wa-Pheraḥ Kap. 10, 42^b.
12. את הצרעה לפניכם — לפניכם את הצרעה. Akedath Jizḥak ed. pr. Pf. 32, 151^c. Vgl. Ex. 23, 28.
12. מפיכם fehlt bei R. Samuel ben Meïr zu Gen. 48, 22. Fehlt in V.
14. עתה — ועתה. Josef Kara.⁶ P drückt ו nicht aus (מבילל).
14. יראוי — יראוי. Kodd. bei dem Karäer Aron ben Josef Ha-Rofe in Mibḥar Jescharim z. St.⁷.
15. ואם — (I) ואם. Sifre Deut. § 2,⁸ Josef Kara.⁹ LXX: εἰ ὅς.
15. את (I) fehlt in Sifre Deut. § 2. Fehlt in LXX.¹⁰
15. למי — את מי. Mid. Ps. 119 § 46.¹¹
15. העבדו — העבדו. Sifre Deut. § 2.
15. מעבר, Q're בעבר. Das Kethib zitiert Akedath Jizḥak Pf. 89. Trg: בעיבר.¹² LXX: ἐν τῷ πέραν, P: בעבר, V: in.¹³
15. אשר בעבר הנחל fehlt in Sifre Deut. § 2.
15. הנכר — האמרי. Sifre Deut. § 2.
15. ואני — ואנכי. Bahja ben Ascher, Kommentar 27^c.
16. ויאמר fehlt in Akedath Jizḥak Pf. 89.

¹ In Kaphtor wa-Pheraḥ Kap. 10, ed. Edelman 35^b.

² So alte edd. ed. Sal.: ההתי והבנעני.

³ So Kaphtor wa-Pheraḥ Kap. 10., 35^b.

⁴ In allen alten edd.

⁵ Alle Alte edd. und Kaphtor wa-Pheraḥ l. c.

⁶ In Geigers Nite Na'amanim 4^a.

⁷ „In manchen Kodd. י mit Schurek und ebenso das ו . . . Nach diesen Kodd. ist es (das Wort יראוי) nach der Form זכור (זכור?) ששורק, ויש כפרים שהרי" (זכור) זכור, „וגם הוי" כן . . . וכפי אותם הספרים הוא בשקל זכור Texten nicht vor. Vielleicht meint uns. Autor die Stelle Neh. 4, 8 זכור והלחנו, wo er זכור (זכור) für uns. זכור gelesen.

⁸ Edd. und Jalkut Deut. § 800.

⁹ In Geigers Nite Na'amanim 4^a.

¹⁰ Manche Kodd. bieten τῷ, aber mit hexaplarischem Zusatzzeichen. Vgl. Field I 393^a.

¹¹ וְעַבְדוֹ in der Bedeutung „dienen“ wird zwar regelmäßig mit את oder Akkusativ konstruiert, aber bei עַבְדוֹ in enger Verbindung mit יא lautet die Frage in der einzigen Stelle, in der es außer hier noch vorkommt: לְכִי, II S. 16, 19. עַבְדוֹ mit לְ noch Jer. 44, 3; vgl. auch Koheleth 5, 8.

¹² Edd., Lag und Walton. Jem: מעיבר.

¹³ Nach Ginsburg, Bibel z. St., ist בעבר die Lesart der Ma'arbae, während nach den Madinḥae das Kethib בעבר, das Q're מעבר lautet.

17. אבותי – אבותי. So die meisten Texte, auf Grund der Massora.¹

17. מכות עבדים fehlt in Akedath Jizhak Pf. 89. Fehlt in LXX.²

17. כל האתה – האתה. Akedath Jizhak Pf. 89 (bis).

17. האתה – האתה. Massora.³ Kodd.⁴

17. ואת + הגדלות – הגדלות. Trg: ואת רברבתא.⁵

18. ישב – יושב. Massora.⁶ Kodd.

18. ונת – נת. Trg Lag: ונת. Kodd. Ken. 154, 187, 128 pr. m.

19. כל העם – העם. Midrasch Tannaim ed. Hoffmann S. 111, Seder Eliah r. Kap. 18.⁷ Einige Kodd.

19. לפשעכם – לפשעכם. Trg.⁸ Trg drückt aber auch sonst פשע durch Plur. aus.⁹ LXX: τὰ ἁμαρτήματα, P: לחוביכן, V: scleribus vestris. לפשעכם Kodd. Ken. 1, 70. Sing. לפשעכם ist wahrscheinlich aus Ex. 23, 21 zu erklären, da in uns. St. ולחמאותיכם auch לפשעכם richtiger erscheinen läßt. Freilich ist es auch denkbar, daß dieser Parallelismus die Verss. beeinflußt hat.

21. ויאמר – ויאמר. Jal. Deut. § 800 aus Sifre Deut. § 2.¹⁰ Sebirin.¹¹ P: ויאמר. Kod. Ken. 93: ויאמר.

¹ Gen. 46, 34; Jer. 14, 20; Mass. fin. v. אב N. 8; G. I 20 N. 44. Vgl. Mass. zu Prov. 22, 28. Die Angabe lautet: „אבותינו (doppelt plene) kommt achtmal vor, nämlich . . . Ebenso durchwegs in Josua, Richter und Psalmen, mit Ausnahme von einer Stelle (Ps. 22, 5) יהושע . . . בקריה כוליה וסמנה . . . יהושע . . . ושופטים וחלים דכוחתיה במ"א (בר מן אחד) . . . אבותינו im Buche Josua immer plene. Es ist daher sehr merkwürdig, daß Norzi z. uns. St. meint, אבותינו müsse defektiv ו (אבותינו) geschrieben werden, weil es in der Massora nicht unter den acht plene gezählt wird. Er hat offenbar die Bemerkung . . . וכל יהושע . . . דכוחתיה übersehen.

² Fehlt aber auch האלה – ואשר עשה. Kod. Field 85 bietet nun και ὅσα — ταῦτα im Text und ἐξ ὧν οὐκ ὁρᾶται bloß am Rande.

³ Vgl. Frensdorff, Massora Magna, S. 7, Note 2.

⁴ Vgl. Norzi z. St. Manche Kodd. האתה, so Konkord. v. האתה.

⁵ Edd., Walton. Lag und Jem om. ואת.

⁶ Zwei handschriftliche massoretische Notizen geben ausdrücklich an, daß לית in uns. St. def. ist. Auch Mass. par. ed. zu Jos. 9, 7 יושב bemerkt: לית בלא, d. h. יושב plene kommt in uns. Buche nicht mehr vor. Vgl. Die Bemerkung des Korrektors bei Norzi z. St. und ausführlich Frensdorff, Massora Magna, S. 93, Note 3.

⁷ Edd. und ed. Friedmann, S. 103.

⁸ Edd. Lag, Jem und Walton (culpīs vestris).

⁹ Vgl. z. B. Jes. 59, 20; Micha 1, 5; 7, 18.

¹⁰ Edd.: ויענו, Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 3 = MT.

¹¹ Massora ed. Num. 32, 25; Jdc. 11, 15; G. I 91 N. 844. II 325 N. 493; G. Bibel z. St. Vgl. V. 24.

21. כל העם - העם. Sifre Deut. § 2.¹

21. כל האם - כי. Trg: אלהין. So auch LXX (ἀλλὰ), P (אלא) V (sed). Vielleicht bloß sinngemäß.

21. אה fehlt in Sifre Deut. § 2.¹ Fehlt in LXX.

22. כל העם - העם. Sifre Deut. § 2.² Sifre Deut. § 306.³ 4 Kodd.

22. בכם היום - בכם. Sifre Deut. § 2,⁶ Sifre Deut. § 306.⁴ Kod. Ken. 150. Kodd. Ken. 4, 84, 375: בכם היום.

22. לכם fehlt in Akedath Jizhak Pf. 89. Kod. Ken. 149. Fehlt in LXX.⁵

23. אה (II) fehlt in einer massoretischen Notiz bei G. II 279 N. 204 (Zitat).

26. האלהים - אלהים. Makkoth 11^a.⁶ Akedath Jizhak Pf 89. LXX τοῦ θεοῦ.

27. והאבן - הנה האבן. Midrasch Koheleth zuta ed. Buber S. 87. Stichwort in Qimḥis Komm. z. St. הנה fehlt in Kod. Ken. 84.

27. לנו - בני. Koheleth Zuta S. 87, Juda ben Barsillai in Kommentar zu Sefer Jezirah S. 150. Trg: לנא.⁷ LXX A: ἡμῖν.⁸ P: לך.⁹ Ar: עלינא.

27. דברי - אמרי. Midr. Sam. XV 4, Sal. b. Ha-Jajathom.¹⁰ 3 Kodd.

27. לעדה (II) - לעדה (I) לעדה לעדה. Trg: לדוכן ולסחרו.¹¹ Dieses Plus kann nur als Übersetzung von לעדה לעדה (I) im Text aufgefaßt werden, aus folgenden Gründen: 1. ist für eine Erweiterung des gegebenen לעדה gar kein Grund vorhanden. 2. wird in uns. Verse selbst לעדה (I) einfach durch לסחרו¹² wiedergegeben.¹³ Es ist daher sicher, daß לדוכן auf לעדה לעדה in der Vorlage zurückgeht.

¹ Edd. In Jal. Deut. § 800 und Midr. Tannaim l. c. = MT.

² Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 3; Lekah Tob zu Deut. 1, 3. In edd. fehlt das Zitat.

³ Midr. Tannaim S. 180, Lekah Tob Deut. 32, 1. Edd. — MT.

⁴ In Midr. Tannaim S. 3, S. 180, Jal. Jos. z. St. (aus § 306).

⁵ Einige Kodd. bieten ἐαυτοῖς.

⁶ In Jal. Jos. z. St. (viermal).

⁷ Edd., Lag, Jem, Walton (nobis), Raschi, Qimḥi und Josef Kara z. St. (Jahrbuch der jüdisch-liter. Gesellschaft zu Frankfurt a. M., V, S. 59).

⁸ Sonst: ἐν ὑμῖν = בכם, wie in der zweiten Vershälfte.

⁹ ἡ drückt V aus: vobis = לכם, so auch fürכם.

¹⁰ Kommentar zu Mašqin, ed. Mekize Nirdamim (Chajes), Berlin 1909. Das Zitat S. 120.

¹¹ So Josef Kara z. St., Edd. und Walton (in memoriale et in Testimonium). Lag: לעדה לעדה = לדוכן לעדה, Jem: לעדה לעדה = לדוכן לעדה.

¹² So in allen Texten und Textzeugen: Edd., Lag, Jem, Walton, Raschi, Josef Kara und Qimḥi z. St.

¹³ Auch Gen. 21, 30 לעדה bieten die Targumim bloß: לסחרו.

29. יהושע — יהושע. Midrasch über defectiva und plena, ed. Wertheimer S. 22, zählt außer Deut. 3, 21 noch zwei יהושע plene, nach ¹ו, ohne anzugeben, in welchen Stellen der Name so geschrieben wird. Aber aus der agadischen Begründung der scriptio plena: weil er Gott mit ganzem Herzen gedient,² ergibt sich mit großer Wahrscheinlichkeit, daß die beiden Stellen gemeint sind, in den Josua als עבר ה' bezeichnet wird, d. s. uns. St. und ihre Parallele Jdc. 2, 8. Es ist aber auch möglich, daß der Midr. an Jdc. 2, 7³ und Jos. 24, 31 denkt.⁴ Vielleicht auch stimmt uns. Midrasch mit der Massora der Madinḥae überein.

30. חרם — חרם. Josef Bechor Schor zu Gen. 48, 7. Vielleicht wird Jdc. 2, 9, mit אשר⁵ zitiert.

30. אשר fehlt in Sabbath 105^{b.6} Megillah 14^{b.7} Vielleicht wird Jdc. 2, 9 mit סרה⁸ für חרם zitiert. אשר in uns. St. fehlt in einigen Kodd., in LXX, Trg Jem und Ar.⁹

30. אשר מצפון¹⁰ — מצפון. Sabbath 105^{b.11}

32. בני ישראל. בני fehlt in Toseftha Sota IV 6,¹² bei Raschi zu Gen. 48, 22 und Sechel Tob II 171 (auch ישראל).

32. בני ישראל fehlt bei Raschi Gen. 48, 22 und Sechel Tob II 171.

32. מארץ מצרים — ממצרים. Tanḥuma עקב § 6.¹³ Deut. r. II 4.

¹ Drei יהושע haben auch die Madinḥae, wie Mass. marg. zu Jdc. 2, 7 angibt. Nach Ginsburg, zu Jdc. l. c., ist יהושע (I) in Jdc. 2, 7 die dritte Stelle. Wahrscheinlich so auch Massora aus Tschufutkale, G. III 450*, wo bemerkt wird: יהושע ג' של' (שלמים), ויעבדו ה' (שנים) ב' (במקרא) = במקרא: יהושע plene kommt dreimal vor: Deut. 3, 21; Jdc. 2, 7 zweimal im (Verse?).

² שעבד להקדוש ברוך הוא בלב שלם.

³ Dies nach der Massora die zweite Stelle. Vgl. Mass. Deut. 3, 21; Jdc. 2, 7.

⁴ So die Ansicht Wertheimers, wegen des Inhaltes der Ausführung unwahrscheinlich. W.'s Erklärung ist gekünstelt.

⁵ So einige Kodd. und P.

⁶ Jalkut Jos. z. St., Jal. ha-Machiri Ps. 56 § 5, Bahja ben Ascher in Kad Ha-Kemaḥ Art. אכל I und אכל II.

⁷ So Jal. II R. § 248. In edd. fehlt das Zitat.

⁸ So einige Kodd. und Edd. und P, sowie einige LXX-Kodd. bei Field, I 404, Note 12.

⁹ Im Jal. ha-Machiri Prov. 19, 15 aus Ruth r. Proemium fehlt אמרים.

¹⁰ So auch Jdc. 2, 9.

¹¹ Bei Bahja ben Ascher, Kad Ha-Kemaḥ Art. אכל I und אכל II. Vielleicht ist Jdc. 2, 9 gemeint, wo Kod. Ken. 251 und P אשר מצפון lesen.

¹² So ms. Erfurt, Edd. und ms. Wien = MT.

¹³ Alte edd. Der ganze Abschnitt fehlt in ed. pr. und Ven. und ist erst in ed. Mantua 1563 aus mss. aufgenommen worden. Vgl. Buber, Einleitung zu seiner Tanḥumaausgabe S. 176.

32. ירדי – וירי. Mechiltha 24^b, Sotah 13^b.¹ Nach Raschis Erklärung will die Gemara aus uns. St. beweisen, daß die Stadt Sichem das Erbteil der Nachkommen Josefs war.² Dieser Beweis setzt mit absoluter Notwendigkeit die Lesart וירי voraus.³ Versteht man aber die Talmudstelle im Sinne Raschis, so muß man die Lesart וירי in uns. St. auch in Toseftha Sotah IV 6⁴ voraussetzen, trotz des Zitates וירי in allen bekannten Texten. Die Lesart וירי in uns. St. muß auch für eine Reihe von Stellen vorausgesetzt werden, die nicht auf uns. St. sich beziehen. Gen. 48, 22 שכם אחר wird von vielen Autoren als die Stadt Sichem erklärt. Diese wegen שכם אחר kaum mögliche Auffassung scheint durch ירדי in uns. St. veranlaßt worden zu sein: Die Angabe, Sichem ward das Erbteil der Nachkommen Josefs, hat nur als Plusquamperfectum und somit als Grund für das Bestatten der Gebeine Josefs in Sichem in uns. St. ihren rechten Platz. Es wird also in uns. St. gesagt, daß Sichem schon längst im Besitze der Söhne Josefs⁵ war. Da aber früher von einer darauf bezüglichen Angabe keine Spur vorhanden ist, so mußte eine solche Spur in שכם אחר gefunden werden, mittels der Deutung: Sichem als eins. So fassen שכם Gen. 48, 22 als Sichem: Mechiltha zu Ex. 14, 10;⁶ R. Nehemiah

¹ Edd., ms. München und Raschi z. St.

² (seil. וירי) יובק יוכב לנחלה וגו' אלמא בנחלתם קברותו דחביב היה (יוסף). עליהם.

³ Freilich ist die Erklärung Raschis nicht absolut notwendig. In der 13^a angeführten Baraita wird erzählt, wie Moses sich um den Sarg mit den Gebeinen Josefs bemühte. Dazu bemerkt die Gemara: „Wie ist es denkbar, daß die Nachkommen Josefs diese Mühe dem Moses und nach dessen Tode Israel, d. h. dem gesamten Volke, überließen und nicht vielmehr selbst, beziehungsweise allein sich mit den Gebeinen ihres Ahnen abgegeben, es heißt ja והו' אי לא אייעסקו ביה ישראל בנו לא הו' מייעסקי ביה והבתיב ויהי לבני? ויהי (ויהי) לבני יוסף לנחלה (יוסף לנחלה). Es kann nun die Gemara aus uns. St. belegen wollen, daß die Gebeine Josefs seinen Nachkommen zum Erbteil wurden, was nicht der Fall gewesen wäre, wenn sie sich nicht in verehrungsvoller Weise für ihren Ahnen interessiert hätten. Dieser Beweis würde die Lesart וירי voraussetzen. Aber Raschi hat in seinem Talmudtext וירי gehabt und dieser Text läßt keine andere Erklärung des Beleges als im Sinne Raschis zu.

⁴ Dieselbe Frage wie in der Gemara Sotah 13^b: ואילו לא היה משה מתעסק בו? והלא חביב ויהי לבני יוסף לנחלה (ביוסף). לא היו בני שבטו מתעסקין בו?

⁵ Und nicht der Söhne Efraims, weshalb hier nicht an die Tatsache gedacht werden konnte, daß Sichem im Gebiete Efraims lag. Man mußte deshalb an eine Zeit denken, wo die Söhne Josefs noch eine Einheit bildeten.

⁶ In bezug auf Gen. 48, 22 ויבן בהרבו: אשר לקחתי מיד האמרי בחרבי ובקשתי? ובקשתי לקחה? Vgl. Tanhuma § 9.

in Gen. r. XCVII Ende;¹ Pseudo-Jon. zu Gen. 48, 22;² Raschi, Lekah Tob³ und Sechel Tob zu Gen. 48, 22.⁴ Deut. r. II 4 wird Sichem als das Land Josefs bezeichnet,⁵ also wahrscheinlich auch שכם = Sichem und ידדי in uns. St.⁶ ידדי in uns. St. lesen P (ידדות) und V (et fuit).

33. בנביל – בנבעת. Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 107.⁷

¹ שכם אחד, דו שכם ודאי.

² שכם auch in seiner eigentlichen Bedeutung: Teil.

³ ואני נתתי לך שכם אחד על אחיך, כלומר עיר שכם נתתי לך בנהלה יותר על נחלת אחיך. . . . ולפיכך נתנה שכם לבני יוסף לנחלה ולשם קברו את עצמות יוסף שנאמר ואת עצמות יוסף קברו בשכם.

⁴ Vgl. auch Qimḥi zu beiden Stellen.

⁵ בקבר בארצו.

⁶ שכם Gen. 48, 22 schon LXX: Σίμμεα, daher LXX in uns. St.: καὶ ἔδωκεν αὐτῇ τὴν Ἰωσήφ ἐν μερίδι. Vgl. Ev. Joh. 4, 5: ἔρχεται οὖν εἰς πόλιν . . . Συχαρ (Σίμμεα), πλησίον τοῦ χωρίου ὃ ἔδωκεν Ἰακώβ Ἰωσήφ τῷ υἱῷ αὐτοῦ. Vgl. auch Hier. zu Gen. 48, 22; V freilich: partem.

⁷ So auch Hoffmanns לקומי בחר לקומי S. 19. In Hildesheimer-Jubelschrift S. 97 בנבעת ist also Druckfehler oder Hoffmanns Korrektur nach MT.

DAS SCHRIFTWORT

IN DER RABBINISCHEN LITERATUR.

VON

V. APTOWITZER.

V. HEFT.

FIRST PUBLISHED 1915

HEFT V.

RICHTER.

Kap. I.

1. לאמר fehlt in Sechel Tob ed. Buber I S. 321.

1. לנו fehlt in Raschi Abodah Zarah 25^a unten und in Kod. Ken. 70.

1. אל הכנעני – אל הכנעני. Schitah Hadaschah zum Segen Jakobs¹ zu 49, 8 in edd. und Lekah Tob zu Gen. 49, 8. Vgl. aber Jal. in der folgenden Stelle.

1. בתחלה אל הכנעני – בתחלה אל הכנעני. Abodah Zarah 25^a. Jal. Gen. § 159 aus Schitah Hadaschah zu Gen. 49, 8.² Raschi Abodah Zarah 25^a. Sechel Tob I S. 321. Vielleicht auch Ibn Esra zu Gen. ed. Friedländer S. 67: וכשיאמרו מי יעלה לנו בתחלה ישיבו להם יהודה יעלה בתחלה: Vgl. Ri 20, 18.

1. בראשונה – בתחלה. Josef Bechor Schor zu Gen. 49, 10.

1. להלחם בו fehlt in Num. r. II 10 in edd. und ms. Epstein = Kod. Ken. 1.

1. בו fehlt in Sechel Tob I S. 321. Vgl. die vorhergehende Stelle.

2. ויאמר – ויאמר ה'. Schitah Hadaschah zum Segen Jakobs in edd. und Jal. Gen. § 159.

2. יעלה בתחלה – יעלה. Gen. r. LXII Ende in Jal. Jos. § 1. Num. r. II 10 ms. Epstein.³ Ibn Esra zu Gen. 49, 10.⁴ Nahmanides zu Num. 2, 2 und Deut. 33, 7. Der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe in Mibhar Jescharim zu II Sam. 5, 19.

3. אל שמעון – לשמעון. Josef Bechor Schor zu Gen. 49, 10. A: πρὸς Σμμεών.

3. עמך – אחר. Josef Kara, Kommentar zu Jos.⁵ S. 1.

¹ In Gen. r. ed. Wilna und Beth ha-Midrash ed. Jellinek II (S. 75). Vgl. darüber Theodor in Jakob Guttmann-Festschrift S. 153 f.

² Vgl. aber die vorhergehende Stelle.

³ Es ist keine Verwechslung mit Ri 20, 18, da auch jene Stelle angeführt wird. Vgl. noch hier zu 20, 18.

⁴ Edd. und ed. Friedländer S. 67. Vgl. noch Ibn Esra zu Deut. 33, 6.

⁵ Ed. Eppenstein. Jahrbuch der jüdisch-literarischen Gesellschaft zu Frankfurt a. M., Bd. IV.

17. ויחרמו – ויחרם. Trg Bomberg: ונמר. Lag, Jem, Walton = MT.

17. אהו – אהה. Konkordanz ed. Bomberg v. חרם. LXX: αὐτούς, V: eum.

18. אה fehlt bei Kimḥi zu Jos. 11, 22.

18. ואת (II) – את. Kaftor wa-Ferah Kap. VII ed. Edelman 21^b.

19. להוריש – הוריש. Konkordanz ed. Bomberg v. יושב, v. יוש וירש und v. עמק. 2 Kodizes. Kod. 85 bei Field: ἐλληρονόμησαν = הורישו, so auch P und Ar.

19. להוריש – יכלו להוריש. Trg: יכלו לתרבא. LXX: ἡδυνάσθησαν, oder: ἐδύνατο, V: potuit. Kodd. Ken. 183 und 506 marg.: יכלו. Vielleicht aber bloß Ergänzung.

20. משה עבר ה' – משה. Baba Bathra 122^b in alten edd. und En Jakob editio princeps.¹ Vgl. die folgende Stelle.

20. משה ה' – משה. Baba Bathra 122^b in 2 mss. und im Kommentar des R. Samuel ben Meir in den meisten alten edd. Vielleicht ist in Übereinstimmung mit der Lesart in den alten edd. משה עבר zu ergänzen. Vgl. die vorhergehende Stelle.

21. ישיב – ישיב. Joma 54^a in den alten edd.² Stichwort in Raschi zu unserer Stelle. Konkordanz ed. Bomberg v. יושב. Mehrere Kodizes. Es ist die Lesart der Madinḥaë, s. G. II 57 N. 494 und 85^b.³ Trg: יחבי, P: דיתבין. Vgl. Jos. 15, 63.

21. בני ישראל – בני בנימן. Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 350 in einem ms. aus Pirke R. Elieser Kap. 36. Vgl. Das Schriftwort zu Jos. 15, 63 v. בני יהודה, Heft IV S. 146. Nachzutragen ist noch, daß Kimḥi zu Ri 17, 1 Jos. 15, 63 ebenfalls בני ישראל liest. Daß es bei ihm wirkliche Lesart ist, beweist seine Ausführung.

21. יבום – היבום. Trg Jem: יבום.

21. בקרב בני – את בני. Joma 54^a in den alten edd.² Ar: בין.

21. בירושלם fehlt in einer Bemerkung des babylonischen Amora Ula, Joma 54^a in den alten edd.³ Daß Ula בירושלם nicht gelesen, folgt auch aus dem Inhalt seiner Bemerkung. Zur Erklärung eines Ausspruches R. Simons stellt Ula die These auf, daß Zustände, von denen die Schrift berichtet, daß sie ער היום הזה herrschen, in aller Ewigkeit fort dauern.⁴ Dagegen erhebt Rabbah den Einwand, daß in unserer Stelle ער היום הזה steht, wo doch die Geschichte gezeigt hat, daß die berichteten Zustände später sich geändert haben.

¹ In der Parallelstelle Makkoth 10^a fehlt in den alten Texten das Zitat.

² In den Handschriften fehlt das Zitat oder es wird Jos. 15, 63 zitiert. Vgl. Rabbinowicz zur Stelle und meine Bemerkung zu Jos. a. a. O.

³ Bei G. I 592 N. 623 ist nach den Madinḥaë ישיב bloß Kere.

⁴ Vgl. auch Sotah 46^b und Raschi v. ויקרא.

Darauf erwidert Ula: Die angefochtene These gilt nur von solchen Zuständen, bei denen die Angabe „שם dort“ steht, in unserer Stelle aber steht nicht שם. D. h.: die Schrift sagt nicht, daß Benjamin היה היום in Jerusalem wohnt.¹ Es ist nun evident, daß Ula und Rabbah, der diese Antwort gelten läßt, und auch der Redaktor des Talmuds, den diese Antwort nicht stört, in unserer Stelle und auch Jos. 15, 63 בירושלם nicht gelesen. בירושלם fehlt in A und Ar.

22. בני יוסף — בית יוסף. Massora fin. v. נם N. 9 (Zitat). Konkordanz ed. Bomberg v. בנה und v. עלי zitiert aus unserer Stelle בני und führt sie v. בית nicht an. 14 Kodd. LXX: *oi viol*, Ar: בני. LXX-Kodd. V. 23: *υιοι*, so auch Kod. Ken. 30.

22. בית אל — ביתאל. Trg Bomberg, Lag und Jem. Madinḥaë bei G. I 592 N. 623.

23. יוסף גם הם — יוסף. Juda Ibn Ḥajug, אותיות הנוה S. 98. Vielleicht Verwechslung mit V. 22.

23. בית — בבית. Juda Ibn Ḥajug, אותיות הנוה S. 98. Vgl. die Bemerkung zur vorhergehenden Stelle. Kod. Ken. 173: בית, LXX: (*τῆς*) *Βασιλῆως*, auch Trg und V drücken בית אל aus.

23. בביתאל — בבית אל. Madinḥaë bei G. I 592 N. 623. P und Ar. LXX und Trg ביתאל. Vgl. die vorhergehende Stelle. Für die Schreibung ביתאל in einem Wort vgl. Das Schriftwort Heft IV S. 114 Anm. 7.

24. האנשים השמרים — השמרים. Sotah 46^b in Agadoth ha-Talmud und En Jakob editio princeps.

24. נא fehlt Sotah 46^b ms. München, fehlt in LXX, P, V und Ar.

24. עמך — עמך. Kodd. bei Kimḥi zur Stelle. Vgl. Norzi hier und Jos. 2, 14.

24. חסד ואמת — חסד. Sotah 46^a in alten edd., ms. München, En Jakob editio princeps und Jal. Ri § 38. Konkordanz ed. Bomberg v. אמן und v. חסד. 2 Kodd. Ken. Vgl. Jos. 2, 14.

25. מבוא — מבא. Kodd. und edd. Vgl. Norzi.

25. ויהרנו — ויכו. Sotah 46^b in edd., ms. München, Agadoth ha-Talmud, En Jakob und Jal. Ri § 38. Die Bibelstelle wird nicht zitiert, aber in der Ausführung: שכל אותה העיר הרנו לפי חרב.

25. כל העיר — העיר. Sotah 46^b in den in der vorhergehenden Stelle erwähnten Texten und in Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 532, wo die Bibelstelle angeführt wird. Ar drückt כל aus.

¹ So schon R. Jehezkel Landau, Responsen Noda Bi-Jehudah II. Rezension I N. 87.

25. כל fehlt: Sotah 46^b in den oben v. ייכו genannten Textzeugen, in Pirke d' Rabbenu ha-Kadosch ed. Schönblum 43^b, in Jal. Gen. § 120 aus Gen. r. LXIX Ende. Fehlt in Kod. Ken. 765 p. ras., in LXX und Ar.

26. לארץ. Sotah 46^b in alten edd. 3 Kodd. 1 Kod.: לארץ. Auch die alten Vertenten drücken אל oder ל aus, es kann aber bloß Manier sein.

26. החתי — החתים. Sotah 46^b ms. München. Pirke d' Rabbenu ha-Kadosch ed. Schönblum 43^b.

26. שמה (I) — את שמה. Sotah 46^b in alten edd., ms. München, Agadoth ha-Talmud, Jal. Ri § 38 und Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 532. Konkordanz ed. Bomberg v. עיר.¹ LXX: τὸ ὄνομα.

26. הוא — היא. Sotah 46^b in edd., ms. München, Jal. Ri § 38 und bei Kimḥi zu unserer Stelle.² 3 Kodd.

27. ולא — לא. Hullin 7^a in edd. und dem R. Gershom zugeschriebenen Kommentar.³ Vgl. die folgende Stelle. Stichwort in Raschi zu unserer Stelle. Einige Kodd.

27. מנשה לא הוריש — ולא הוריש מנשה. Hullin 7^a ms. München.

27. ובנותיה (I) — ואת בנותיה. Hullin 7^a in edd.

27. ואת (II) — את. Hullin 7^a in edd.

27. ובנותיה (II) — ואת בנותיה. Hullin 7^a in edd. und ms. München.

27. תענך — תענך. Massora aus Jemen. Vgl. Das Schriftwort Heft IV S. 134.

27. יושבי — יושבי. Massora bei G. I 744 N. 681 zählt unsere Stelle zu den 34 יושבי plene. Vgl. dagegen Norzi.

27. דאר — דור. Trg Bomberg, Lag und Walton. Konkordanz ed. Bomberg v. ישב. Zahlreiche Kodizes.

28. חוקי — חוק. Ibn Ġanāḥ, Wb. S. 218⁵ und Ar.

28. הורישום — הורישו. Trg Lag und Jem: תריכונן; Walton: תרכנן, aber in der lateinischen Übersetzung: extirpaverunt eos. Ar: disperdiderunt illos.

30. ויהי — ויהי. Konkordanz ed. Bomberg v. מכם. LXX: καὶ ἐγένετο, V: factusque est.

31. הורישו — הוריש. Jerusch. Sukkah V 1 55^a bei Abraham ben Esriel, mitgeteilt in Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 1881 S. 412. Trg Bom, Jem und Walton: תריכו.

¹ Aber v. בנה, v. קרא und v. שם = MT.

² Raschi Sotah a. a. O. v. יקרא hat das Zitat nicht gelesen.

³ Über diesen s. Epstein in Steinschneider-Festschrift S. 115 ff.

⁴ So das Kere, in zahlreichen Kodd. aber auch als Kethib.

⁵ S. 219 und Sefer Haschoraschim v. חוק = MT.

31. אפיק — אפיק. Kodd. bei Norzi. V: Aphec. Vgl. Jos. 19, 30.
 32. ישב — ישיב. Konkordanz ed. Bomberg v. ארץ. 9 Kodd. LXX, V.
 32. הורישום — הורישו. Trg Bom, Lag und Jem: תריכותן; Walton: תרכון, aber in der Übersetzung: extirpaverunt eos. Vgl. zu V. 28 s. v. P: אוברו און, Ar: occiderunt illos.

33. ישב (III) — ישב. Konkordanz ed. Bomberg v. ארץ. V. ישב = MT. Einige Kodizes, LXX, V, Ar: ישב.

34. בני האמרי — האמרי. Konkordanz ed. Bomberg v. בנה. V. לחץ = MT.

34. ולא — כי לא. Massora bei G. II 137 N. 212 zählt mit unserer Stelle fünf נתנו. Vielleicht aber ist bloß die Zählung von נתנו beabsichtigt und ולא nur deshalb mit angeführt, weil es in vier von den fünf Stellen mit נתנו verbunden ist. So Massora zu Gen. 37, 7 und Massora fin. v. נת N. 24. Aber auch V und Ar lesen ולא nec, ולם. LXX in dem unserer Stelle entnommenen Zusatz zu Jos. 19, 48: *καὶ οὗτοι εἶπεν αὐτοῖς.*

34. נתנום — נתנו. Trg Bom, Lag, Walton und Jem: שבקוון. LXX: ἀφῆκαν, P: שבקו און. Kod. Ken. 154. LXX zu Jos. a. a. O. Vgl. die vorhergehende Stelle.

34. בעמק — לעמק. Bahja, Kommentar zu Ex. 3, 9. Konkordanz ed. Bomberg v. ירד.¹ 6 Kodd.

34. העמק — לעמק. Sechel Tob II S. 135. Vgl. die folgende Stelle.

34. אל העמק — לעמק. Josef Kara in Geigers Nite Na'amanim 3^a.

36. העקריבים — עקריבים. Massora aus Jemen bei G. III 146^b (Zitat).

Kap. II.

1. אה בריתי — בריתי. Der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe in Mibḥar Jescharim zur Stelle. LXX: *τῇν διαθήκην.*

2. ליושבי — לישבי. Kodd. bei Norzi.

2. בקולי fehlt in Massora aus Jemen bei G. III 146^b: קדמאה ולא שמעתם מה ואת תניינא (6, 10) ולא שמעתם בקולי. Fehlt in Ar.

3. לצרים — לצדים. Trg: למעיקין, worauf schon Kimḥi aufmerksam macht. LXX: *εἰς συνοχὰς*, V: hostes. Kodd. bei G. Bibel zur Stelle.

4. את — אל. Trg Lag und Jem: עם. Vielleicht Manier.

4. כל העם — העם. Trg Bomberg und Lag: עמא. P: עמא בלה.

7. fehlt in: Jal. Jos. § 35 aus Sabbath 105^b. Num. r. ms. Epstein III 7.² Midr. über defectiva und plena ed. Wertheimer S. 22 N. 64.³ Simon Duran, Magen Aboth ed. Livorno 1^a. Kod. Ken. 168. Fehlt in V.

¹ Aber v. נתן und v. עמק = MT.

² In edd. wird Jos. 24, 31 zitiert.

³ Ed. Berliner, Peletath Soferim S. 37 = MT.

7. בני ישראל — העם. Seder Olam r. Kap. 12 in manchen Texten. Vielleicht ist es eine Variante zu Jos. 24, 31.

7. אל ה' — את ה'. Sabbath 105^b ms. München.

7. יהושע — יהושע. Massora aus Tschufutkale. Siehe Das Schriftwort Heft IV S. 171 Anm. 1.

7. והוקנים — וכל מי הוקנים. Jal. Jos. § 35 aus Sabbath 105^b. Maḥsor Vitry S. 463. V: et seniorum.

7. ואשר — (II) אשר. Seder Olam r. Kap. 12 ms. Epstein. In den anderen Texten fehlt das Zitat. Mehrere Kodd.: ואשר. Trg Walton: רחמו, aber die Übersetzung: et qui viderunt. P: רחמו, V: et noverant.

7. את כל. Josef Kara, Kommentar zur Stelle.

7. את — את. Aboth di R. Nathan Kap. I in edd. Trg Jem. 3 Kodd. Ken.

8. בן נון fehlt in Lekah Tob zu Deut. 31, 14. Fehlt in P.

9. אשר בתמנה — בתמנה. Vgl. Das Schriftwort zu Jos. 24, 30 v. אשר, Heft IV S. 171.

9. סרה — חרם. Vgl. Das Schriftwort a. a. O.

10. אבותם — אבותיו. Gersonides zur Stelle. LXX: τοὺς πατέρας αὐτῶν. P: אבותיו.

10. ואת כל הטובה — וגם את המעשה. Josef Kara, Komm. zu Jer. 2, 8. Wahrscheinlich Reminiszenz an Ex. 18, 9. Vgl. auch I R. 8, 66. ואת lesen A, V und Ar. כל liest Kod. Ken. 198.

13. לבעלם — לבעל. Trg Jem: לבעלא. P: לבעלא.

14. שסיהם — שסיהם. Trg Bomberg und Walton: בווייהן, direptorum suorum.

14. ויתן אותם — וימכרם. Midrasch „Zehn Könige“ in Horowitz' בית עקר האגרות I S. 42.

14. מסיב fehlt in Midrasch „Zehn Könige“ a. a. O.

14. עור fehlt in Midrasch „Zehn Könige“ a. a. O., in LXX-Kodd., V und Ar. Vgl. die folgende Stelle.

14. לקום — לעמד. Midrasch „Zehn Könige“ a. a. O. Wahrscheinlich Reminiszenz an Jos. 7, 12.

15. בכל. Midrasch „Zehn Könige“ a. a. O. Ar: et quoties.

16. ווישעים — ווישעים. Konkordanz ed. Bomberg v. יד. V. ישע und v. שם = MT. Kodizes: ווישעים. Vgl. auch die folgenden Stellen.

16. ווישעים — ווישעים. Ochlah we-Ochlah N. 46. Kodd. Vgl. die folgende Stelle.

16. ווישעים — ווישעים. Josef Kara, Kommentar zur Stelle (dreimal). Diese Lesart folgt auch aus der Erklärung: „Als sie sehr bedrängt waren, da ließ Gott Richter erstehen, und er half ihnen durch den Richter, französisch: adjuvit els ברוך להם מאד הקדוש ברוך כאשר צר להם מאד הקדוש ברוך“

”הוא מקים להם שפטים ויושעים) על ידי השפט Kodd. Kodd. bei G. zur Stelle. LXX: καὶ ἔσωσεν αὐτούς, Trg Bom und Walton: ופרקינן und in der Übersetzung: et liberavit eos.

17. את מצות – מצות. Konkordanz ed. Bomberg v. עשה. V. צוה und v. שמע = MT. LXX: τῶν λόγων, oder: τὰς ἐντολάς. Kod. Ken. 84: אל מצות.

17. ולא – (II) לא. Konkordanz ed. Bomberg v. עשה. Zahlreiche Kodd. Ken. P, Ar. Trg Walton לא, aber in der Übersetzung: et non.

18. בי – ובי. Alḥarisi, Übersetzung des Moreh Nebuchim II 46 S. 66. Arab. Original 93^b = MT. LXX-Kodd., Itala, Sym.: כי. Siehe Field S. 404^a.

18. הקים – הקים ה'. Konkordanz ed. Bomberg v. קום. V. שפט = MT.

18. והיה – והיה ה'. Raschi zur Stelle. V und Ar drücken ה' nicht aus.

18. והושיע להם – והושיעם. Trg Bom, Lag, Walton und Jem: ופריק להון. R. ישע mit Suffix wird im Prophetentargum durch פרק mit Suffix ausgedrückt, daher geht להון in unserer Stelle auf להם in der Vorlage zurück.

19. להשתחוות – ולהשתחוות. Konkordanz ed. Bomberg v. עבד. V. שחא = MT. 2 Kodd. להשתחוות.

22. דרכי – דרך. Trg Bom, Lag, Walton und Jem: אורחן. Vielleicht bloß Parallelisierung mit dem folgenden במ. Ar: vias.

22. דרך – את דרך. Tanḥuma ראה § 9 in den alten edd.

22. במ – (II) בה. Sebirin bei Norzi zur Stelle und G. I 164 N. 23 und II 325 N. 40. Mehrere Kodd. Ken. LXX: ἐν αὐτῶν, P: בה, V: in ea.

Kap. III.

1. אלה – ואלה. Tanḥuma ראה § 9 in Jal. Deut. § 885 und Ri § 41. Seder Eliahu rabba Kap. 30 ed. Friedmann S. 150. Stichwort im Jal. zur Stelle. Josef Ibn Kaspi, Kommentar zur Stelle.¹ 2 Kodd. Ken. V.

1. את כל (I) כל. In Trg Lag fehlt ית. In LXX fehlt τοὺς. In Kod. Ken. 70 fehlt כל.

2. רק (I) fehlt Abodah Zarah 25^a in edd., Jal. II Sam. § 141 und Zeror ha-Mor ed. Warschau I 125^a. Fehlt in V und Ar.

2. למרם fehlt in Zeror ha-Mor a. a. O. aus Abodah Zarah a. a. O. Vgl. zu unserer Stelle Moore, Budde und Nowack. Wenn Zeror ha-Mor eine wirkliche Lesart bietet, so ist dies eine Stütze für Moore-Budde.

¹ אדני כסף ed. J. Last I, London 1911.

4. צוה — צוה ה'. Konkordanz ed. Bomberg v. יד.
5. הפרוי — והפרוי. Trg Walton in der Übersetzung.
5. החוי — והחוי. Trg Lag: חיואי.
7. הרע — את הרע. Tanḥuma בדר § 3 in edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 106 § 98. Tanḥuma ed. Buber בדר § 7.
7. ויעונו — וישכחו. Midr. Agadah ed. Buber II S. 166 aus unbekannter Quelle. Vgl. Ri 10, 6.
7. לבעלים — את הבעלים. Trg Jem: לבעליא. Daß es nicht Manier ist, beweist die Übersetzung von 2, 11, 13; 10, 6, 10 wo את konsequent durch ית und das eine ל 2, 13 ebenfalls durch ל ausgedrückt wird. Vgl. auch die Übersetzung zu 3, 6.
7. ולאשרות — ואת האשרות. Trg Bom, Walton und Jem. Vgl. die Bemerkung in der vorhergehenden Stelle.
7. העשחרות — האשרות. Tanḥuma בדר § 3 (ed. Buber § 4) in Midr. Agadah ed. Buber II S. 63.¹ Midr. Agadah II S. 166 aus unbekannter Quelle (zweimal). 2 Kodd. Ken., P und V.
8. ויתום — וימכרם. Raschi Synhed. 105^a. V: et tradidit eos, während sie מכר mit vendere übersetzt.
8. בני ישראל — ישראל. Stichwort im Jal. zur Stelle. Vgl. die folgende Stelle.
8. בני ישראל fehlt Synhed. 105^a in einem ms. In den anderen Textzeugen fehlt das Zitat. בני ישראל fehlt in LXX-Kodd. bei Field S. 405^a und vielleicht auch in V.
8. שנה — שנים. Tosefta Sotah IX 4.
9. ויצעקו — ויעקו. Jal. ha-Machiri Ps. 106 § 98 aus Tanḥuma בדר § 3. Juda Ibn Chalz, Sefer ha-Musar Kap. 4 Anf.
9. לישראל מושיע — מושיע לבני ישראל. Sefer ha-Musar a. a. O. לישראל lesen Kod. Ken. 176 und LXX, Ar: לבני ישראל מושיע. Die Nachsetzung von מושיע auch in folgender Stelle.
9. להם מושיע — מושיע לבני ישראל. Tanḥuma בדר § 3. So edd. Jal. ha-Machiri Ps. 106 § 98: ויקם ה' מושיע, ist entweder להם — vor oder nach מושיע, vgl. die folgende Stelle — weggelassen, oder es fehlt להם מושיע, wie in Kod. Ken. 85. מושיע liest V: eis salvatorem, das aber auch להם מושיע ausdrücken kann, wie in der folgenden Stelle.
9. מושיע להם — מושיע לבני ישראל. Juda Ibn Chalz, Sefer ha-Musar Kap. II Anf. aus agadischer Quelle. Vgl. die vorhergehende Stelle und V. 15.
9. ויושיעם fehlt Tanḥuma בדר § 3 in edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 106 § 98. Tanḥuma ed. Buber בדר § 7. Bei Juda Ibn Chalz

¹ In edd. fehlt das Zitat.

in Sefer ha-Musar Kap. II Anfang aus agadischer Quelle. Kod. Ken. 85.

10. רוח אלהים — רוח ה'. Tanḥuma § 5 und ed. Buber § 6: ועתניאל בן קנו שהוא משבטו של יהודה מלא רוח אלהים שנאמר ותחי עליו רוח אלהים. Ex. r. XLVIII 4 in den alten edd. und Jal. Ex. § 412.

12. את הרע — הרע. Midr. Ps. 18 § 6. So edd., aber Jal. ha-Machiri Ps. 18 § 8 und Midr. Sam. Kap. 29 = MT. LXX: τὸ πονηρὸν.

12. Tanḥuma ed. Buber בהר § 7 in 2 mss. und Midr. Agadah ed. Buber II S. 63 zitiert aus unserer Stelle: וימכרם ה' ביד עגלון. Wenn hier eine wirkliche Lesart vorliegt, so ist sie als Plus zu ויחוק etc. und vor diesem zu denken, mit Hinzufügung von מואב מלך, da diese Bezeichnung Eglons bei seiner ersten Erwähnung nicht fehlen darf. Also: ... וימכרם ה' ביד עגלון מלך מואב ויחוק. Dieser Satz, der in unserer Stelle weder in hebräischen Kodizes, noch bei einem der alten Vertenten vorkommt, findet sich in dem unserer Stelle entnommenen Zusatz der LXX am Schlusse von Josua: καὶ παρέδωκεν αὐτοὺς Κύριος εἰς χεῖρας Ἐργλῶν τῷ βασιλεῖ Μωάβ. Nicht wahrscheinlich, aber auch nicht ausgeschlossen ist es, daß Tanḥuma — bewußt oder unbewußt — aus dem LXX-Zusatz zitiert. Beispiele für Septuaginta-zitate in der rabbinischen Literatur siehe bei Aptowitzer, Ha-Kedem II S. 18 f. Vgl. noch hier zu 16, 16 v. כל הימים Anm.

13. ויאסור — ויאסור. Threni r. ed. Buber zu 1, 10. Es liegt sehr nahe, hier einen Kopisten- oder Druckfehler anzunehmen, um so mehr als edd. und Jal. ha-Machiri Jes. S. 100 = MT sind. Aber auch V: „et copulavit“ liest ויאסור.

13. בני — את בני. Gen. r. XLI 3 in Jal. Ri § 42. Gen. r. LXXIV 14 in den alten edd. und Jal. II Sam. § 157. Handschriftlicher Kommentar zu Gen. r. bei Theodor, Gen. r. S. 391. Stichwort im Jal. zur Stelle.

13. כל בני — את בני. Threni r. ed. Buber zu 1, 10. LXX: πάντα τοὺς υἱοὺς.

13. וילך fehlt in Gen. r. XLI 3 in einem ms. bei Theodor S. 390 und Jal. ha-Machiri ed. Greenup zu Micha 6, 5. Threni r. zu 1, 10 in ed. Buber und Jal. ha-Machiri Jes. S. 100.¹ Stichwort im Jal. zur Stelle.

13. בני ישראל — בני ישראל. Threni r. ed. Buber zu 1, 10. In edd. fehlt das Zitat, Jal. ha-Machiri Jes. S. 100 = MT. Aber auch Ar liest בני ישראל.

13. תמר v. עיר, v. ירש, v. ירש. Konkordanz ed. Bomberg v. ירש — וירשו.

¹ In edd. fehlt das Zitat.

15. Maḥsor Vitry S. 217 in einem Piut zu Purim heißt es: ויקם אל עושה סיני מאחי שאול, wozu im Kommentar S. 216 bemerkt wird: ויקם אל מושיע לעמו את אהרן. Auch sonst in der Bibel kommt dieser „Bibelvers“ nicht vor.

16. שני – שתי. Tanḥuma ויחי § 14 in edd. und Jal. Ri § 42. Kimḥi und Gersonides zur Stelle. 30 Kodizes. Vgl. auch Norzi.

16. אָרְכָה – אַרְכָה. Kod. Hilleli bei G. III 27 N. 641^{bb} und 132^b. Diese Lesart setzt ein Nomen אָרְךָ voraus.

20. ויבוא אליו אהרן – ואהרן בא. Synhed. 60^a ms. München. Sym.: εἰσῆλθεν πρὸς αὐτὸν ὁ Ἀάδ, Ar: ודחל אליה אהרן.

20. לי fehlt Synhed. 60^a in mss. München und Florenz. 2 Kodd. Ken.

20. עליך – אֵלֶיךָ. Der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe in Mibhar Jescharim zur Stelle.

20. אֵלֶיךָ המלך – אֵלֶיךָ. Synhed. 60^a in 2 mss. Tanḥuma ויחי § 14 in edd. Konst. und Sal. Tanḥuma ed. Buber ויחי § 14 in 4 mss. Ruth r. II 9 in Lekah Tob zu Ruth ed. Bamberger S. 4 und Jal. Ruth § 106 Ende.¹ Raschi Synhed. 39^b v. במתוקנים. Maimonides, אגרת השמר ed. Breslau S. 3. Kod. Ken. 150. LXX: πρὸς σέ, βασιλεῦ.

20. הכסא – כסאו. Trg Bom und Walton: בורסיה, so auch die Übersetzung: solio suo. P: בורסיה.

22. אחרי – אחר. Dunasch Ibn Labrat in Criticae Vocum Recensiones 74^b v. ולהג.

22. אחר – בער. Trg Lag: בתר. Wahrscheinlich aus dem vorhergehenden בתר verschrieben. Trg Bom, Walton und Jem: באפי = MT.

22. הפרשדנה. Trg: אוכליה שפיך drückt aus und פרשו שפיך ist bloß Erklärung. Vielleicht aber ist das ganze bloß Deutung durch Zerlegung in שרה + הפרש. Vgl. V, Kimḥi, Moore, Budde und Nowack.

23. אהרן fehlt bei Ibn Ġanah, Rikmah S. 71. Fehlt in LXX, vielleicht aber bloß zum Schluß von V. 22 gezogen. אהרן fehlt in Ar.

23. ויבא על מפעלון – המסדרונה, Manuel du Lecteur S. 44: כמו המסדרנה.

23. אה דלחות – דלחות. Ibn Ġanah, Wb. S. 441. Sefer Haschoraschim S. 309 = MT. LXX aber auch: τὰς θύρας.

23. ואניף באפורי: גיף. Trg in Pirḥons Wb. r. וגעל בערו – בערו וגעל.

24. גנליו – את הגליו. Jebamoth 103^a in edd. Aber in Raschi und ms. München = MT. Trg bei Raschi zu unserer Stelle: עביר צורכיה. Aber edd., Lag, Walton und Jem = MT.

¹ Es wird im Jal. אֵלֶיךָ המלך דבר סתר לי angeführt, aber der Inhalt der Stelle ויבוא אליו אהרן beweist, daß unser Vers gemeint und nicht Verschreibung ist. Vielleicht zitiert aber Jal. irrtümlich V. 19.

25. נפל — נפל. Trg: טריף רמי. Vgl. Trg Gen. 41, 8 und besonders Ps. 77, 5. Aber auch Ri 4, 22 נפל טריף für נפל, so daß vielleicht טריף bloß aus Manier hinzugefügt ist; dagegen aber Trg Ri 19, 27 und I Sam. 5, 4. Eine Erklärung zu נפל ist hier und 4, 22 wegen מה im Texte gar nicht nötig. Vgl. noch zu 4, 22.

28. על מואב — למואב. Trg. Vielleicht bloß Deutung. Vgl. 12, 5.

29. איש שמן — שמן. Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 276. Aruch v. פרשן. Kommentar des R. Jes. zur Stelle. Trg bei Raschi zur Stelle: גבר אימתן. 4 Kodizes Ken.

29. גבר חיל — חיל. Trg Bom und Walton: גבר חילא.

30. אנש ישראל — איש ישראל. Trg.

31. היה fehlt in Jal. ha-Machiri Ps. 90 § 2 aus Midr. Ps. 90 § 1.

Kap. IV.

2. יבין — יבין. Konkordanz ed. Bomberg v. מבר. Ebenso aus den Versen 17, 23 und 24 יבין, vgl. zu diesen Stellen. Daher ist v. יד aus V. 2 und v. שר aus V. 7 יבין Druckfehler oder aus einem anderen Kodex zitiert.

3. בני ישראל — (II) ישראל. Lev. r. VII 6 in Jal. Lev. § 480 und Jal. ha-Machiri Ps. 73 § 21. Tanhuma ed. Buber v. § 4 in Jal. Ri § 42 und II Sam. § 161. Midr. Sam. XIII 6 in Jal. I Sam. § 107. Midr. Ps. 2 § 1 in edd., Jal. Jes. § 350 und Jal. ha-Machiri Ps. 2 § 3. Num. r. X 2 in den alten edd. und Jal. ha-Machiri Prov. 41^a. Massora fin. v. הו N. 15 (Zitat). Die Schüler Menahems in Liber Responsionum ed. Stern S. 56. Josef Kara, Kommentar zur Stelle. Moses aus England, Sefer ha-Schoham S. 93 v. לחץ. Einige Kodd. und edd. LXX: τὸν Ἰσραήλ.

3. עשרים — שבעים. Tanhuma § 3 in den alten edd.

4. והיא — היא. Zahlreiche Kodd. Vgl. Norzi.

5. בבית אל — בית אל. Trg. Madinḥaë. Vgl. oben zu 1, 23 v. אל.

5. ועלו — ועלו. Kimḥi, Kommentar zur Stelle.

5. ויבאו — ועלו. Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 97. Kod. Ken. 198.

6. וחקרא fehlt in Sifre Deut. § 357 in Lekah Tob Deut. 34, 2 und Jal. Deut. § 823.¹ Gen. r. XL 4 in Jal. Gen. § 67.

6. מבני נפחלי — מבני נפחלי. Seder Eliahu rabba Kap. 9 ed. Friedmann S. 50.

6. מבני נפחלי ומבני נפחלי — מבני נפחלי ומבני נפחלי. Mechilta zu Ex. 14, 22 ed. Friedmann 31^a: ששם ששם הקרוש ברוך הוא נסים על ידי שבט יהודה:

¹ Edd. und Jal. Deut. § 963 = MT. Midr. Tannaim S. 223 fehlt das Zitat.

ובנימין על הים כך עשה להם לישראל נסים על ידי שרי זבולן ונפתלי על ידי דבורה שנאמר ותשלח... עשרת אלפים איש מבני זבולן ומבני נפתלי. In *Mechilta* ed. Hoffmann S. 51 ist das Zitat = MT, aber in der Ausführung ebenfalls: כך נעשו נסים לישראל על ידי שבט זבולן ושבט נפתלי בימי דבורה. In *Jal. Ex.* § 234 und *Jal. ha-Machiri* Ps. 68 § 76 fehlt das Zitat, aber in der Ausführung: על ידי שבט זבולן ונפתלי. In einem anderen Zusammenhang in *Seder Eliahu rabba* Kap. 9 S. 50 heißt es in bezug auf unsere Stelle: מה נשתנו זבולן ונפתלי¹ מכל השבטים שבאתה תשועה גדולה לישראל על ידיהן ושברן של: ... שבט זבולן ושבט נפתלי... באתה תשועה גדולה לישראל. Die Reihenfolge Zebulon-Naftali ist nicht bloß in den Zählungen, im Segen Jakobs, im Segen Moses und bei der Landesverteilung, sondern auch in allen anderen biblischen Berichten und Angaben stehende Regel, die nur in unserer Stelle von MT durchbrochen wird. Vgl. *Deut.* 27, 13; *Ri* 1, 30, 33; 4, 10 (also in unserem Berichte selbst!); 5, 18 (also in bezug auf unseren Bericht!); 6, 35; *Jes.* 8, 23; *Ps.* 68, 28; *I Chr.* 12, 34—35, 41. *Kod. Ken.* 125: מבני זבולן, so daß der Schreiber מבני ונפתלי in der Mitte des Verses übersprungen oder — was vielleicht wahrscheinlicher ist — am Ende des Verses weggelassen haben kann.

6. זבולן — זבולן. Trg. Jem. Edd. זבולן. Vgl. dagegen Norzi nach *Massora*. Vgl. noch Norzi zu *Num.* 1, 9; *Jos.* 19, 27 und *Frensdorff*, *Massora Magna* S. 281 Anm. 5.

7. בנחל — אל נחל. *Mechilta* zu *Ex.* 14, 22 31^b. Aber *Jal. Ex.* § 234 und *Jal. ha-Machiri* Ps. 68 § 76 = MT.

7. (I) ואת. Trg Lag: ית. Zahlreiche Kodd. und edd.

8. ברק fehlt *Seder Eliahu rabba* Kap. 9 S. 51 in edd. und *Jal. Ri* § 42.

9. פאר v. אסף. Konkordanz ed. Bomberg v. תהיה — תהיה.

9. מכר — מכר. *Ibn Saruk*, *Maḥbereth* 116^b v. מכר.

9. קרשה — קרשה. Vgl. zu V. 10 v. קרשה.

10. קרשה — קרשה. *Massora par.* zur Stelle zählt zwei קרשה, d. h. in den Versen 9 und 10 קרשה oder קרשה. Letzteres ist wahrscheinlich, wie in einer massoretischen Notiz bei G II 530 N. 73. Kodd. lesen beidemal קרשה, spanische Kodd. bei Norzi beidemal קרשה.

10. וסלקו. Trg: וסלקו. LXX: καὶ ἀνέβησαν. P: וסלקו.

10. אלפים — אלפי. *Sebirin*. Kodd. Vgl. auch Norzi. Vgl. V. 14.

11. נפרד — נפרד. *Massora* bei Norzi zur Stelle. Kodd. in einer massoretischen Notiz bei G. III 26 N. 641 aa.

¹ So edd., *Pseudo-Raschi* zu *Gen.* r. XL 4 und *Jal. Ri* § 42.

11. אהל — אהל. Konkordanz ed. Bomberg v. אהל. Aber v. נמה = MT. Mehrere Kodd. אהל. Massora fin. v. אה N. 11 gibt in der Tat fünf אהל an, aber mit Hinweis auf Massora zu Gen. 9, 21, wo jedoch in unseren Texten bloß vier gezählt sind, ohne unsere Stelle. Vgl. Frensdorff, Massora Magna S. 6 Anm. 2.

11. אל — אל. Nach Massora fin. v. א N. 22 ist, mit Ausnahme einiger Stellen, zu denen unsere Stelle nicht gehört, אל doppelt defektiv, ohne ו und ohne י. Vgl. noch hier zu 12, 11 und 12.

11. אל — אל. Konkordanz ed. Bomberg v. אהל und v. נמה. Kodd. bei G., Bibel zur Stelle. Spanische Kodd. bei Norzi zur Stelle.

15. יהם — יהם. Kimḥi, Michlol 128^b.

15. ואת (I) — את. Trg Jem: יה. Kod. Ken. 187.

15. מעל — מן. Der Karäer Aron ben Eliah aus Nikomedien, Kether Thorah II 39^b.

17. יבין — יבין. Konkordanz ed. Bomberg v. מלך und v. שלם. Vgl. zu V. 2 s. v.

19. צמתי — צמתי. Ibn Ġanah, Rikmah S. 78, Wb. S. 612, Sefer Haschoraschim SS. 427, 432. Pirḥon, Wb. r. צמא. Konkordanz v. מעט und v. צמא. Unser Wort fehlt im Verzeichnis der Wörter, die einmal ohne Alef oder mit nicht hörbarem Alef vorkommen; siehe Ochlah we-Ochlah N. 199, Massora II R. 16, 7 und Massora fin. v. א N. 5. Auch in den Verzeichnissen bei G. I 9 N. 14^b—14^d und S. 11 N. 15 wird unser Wort nicht gezählt. Vgl. dagegen die Korrektorglosse bei Norzi. Zahlreiche Kodd. und edd. und auch jemenitische Kodizes in Massora aus Jemen bei G. III 71^a: צמתי.

19. נוד — נוד. Tosefta Sabbath VIII (IX) 25 ed. Zuckermann. Aber edd., ms. Wien und Or Zarua I 227^a = MT, so auch Niddah 55^b. Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 336 aus unbekannter Quelle: נוד. Mehrere Kodd.

21. הבר הקני — הבר. Tanḥuma שמות § 16 in Midr. ha-gadol ed. Hoffmann S. 38 und edd. seit Verona. 3 Kodd. Ken.

21. ואת המקבת — את המקבת. Josef Ibn Kaspi, Scharschoth Kesef ed. Last S. 25.

21. בלט — בלט. Stichwort in Raschi zur Stelle. Konkordanz v. בוא. Aber v. לוט = MT. Zahlreiche Kodd. בלט.

21. היתר — את היתר. Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 336 aus unbekannter Quelle.

21. נרדם — נרדם. Kodd. bei Norzi zur Stelle und in einer massoretischen Notiz bei G. I 601^b und III 26 N. 641^{aa}. Vgl. Kimḥi und Norzi.

22. נָפֶלם נָפַל — נָפַל. Trg Lag und Jem: מְרִיק רָמִי, in Trg Bom und Walton מְרִיק רָמִי ist ausgefallen. Vgl. hier oben zu 3, 25.

23. יָכִין — יָכִין. Konkordanz ed. Bomberg v. מֶלֶךְ. Vgl. zu V. 2 s. v.

24. יָכִין — יָכִין. Konkordanz V. מֶלֶךְ und v. קָשָׁה. Vgl. die vorhergehende Stelle.

Kap. V.

1. אָבִי נִעֵם — אָבִינֵעֵם. Gen. r. editio princeps VI Anf. Ed. Theodor S. 41 = MT.

1. אָבִינֵעֵם — אָבִינֵעֵם. Trg Bom, Walton und Jem.

3. אָנִכִּי (II) fehlt in Trg: אָנִי אֲנִי מִשְׁבַּח. Fehlt in 4 Kodd., in LXX-Kodizes, in P und Ar.

3. וְאֹמֵר — וְאֹמֵר. Trg: וּמְבַרֵּךְ. P: וְאֹמֵר.

4. מִשְׁרָה — מִשְׁרָה. Trg: עַל חֲחוּמִי. Ähnlich P und Ar: בִּשְׂרִי. Vgl. Gen. 49, 22 (עֲלִי) und Ps. 68, 8 (ב). V: per, drückt עַל oder ב aus.

4. מִשְׁרָה — מִשְׁרִי. Tosefta Erachin I 10 in edd. und ms. Erfurt.¹ Num. r. I 7 ms. Epstein.² Alharisis Übersetzung des Moreh Nebuchim III 9.³ Trg: חֲחוּמִי, P: חֲקִלָּתָא, V: regiones.

4. נָם (I) — נָם. Pesikta ed. Buber 106^a. Pesikta r. Kap. 20 ed. Friedmann 95^a. LXX-Kodd.: καίτε, LXX: καί. P: וְאִם.

4. נָם (I) — אִם. Pesikta r. Kap. 15 ed. Friedmann 70^b. Dunasch in Criticae Vocum Recensiones nach R. Tam in seinen Entscheidungen daselbst. Kod. Ken. 95. Vgl. Ps. 68, 9.

4. נָמִי — נָמִי. Trg: מָכוֹ, was keineswegs נָמִי ausdrücken kann, sondern nur נָמִי, oder מָכוֹ. Vgl. Trg Ps. 106, 43 und Job 24, 24. Vielleicht נָמִי, wie LXX: ἐταράχθη, oder: ἐξεστράθη.

4. עֲבִים נָמִי — שְׂחָקִים יָלוּ. Sifre Deut. § 343. In Midr. Tannaim S. 209 fehlt das Zitat. Wahrscheinlich liegt hier eine Reminiscenz an Jes. 45, 8 vor. Aber auch Trg נָמִי drückt נָמִי aus; vgl. Trg Jes. 44, 3; 45, 8 und Jer. 9, 17.

5. נָמִי — נָמִי. Dunasch, Criticae Vocum Recensiones 51^b v. חֲבֵעָה. Glossaire hebreu-français zur Stelle. Trg: וְעִי, wie Jes. 63, 19 und 64, 2. LXX: ἐσαλεύθησαν, P: רָלוּ. Vgl. Budde und Nowack. Vgl. auch noch Ibn Ganah, Sefer Haschoraschim SS. 132, 295 und Kimḥi, Wb. r. מָל.

7. מְרִיק — מְרִיק. Midr. Ps. 3 § 1. Aber Jal. ha-Machiri Ps. 3 § 5 = MT. 4 Kodd. Vgl. Ez. 38, 11; Zach. 2, 8; Esther 9, 19. Vgl. Budde und Nowack zur Stelle.

¹ In ms. Wien fehlt das Zitat.

² In edd. fehlt das Zitat.

³ Arab. Text 15^b = MT.

8. הָרָשִׁים — הָרָשִׁים. Kodizes bei Norzi zur Stelle und bei G. I 601^b.
 8. אֵלֶּה אִישׁ — אֵלֶּה. Jal. Ri § 50 aus Seder Eliahu rabba Kap. 10 S. 55.
 9. ה' — ה'. Kommentar des R. Jes. zur Stelle. A: τὸν Κύριον.
 10. וְיָשְׁבוּ — וְיָשְׁבוּ. Trg paraphrastisch: וּמַחְבְּהֵרִין. P: וְיָתְבִי, V: et sedetis.
 12. וְשָׁבָה — וְשָׁבָה. Vgl. dazu ausführlich Norzi. וְשָׁבָה auch Ibn Ganah, Rikmah S. 103; Kimḥi, Wb. r. שָׁבָה und massoretische Notiz bei G. III 5 N. 23^b.
 13. יָרָד — יָרָד. Trg: נָחִית. LXX: κατέβη, P: נָחָה.
 13. לְאֲדִירִי — לְאֲדִירִי. Trg: גְּבִירֵ עַמִּי.
 13. לוֹ — לוֹ. Trg paraphrastisch: קִדְּם עִמִּיה. LXX: ἀντὶ.
 14. אַחֲרָיו — אַחֲרָיו. Trg: בְּתִירוֹתָיו. V: post eum. Vielleicht aber bloß Änderung in erzählende Form. Vgl. Trg in der folgenden Stelle.
 14. עֵמֶלֶק (בְּעַמִּמִּים) בְּעַמִּמִּיךָ — בְּעַמִּמִּיךָ. Trg paraphrastisch: קָטִיל יָהּ. V: in populos tuos o Amalec. Kod. Ken. 95: אַחֲרָיו בְּעַמִּלֶּק בְּנִימִין.
 15. וְרֹבֵנָא דַּאיִסְכָּר — וְרֹבֵנָא דַּאיִסְכָּר. Trg: וְרֹבְרָבִי יִשְׁשָׁכָר. P: Rōbēnā d'Issachar. V: Duces Issachar.
 15. עָם — עָם. Trg paraphrastisch: בָּרַק מִשְׁמֵשֵׁן קִדְּם בָּרַק kann nicht ausdrücken, sondern wahrscheinlich עָם. Auch V: „et Barac vestigia sunt secuti“ kann nur als Deutung von עָם erklärt werden. עָם 2 Kodd. Ken.
 15. לַקְרִי מִיִּשְׂרָאֵל — לַקְרִי מִיִּשְׂרָאֵל. Trg Jem in einer Handschrift. A und LXX-Kodizes: εἰς τὴν κοιλίαν.
 15. לַפְלֹתָ — לַפְלֹתָ. Trg Jem in einer Handschrift. LXX: εἰς τὰς μερίδας, P: לַפְלֹתָ. Auch V: „divisio contra se“ drückt לַפְלֹתָ aus, vgl. auch V zu V. 16.
 15. חֲקִירִי — חֲקִירִי. Josef Kara, Kommentar zur Stelle. 4 Kodd. P und V: בְּרִיקָה und contentio, wie in V. 16.
 16. לַפְלֹתָ — לַפְלֹתָ. Glossaire hebreu-français zur Stelle, mit der Glosse: en parties. Zahlreiche Kodd.
 16. פִּלְגֹּתָ — לַפְלֹתָ. Trg: דְּבִית רָאוּבֵן als Ansprache. Vgl. die folgende Stelle.
 16. הֲלֹא לֹא יִדְעֹתָן דְּקִדְּמוֹתָיו גִּלְיוֹן. Trg: הֲלֹא לֹא חֲקִירִי לֹב — גִּדּוּלִים חֲקִירִי לֹב. מחשבות לֹבֵא. Diese Paraphrase drückt גִּדּוּלִים nicht aus, sondern dafür wahrscheinlich לֹבֵא oder לֹבֵא. Weniger wahrscheinlich, wenn auch dem Konsonantenbild von גִּדּוּלִים ähnlicher, wäre גִּלּוּיִם.
 16. חֲקִירִי — חֲקִירִי. Trg Lag: גִּלְיָא מַחְשָׁבָה.
 17. דִּן — דִּן. Trg Lag: דְּבִית דִּן.
 17. שׁוּיָא נִכְסֵיהֶין בְּסַפִּינָא. Fehlt in 2 Kodd., P und V.

18 רבית נפתלי ישבחונן כל. Trg paraphrastisch: כל מרומי — על מרומי 18 עממי (יחבי) (Lag und Jem: ארעא

18. ארעא. Trg: ארעא. Aqu.: *χώρας*, Sym.: *χωρῶν*.

19. בתענך — בתענך. Handschriften und jerusalemische Kodizes in Massora aus Jemen bei G. III 71^b. Vgl. Das Schriftwort Heft IV S. 134 Anm. 13.

20. משמים — מן שמים. Moëd Katon 16^b bei Ascheri zur Stelle. Pesikta ed. Buber 70^b. Tanḥuma בשלה § 12 in edd. und Jal. Ex. § 258. Tanḥuma ed. Buber בשלה § 20¹ und צו § 4. Abarbanel, Kommentar zu Deut. 4, 15.

20. השמים — שמים. Mechilta zu Ex. 15, 1 in Jal. Ex. § 243. Sifre Num. § 85 in Jal. Num. § 730. Berachoth 58^a. Pessahim 118^b.² Synhed. 96^a ms. München. Lev. r. VII 6 in Jal. Lev. § 480. Threni r. ed Buber S. 58. Tanḥuma ed. Buber בשלה § 20 in Jal. Job § 921. Tanḥuma עקב § 3.³ Midr. Ps. 36 § 1 in Jal. Deut. § 963.⁴ A: *ἐκ τοῦ οὐρανοῦ*.

20. הכוכבים — הכוכבים. Menorath ha-Maor N. 114 aus Pesahim 118^b. A: *ἀστέρες*, ohne *οἱ*.

21. טרפם — נרפם. Trg: תברינון. Das kann nicht נרפם ausdrücken,⁵ sondern wahrscheinlich טרפם. Vielleicht auch הרפם.

21. תדרכו — תדרכו. Trg: דושישת נפשי קמלי נבריתן. LXX: תדרכו.

23. לי כנבורים — כנבורים. Jal. ha-Machiri Zach. S. 32 aus Sifre Num. § 84. Vgl. LXX-Kodizes: *βοηθὸς ἡμῶν Κύριος*. Vgl. V. 13.

25. אבירים — אדירים. Hebräisch-persisches Wörterbuch ed. Bacher S. 104.

26. הלמה — והלמה. Tanḥuma editio princeps חיי שרה § 3. Trg Bom, Jem und Walton: מחתה.

26. ומחקה — מחקה. Tanḥuma חיי שרה § 3. Stichwort in Raschi zur Stelle. Pirḥon, Wb. r. מחק. P: ופכתה.

26. מחצה — ומחצה. Tanḥuma חיי שרה § 3. Ex. r. editio princeps XV 22. Aruch v. פע. Trg Lag, Jem und Aruch a. a. O.: פעה, sonst פצעה, פצעה. Mehrere Kodd.

26. חלפה — וחלפה. Trg Bom, Walton und Jem: אעכרה. LXX: *διήλθε*.

¹ Jal. Job § 921: מן השמים. Vgl. die folgende Variante.

² Edd. und mss. Josef Karas Kommentar zu unserer Stelle und Menorath ha-Maor N. 114 = MT.

³ Alte edd. Editio princeps. Konst. und Jal. ha-Machiri Jes. S. 20 = MT.

⁴ Jal. Ps. § 724 = MT.

⁵ Wie zu erklären versucht wird in Massora aus Jemen bei G. III 71^b: התרגום תברינון, פירוש דרך המים הנגרים במורד כשהן שוטפין ויורדין בסלעים הן משתכרין הגרופים;

27. שׁבּ נפּל — נפּל שׁבּ. Ibn Esra, Zahoth 22^b, Kommentar zu Jes. ed. Friedländer zu 25, 12.

27. נפּל (II) — שׁבּ. Jebamoth 103^a ms. München.

28. וּתִיבּ. Trg: ומִרְיָקָה sie blickte. Das scheint also ein mit *synonymes Verbum* auszudrücken, wobei וּתִיבּ das nächstliegende ist. Auf das Targum macht schon Josef Kara, Kommentar zur Stelle, aufmerksam: וּמִפְרֵשׁ וּתִיבּ וּתְצַפֵּה. Vgl. auch Kimḥi. Es ist aber möglich, daß Trg וּתִיבּ mit כִּבְחָ עֵין zusammenstellt und daher in der Bedeutung „sehen, blicken“ faßt. Aber auch A und LXX-Kodizes drücken „sehen“ aus, freilich ein geistiges sehen: καὶ κατεμύνηθεν = וּתְתַבֵּן, oder auch Deutung von וּתִיבּ. Vgl. Budde, Nowack und Kittel.

29. וּתִיבּ — אִמְרִיה. Trg Bom und Walton: ואִמְרָא לְמִימֵר, wobei לְמִימֵר eine zweite Übersetzung ist. Vgl. die folgende Stelle.

29. וּתִיבּ — אִמְרִיה. Trg Jem: לְמִימֵר. Vgl. die folgende Stelle.

29. וּתִיבּ — אִמְרִיה. Trg: לְמִימֵר. Vielleicht auch: אִמְרִיה. In Konsequenz dieser Lesart fehlt das folgende לָהּ. Vgl. die folgende Stelle. Ähnlich A und LXX-Kodd.: ἐν ῥήματι αὐτῆς = באִמְרִיה. Siehe Field p. 418^a.

29. לָהּ fehlt in Trg Lag, in A und LXX-Kodizes. Vgl. die vorhergehende Stelle.

29. לָהּ — לָהּ. Trg Bom und Walton: לָהּ.

30. שְׁלַל רַב — (I) שְׁלַל צְבָעִים. Trg: בּוֹא סִנִּי קֶרֶם סִיסְרָא. Vielleicht liest Trg: שְׁלַל רַב עִם סִיסְרָא, so daß der Konsonantenbestand von צְבָעִים in עִם erhalten ist. Für עִם spricht vielleicht auch קֶרֶם.

30. עִם סִיסְרָא — לְסִיסְרָא. Trg. Vgl. die vorhergehende Stelle.

30. רַקְמָה לְצִוָּאָרִי — רַקְמָה. Trg: בֵּית צִוָּרִי צְבָעוֹנִין עַל צִוָּרִיה. LXX drückt ebenfalls לְצִוָּאָרִי aus, aber an derselben Stelle wie MT. Vgl. noch die zweitnächste Stelle.

30. צָבַע — צָבַע. Kodizes in einer massoretischen Notiz bei G. I 601^b.

30. לְצִוָּאָרִי שְׁלַל. Trg: קֶרֶם נִימְרוֹרִי רַבּוֹ. Trg drückt also לְצִוָּאָרִי nicht aus und liest לְשִׁלְלִי, oder vielleicht auch bloß: לְשִׁלְל. Trg hat לְצִוָּאָרִי an einer früheren Stelle, vgl. oben s. v. רַקְמָה. P liest שְׁלָלִים.

31. כֶּךְ — כֵּן. Jal. ha-Machiri Zach. ed. Greenup S. 130.

31. אִיבִי — אִיבִיךְ. Gersonides zur Stelle. Mehrere Kodd.

31. בְּנִבְרָתוֹ — בְּנִבְרָתָהּ. Sebirin bei G. III 643 N. 792.

Kap. VI.

1. את הרע — הרע. Midr. Ps. 18 § 6 in edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 18 § 8 (zweimal). Juda Ibn Chalz, Sefer ha-Musar Kap. II Anf. aus agadischer Quelle. LXX: τὸ.

1. ומכרם — ויתנם. Seder Olam r. Kap. 12.¹ A: παρέδωκεν.

1. ויתנם — ויתנם ה'. Seder Olam r. Kap. 12 ms. Epstein. V: qui tradidit illos.

2. ואת (I) — את. Trg Jem: ית.

3. ועלו — ועלה. Baba Mezia 59^a in einem ms und Agadoth ha-Talmud. In den anderen Textzeugen fehlt das Zitat. LXX: καὶ ἀνέβαιναν. Trg: סלקין, P: סלקין הוו.

3. ועלו ועלי fehlt in Sifra zu Lev. 26, 17 nach Jal. Deut. § 673 und Micha § 551. Sifre Deut. § 42 in Jal. Deut. § 864. Fehlt in P, V und Ar. Vgl. noch weiter unten zu V. 4 v. ויהנו עליהם.

3. אלי — עלי. Konkordanz ed. Bomberg v. עלי. Aber v. קדם = MT, geht auf einen anderen Text zurück. LXX: αὐτοῖς = אליהם oder auch אלי.

4. ויהנו עליהם — ויהנו עלי. Jal. Micha § 551 aus Sifra zu Lev. 26, 17. Jal. Deut. § 673 = MT. Vgl. die folgende Stelle.

4. ויהנו עליהם — ויהנו ועלו עלי. Sifre Deut. § 42. Vielleicht wird V. 3 zitiert, so daß ויהנו עליהם fehlt, wie in der folgenden Stelle. Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 36 wird bloß V. 3 zitiert, u. z. = MT. Jal. Deut. § 864 wird V. 4 = MT und V. 3 ohne ועלו עלי angeführt. P. in V. 4: ויהנו = ושרין הוו, Kodd. Ken. 155 und 145 marg. bieten V. 4. ויעלו עליהם. Es gibt also für das Zitat in Sifra und Sifre manche Stütze.

4. ויהנו עליהם fehlt Baba Mezia 59^a in einem ms. Vgl. auch die vorhergehende Stelle.

4. יבול הארץ — יבול הארץ. Sifra zu Lev. 26, 17 in Jal. Deut. § 673. Jal. Micha § 551 = MT. 2 Kodd.: כל, P: כלה ארעא. Auch V drückt כל aus. Vgl. die folgende Stelle.

4. יבולם — יבול הארץ. Baba Mezia 59^a in einem ms. Ein ms. = MT, in den anderen Textzeugen fehlt das Zitat. LXX: τοὺς καρποὺς αὐτῶν. V: „sicut erant in herbis cuncta vastabant“ drückt כל היבול aus oder auch יבולם aus.

4. בואכה — בואך. Sifra zu Lev. 26, 17 in Jal. Deut. § 673. Baba Mezia 59^a in einem ms. und Agadoth ha-Talmud. In anderen Textzeugen fehlt das Zitat. Massora fordert בואך; vgl. Massora Gen. 10, 19; I Sam. 15, 7.

¹ Ms. Epstein und ed. Neubauer, Mediaeval Jewish Chronicles II S. 43 = MT.

4. השאירו — ישאירו. Sifra zu Lev. 26, 17 in Jal. Deut. § 673. Baba Mezia 59^a in einem ms. Agadoth ha-Talmud = MT, in den anderen Textzeugen fehlt das Zitat. LXX: κατέλιπον.

4. מהיה fehlt Baba Mezia 59^a in einem ms. Fehlt in Ar. Eine Konsequenz dieser Lesart ist die drittfolgende Variante.

4. לישראל — בישראל. Baba Mezia 59^a in einem ms. 4 Kodizes, P und Ar.

4. ושור ושה — ושור ושה. Sifra zu Lev. 26, 27.¹ Vgl. die folgende Stelle.

4. שור ושה — ושור ושה. Baba Mezia 59^a in einem ms. In den anderen Textzeugen fehlt das Zitat. P: תורא ואמרא, Ar: שור וחמור ושה. 4 Kodizes: ושור ושה. Vgl. die vorhergehende Stelle und oben v. מהיה.

4. משה וער שור — ושה ושור. Josef Kimḥi, Sefer ha-Galuj S. 29: וכבר נאמר בשופטים משה וער שור. Kimḥi beweist damit, daß שם auch vor שור steht.

6. עד מאד — מאד. Tanḥuma בדר § 3 in den alten edd. Midr. Ps. 60 § 3 und 108 § 8.

6. פנה fehlt in Konkordanz ed. Bomberg v. דלל. V. פנה fehlt das Zitat.

8. נביא — איש נביא. Seder Olam r. ms. Epstein Kap. 12. Josef Ibn Kaspi, Kommentar zur Stelle.² איש fehlt in Ar.

8. בבני — אל בני. Juda Ibn Chalz, Sefer ha-Musar Kap. II aus agadischer Quelle. Offenbar ein Kopisten- oder Druckfehler.

9. ואציל — ואציל. Nach Massora fin. v. דצ N. 5 ist ואציל Jos. 24, 10 und in unserer Stelle plene geschrieben. Dagegen Massora par. zu beiden Stellen und zu I Sam. 10, 18: ב' חבר, womit wahrscheinlich die Stellen in Jos. und Ri gemeint sind. Vgl. auch Norzi zu Jos. a. a. O. und Frensdorff, Massora Magna S. 124 Anm. 1. Kodd. bei G., Bibel zur Stelle, teils ואציל, teils ואציל.

9. ואגורש — ואגורש. Trg: ותריכית. LXX: καὶ ἐξέβαλον, P: ואוברת, V: ejecique. Kodd. bei G., Bibel zur Stelle: ואגורש.

10. אל תיראו — לא תיראו. Konkordanz ed. Bomberg v. ירא. V. אלה = MT.

11. העור — העורי. Trg Lag und Jem: דעור. Aber so auch V. 27 und 8, 32, so daß wahrscheinlich י bloß deshalb, weil es Gentilicium ist, nicht ausgedrückt wird. Trg Bom und Walton hier und die anderen Versionen an allen drei Stellen schreiben העורי.

12. חיל — החיל. Jal. ha-Machiri zu Prov. 23, 22 aus Berachoth 63^a. Simon ben Josef Duran, השן משפט in Zunz-Jubelschrift S. 170.

¹ Jal. Deut. § 673: שם ושור.

² אדני בסף ed. J. Last, I, London 1911.

13. אהנו — עמנו. Raschi zur Stelle.¹ Josef Kara, Kommentar zur Stelle (einmal = MT). Akedath Jizhak Pf. 34 163^b, 3 Kodd.

13. בכך — ביד. Akedath Jizhak a. a. O. Kod. Ken. 226. Vgl. zu V. 14 v. מכך.

14. ויבוא — ויפן. Tanhuma § 4. Abraham Ibn Daud, Emunah Ramah S. 84. Akedath Jizhak Pf. 84 288^d.

14. אליי fehlt in Jal. Ri § 62 aus Jelamdenu. Kod. Ken. 21.

14. מלאך ה' — ה'. Tanhuma § 4. Akedath Jizhak Pf. 54 288^d. Kod. Ken. 145. LXX: ἄγγελος Κυρίου, Trg Lag: מלאכא דה'.

14. ויאמר לו — ויאמר. Jelamdenu in Jal. Ri § 62. Tanhuma § 4. A: αὐτῷ, P: לה. Vgl. auch die folgende Stelle.

14. ויאמר אליו — ויאמר. Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 723 aus unbekannter Quelle. Vgl. die vorhergehende Stelle.

14. מיד — מכך. Akedath Jizhak Pf. 20 19^d und Pf. 34 163^b (zweimal). 2 Kodd. Ken. Vgl. oben zu V. 13 v. בכך.

14. ראה — הלא. Akedath Jizhak Pf. 34 163^b (zweimal) und 163^d.

15. צעיר — הצעיר. Trg: חלש. A: μικρός.

16. אליי fehlt in Konkordanz ed. Bomberg v. אמר.

17. ויכבר שמו הפתח תחת — שאתה — שאתה. Ibn Ganah, Rikmah S. 51: וכבר שמו הפתח תחת... ובשאתה מדבר עמי והפתח: Profiat Duran, Ma'asse Efod S. 83: בא מקום הסנול שאתה מדבר עמי. Kodd. bei Norzi zur Stelle und G. I 601^b, 606 N. 652 und G. III 26 N. 641^{aa}. Vgl. noch Ewald-Dukes, Beiträge I S. 148 Anm. 3.

18. ויאמר אליו — ויאמר. Konkordanz ed. Bomberg v. אמר. P: לה.

19. והבשר — הבשר. Massora fin. v. פר N. 7 (Zitat). LXX: καὶ τὰ κρέα, P: ובשרא, V: carnesque.

19. והמרק — והמרק. Ben Ascher bei Kimhi zur Stelle. Kimhi, Wb. r. מרק. Massora aus Jemen bei G. III 71^b. Kodd. bei Norzi.

19. תחת — אל תחת. Ibn Ganah, Sefer Haschoraschim r. אלה S. 30. S. 444 = MT. LXX und V drücken אל nicht aus.

20. המרק — המרק. Ben Ascher, Kimhi, Massora aus Jemen. Vgl. zu V. 19 v. והמרק.

21. הולך — הולך. V. עין wird zitiert, was auf einen anderen Text zurückgehen oder auch gelesen werden kann.

22. מלאך אלהים — מלאך ה'.

23. אליי — לו ה'. Akedath Jizhak Pf. 57 301^b.

23. ולא — (II) לא. Trg Jem: ולא.

¹ Stichwort = MT. Über die Stichwörter siehe Das Schriftwort Heft I (Prolegomena) S. 15 N. 28.

24. קדם ה' Trg Lag fehlt מובח — מובח לה'.

24. ה' אלהים: Midr. Mischle 14 § 1: אדני ה' — ה'. d. i. Kethib: אדני ה'. Vielleicht auch: ה' אלהים. Vielleicht durch das vorhergehende Zitat Amos 3, 7 veranlaßt. Vgl. noch die folgende Stelle.

24. אלהים — ה'. Neue Pesikta in Jellineks Beth ha-Midr. VI S. 38. Vielleicht ist ה' weggelassen, so daß hier dieselbe Lesart oder dasselbe Zitat vorliegt wie in der vorhergehenden Stelle.

24. בעפרת — בעפרת. Massora aus Jemen bei G. III 71^b. Trg Jem.

24. העור — העורי. Trg. Vgl. oben zu V. 11 s. v.

25. ויאמר ה' אל גרען — ויאמר לוה' Lev. r. XXII 6 in Jal. I Sam. § 103.

25. לוה' fehlt Temurah 28^b in edd. Ms. München = MT. Vgl. die folgenden Stellen.

25. לוה' fehlt in Jal. Ps. § 779 aus Tanhuma ed. Buber נשא § 31.

25. לוה' — לו. Tanhuma editio princeps נשא § 28. Midr. Ps. 27 § 6 in edd. und Jal. ha-Machiri Ps. 27 § 6.

25. הרפר — פר. Massora fin. v. אר N. 70 (Zitat).

25. ואת הרפר — ופר. Temurah 28^b in Tossafoth Baba Bathra 129^b v. חזן. LXX-Comp.: καὶ τὸν μόσχον.

25. השני — שני. Raschi Temurah 28^b unten. LXX: δεύτερον.

25. והאשרה — ואת האשרה. Josef Kara, Kommentar zur Stelle.

25. אשר עליו fehlt in Tanhuma editio princeps נשא § 28.

26. לה' אלהיך fehlt bei Josef Kara, Komm. zur Stelle (dreimal).

26. הראש — ראש. Ibn Ġanah, Rikmah S. 37. LXX-Kodd. und

A: τῆς κορυφῆς.

26. המעון — המעון. Suraner bei G., Bibel zur Stelle. 12 Kodd.

A: τοῦ Μαῶχ, d. i. המעוך, was leichter aus המעון verschrieben sein kann als aus המעון.

26. עולה — עולה. Massora bei G. II 380 N. 196 zählt ohne unsere Stelle 24 עולה plene. Dagegen Massora zu Num. 7, 27 und bei G. II 379 N. 194.

27. אליי fehlt in Konkordanz ed. Bomberg v. עשה. V. דבר = MT.

28. והאשרה — האשרה. Trg Bom: אשרתא. Kod. Ken. 150: ואת האשרה.

29. ויאמרו (I) — ואמר. Konkordanz v. עשה und v. רעה = MT. LXX: καὶ εἶπεν.

29. הרבר (I) — את הרבר. Massoretische Notiz. Kodd. Vgl. Norzi.

31. ריב לבשל — ריב לבשל. Trg Jem: ראתפרע לבשל.

31. עד הבקר יומת — יומת עד הבקר. Raschi zur Stelle. P: ערמא לצפרא נמות.

31. ריב — ירב. Ibn Ġanah, Sefer Haschoraschim r. כי S. 220. Raschi zur Stelle. Konkordanz ed. Bomberg v. אלה. Ibn Ġanah, Wb. S. 318 und Konkordanz v. ריב wird ריב angeführt, was aber ריב gelesen werden kann.

31. יתפרע ליה בעלא - ירב לו הבעל - ירב לו. Trg.

32. יתפרע ליה בעלא. Trg. Durch diese Lesart ist der Widerspruch zwischen V. 31 und V. 32 aufgehoben und es entfallen durch die geringfügige Änderung von **בו** in **לו** alle Ausführungen Buddes, Nowacks und anderer. Es gibt hier keinen späteren Zusatz, sondern es liegt eine Verschreibung von **לו** in **בו** vor. **לו** bietet Kod. Ken. 112 prima manu.

34. וירח - וירח. Sa'adiah Kommentar zu Sefer Jezirah Kap. 4.¹ Juda ben Barsillai, Jezirahkommentar S. 182.

34. ויעק - ויעק. Dunasch, Criticae Vocum Recensiones 91^a v. ויעק und die Schüler Menahems in Liber Responsionum S. 91 aus Menahems Mahbereth. Unser Mahbereth 151^a = MT.

34. ויעק - ויעק. Trg Bom und Walton: ויעק.

34. איש אביעור - איש אביעור. Trg Bom, Lag und Walton: איש אביעור.

34. תחתיו - אחריו. Mahbereth Menahem 151^a.

35. תחום מנשה - מנשה. Trg Bom und Walton: תחום מנשה. Erklärender Zusatz ist תחום hier nicht, da als Erklärung hier שבט besser paßt, was in der Tat von Trg zum folgenden ובנפחלי ובנפחלי geboten wird und Trg Lag und Jem auch hier haben.

35. המנשה - מנשה. Trg Lag und Jem: שיבטא דמנשה, während sie שיבטא דמנשה schreiben. Folglich geht המנשה auf המנשה in der Vorlage zurück.

36. בירי fehlt in Jal. ha-Machiri ed. Greenup zu Micha 5, 6 aus Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19. Fehlt in 3 Kodd. Ken.

37. אבי - אבי. Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19. Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 129.

37. מציג - מציג. Jal. Micha § 553 aus Tanḥuma תולדות § 19.

37. יהיה הרב - הרב. Bereschith rabbathi ms. Prag S. 129. Ibn Ganah, Wb. S. 246. 2 Kodizes.

38. וייר - וייר. Kimḥi, Michlol 108^a und Wb. r. ויר.

38. וייר את הגוה fehlt in Jal. ha-Machiri zu Micha 5, 6 aus Tanḥuma תולדות § 19. Ed. Buber fehlt das Zitat.

38. מן הגוה - את הגוה. Glossaire hebreu-français ed. Lambert-Brandin SS. 382, 389.

39. בפעם הזה - הפעם. Trg Lag: בוֹימנא הרא. Bom, Walton und Jem: הרא = MT.

39. ויהי - יהי. Konkordanz ed. Bomberg v. בדר. LXX: καὶ γενέσθω.

¹ In den hebräischen Übersetzungen ms. München 92²⁰ — Abschrift Epstein S. 44, auch angeführt von Kaufmann in seinen Bemerkungen zu ben Barsillais Jezirahkommentar S. 341 — und in Juda ben Barsillais Kommentar zu Sefer Jezirah S. 178. Im arabischen Original ed. Lambert S. 72 = MT.

39. על הגנה — אל הגנה. Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19.¹ Jelamdenu in Jal. Ri § 62. Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 129. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 607.² Raschi zu Deut. 13, 2. Konkordanz v. ברר und v. הרב. Mehrere Kodd., LXX, Trg und P. Vgl. auch Norzi hier und zu V. 40.

40. בן ה' — אלהים בן. Jal. ha-Machiri zu Micha 5, 6 aus Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19. οὕτως an erster Stelle hat LXX, ה' liest Ar.

40. ביום — בלילה. Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19. Jal. ha-Machiri zu Micha 5, 6 = MT.

40. על הגנה — אל הגנה. Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 22 aus unbekannter Quelle. Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 129. Sefer ha-Oreh S. 160. Konkordanz ed. Bomberg v. ברר und v. הרב. Mehrere Kodd. und edd. LXX, Trg und P.

40. לבדה fehlt in Bereschith rabbathi ms. Prag S. 129.

Kap. VII.

1. ומשקית: Trg Jem: ומחנות — ומחנה.

1. למישרא: Trg: לעמק — בעמק.

2. אתך. Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19. Aber Jal. Ri § 62 und Micha § 553 und Jal. ha-Machiri zu Micha 5, 6 = MT.

2. בידך. Bahja ben Ascher, Kommentar zu Ex. 13, 17. Akedath Jizḥak Pf. 97 109^d.

3. דרחיל. Trg: הורא — ירא. LXX: ὁ φοβούμενος. P:

3. ויחבר: Trg Bom, Lag und Walton: ויצפר — ויצפר. Vgl. V. 4. ואבחרנין: Trg: ואצרפנו.

3. ויהפך oder ויהפך. Trg Jem: ויתחור. Vgl. Trg Jos. 8, 20 und Ri 20, 41. P: ויהפך, aber auch für das folgende וישב P: ויהפך. Vielleicht bietet Jem bloß Deutung. Vgl. Kimḥi.

3. ויצפה — ויצפר. Akedath Jizḥak Pf. 97. 109^d.

3. מרר fehlt bei Bahja ben Ascher, Kommentar zu Ex. 13, 17.

3. גלעד — הנלעד. Massora zur Stelle (Zitat). Naḥmanides, Kommentar zu Job 1, 1. LXX: Γαλαδ. Einige edd. bei Norzi. Vgl. seine Bemerkung.

3. ראשחארו: Trg Jem: הנשארים oder אשר נשארו — נשארו. Vielleicht Kopistenfehler. Wenn aber echt, so ist dieser Text so zu verstehen: 10.000 (waren es), die zurückblieben.

¹ Ed., Jal. Ri § 62 und Micha § 553 und Jal. ha-Machiri zu Micha 5, 6.

² So auch Sefer Haschoraschim S. 429. Arabischer Text S. 246 und Sefer Haschoraschim S. 167: אל = MT.

4. עור עתה — עור. Trg Jem: עור בען. Vielleicht aber bloß Deutung, wie auch V hier und an anderen Stellen עור mit „adhuc“ übersetzt; vgl. z. B. V Gen. 45, 11. Ri 8, 20 עורו Trg: עור בען. So auch Bom, Walton und Lag.

4. אה העם — אותם. Konkordanz ed. Bomberg v. ירד. V. מי = MT und in v. עמם wird unsere Stelle nicht angeführt.

4. ואצרפם — ואצרפנו. Trg: ואבחרינו. Vielleicht bloß Parallelisierung mit אותם. LXX-Kodd. und A: καὶ δοξαῖα αὐτούς, P: ואבקא אנת, V: probabo illos. וי und ם können leicht miteinander verwechselt werden. Ein klassisches Beispiel ist Jos. 5, 1.

4. בל אשר — (I) אשר. Jal. ha-Machiri Micha 5, 6 aus Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19. Konkordanz v. אמר.

5. העם — את העם. Massora zur Stelle (Zitat).

5. לבדו — לבד. Trg: בלחורוי. Daß es nicht Übersetzungsmanier ist, beweist Trg Zach. 12, 12—14, wo לבד in derselben Bedeutung wie hier — für sich — zwölfmal durch בלחור wiedergegeben wird. Freilich kommt לבד ohne Suffix schon in älteren Stellen vor: Ex. 26, 9; 36, 6.

6. המלקקים — המלקקים. Manuel du Lecteur S. 67. Kimḥi, Michlol 72^a. Vgl. auch Norzi. Massora aus Tschufutkale bei G. III 277 N. 38: סימן שתי אותיות אשר בתיבה אחת צמותות, וזו לעמת וזו עמותות, בתיבה חרותות . . . אם נייעה (י) לאות ראשון, חקרום בנעימת לחשון, יפתח פיו באות הראשון, כמות . . . מלקקים:

6. המלקקים — המלקקים. Josef Kara, Kommentar zur Stelle. Auch in der Erklärung zweimal המלוקקים, המלוקק. Er hat also המלוקקים oder המלקקים gelesen.

6. בירם fehlt bei Josef Ibn Kaspi, Kommentar zur Stelle.

6. ויתר — וכל יתר. Jal. ha-Machiri ed. Greenup zu Micha 5, 6 aus Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19. In ed. fehlt das Zitat. Ar: ויתר.

7. איש — האיש. Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19 in ed. und Jal. Ri § 62 und Micha § 553. Jal. ha-Machiri Micha 5, 6 = MT. In Jal. I R. § 219 fehlt האיש, so auch Ar.

7. המלקקים, המלקקים — המלקקים. Vgl. zu V. 6 s. v.

7. את ישראל — אתכם. Tanḥuma ed. Buber תולדות § 19 in Jal. Ri § 62, I R. § 219 und Micha § 553. Jal. ha-Machiri zu Micha 5, 6 und ed. = MT.

7. ביריכם — בידך. Konkordanz ed. Bomberg v. יר. P: ביריכם.

8. ויקחו האנשים — ויקחו. Josef Kara, Kommentar zur Stelle. Vielleicht bloß Verdeutlichung.

8. צרת — צדה. Juda Ibn Balaam in חיי עולם ed. Goldberg und Edelmann Heft I (Paris 1874) S. 60. Ibn Esra in dem ihm zugeschriebenen ספר הפעלים in חיי עולם a. a. O. Josef Kimḥi, Sefer ha-

Sikkaron S. 53 in 2 mss. LXX: *ἐπισπισμὸν τοῦ λαοῦ*. Trg: ווירי, worauf schon Kimḥi aufmerksam macht.

8. העמק — בעמק. Trg: משיפולי מישרא. 2 Kodd.: העמק.

9. לו — אליו. Threni r. ed. Buber S. 58. Kod. Ken. 224.

9. ה' אליו — אליו ה'. Jal. Ps. § 816 aus Pesikta ed. Buber 129^b. Trg Jem: ליה ה'. Kod. Ken. 93. V: Dominus ad eum. Vgl. auch die folgende Stelle.

9. ה' אל נדען — אליו ה'. Midr. פנים אחרים zu Esther in Bubers ספרי דאגרתא 37^a.

9. אל המחנה — במחנה. Jal. Ps. § 816 aus Pesikta ed. Buber 129^b. A und LXX-Kodizes: *εἰς τὴν παρεμβολήν*, P: למשריתא.

9. נחתים — נתחיו. Trg: מסרתני. V: tradidi eos.

11. מֶה דִּמְלִילֵן. Trg Lag und Jem: אשר ידברו — ידברו. Daß es nicht Übersetzungsmanier ist, beweist Trg zu 8, 1: עשית .. מה. Auch P: מדעם דמללן.

12. ובני — וכל בני. Ibn Ganah, Sefer Haschoraschim S. 336.¹ Raschi zu Gen. 25, 18. 2 Kodd. Vgl. Ri 6, 3.

13. fehlt in Pesikta r. Kap. 18 ed. Friedmann 92^b. Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 212.

13. ויפל fehlt in Pesikta r. a. a. O. Fehlt in Kod. Ken. 82, in LXX-Kodizes, P und V.

13. ויהפכו — ויהפכו. Pesikta r. Kap. 18 ed. Friedmann 92^b. Konkordanz ed. Bomberg v. הפך, v. נפל und v. עלה.

13. ויפל — ויפל. Pesikta r. a. a. O. LXX: *καὶ ἔπεσεν*, Trg: ונפל, P: ונפל. In der Tat ist ויפל hier grammatisch nicht gut. Vielleicht aber eben deswegen Umdeutung seitens der Vertenten.

16. שלש מאות האיש. Massora fin. v. חצ. Nr. 3 führt als dritte Stelle, in der ויחץ vorkommt, den Satz an: שלשה ראשים. Wahrscheinlich liegt eine Verwechslung mit Ri 9, 43 vor. Massora zu Gen. 22, 7 zitiert in der Tat unsere Stelle = MT.

16. לשלשה — שלשה. Trg Bom, Lag und Walton: להלה. LXX: *εἰς τρεῖς*, P: לחלתא. Vgl. noch Massora fin. in der vorhergehenden Stelle.

16. ולפדים — ולפדים. So nach Massora zu Nahum 2, 5. Vgl. aber Norzi zu V. 20 und zu Ex. 20, 15. Vgl. auch Frensdorff, Massora Magna S. 106 Anm. 1.

17. העשן — העשו. Massora zu Num. 32, 23 und zu unserer Stelle zählt mit unserer Stelle 15 העשן, mit der ausdrücklichen Bemerkung, daß das Wort in unserer Stelle zweimal vorkommt: ב' בו. Auch Massora zu Ri 15, 7 und Massora fin. v. עש geben 15 העשן an, mit

¹ Im arabischen Text S. 479 fehlt die Stelle.

dem Hinweis auf die Verzeichnisse zu Num. 32 und Ri 7. Sie haben also ebenfalls in unserem Verse תעשן auch an der ersten Stelle gelesen. In diesen Verzeichnissen aber wird auch die Ansicht anderer Massoreten angeführt, daß das Wort in unserem Verse bloß an der zweiten Stelle תעשן geschrieben ist: ויאמר אלהם ממני ב' בו. יוש אומרים חניינא. Daraus erklärt es sich, daß Massora zu Ex. 4, 15; 20, 20; Deut. 12, 14 und Massora par. zu vielen der Stellen, in denen das Wort vorkommt, bloß 14 תעשן angeben; sie folgen der Ansicht der יוש אומרים. Diese von der Massora wiederholt betonte Meinungsverschiedenheit hat Frensdorff, Massora Magna S. 150 Anm. 7, übersehen und ist deshalb zu einem falschen Resultat in der Lösung des vermeintlichen Widerspruches gelangt.

17. עשית — אעשה. Konkordanz ed. Bomberg v. עשה.

18. וכלה עמא דעמי. Konkordanz v. עמם und v. שפר. P: שפר.

18. הרב לה' — לה'. Trg: הרבא מן קדם ה'. 10 Kodd. LXX-Kodizes: *δορυπαλα τῶ Κυρίῳ*, P: הרבא למריא. Vielleicht bloß Konformierung mit V. 20.

19. האיש — איש. Trg: נברא. LXX: *οἱ ἑκατον ἀνδρες*.

19. לראש — ראש. Tosefta ed. Zuckermann Berachoth I 3.

19. בראש — ראש. Der Karäer Eliah Baschjazzi, Adereth Eliahu 102^d. LXX: *ἐν ἀρχῇ*, Trg: בריש, P: בריש.

19. השמרים — את השמרים. Ibn Ġanah, Wb. S. 42 und Sefer Haschoraschim S. 28, wo auch in der Erklärung zweimal השמרים ohne את. Juda Ibn Balaam, mitgeteilt in Ha-Hoker I S. 340.

20. שלש הראשים בשופרות. Massora fin. v. נד N. 20 nennt als drittes Mal in Ri, wo ולנדען vorkommt, die Stelle שלש מאות, d. i. 7, 22, wo aber ולנדען nicht vorkommt und nicht vorkommen kann. So ist es zweifellos, daß unsere Stelle gemeint ist. Wahrscheinlich ist שלש מאות Verschreibung und es ist mit Massora fin. v. ו N. 9 und Ochlah we-Ochlah N. 16 שלש הראשים zu lesen. Aber diese Wahrscheinlichkeit wird durch die Tatsache verringert, daß nicht nur Kod. Ken. 375, sondern auch P שלש מאות liest. Wenn man sich nun entschließt, für die Massora eine Variante anzunehmen, so hat sie wahrscheinlich שלש מאות השופרות gelesen, wie Kod. Ken. und V. 22. Ähnlich Ar: שלש המאות בשופרות. P: שלש מאות הראשים בשופרות. Dies scheint eine Vereinigung von MT und Ken. 375 zu sein.

20. בלפדים — בלפדים. Nach Massora zu Nah. 2, 5. Vgl. oben zu V. 16 v. ולפדים.

20. בשופרות — השופרות. Trg Bom und Walton: בשופריא.

21. העם — המחנה. Massora zur Stelle (Zitat).

22. בשלש — שלש. Trg Jem: בחלה. LXX: *ἐν ταῖς τριακοσίαις*.

22. וירק — וינס. Massoretische Notiz bei G. III 146^b zu V 21: וירק כל תנינא (V. 22) וירק כל תנינא (V. 21) קרמא. Vielleicht aber ist das zweite וירק Verschreibung aus dem vorhergehenden und die Notiz will bloß die Lesart כל המחנה — so einige Kodd., A und P — zurückweisen.

22. שיטה — השיטה. Trg: בית שיטה. LXX: *Βηθσεθδ*, V: Bethsetta.

22. צרחה — צרחה. Trg Bom und Walton: לצרחה.

22. צרחה — צרחה. Massora aus Jemen bei G. III 71^b. Einige Kodd. und edd. P: צרחה. Vgl. II Chr. 4, 17. Vgl. I R. 11, 26. Trg Lag marg.: לצרחה. Vgl. die Bemerkung Lagardes S. XI unten. Kimḥi zur Stelle scheint die Lesart צרחה zu kennen und abzulehnen. Vgl. seine Bemerkung: בשני רישין.

22. אל — על. Trg Bom, Walton und Jem: למבט. V: in Tebath.

22. ער — על. Sebirin bei Norzi zur Stelle und G. II 325 N. 40. Vgl. noch Frensdorff, Massora Magna S. 257.

23. ויועק — ויעק. Konkordanz ed. Bomberg v. ועק. Unsere Stelle wird aber auch v. צעק angeführt und auch v. איש wird ויעק zitiert. Der Autor hat also verschiedene Kodizes benützt. Kod. Ken. 253 und edd. ויועק.

23. כל איש — איש. Trg bei den Schülern Menahems in Liber Responsum S. 91 N. 37. Ar: כל בני ישראל.

23. ומאשר — ומן אשר. Trg Lag und Jem: ומשיבט אשר. Kod. Ken. 89.

23. ראשרי — אשר. Trg Bom und Walton: ראשר. Vgl. Ri 1, 32.

23. המנשה — מנשה. Trg: שיבטא דמנשה. Vgl. oben zu 6, 35 s. v.

24. המים (I und II) — המעברות. Trg: מנחא, wie 3, 28 und 12, 5. Vielleicht bloß Deutung.

25. את שני — שני. Trg Lag und Jem: ית הרין. LXX: *τοὺς* mit und ohne *δύο*.

25. ויחי — ויהרגו. Jal. I R. § 209 aus Hüllin 5^a. Edd. und ms. München = MT.

25. ביקבואב — ביקב ואב. Hüllin 5^a ms. München. LXX: *Ἰακεβζήβ*.

25. בעמק — ביקב. Trg: במישר. Sym.: *ἐν τῇ κοιλάδι*. Vielleicht bloß Deutung. Vgl. Kimḥi.

25. אל מדין — אחרי מדין. Massora aus Jemen bei G. III 71^b. Trg: בטר.

Kap. VIII.

1. ויאמר — ויאמרו. Ochlah we-Ochlah 3^b, Massora fin. v. י N. 1 (Zitat). 2 Kodd. LXX: *εἰπεν*.

1. אליך fehlt in Mass. fin. a. a. O. Ochlah we-Ochlah a. a. O. = MT.

1. לבלתי — לבלתי קראת. Trg: בדיל מה לא קריתא. לבלתי mit folgendem Infinitiv drückt Trg durch בדיל דלא mit Infinitiv aus, also hier: בדיל דלא למקרא. Daher ist קריתא מה לא קריתא nicht Übersetzungsmanier, sondern geht auf eine Vorlage zurück. P: ולא קריתן.

2. ככם — ככם. Konkordanz ed. Bomberg v. יכל und v. עת. Zahlreiche Kodd.

3. אלהים — אלהים. Konkordanz v. יד. V. אלה und v. נתן = MT.

3. ככם — ככם. Konkordanz v. יכל und v. עשה. Mehrere Kodd. und edd.

3. בדברו — בדברו Kethib, בדברו Kere. Madinhaë. Vgl. G. I 592 N. 623, II 57 N. 494.

3. כדברו — כדברו Kethib, כדברו Kere. Massora fin. חלופי המקרא; G. I 592 N. 623, II 57 N. 494 und 85^b. Kod. Ken. 158: כדברו. P: כד אמר.

3. הרבר — את הרבר. Trg Lag: ית פתומא. Siehe Lagarde S. XII. LXX: *τὸν λόγον*.

4. עָבַר — עָבַר. Trg: עָבַר. So Bom, Walton und Jem. V: transivit. LXX und P: ויעבר.

4. עבר — איש. Konkordanz v. עבר. V. איש, v. מאה und v. שלש = MT. Trg Lag: גברין.

5. ויאמר — ויאמרו. Trg Jem: ואמרו.

5. אחרי — אחרי. Konkordanz ed. Bomberg v. אחרי. V. רדף = MT.

6. ויאמר — ויאמרו. Massora fin. v. ה N. 2 (Zitat), Massora fin. v. כ N. 1 (Zitat). Sebirin.¹ Einige Kodd. A: *εἰπεν*, Trg: ואמרו, P: אמרין, V: Responderunt.

6. הסכות — סכות. Massora fin. v. ה N. 2 (Zitat).

6. הבן — הבן. Trg drückt הבן nicht aus, sondern bietet dafür *הא כאילו*, das wörtlich: *הכמו אם* entspricht, aber auch Deutung von *הבן* sein kann und hier auch wahrscheinlich ist, da *הבן* und *הבן* leichter miteinander verwechselt werden können als *הבן* und *הבן*. Vielleicht auch einfach Deutung von *הבן*, wie Ar liest. Vgl. V. 15 v. *הבן*.

6. בידך — בידך. Konkordanz ed. Bomberg v. יד. V. עתה = MT. P: באִדִּיך.

¹ Vgl. Kimḥi, Et Sofer S. 2, Norzi zu unserer Stelle, G. I 91 N. 844 und II 325 N. 40. Vgl. noch die Stellen bei Frensdorff, Massora Magna S. 370.

7. על קוצי — אל קוצי. Gersonides zur Stelle. Trg: על כובי = על קוצי. oder auch אל. Zur Deutung Trgs vgl. Kimḥi. P: על. Vgl. V. 16. Vgl. die folgende Stelle.

7. ואל — ואל. Gersonides zur Stelle. Trg: ואל = ועל oder auch ואל. P: ועל. Vgl. die vorhergehende Stelle. LXX: *ἐν . . . καὶ ἐν . . .* drückt *בְּ* und *וְ* aus, aber in lokalem Sinne, so daß die Deutung des Satzes dieselbe ist wie in Trg. Es ist auch denkbar, daß Trg wie LXX *בְּ* liest, es lokal faßt und daher durch על verdeutlicht. Vgl. V. 16 בָּרָם עליהן für בָּרָם.

9. כְּדֵּי אֲחֻב — כְּשׁוּבִי. Trg: כְּדֵּי אֲחֻב.

11. לִנְכַּח — לִנְכַּח. Konkordanz ed. Bomberg v. קָרָם. P: לִנְכַּח. So auch 2 Kodd. Ken. Vgl. Num. 32, 42. P auch dort נָכַח.

12. וַיִּנְסוּ — וַיִּנְסוּ. Ben Naftali in Massora bei G. I 579 N. 799.

12. הַחֲרִידִי — הַחֲרִידִי. Trg Jem: אֲזִיעוֹ.

13. מִמַּעֲלָה — מִמַּעֲלָה. Massora bei G. III 146^b (Zitat).

13. מִמַּעֲלָה — מִמַּעֲלָה. Ibn Ġanāḥ, Wb. S. 525. Wb. S. 249 und Sefer Haschoraschim SS. 170, 369 = MT. LXX: *ἀπὸ ἐπάνωθεν*, P: מִן מַסְקָנָא, V: ante ortum = מִמַּעֲלָה. Trg: מִיַּעַל שִׁמְשָׁא scheint auch bloß מִמַּעֲלָה auszudrücken.

13. הָרָם — הָרָם. Pirḥon, Wb. r. עָלָה. LXX: *Ἄρες, Ἄρες*, drückt den Artikel nicht aus.

15. וַיָּבֹאוּ — וַיָּבֹאוּ. Massora fin. v. ה' N. 2 (Zitat). Massora fin. v. כ' N. 1 und Ochlah we-Ochlah 71^a = MT.

15. וַיֹּאמֶר אֵלֵיהֶם — וַיֹּאמֶר. Konkordanz ed. Bomberg v. אָמַר. A: *αὐτοῖς* = להם, so auch V: eis. P: להם = להם oder אליהם.

15. הִכָּן — הִכָּן. Trg: הָא כְּאִלּוֹ. Vgl. oben zu V. 6 v. הִכָּן.

15. בִּידֶךָ — בִּידֶךָ. Konkordanz ed. Bomberg v. יָד. V. עָתָה = MT.

16. וַיִּרְעֵם — וַיִּרְעֵם. Trg edd., Walton, bei Raschi und Kimḥi: וַיִּרְעֵם. Trg Lag, bei Josef Kara zur Stelle, Jem und Bom I: וַיִּרְעֵם könnte vielleicht וַיִּשָּׁע, wie Kod. Ken. 356 und vielleicht auch LXX-Kodizes: *κατέλαυνεν*, ausdrücken; es ist aber bloß Verdeutlichung, da nach Trg die Strafe im Schleifen über Dornen bestand, weshalb es ja auch בָּרָם durch עליהן ausdrückt. Vgl. oben zu V. 7. Für וַיִּרְעֵם vgl. Micha 5, 5: וַיִּרְעֵם בְּרֹלֶךְ וְרַעֲיוֹ בְּחֶרֶב... und Ps. 2, 9: חֲרֵעַם בְּשֹׁכֵם בְּרֹלֶךְ.

16. אָנֹשׁ — אָנֹשׁ. Ibn Esra, Jesaiakommentar ed. Friedländer zu 8, 44. Benjamin, Glosse zu Josef Kimḥi's Sefer ha-Galuj S. 25 N 52. Sam. Masnuth, Ma'ajan Gannim ed. Buber S. 113. Baḥja ben Ascher, Kad ha-Kemaḥ v. פָּסַח. Josef Albo, Ikkarim IV Kap. 37. אָנֹשׁ fehlt in A.

18. וַיֹּאמֶר — וַיֹּאמֶר. Konkordanz ed. Bomberg v. אָמַר. 3 Kodd. P: וַיֹּאמֶר.

18. אחר מהם — אחר. Trg: חר מנהן. Vgl. Raschi und Kimḥi. V: unus ex eis. Vielleicht bloß Deutung, die aber unnötig und schwierig ist.

21. השרנים — השרנים. Jerusch. Sabbath VI 5 8^b 57¹ als Erklärung zu Jes. 3, 18, wo Jerusch. ebenfalls השרנים liest. Der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe in Mibḥar Jescharim zur Stelle. 2 Kodd. Vgl. V. 26 s. v.

22. ויאמר — ויאמר. Konkordanz ed. Bomberg v. איש. V. אמר = MT. Einige Kodd. und edd. ויאמר. A: εἶπεν.

23. להם — אלהם. Massora fin. v. ל N. 17 (Zitat).

23. אני fehlt in Jal. zur Stelle.

23. משל — (II) ימשל. Trg Lag und Jem: מלכא. Zur Deutung aus dogmatischen Gründen ist kein Grund vorhanden.

24. ויתן — ויתן. Raschi, Kommentar zu Ex. 3, 22.

24. נום — את נום. Konkordanz v נתן. V. נום und v. איש = MT.

24. ארי ערבאי קטילי. Trg Jem und bei Kimḥi. Vgl. dazu Kimḥi. וי וי können leicht miteinander verwechselt werden, wie וי und וי. Vgl. oben zu 7, 4 v. ואצרפנו.

26. השרנים — השרנים. Der Karäer Aron ben Josef, Mibḥar Jescharim zur Stelle. 3 Kodizes. Vgl. oben zu V. 21 s. v.

26. ולבר — ולבר. Ibn Saruk, Maḥbereth 135^b v. ענק.

27. וישם — ויעש. Jerusch. Sabbath IX 1 11^d 38 in Aruch v. אפרת. Vgl. die folgende Stelle.

27. ויעש נדעין אפור — ויעש אותו נדעין אפור. Jerusch. Abodah Zarah III 6 43^b 5. Parallelstelle Sabbath IX 1 11^d 38 = MT. P: ויעש אפור = ועבר עופרא.

27. אותו — (I und II) אתו. Massora und Kodd. Vgl. Norzi.²

27. נדעין fehlt in Sechel Tob I S. 8 aus Gen. r. XLIV § 20.³ Raschi zu unserer Stelle. Fehlt in P.

27. שמה — שם. Trg Bom, Lag und Walton: לחמן.

28. ויכנע — ויכנע. Juda ben Barsillai, Kommentar zu Sefer Jezirah S. 182. Vgl. Ri 3, 80.

28. מפני — לפני. Kimḥi, Wb. r. כנע. A: ἀπὸ προσώπου.

30. הוי — (I) הוי. Konkordanz v. בנה. V. שבע = MT. P: ולה לגרעין.

30. הוי (I) fehlt in Seder Eliahu rabba Kap. 17 ed. Friedmann S. 86.

33. אחר אשר — אחר אשר oder auch אחר אשר. Trg Lag: בחר. Kod. Ken. 96: אחרי. V: postquam.

¹ Edd. und שרירי חירושלמי ed. Ginzberg S. 80. Aruch v. סהרן und Jal. ha-Machiri Jes. S. 32 = MT.

² Vgl. noch Frensdorff, Massora Magna S. 226.

³ Edd. und Theodor S. 442 = MT.

33. להם - לו. Jal. Ri § 64 aus Sabbath 83^b. Vielleicht wird diese Lesart auch vom Inhalte der Stelle bestätigt: „Das lehrt, daß jeder einzelne sich ein Bild des Götzen angefertigt מלמד שכל אחד ואחד עשה לו דמות יראתו. Dies wird wohl aus לו geschlossen, wie ähnlich Jerusch. Synhed. VI 7 23^d aus dem Kethib לי II Sam. 21, 4. Vgl. jedoch Synhed. 63^b und Tossafoth Sabbath a. a. O. v. וישימו.

Kap. IX.

1. אלהם - אלהם. Massora bei G. III 331 N. 63 zählt unsere Stelle unter den defektiven אלהם. Dagegen Massora zu Ri 18, 2. Vgl. auch Frensdorff, Massora Magna S. 214 Anm. 5.

1 אבי - אבי אמו. Trg Lag: דאמיה אבוהא ohne דאמיה, das aber edd., Walton und Jem bieten. Daher ist דאמיה bei Lag gewiß vom Kopisten weggelassen.

2. אל - באני. Trg Lag: עם = אל oder auch עם. Bom, Walton und Jem: קדם = MT.

4. Agadath Bereschith XXVI 3 aus Tanḥuma וירא § 29, wo in den edd. das Zitat fehlt: ויקבצו אליו אנשים ריקים ופוחים והיו עמי. Vermengung mit anderen Stellen. Vgl. Ri 11, 3; I Sam. 22, 2; II Chr. 13, 7.

6. מלו - מלוא. Trg Jem.

7. ויגדו - ויגדו. Nach Massora zu Gen. 26, 32 und II R. 18, 37 sind alle ויגדו in Ri defektiv. Vgl. auch Norzi.

7. להם - אלהם. Konkordanz ed. Bomberg v. אמר. LXX: αὐτοῖς.

8. ההלויך - הלויך. Trg Bom, Lag und Walton: המזיל. Ich kann eine Frage in unserer Stelle nicht erklären. Vielleicht ist ה false Vokalisation und es muß ה lauten = הנה = הא. Also: הנה הלויך.

9. אלהם - להם. Konkordanz v. אמר.

9. התדלתי - התדלתי. Ibn Ġanah, Rikmah S. 220. Pirḥon Wb. 8^c.

9. בו - בי. Konkordanz v. כבר. V. אלה = MT. Trg Bom, Lag, bei Kimḥi, Walton und Jem: וביה מתפנקן. LXX: ἐν ᾧ, V: quā.

10. לבי - לבי את. Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 97. שׁטׁ fehlt in LXX, tu fehlt in V.

10. מלכי - מלכי. Josef Kimḥi, Sefer ha-Sikkaron S. 32: ויתכן בחטף קמץ שמרי כמו לבי את מלכי עלינו. Moses aus England, Sefer ha-Schoham SS. 26, 37: שמרי לנקיבה או שמרי בחטף קמץ כמו מלכי עלינו. Ebenda S. 101: מלכי עלינו. (Ez. 32, 20) על משקל מלכי עלינו. In unseren Texten in Ez.: מלכי.

11. ההדלתי - ההדלתי. Vgl. oben zu V. 9 s. v.

12. מלכי - מלכי. Vgl. oben zu V. 9 s. v.

13. התְּחַלְתִּי — ההִחַלְתִּי. Vgl. oben zu V. 9 s. v.

14. כל העצִים — העצִים. Bereschith rabbathi ms. Prag S. 98. πάντα fehlt in LXX.

15. באמת ותמים — באמת. Ibn Ganah, Wb. S. 393. Sefer Hascho-raschim S. 275 fehlt das Zitat. Kod. Ken. 30: באמת ובתמים. P bloß בשרא = בתמים. Vgl. V. 16.

16. ואם בתמים — ובתמים. Konkordanz v. אמן. V. עשה und v. תמים = MT.

19. היום — היום הזה. Trg Bom, Lag und Walton: יומא דין. P: יומנא. הוה fehlt in Kod. Ken. 30.

23. ויקרא אלהים. Tanhuma § 4.¹ 2 Kodd. V: Dominus.

23. בין בעלי שכם ובין אבימלך — בין אבימלך ובין בעלי שכם. Tanhuma ויקרא § 3 in den alten edd. Ed. Buber § 4 und Midr. Agadah II S. 1 = MT.

24. חמת — חמם. Ochlah we-Ochlah N. 17. Konkordanz v. בוא. V. חמם = MT und unsere Stelle wird v. חמה nicht angeführt.

25. לזהם — לו. Jal. Ri § 66 aus Baba Kama 79^b.

25. ריש — ראש. Trg Lag: ריש. Vielleicht bloß fehlerhaft für רישׁ in Bom, Walton und Jem. Aber auch P und V lesen ראש, summitate.

25. את כל. Baba Kama 79^b in edd. und ms. München. Gen. r. LIV 3 in edd., Aruch v. גול, Jal. Gen. § 95 und Sechel Tob zu Gen. 21, 34. את עלט fehlt in LXX.

25. את כל. Jal. Ri § 66 aus Baba Kama 79^b. כל fehlt in V.

25. עבר — יעבור. Jal. a. a. O. aus Baba Kama a. a. O. LXX: παρεπορεύετο. Trg Lag, Bom und Walton: עבר, P: רעבר. Vgl. die folgende Stelle.

25. עובר — יעבור. Sechel Tob Gen. 21, 34 aus Gen. r. LIV 3. Vielleicht ist עָבַר zu lesen und ׀ als Mater lectionis anzusehen. Vgl. dazu Das Schriftwort I (Prolegomena) S. 35. Vgl. hier die vorhergehende Stelle.

25. על ההרים — עליהם בדרך. Baba Kama 79^b ms. München. Zu beachten ist, daß der Hinterhalt על ראשי ההרים war.

27. וידרכו. fehlt bei Elasar aus Beaugenci, Komm. zu Jes. 9, 62.

27. ויבאו בית אלהיהם ויעשו הלולים — ויעשו הלולים ויבאו בית אלהיהם. Elasar aus Beaugenci a. a. O.

27. חלולים — חלולים. חנניא. Vielleicht bloß Deutung ה = ח. Vgl. Prolegomena S. 19 N. 3. A: χορούς, P: חלולא, V: factis cantantium choris.

28. ירבעל הוא — ירבעל. Trg Lag und Jem. Auch P drückt הוא aus.

¹ Ed. Buber, Midr. Agadah ed. Buber II S. 1 und Jal. ha-Machiri Ps. 8 § 23. — Edd. und Jal. ha-Machiri Prov. ed. Grünhut 86^a = MT.

29. רָבָה — רָבָה. Dunasch in Criticae Vocum Recensiones 70^b. R. Tam in seinen Entscheidungen daselbst. Josef Kimḥi, Sefer ha-Galuj S. 44. Vgl. auch die Bemerkung Norzis.

29. רָבָה — רָבָה. Ochlah we-Ochlah N. 56.

29. צבאך — צבאך. Kimḥi, Michlol 97^b. Auch Trg drückt den Plural aus.

31. וְהָנָה — וְהָנָה. Konkordanz v. צור. V. עיר = MT. P: וְהָנָה.

33. בּוֹרַח — בּוֹרַח. Konkordanz v. בקר. V. וְהָנָה und v. שָׁמַשׁ = MT. Trg Lag: בּוֹמְרַח. Trg Walton: בּוֹמְרַח, aber in der lateinischen Übersetzung: in oriri. בּוֹ ist auffallend, da Trg in der Regel בּ mit Infinitiv durch כּ mit verb. finit. ausdrückt.

33. אֵל — אֵל. Madinḥaē in Massora fin. חֲלוּפֵי הַמִּקְרָא und bei G. I 592 N. 623 und II 57 N. 494. 3 Kodd. Ken.

35. וְכָל הָעָם — וְכָל הָעָם. Trg Jem: וְכָל עַמָּא. 7 Kodd. V: omnis exercitus. Auch mehrere wichtige LXX-Kodizes: καὶ πᾶς ὁ λαός.

35. הַמֶּלֶךְ — הַמֶּלֶךְ. Siehe Arugath ha-Bosem bei Norzi. Kodd. bei Norzi und bei G. I 601^b, III 26 N. 641^{aa}. Vgl. auch Massora aus Jemen bei G. III 71^b.

36. אֶת (II) — אֶת. Die älteren edd. Massora aus Jemen bei G. III 71^b.

37. יוֹרִידִים — יוֹרִידִים. Konkordanz ed. Bomberg v. ירד und v. עָמַם. Vgl. Norzi.

38. מֵאִסַּת — מֵאִסַּת. Jerusch. Pesahim VI 3 33^b unten in edd. und im Kommentar des R. Ḥananel zu Pesahim 69^a. Konkordanz v. מֵאִסַּת und v. עָמַם.

38. נָא fehlt in Jerusch. a. a. O. bei R. Ḥananel a. a. O. Es fehlt in A (δὴ), Trg Bom und Walton, P und V.

38. עֵתָה fehlt in Jerusch. Pesahim VI 3 33^b bei R. Ḥananel zu Pesahim 69^b. Konkordanz v. לָחֶם. V. יָצָא und v. עֵתָה = MT. עֵתָה fehlt in V.

38. אֵתָה — אֵתָה. Sebirin bei G. III 375 N. 83. Massora I R. 1, 18 ohne Angabe der Stellen: אֵתָה. 2 Kodd. Ken.: אֵתָה.

38. הָלָחֶם — הָלָחֶם. Jerusch. Pesahim VI 3 33^b unt. bei R. Ḥananel zu Pesahim 69^b.

40. הָעִיר — הָעִיר. Trg Lag: דִּקְרָהָא. LXX-Kodizes und A: τῆς πόλεως, V: in urbem. Ar: שַׁעַר הָעִיר vereinigt beide Lesarten.

41. וְיֹשֵׁב — וְיֹשֵׁב. Massora fin. v. א N. 7 (Zitat). LXX: καὶ εἰσῆλθεν.

41. בָּאֲרוּמָה — בָּאֲרוּמָה. Massora fin. a. a. O. (Zitat). 2 Kodd. P: בָּאֲרוּמָה.

44. וְהָרָשִׁים — וְהָרָשִׁים. Trg Lag und Jem: וּמִשְׁרִיתָא. V: cum cuneo.

44. וְכָל רָאשִׁים — וְכָל רָאשִׁים. Trg Bom und Walton: וְכָל מִשְׁרִין.

44. רָאשִׁים — רָאשִׁים. Trg: מִשְׁרִין. P: רִישִׁין.

46. ביתאל – בית אל. Stichwort in Raschi zur Stelle. Trg Lag, Bom und Walton. LXX: Βαῖθηλ, Βηθηλ.

48. הקדרום – הקדרמות. Zeror ha-Mor ed. Warschau I 107^a. LXX-Kodizes und A: την ἀξίνην, P. גרנא.

48. סוכת – שוכת. Aruch v. סך.

48. שכמו oder auch שכמיו – שמו. Trg Bom und Walton: כתפודי. LXX: ὥμων, ὥμους.

48. ועשו – עשו. Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 225.

49. כל – גם כל. Bereschith rabbathi S. 226. Massora fin. v. כ N. 2 (Zitat). Haj Gaon, Kommentar zu Tohoroth S. 37. גם fehlt in A, P und V, aber auch העם כל.

49. fehlt in Konkordanz v. עמם. V. כרת = MT. Vgl. die Versionen in der vorhergehenden Stelle.

49. שוכו – שוכה. Haj Gaon, Kommentar zu Tohoroth S. 37. Pirhon, Wb. r. שוך. Simon Duran, Magen Aboth ed. Livorno 4^b. Zeror ha-Mor ed. Warschau 107^a. Es ist die Lesart der Madinḥaë, G. II 57 N. 491.

49. הצריה (I und II) – צריה. Trg faßt צריה als Eigennamen, vgl. Trg V. 46, und schreibt daher auch hier צריה.

52. לתרעא. P: חרע. Trg: שער – פתח.

53. אהת fehlt in Massora fin. v. פל N. 9 (Zitat).

53. וחריץ – וחריץ. Ochlah we-Ochlah N. 1. Vgl. dagegen Norzi.

55. וירא – וירא. Ibn Ganah, Wb. r. אירא im arabischen Text und in Sefer Haschoraschim S. 26. LXX: καὶ εἶδεν.

57. fehlt in Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 98.

57. קללת – קללת. Juda Ibn Ḥajug אויתות הנוה ed. Dukes S. 20. Kimḥi, Michlol 72^a. Vgl. oben zu 7, 7 המלקקים.

Kap. X.

1. להושיע את ישראל fehlt in Seder Olam r. Kap. 12 in edd. und mss. München und Epstein. Gewiß bloß Kürzung und es ist nach אבימלך mit ed. Neubauer וני zu lesen.

1. בן פואה fehlt in Seder Olam r. Kap. 12 ms. Epstein. In edd. fehlt das Zitat.

1. דורו – דורו. Seder Olam r. Kap. 12 ms. München. In edd. und ms. Epstein fehlt das Zitat.

1. בשמיר – בשמירן. Seder Olam r. Kap. 12 ms. München. LXX-Kodizes und A: ἐν Σαμαρείᾳ.

2. שנים — שנה. Seder Olam r. Kap. 12 ms. Epstein. Kod. Ken. 150.
2. בשמיר — בשמר. Konkordanz ed. Bomberg v. קבר.
4. להם (II) — ולהם. Trg Lag: ולהן. Kod. Ken. 150. LXX-Kodizes. καὶ αὐτάς.
4. גלעד — הגלעד. Trg Lag und Jem: גלעד. LXX: Γαλαάδ.
6. ויעבדו בני ישראל — ויעבדו. Juda Ibn Kureisch, Risalat S. 53.
6. feht bei Juda Ibn Kureisch a. a. O. ואת אלהי צידון
6. צידן — צידן. Trg Lag.
6. ואת אלהי עמון ואת אלהי מואב — ואת אלהי מואב ואת אלהי בני עמון. R. Jakob aus Wien in פשטים ופירושים ed. Großberg S. 129.
6. עמון — בני עמון. R. Jakob aus Wien. Vgl. die vorhergehende Stelle.
6. את אלהים — את ה'. Seder Olam r. Kap. 12 ms. Epstein. In edd. und ms. München fehlt das Zitat.
8. בני ישראל (I) — ישראל. Seder Olam r. Kap. 12 in ms. München und Sechel Tob II S. 194.
8. בשנה הראה feht in Seder Olam r. Kap. 12 ms. München. Feht in LXX-Kodizes und V.
8. בני ישראל (II) — ישראל. Seder Olam r. Kap. 12 ms. München. Kod. Ken. 77.
8. (II). Trg Lag: ית כל בני ישראל דחיקו = ית רעצו ב' ב' י' רעצו. Wahrscheinlich ist דחיקו aus dem Anfange des Verses verschrieben.
10. וכי — וכי Kethib, כי Kere. Massoretische Notiz bei G. II 57 N 494 und II 82^b. Mehrere Kodd. haben כי als Kethib. LXX: ὅτι, P: דשבקן, V: quia.
10. ה' אלהינו — אלהינו. 7 Kodd. Ken. 2 Kodd. bloß ה'. LXX-Kodizes: Κύριον τὸν θεόν ἡμῶν, V: Dominum Deum nostrum.
11. ומן — מן. Konkordanz v. בנה. Massora bei G. II 233 N. 538 bezeichnet unsere Stelle und Jer. 17, 26 als die zwei Verse, in denen dreimal ומן vorkommt. ומן fordert auch Massora aus Jemen bei G. III 71^b, mit der Bemerkung, daß auch die jerusalemischen Kodizes ומן bieten. Zahlreiche Kodd. und edd. LXX und Sym.: καὶ ἀπὸ, Trg: ומן. Vgl. auch die folgende Stelle.
11. ומבני — מן בני. Num. r. XX 5 in den alten edd. LXX-Kodizes und V: ובני.
11. ומפלשתים — ומן פלשתים. Num. r. editio princeps XX 5. Trg Bom und Walton: ומפלשתאי.
12. ועמלק. Massora fin. v. 1 N. 27 führt als den einzigen Bibelvers, der mit dem Worte וצידונים anfängt, die Stelle an: וצידונים ועמלק

וכל בני קדם. Es kann nur unser Vers gemeint sein. Daß aber hier bloß eine Verwechslung mit Ri 7, 12 vorliegt, ist nicht sicher.

12. ובני עמן — ועמן. Cant. r. zu 1, 3 in ms. München N. 50.¹ Mit Rücksicht auf V. 11 ist diese Lesart kaum denkbar. Möglich aber ist es, daß Cant. r. V. 11 עמן nicht gelesen. Einen solchen Text bietet P: מצרים ומאב וצדונים ועמלק ועמן.

12. ואישע — ואושיעה. Cant. r. zu 1, 2. Num. r. XX 5.

14. המה. Trg: האם יכלין האם drückt nicht האם aus, sondern es ist dogmatische Umschreibung, um nicht einmal per ironiam auszudrücken, daß die Götzen helfen können. Vgl. I R. 18, 27 und Trg.

15. עשה v. עשה אל ה' fehlt in Raschi Berachoth 29^b. So edd.; Or Zarua I 27^d N. 47 = MT.

15. עשה v. עשה. Raschi Berachoth 29^b. Vgl. aber die folgende Stelle. P: מרם דשפיר und V, quidquid tibi placet, drücken כל nicht aus, sondern כטוב oder auch הטוב.

15. את כל הטוב — ככל הטוב. Or Zarua I 27 N. 47 aus Raschi Berachoth 29^b. Vgl. aber die vorhergehende Stelle. Kod. Ken. 174: כל הטוב.

15. יומא דין. Trg Bom und Walton: היום — היום הזה. P: יומנא. V: nunc.

16. ויסירו בני ישראל — ויסירו. Seder Eliahu zuta ms. Parma Kap. 8, in M. Horowitz' בית עקר האגדות I. Edd. und ed. Friedmann S. 185 = MT. Aber auch P: ואפרקו בני איסראיל.

16. אשר מקרבם — מקרבם. Trg Lag: רבניהון. Kod. Ken. 187.

16. ועתה נפשיה. Trg Bom und Walton: וחקצר נפשו — וחקצר נפשו. Vielleicht auch וחקק. Vgl. aber Trg Ri 16, 16. Trg Lag in dogmatischer Umschreibung: ואתגללו רחמיה. Es gibt aber alte Zeugnisse, daß Trg den ganzen Satz unübersetzt ließ, wie in der Tat in Trg Jem. Vgl. Maimonides, Moreh Nebuchim I 41 und Munk S. 147 Anm. 2.

16. בעמל — מעמל. Ibn Ganah, Sefer Haschoraschim r. עמל S. 375. Der Karäer Juda Hadassi, Eschkol ha-Kofer AB 69 32°. Zu בעמל vgl. Kimhi und Moreh I 41.

18. עמם = MT. V. אמר. Konkordanz ed. Bomberg v. ויאמר — ויאמרו. P: ואמר.

18. העם — כל העם. Jal. I Sam. § 107 aus Midr. Sam. XIII 6.² Konkordanz v. אמר und v. עמם.

¹ In den alten Edd.: ועמלק לחצו, so daß ובני עמן oder ועמן fehlen kann.

² Verschieden in אנשי יבש גלעד ויאמרו כל אנשי יבש גלעד.

Kap. XI.

1. אשה — אשה. Pirḥon, Wb. r. ונה.
2. ויריו — ויצאו. Baba Kama 92^b. 2 Kodd.
3. מימים. Trg Lag und Jem: לזמן יומין drückt nicht לימים aus, sondern es ist die stehende Übersetzung von מימים.¹ Daher ist מומן in Bom und Walton fehlerhaft.
4. קצן v. והיית — והייתה. Konkordanz ed. Bomberg v. הלך und v. קצן.
5. אל וקני — לוקני. Massoret. Notiz bei G. I 601^b. Mehrere Kodd.
6. לנו fehlt bei Josef Ibn Kaspi, Kommentar zu Threni 1, 5. Fehlt in 2 Kodd. Ken., P und V.
7. וירא § 29, in LXX-Kodd. und P.
8. עליהם fehlt in Jal. Num. § 732 aus Sifre Num. § 85.
9. ער — (I) וער. Naḥmanides zu Num. 21, 26 in 2 mss. und ed. Lissabon. Gersonides, Kommentar zur Stelle. Zahlreiche Kodd. und V.
10. ריבך — ריבך. Gersonides, Kommentar zur Stelle. ריבך fehlt in LXX.
11. וער (II) — ער. Naḥmanides, Kommentar zu Num. 21, 26 in 5 mss. So A.
12. ויאמרו — ויאמר. Sebirin.² 6 Kodd. V Vers 14: ut dicerent.
13. לו fehlt in Massora zur Stelle (Zitat). Fehlt in V und Ar.
14. לאמר fehlt bei Naḥmanides zu Deut. 23, 5.
15. נעברה — אעברה. Kod. Mena bei G. I 607^b und III 27 N. 641 cc. 4 Kodd. P: נעבר.
16. נא fehlt im Stichwort bei Raschi zur Stelle und bei Naḥmanides zu Deut. 23, 5. Fehlt in LXX-Kodizes, P und V. So auch zahlreiche Kodd.
17. רצה — אבה. Midr. Agada ed. Buber II S. 178.
18. ויבאו — ויבא. Raschi Deut. 2, 3. Trg: ואתו. Kod. Field 85 marg.: παραγέγοντο.
19. לארץ — אל ארץ. Konkordanz ed. Bomberg v. ארץ. V. שמש = MT.
20. ויחנן — ויחנן. Ibn Ganah, Wb. S. 186.³ Konkordanz v. חנה und v. עבר.
21. מעבר — בעבר. Konkordanz v. עבר. V. חנה = MT.
22. בישראל — עם ישראל. Konkordanz v. חנה. Zahlreiche Kodd.

¹ Vgl. Jos. 23, 1; Ri 14, 8 und 15, 1.

² Kimḥi, Et Sofer S. 2. Norzi zur Stelle. G. I 91 N. 844 und II 325 N. 40.

³ Sefer Haschoraschim S. 126 = MT.

21. בארץ – הארץ. Trg Lag: בארעא. Trg Walton: ארעא, aber in der Übersetzung: in terra. 3 Kodd. 1 Kod.: בהארץ. Wichtige LXX-Kodizes und A: *ἐν τῇ γῇ*.

22. וירשו – וירשו. Konkordanz v. נבל und v. ירש.

22. ועד (I) – עד. Josef Kara, Kommentar zur Stelle. Zahlreiche Kodd. Vgl. zu V. 13.

22. ומן – מן. Stichwort in Raschi zur Stelle.

24. מפניו fehlt in Konkordanz v. ירש. Wird aber v. פנה angeführt, was durch die Benützung verschiedener Texte, wie auch sonst öfters, erklärt werden kann. *ἀπὸ προσώπου ἡμῶν* fehlt in A und anderen LXX-Kodizes, die auch הוריש durch *κατακληρονομήσεν* und nicht *τοῦς*, sondern *ἑσά* ausdrücken. Auch V faßt הוריש in der Bedeutung „besitzen, in Besitz nehmen“ und drückt מפניו nicht aus, während LXX, Trg und P *מפניו* lesen. Die Verschiedenheit der Deutung von הוריש hängt also vom lesen oder nicht lesen des Wortes מפניו ab.

25. הרוב – הרב. Massora zur Stelle und zu Job 11, 2 betont, daß הרוב in unserer Stelle plene geschrieben ist. Zahlreiche Kodd. und edd.

25. ואם – אם. Lekah Tob zu Num. 25, 1. Zahlreiche Kodd.

26. כשבת – כד יתיב. Trg: כד יתיב. P: כד יתיב, V: quando habitavit.

26. ובנותיה (I) – ובנותיה. Seder Olam r. Kap. 12 ms. München. V: et viculis ejus.

26. ובערער – ובערער. Seder Olam r. Kap. 12 ms. München. Nahmanides zu Num. 32, 41. Konkordanz v. בנה. LXX: *καὶ ἐν τῇ Ἀροῖρ*, P: ובערער, V: et in Aroër. Der Name lautet sonst durchwegs ערער.

26. ובערער – ובערער. Trg: ובערער. Vgl. auch die folgende Stelle.

26. בערער – ובערער. Josef Kara, Kommentar zur Stelle.

26. ובנותיה – ובנותיה. Seder Olam r. Kap. 12. V: et villis illius.

26. ידי – ידי. Gersonides zur Stelle.

29. אלהים – ה'. Sa'adiah Kommentar zu Sefer Jezirah in der hebräischen Übersetzung des Jakob ben Nissim, ms. München N. 92^{20,1} Arabischer Text ed. Lambert S. 72 und Juda ben Barsillais Jezirahkommentar S. 178 = MT.

29. אל בני – בני. Trg Lag und Jem: לוח בני. Bloße Deutung würde לבני sagen. 14 Kodd. אל, 1 Kod. אל ארץ. LXX: *εἰς*, P: לבני, V: ad filios.

¹ Abschrift Epstein S. 44. Auch mitgeteilt in Kaufmanns Bemerkungen zu Juda ben Barsillais Jezirahkommentar S. 341.

31. אשר יצא יצא – היוצא אשר יצא. Trg: דיפוק מיפק. Vielleicht auch היוצא יצא. Vielleicht bloß Umschreibung der doppelten determinierten Relation, aber nicht sehr wahrscheinlich. היוצא *ὁ ἀπορροεῦσθμενος* fehlt in wichtigen LXX-Kodizes. P und V drücken bloß אשר יצא oder bloß היוצא aus. Vgl. auch die folgende Stelle.

31. אשר יצא fehlt in Lev. r. XXXVII 4 in edd. und Sefer We-hishir II S. 260. Tanḥuma בחוקתי § 5 bei Bahja ben Ascher, Kommentar zu Lev. 27, 29. Fehlt in Kod. Ken. 96 und in LXX-Kodizes und Itala. Über P und V vgl. die vorhergehende Stelle.

31. חוץ מדלתי – מדלתי. Trg Bom, Walton und Jem: דיפוק מיפק בר. Vgl. auch die folgenden Stellen.

31. לקראתי – החוצה לקראתי. Gen. r. LX 3 in allen alten edd. Kod. Ken. 70. Vgl. die vorhergehende und die folgende Stelle.

31. לקראתי. החוצה – Ta'anith 4^a bei Bahja ben Ascher, Kommentar zu Gen. 24, 14. Tanḥuma בחוקתי § 5 bei Bahja ben Ascher, Kommentar zu Lev. 27, 29. Da der weitere Bibeltext gekürzt angeführt wird, so kann man auch an die Lesart לקראתי denken, wie in der vorhergehenden Stelle. Vgl. aber das folgende. Kod. Ken. 651: חוצה.

31. לקראתי fehlt Ta'anith 4^a in Jal. ha-Machiri Jes. S. 179.

31. כשובי – בשובי. Trg: בדר איתוב.

31. בשובי בשלום מבני עמון fehlt in Jal. ha-Machiri Ps. 116 § 44 aus Lev. r. XXXVII 4. Vgl. die folgende Stelle.

31. מבני עמון fehlt in Gen. r. LX 3 in allen alten edd. Fehlt in Kod. Ken. 651.

31. והעליתיו עולה לה – והיה לה והעליתיו עולה. Gen. r. LX 3 in allen alten edd. Tanḥuma בחוקתי § 5 bei Bahja ben Ascher, Kommentar zu Lev. 27, 29. So auch V: eum holocaustum offeram Domino. So Kod. Ken. 651.

31. והעליתיו – והעלותיו. Jal. Jos. § 25 aus Gen. r. LX 3. Als Kethib lesen so die Madinḥaë. Vgl. Massora fin. חילוף המקרא und G. I 592 N. 623, II 57 N. 494 und 82^a.

31. והעליתיו – והעליתיו. Bahja ben Ascher, Kommentar zu Lev. 27, 29 aus Tanḥuma בחוקתי § 5.

31. עולה – עלה. Nach der Massora ist das Wort עלה in Ri nur 6, 26 plene: וכל שופטים חסר בר מן אחר מלא וסימנא והעלית עולה. Siehe Massora zu Num. 7, 52; G. II 379 N. 194. Massora bei G. II 380 N. 196 zählt עלה in unserem Buche nicht unter den 24 עולה plene. Vgl. oben zu 6, 26 s. v.

31. לעולה – עולה. Ta'anith 4^a ms. München. 6 Kodd. Ken. P: לעלה.

33. מערער – מערער. Trg: מערער. Kodd. Massora verlangt מערער. Vgl. Massora zu I Sam. 30, 28; II R. 10, 33. Vgl. die Korrektornote bei Norzi zur Stelle.

33. ער (I) -- ער. Massora fin. v. מ N. 1 (Zitat). Profiat Duran, Ma'asse Efod S. 155. Zahlreiche Kodd LXX: εως, Trg Bom und Lag und Walton: ער.

34. המצפה – המצפתה. Ta'anith 4^a in Jal. Gen. § 107. Gen. r. LX 3 in den alten edd. und in Lekah Tob zu Gen. 24, 13. Lev. r. XXXVII 4 in Jal. ha-Machiri Ps. 116 § 44.¹ Mehrere Kodd.

34. יוצאה – יוצאת. Ta'anith 4^a in Jal. Gen. § 107.

34. ממנה – ממני. Trg Lag und Jem מנה. Sebirin.² 3 Kodd. LXX-Kodizes: πλὴν αὐτῆς, P: לבר מנה.

35. fehlt in Tanḥuma בחוקתי § 5 bei Bahja ben Ascher, Kommentar zu Lev. 27, 29.² Fehlt in LXX-Kodizes, Itala und V.

35. פה – פי. Tanḥuma בחוקתי § 5 in den alten edd.

35. לה – אל ה'. Gen. r. XXII 11 in den alten edd. und 2 mss. bei Theodor S. 217 und Jal. Gen. § 38.³ Kod. Ken. 1.

35. לא – ולא. Tanḥuma בחוקתי § 4 in den alten edd. 4 Kodd.

36. פציה – פציה. Konkordanz ed. Bomberg v. פה und v. פצה.

36. לה – לך. Der Karäer Abul Farag bei Poznanski, Nouveaux Renseignements sur Abu-L-Faradj S. 62. Konkordanz v. אחר und v. נקם. V. עשה = MT.

37. לי – ממני. Bereschith rabbathi ms. Prag (Abschrift Epstein) S. 161.

37. ואלכה fehlt in Bereschith rabbathi a. a. O. Fehlt in V und Kod. Ken. 30.

37. אל ההרים – על ההרים. Ex. r. XV 4 in Jal. ha-Machiri Zach. ed. Greenup S. 57 (zweimal). Ibn Ganah, Wb. S. 296.⁴ Der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe, Mibḥar Jescharim zur Stelle.

38. שני – שני. Kethib in einer massoretischen Notiz bei G. II 57 N. 494 und 92^a. 4 Kodd.

39. נדרה – נדרו. Konkordanz v. נדר und v. עשה. Kod. Ken. 176.

40. מדי ימים – מימים. Moses ben Schescheth, Kommentar zu Ez. 8, 14.

40. ימים – מימים. Nazir 5^a ms. München.

¹ In edd. fehlt das Zitat.

² Siehe Massora und Norzi zur Stelle. G. II 234 N. 547^a f. 325 N. 40. Vgl. noch Frensdorff, Massora Magna S. 255.

³ Einige mss. bei Theodor: את ה'.

⁴ Sefer Haschoraschim S. 204 = MT.

40. לבת — את בת. Ta'anith 4^a in Agadoth ha-Talmud.¹ Nazir 5^a ms. München. Tossafoth Nazir a. a. O. v. תלכנה. LXX und V drücken את aus.

40. הנלערי fehlt in Nazir 5^a ms. München. Raschi und Tossafoth daselbst.

40. פעמים — ימים. Nazir 5^a ms. München.

Kap. XII.

1. עברת. Trg Bom und Walton: עברתא — fecisti = עשית. Es ist Verschreibung aus עברתא, wie richtig Lag und Jem.

2. ואעק — ואצעק Massoretische Notiz bei G. I 601^a aus Kodizes. 3 Kodd. Ken. Alter korrekter Kodex bei Norzi. Randglosse in ed. Bomberg.

2. אליכם — אתכם. Trg: ובעית מינכון. Es faßt also ואעק in der Bedeutung „bitten, flehen“, in dieser Bedeutung aber wird עק — עקע mit אל oder ל verbunden. Es gibt freilich außer unserer Stelle noch zwei Verbindungen von עק mit Akkusativ der Person: Zach. 6, 8 „ויעק אתי — er rief mich“ und Neh. 9, 28 „ויעקך“, aber in der ersten Stelle ist die Bedeutung von עק verwandt mit „versammeln, aufbieten“, in welchem Sinne עק immer mit את konstruiert wird, und die zweite Stelle gehört einem sehr späten Sprachgebrauch an.² A: πρὸς ὑμᾶς. P und V haben אתכם, deshalb lesen sie auch ואעק — vocavi.

4. אתם. Trg: מא אתון חשיבין רבית גלעד. Das ist gewiß Deutung von מה אתם. Jedenfalls aber verbindet Trg אתם mit גלעד, wie LXX und Sym., während MT אתם hat.

4. בתיך — בתיך. Trg Lag und bei Raschi, Josef Kara und Kimḥi: ובני. Zahlreiche Kodd. LXX: καὶ ἐν μέσῳ. Sym., P und V: ומנשה.

4. בני מנשה — מנשה. Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 717 aus unbekannter Quelle.

5. גלעד (I) fehlt im Stichwort bei Raschi zur Stelle und Kod. Ken. 168.

5. יאמר פליט = אמר חד ממשויבא. Trg: Vielleicht bloß Harmonisierung mit den folgenden Singularen. Es ist aber wohl targumische Übersetzungsmanier, Singulare zu pluralisieren, nicht

¹ In edd. und mss. fehlt das Zitat, auch Raschi hat es nicht gelesen.

² Ein Autor des 15. Jahrhunderts, Juda Ibn Chalz, in seinem Sefer ha-Musar Kap. II Anf. zitiert aus agadischer Quelle Richter 3, 9 und 6, 6—7 'ועקו . . . את ה' und 'ויעקו . . . את ה'. Ich teile dieses Zitat zu den betreffenden Stellen nicht mit, weil es mir sicher scheint, daß hier bloß Verschreibung aus אל vorliegt.

aber umgekehrt. Vgl. Das Schriftwort Heft II S 26 Anm. 7. V: *cum-que venisset... fugiens atque dixisset.*

5. האפרתי, alte edd. האפרתי — אפרתי. Trg: אפרתי. So Bom und Walton, Jem: אפרתי, Lag: האפרתי.

6. ויאמר — ויאמר. Tanhuma בחוקות § 3 in allen alten edd. Seder Eliahu rabba Kap. 11 ed. Friedmann S. 56. 2 Kodd. LXX-Kodizes und A: *ελεεν*.

6. יבן — יבן. Tanhuma בחוקות § 3 in den alten edd.¹ 12 Kodd. und die ältesten edd.

6. נכון — יבן. Hebräisch-persisches Wörterbuch ed. Bacher² S. 104.

6. לדבר — לאמר. Hebräisch-persisches Wörterbuch a. a. O.

6. אל — על. Trg Jem: על. A: *επλ*, P: על.

6. על מעברות — במעברות. Trg Lag, Bom und Walton: במנות. V: in transitu.

7. הגלעדי fehlt Gen. r. LX 3 in den alten edd. und Jal. Ri § 68. Fehlt auch in V, die es aber beim ersten יפתח liest.

7. הגלעדי — גלעד. Gen. r. LX 3 in Jal. Ri § 68 (zweimal). Raschi zu Ri 11, 39. Kimhi zur Stelle.

8. רמן בית לחם — מבית לחם. Trg: רמבית לחם. P: רמן בית לחם.

11. אילון — אילן. Trg Lag.

11. אילון — אילן. Nach Massora fin. v. א. N. 22. Vgl. oben zu 4, 11.³

12. אילון — אילן. Trg Lag.

12. אילון — אילן. Nach Massora fin. v. א. N. 22. Vgl. oben zu 4, 11.³

14. עירם — עירם. Nach Massora bei G. II 389 N. 346 ist das Wort עירם Gen. 32, 16 und in unserer Stelle defektiv. Vgl. dagegen Massora fin. v. ע. N. 35 und Frensdorff, Massora Magna S. 138^b.

Kap. XIII.

1. ויעשו בני ישראל לעשות. Seder Olam r. Kap. 12 in edd., allen mss. der ed. Ratner und ms. Epstein. Ratner verweist für diesen Text auf den Ausspruch R. Abahus in Midr. Ps. 18 § 6:⁴ Vor dem Deborahlied heißt es im Bibeltext: וייספו בני ישראל לעשות הרע, nach dem Deborahlied: ויעשו בני ישראל הרע. Aber dieser Hinweis beruht auf einem Mißverständnis. R. Abahu meint

¹ In editio princeps fehlt das Zitat. Bei Tanhuma aber ist die editio princeps für die späteren Ausgaben nicht maßgebend. Vgl. Das Schriftwort Heft IV S. 140 Anm. 4.

² XXIII. Jahresbericht der Landesrabbinerschule in Budapest.

³ Vgl. noch Frensdorff, Massora Magna S. 18 Anm. 2 und S. 265 Anm. 6.

⁴ Auch Cant. r. zu 4, 1 und Midr. Sam. XIX, 1.

natürlich: unmittelbar nach dem Deborahlied, d. h. 6, 1, wie aus der weiteren Ausführung des Ausspruches deutlich zu sehen ist.

1. ויתנם — ויתנם ה'. Seder Olam r. Kap. 12 in edd. und allen mss. der ed. Ratner.¹ So A, der *Kúptos* nicht ausdrückt.

2. אחר fehlt in Mechilta zu Ex. 17, 14 ed. Friedmann 55^b. אֵלֶּךְ fehlt in A.

2. ממשפחות — ממשפחה. Mechilta a. a. O.

2. לא — ולא. Jal. ha-Machiri Jes. S. 181 aus unbekannter Quelle. Trg Bom und Walton: לית לה ולך. 4 Kodd. Ar.

3. פרק השלום. Lev. r. IX 8 in Jal. Ps. § 712. הנה — הנה נא. Epstein. Konkordanz v. אמר.² 2 Kodd. LXX, P. In V fehlt נא הנה.

3. וילדת — וילדת. Pesikta ed. Buber 141^a in Jal. Ps. § 873 und Jal. ha-Machiri Ps. 112 § 24. Lev. r. IX 8 in edd. und Jal. Ps. § 712. Konkordanz v. בנה und v. הרה.² Wenn v. ילד „וילדת“ angeführt wird, so stammt dies aus einem anderen Kodex, oder — was wahrscheinlicher ist — es ist וילדת zu lesen, wie ja auch aus den Versen 5 und 7 unseres Kapitels וילדת zitiert wird. 5 Kodd. Ken.: וילדת.

4. עתה — ועתה. Sotah 9^b in alten edd. und ms. München.³

4. אל — (I) ואל. Sotah 9^b in alten edd., ms. München und Jal. Ri § 68.³ Zahlreiche Kodd. P und V drücken אל aus.

4. אל — (II) ואל. Sotah 9^b in den alten edd.

4. טומאה — טמא. Sotah 9^b in ms. München (zweimal), Agadoth ha-Talmud und bei Kimḥi zu unserer Stelle. LXX, P und V übersetzen auch 7 und 14 טומאה mit ἀνάθαρτον, רשמה, immundum, auch Trg an allen drei Stellen: מכאב. Sie drücken also abstractum per concretum aus, so kann ihr Text in unserer Stelle nicht erkannt werden. Nur V. 7 haben LXX-Kodizes: ἀνάθαρτον.

5. יעלה. Trg יעיבר, so auch 16, 17 ער = עבר für עלה.⁴ Dies geht nicht auf יעבר und עבר in der Vorlage zurück, sondern es ist bloß Deutung von עלה und עלה unter dem Einfluß von Num. 5, 6; 8, 7 und Ez. 5, 1.

5. הוא — והוא. Sotah 9^b ms. München.

6. הנה איש — איש. Lev. r. I 1 in den alten edd. und in Jal. Ri § 40, Lev. § 427 und Hag. § 567.

6. הנה נא איש — איש. Lev. r. I 1 in Jal. Lev. § 427.

¹ Ms. Epstein und ed. Neubauer = MT.

² V. עקר = MT. Geht auf einen anderen Text zurück.

³ Agadoth ha-Talmud und En Jakob = MT.

⁴ I Sam. 1, 11 faßt Trg מורה nicht in der Bedeutung Scheermesser, sondern = מורא Furcht, daher gibt es יעלה mit יעלה wieder. Vgl. Das Schriftwort Heft II zur Stelle in Sam.

6. האלהים (I) — אלהים. Lev. r. I 1 in den alten edd. und Jal. Lev. § 427 und Hag. § 567.¹ Jal. zur Stelle. ה τσθ fehlt in LXX.

6. האלהים (II) — ה'. Lev. r. I 1 in Jal. Hag. § 567.² Midr. Ps. 103 § 17.³

7. אל — ואל. Kimḥi, Wb. r. טמא.

7. ועד — עד. Josef Kara, Kommentar zur Stelle. Aber zweimal auch = MT. ועד mehrere Kodizes.

8. עד fehlt bei Abarbanel, Kommentar zu Ex. 12, 2 und in Trg Jem prima manu. Fehlt in 2 Kodd. Ken. und A.

8. היולד — היולד. Josef Kimḥi, Sefer ha-Sikkaron S. 24. Zahlreiche Kodd.

9. אלהים — האלהים. Num. r. X 17.

10. ביום הזה — ביום. Trg: ביומא דיכי. Vielleicht bloß Verdeutlichung, vgl. Kimḥi. Dafür spricht vielleicht דיכי statt des gewöhnlichen הרין. Dasselbe gilt auch von LXX-Kodizes ἐν τῇ ἡμέρᾳ und P היום = ההוא.

11. יבא — יבא. Sebirin. Vgl. Massora zu Lev. 11, 34; Norzi zu unserer Stelle; G. I 170 N. 113 und II 325 N. 40. Vgl. auch Frensdorff, Massora Magna S. 371 und 370 Anm. 6. Frensdorffs Frage, wie hier der Plural erforderlich sein kann, da דברך steht, erledigt sich einfach durch den selbstverständlichen, auch von Norzi zu unserer Stelle betonten Schluß, daß die, welche יבא fordern, auch דברך lesen. Vgl. weiter unten v. דברך. Trg: יתקיימן. LXX, P und V lesen יבא und daher auch דברך.

12. יבא נא — יבא. Konkordanz v. אמר, v. בוא, v. דבר und v. עתה. Kod. Ken. 187. LXX-Kodizes und A: εἰ δὲ εὖτ' = עתה נא oder auch עתה יבא נא.

12. דברך — דברך. Massora zu Lev. 11, 34 und bei G. I 170 N. 113, II 325 N. 40 (Zitat). דברך wird von denen gelesen, die יבא fordern. Vgl. oben v. יבא. Unsere Stelle fehlt auch in den massoretischen Verzeichnissen der defektiven דברך. Siehe Norzi. Trg: יתקיימן פחנמך. Vgl. Norzi.

12. מה ידעה fehlt in Trg bei Raschi: מה חזי.⁴ P: מנו דינה = מה משפט.

14. אל (II) — לא. Josef Kara, Kommentar zur Stelle. Einige Kodd. und edd.

16. תעשה — תעשה. Isak Aboab der Ältere in נהר פישון 71^a. Josef Albo, Ikkarim II 28 (dreimal). 15 Kodd. P: תסב.

¹ Jal. Ri § 40 = MT.

² Edd. und Jal. Ri § 40 = MT.

³ Jal. ha-Machiri Ps. 103 § 34 = MT.

⁴ Edd., Lag, Walton und Jem: כמה יהי דחוי. Wahrscheinlich so auch Kimḥi: דחוי.

16. עלה – עלה לו. Josef Kara, Kommentar zur Stelle. Wenn es wirkliche Lesart ist, so ist der Satz so zu verstehen: wenn du aber [ein Ziegenböckchen] zubereiten willst, so bringe es als Ganzopfer dar.

17. מה שמך – מי שמך. Num. r. X, 17. Abarbanel zu Ex. 3, 1. Zeror ha-Mor Absch. נשא ed. Warschau 9^a. Trg Bom, Lag und Walton: מא. Einige Kodd.

17. יבא – יבא. Trg: יתקיימן פיתומך.¹ Trg liest das Kethib דברך. Vgl. oben zu V. 12 v. יבא.

17. דברך – דברך. Kere. Nach den Madinḥaë ist auch das Kethib דברך, siehe G. I 592 N. 623. So zahlreiche Kodd. und edd. LXX, P und V.

18. אליו – לו. Sifre Num. § 42 im edd., Jal. Jes. § 310 und Jal. ha-Machiri Ps. 147 § 8.

19. ואת המנחה fehlt in: Zebaḥim 108^b in einem ms. und Jal. Gen. § 59. Zebaḥim 119^b in Jal. Deut. § 881. Damit hängt die folgende Variante zusammen.

19. ויעלו – ויעל. Zebaḥim 108^b in edd. mss. München und Rom und Jal. Gen. § 59. Zebaḥim 119^b in 3 mss. und Jal. Deut. § 881. Vgl. die vorhergehende Stelle.

19. לפני ה' – לה'. Zebaḥim 119^b in den alten edd. In mss. und Jal. Deut. § 881 fehlt das Zitat, Jal. Gen. § 59 = MT.

20. בעלות – בעלות. Pirḥon, Wb. r. להב. Bahja ben Ascher, Kommentar zu Lev. 10, 2. Akedath Jizḥak Pf. 57. 25 Kodd. P: בדר סלקת.² Gegen diese Lesart richtet sich die Bemerkung Kimḥis: בבית. Vgl. auch Norzi.

22. אלהים. R. Samuel ben Meïr, Kommentar zu Gen. 19, 17.

24. הנער שמשן – הנער. Sotah 10^a in Agadoth ha-Talmud.

25. האלהים – ה'. Ibn Ġanaḥ, Wb S. 578 in einem ms.

25. אשתאיל – אשתאיל. Trg Bom, Lag, Walton und Jem in einem ms. Massora zu Jos. 15, 32 zählt mit unserer Stelle 3 אשתאיל plene. Kodd. bei Norzi. Norzi verweist auf abweichende massoretische Angaben. Vgl. auch Heidenheim bei Frensdorff, Massora Magna S. 269 Anm. 6.

¹ Nur Jem in einer Handschrift: ייחי. Auch Kimḥi: יתקיימן.

² Dies die regelmäßige Umschreibung des temporalen Infinitivs mit כ auch in Trg. Daher ist bei Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 753 aus Trg כמיסך Verschreibung aus כמיסך wie Sefer Haschoraschim S. 538 und Bom, Walton, Lag und Jem.

Kap. XIV.

1. וירא שם — וירא. Sotah 9^b in En Jakob. Gen. r. XCVIII 14 in Midr. ha-gadol ed. Schechter zu Gen. 49, 17.¹ Raschi Sotah 9^b. En Jakob im Kommentar zu Sotah 9^b. V: vidensque ibi. Vgl. noch weiter unten v. בתמנה.

1. בתמנה — בתמנה. Trg: בתמנה. P: בתמנה. LXX und V = MT. Vgl. zu V. 2.

1. בתמנה fehlt in Raschi Sotah 9^b und in V. Dies hängt mit ihrer Lesart שם zusammen. Vgl. oben v. וירא.

2. בתמנה — בתמנה. Trg Bom, Walton und Jem: בתמנה, während Lag בתמנה. LXX und V auch hier = MT. Vgl. zu V. 1 s. v.

3. ויאמר — ויאמר. Trg Bom und Walton: ויאמר. 2 Kodd. P und V.

3. בבית אביו — בבנות אביו. Juda Ibn Balaam, mitgeteilt in Ha-Hoker I S. 340. P: בבית אביו.

3. לקחת לך — לקחת. Massora fin. v. הל N. 8 (Zitat). Vielleicht ist auch Sotah 9^b, wo in der Heirat Simsons mit der Timniterin keine Sünde erblickt wird וחלת קלקולו בעוה, diese Lesart vorausgesetzt. Vgl. Raschi לשמה לו. Besonders wahrscheinlich wird diese Annahme, wenn man der Ausführung Kimḥi zu 13, 3 zustimmt, daß es keine Mischehe war. In diesem Falle ist לקחת erforderlich. Vgl. Schwarz, Monatschrift 1901 S. 282—291, besonders S. 284.

3. אל אביו fehlt in Sifre Num. § 115 nach Jal. Num. § 750. Nazir 23^a in Agadoth ha-Talmud. Horajoth 10^b in edd. und ms. München.

3. היא fehlt in Sifre a. a. O. nach Jal. a. a. O. Fehlt in LXX-Kodizes und V.

3. ישרה היא — היא ישרה. Zeror ha-Mor ed. Warschau I 127^a, 128^b, II 17^a. Kod. Ken. 96.

4. ואביו ואמו. Midr. Agadah ed. Buber I S. 59 aus Moëd Katon 18^b. V: „parentes ejus“ scheint eher Verdeutlichung von ורם zu sein als Umschreibung von ואביו ואמו. Vgl. V in unserem Kapitel 2, 3, 5, 6, 9 und 16, wo ואביו ואמו ungekürzt durch „pater et mater“ ausgedrückt wird.

4. היא — היא. Moëd Katon 18^b bei Salomo ben Ha-Jathom, Kommentar zur Stelle ed. Chajes S. 96 und in Jal. Gen. § 109 und Ri § 70. Sotah 9^b in den alten edd., ms. München, Raschi, En Jakob und Jal. Ri § 69. Stichwort in Jal. zur Stelle. Kimḥi, Kommentar zu 14, 19.

¹ In edd. fehlt das Zitat.

4. **היתה לו — היא**. Moëd Katon 18^b in Menorath ha-Maor N. 172. Massora fin. v. א Verzeichnis „מה“.¹ Vgl. die folgende Stelle.

4. **היה הרבר — היא**. Moëd Katon 18^b in ms. München, Kommentar des R. Hananel und Buch der Frommen N. 383.² Sotah 9^b in Agadoth ha-Talmud. V: quod res a Domino fieret. Vgl. auch die vorhergehende Stelle.

4. **וְכִי — (II) כִּי**. Trg Lag: וארי V: et quaereret.

4. **מפלשתים**. Trg: לאתנראה בפלשתא. Dies ist Erklärung von מפלשתים. Vielleicht auch Deutung von מפלשתים. V: „occasionem contra Philisthiim“ drückt sehr wahrscheinlich בפלשתים aus. מפלשתים. Kod. Ken. 4.

4. **נלחמים — משלים**. Trg Lag: מניחין קרבא. Es ist schwer, sich vorzustellen, daß dies Verschreibung sei aus שלטין im Bom, Walton und Jem. Auch als Deutung von משלים ist קרבא מניחין kaum denkbar, da der Bibeltext in der ganzen Erzählung keinen Anhaltspunkt dafür bietet. Noch mehr von Wichtigkeit ist die Tatsache, daß auch 15, 11 משלים steht, wo auch Trg Lag dafür שלטין bietet. Es ist daher fast zweifellos, daß der ursprüngliche Targumtext מניחין קרבא ist, das hebr. נלחמים ausdrückt, und daß שלטין spätere Korrektur ist oder eine in den Text gedrungene Randglosse, die auf die Abweichung vom Bibeltext aufmerksam machte.

5. **ואמו** fehlt in Lev. r. VIII 2. Fehlt in Kod. Ken. 252.

5. **תמנתה (II) — תמנת**. Trg: תמנת. Vgl. oben zu V. 1 s. v.

7. **באשה — לאשה**. Trg: ושאל באחתא. Vgl. I Sam. 25, 39 וירבר באבניל Trg Bom und Walton ושאל לאשה 11, 3, dagegen II Sam. 11, 3 ושאל לאחתא. Lag auch dort באשה, weil er באשה gelesen. ושאל mit ב wäre auch sehr auffallend, wenn es nicht auf die Vorlage zurückginge.

7. **ותיטב — ותישר**. Raschi Sotah 9^b. LXX-Kodizes: καὶ ἡρεσεν, die stehende Übersetzung von יטב — gefallen. Vgl. Esth. 2, 4, 9.

8. **מימים ימימה — מימים**. Trg Jem: מומן לומן, die stehende Übersetzung von מימים ימימה; vgl. Onkelos Ex. 13, 10; Trg Ri 11, 14; 21, 19; I Sam. 1, 3; 2, 19³ und II Sam. 14, 26. Dagegen מימים wird durch מומן לומן ausgedrückt,⁴ wie in der Tat Bom, Walton und Lag auch

¹ Auch Kimḥi zu 13, 3 zitiert neben MT auch einmal היתה.

² Buch der Frommen ms. Parma ed. Berlin S. 285 N. 1128 = MT.

³ An den letzten drei Stellen: מומן מועד למועד, aber Kimḥi Ri 21, 19: מומן לומן. I Sam. 14, 26 מומן עיין לעיין. Inhaltlich sind alle drei Wendungen gleich, sie drücken „eine bestimmte Zeit“ aus: ein Jahr, dreißig Tage oder Festeszeit. Vgl. Aptowitzer, Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft 1909, SS. 241, 249.

⁴ Vgl. oben zu 11, 4 s. v. מימים.

hier. מימם ימימה bedeutet nach rabbinisch-targumischer Deutung „ein Jahr“, so wäre in der Lesart des Trg Jem hier eine Andeutung des Brauches zu finden, einer Jungfrau zwischen Werbung und Heimführung ein Jahr für die Ausstattung frei zu geben.¹

8. דבורים — דבורים. Nach handschriftlicher Massora bei Norzi zu Ps. 118, 12 und bei G. I 222 N. 17 ist דבורים hier und Ps. 118, 12 plene geschrieben. Vgl. noch Frensdorff, Massora Magna S. 47^a.

8. בנקית — בנקית. Massora aus Jemen bei G. III 71^a: הגימל בחירק: והיו שוא נה. Diese Massora muß dann auch V. 9 מנקית lesen.

8. ובה דבש — ובה דבש. Trg: ובה דובשא. Daß es bloß Deutung ist, ist nicht wahrscheinlich, da der Text keiner Erklärung bedarf. Es darf auf die Lesart mancher LXX-Kodizes verwiesen werden: καλ μέλι ἤν. Vgl. auch V.

9. על כפיו — אל כפיו. Lev. r. VIII 2 in den alten edd. Josef Kara, Kommentar zu Jer. 2, 31. 2 Kodd. und P.

9. בכפיו — אל כפיו. Trg Lag und Jem: בידו; bei Josef Kara zur Stelle, in Bom und Walton: בידה. Ar: בכפיו. Die beiden Lesarten Trgs sind vielleicht aus בכפיו zu erklären.

9. מנקית — מנקית. Vgl. V. 8 v. בנקית.

11. בראתם — בראתם. Konkord. v. ראה. Kod. Ken. 178. LXX-Kodizes und A: ἐν τῷ φωνεῖσθαι αὐτοὺς = ביראתם, oder vielleicht auch בראתם.

12. נא fehlt in Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 16 nach Jal. Ri § 70 und Menorath ha-Maor N. 173. Fehlt in LXX, Trg Jem, P und V.

15. הלום — הלום oder הלום. Trg Bom, Lag, Walton und Jem, bei Raschi und Kimhi: הלום = הלום, wie Kimhi bemerkt, oder auch הלום. Für beides schreibt Trg הלום. 5 Kodd. Ken. bieten הלום, nach einer Randbemerkung in Kod. Ken. 154 ist הלום Kethib der Suraner und Kere der Nahardaë. So gibt Trg vielleicht dieses Kere wieder.

16. חרת — חרת. Konkordanz v. חור, v. בנה und v. עמם. Kodd. bei Norzi, der auch auf Konkordanz verweist.

16. הגרת — הגרת. Konkordanz v. נגר und v. עמם. Michlol 6^a.

17. ימים — ימים. Ibn Esra, Zahoth ed. Lippman 72^b (zweimal). Pirhon, Wb. 8^b. Trg Lag: יומין, während Bom, Walton und Jem: יומיא.

18. לולא — לולא. Synhed. 21^a in edd. und Jal. II Sam. § 141. Massora fin. v. א N. 23 (Zitat). Pirhon, Wb. r. חרש. Gersonides, Kommentar zur Stelle. Konkordanz v. חרש und v. ענל. Dagegen Massora zu Gen. 43, 10; II Sam. 2, 27; Massora ms. bei Norzi zu I Sam. 25, 31.

¹ Vgl. Kethuboth 57^b. Schwarz, Monatschrift 1901 S. 284 Anm. 5, findet diese Andeutung schon in כימים, was aber nicht einwandfrei ist, da כימים bloß „nach einiger Zeit“ bedeutet.

19. אַתּ fehlt Nazir 4^b in den alten edd.

19. חליפותם - חליפותם. Nazir 4^b ms. München.¹ Zu beachten ist, daß das unmittelbar darauf folgende ויהן החליפות für die Vorzüglichkeit dieser Lesart der Münchener Handschrift spricht. Auch 12 und 13 ist von חליפות die Rede. Wichtige LXX-Kodizes, darunter Syro-hexaplaris und A lesen: τὰς σκολὰς αὐτῶν = חליפותם.

19. החליפות - את החליפות. Konkordanz v. נתן. V. חלף = MT. LXX: τὰς σκολὰς.

Kap. XV.

1. הקדרה - הקדרה. Massora aus Jemen bei G. III 71^a: הקדרה פתח באותה.

4. וילך שמשון תמנה - וילך שמשון. Jal. zur Stelle aus Sotah 10^a.

4. לפידם - לפידם. Nach Massora zu Nahum 2, 5. Vgl. oben zu 7, 16.

4. ויפן - ויפן. Raschi zu Ex. 1, 20 und Threni 2, 5. Dagegen Raschi zu II R. 17, 6. Auch Pirḥon, Wb. r. חרה liest ויפן, r. תעה aber ויפן. Vgl. noch Norzi zu unserer Stelle und Levita zu Michlol 158^a.

5. בקמת - בקמת. Michlol 171^b.² Trg: בקמת. P: בקימתא.

5. ועד וית - ועד ויתא. Trg: ועד ויתא. LXX: καὶ ἐλάλας, Itala und V: et oliveta = ווית. — Berachoth 35^a und Baba Mezia 87^b wird MT. betont.

6. בית אביה - אביה. Der Karäer Jehuda Hadassi, Eschkol Ha-Kofer AB 146 55^a. Konkordanz v. בית, v. אב, v. אש und v. שרף. So bei 50 Kodd. A und Luc.: καὶ τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρὸς αὐτῆς, P: ולבית אבה.

9. ויהנו - וינשו. Trg Jem: ושרו, während Lag, Bom und Walton: ואתרשו.

9. על לחי - בלחי. Trg: על לחי, während II Sam. 5, 18, 22 בעמק Trg: במישר נמש pass. mit על I Sam. 30, 16.

10. אלינו - עלינו. Konkordanz ed. Bomberg v. עליה.

10. לאסור - לאסור. Der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe, Mibḥar Jescharim zur Stelle: ראלף בשוא לברו.

11. אלפי - אלפים. Massora fin. v. מה N. 1 (Zitat).

11. אש fehlt in Konkordanz v. אלה und v. שלש, v. אש wird unsere Stelle nicht angeführt.

11. עשיתי - אעשה. Sa'adia bei Ibn Esra zu Ex. 21, 24. Kod. Ken. 93.

12. אלהם - להם. Lev. r. editio princeps XX 1. Tanḥuma ed. Buber אהרי § 1. Koheleth Zuta S. 119.

12. שמשון fehlt in Pesikta ed. Buber 168^b. Fehlt in P.

¹ Edd. und Responsen der Gaonim ed. Lyck N. 103 = MT.

² Wb. r. במה und r. קום = MT.

³ So Lag, Jem, Josef Kara und Kimḥi. Bom und Walton: ויתא.

12. ועתה השבעו – השבעו. Lev. r. XX 1 in Sefer We-hishir II S. 161. Vgl. Gen. 21, 23 und I Sam. 24, 22. Vgl. die folgende Stelle.

12. § 1 ואתהקן. Tanḥuma אהרי § 1. השבעו לי באלהים – השבעו לי. MT. Vgl. Gen. 21, 23; I Sam. 30, 15; I Sam. 24, 22; Jos. 2, 12. Wahrscheinlich sind die Zitate ואתהקן und באלהים Reminiszenzen an diese Bibelstellen.

12. השבעו לי אתם – השבעו לי. Midr. Ps. 18 § 6 in Jal. II Sam. § 157.

12. אַם – פֿן. Trg Jem: דלא, die stehende Übersetzung von אַם bei נשבע פֿן. LXX-Kodizes: μη, P: דלא, Italia: ne, V: quod non. נשבע פֿן kommt sonst nicht vor.

12. תפוען – תפוען. Lev. r. editio princeps XX 1. Tanhuma אהרי § 1. Tanhuma ואחזק § 1 in Jal. Kohelet § 989. Midr. Ps. 18 § 6 in Jal. II Sam. § 157 und Jal. ha-Machiri Ps. 18 § 8.

13. לוי - אלי. Ochlah we-Ochlah 5^b.

13. **לֹא** fehlt Ochlah we-Ochlah a. a. O. Fehlt in P. In Kod. Ken. 96 und V fehlt **לֹא**.

13. בירם - ביריהם. Trg Lag,¹ Bom und Walton: ביריהן. LXX-Kodizes und A: εἰς χεῖρας, P: באידיהן.

13. משאח בנימין. Der Karäer Benjamin Al-Nahwendi, בשני – בשנים.

14. הוא בא עד להי. Massora bei G. I 465 N. 136: ורועותי — ורעותי. So korrekte Kodd. bei Norzi.

14. בעיר בראש. בהריהם אש — אשר בערו באש. Ex. 3, 2; Deut. 4, 11; 5, 20; 9, 15 übersetzen Onkelos und Jonathan: באשחא (רליק) בעיר. Es ist daher auffallend, daß Trg hier MT mit דארה ביה נורא übersetzt, wie 16, 9 בהריהו אש. Es ist daher nicht unwahrscheinlich, daß Trg in unserer Stelle בהריהם אש gelesen. LXX-Kodizes und A: ἡνίκα ἂν ὁσφρανεθῇ πυρός und 16, 9: ἐν τῷ ὁσφρανεθῆναι αὐτὸ πυρός. V: „sicut solent ad odorem ignis lina consumi” und 16, 9: „cum odorem ignis acceperit.”

14. וינתקו – וימסו. Trg Lag und Jem: וואחפסיקן. Bom und Walton: וואחמסיאן, wie Trg überall r. מסס durch r. מָסס, wiedergibt. Vgl. וינתקם מעל ורעותיו 16, 12: וינתק את היתרים 16, 9.

14. אַסורוי – אַסורוי. Der Karäer Aron ben Josef ha-Rofe, Mibḥar Jescharim zur Stelle: וואַלף בחמש נקודות. Korrekte Kodd. bei Norzi,² so auch alte edd. Vgl. auch die folgende Stelle.

14. אָסוריו – אַסוריו. Kod. מנה bei G. I 607^b und III 27 N. 641 cc:
האלף בסגול.

¹ Es scheint eine Korrektur nach MT versucht worden zu sein. Siehe Lagarde S. XIII 11.

² Norzi verweist auch auf Kimḥis Wb., aber in ed. Lebrecht r. אסר = MT.

15. החמור — חמור. Ibn Esra, Kommentar zu Jes. ed. Friedländer zu 1, 6. Wahrscheinlich ist es, daß jene merkwürdige Sage, die unseren Esel mit dem Esel Abrahams identifiziert,¹ auf der Deutung der durch den Artikel ausgedrückten Determination beruht, ebenso wie eine andere Agada Ex. 4, 20 und Zach. 9, 9 החמר² mit dem Esel Abrahams identisch sein läßt.³

15. במה — בהם. Konkordanz v. איש.⁴ Kod. Ken. 70: במה, Kod. Ken. 650: מהם. Ar: במה.

16. חמור — חמור. Raschi: רבים⁵ לצבור צבורים. Vgl. die folgende Stelle.

16. חמור חמורים. Trg: רמיתין דגורין⁶ entspricht wörtlich hebräischem חמרים (חמרים) oder mit Beibehaltung der Konsonanten unseres Textes חמרים. Vielleicht auch חמרים חמרים, wobei רמיתין der Deutlichkeit wegen für דגוריתין, die wörtliche Übersetzung von חמרים, gewählt wurde. Möglich ist auch, daß Trg חמור nicht gelesen und es רמיתין als Erklärung zu חמרים oder חמרים hinzugebzt,⁷ wie z. B. Ri 5, 30 רחם רחמים zu יהבין. Kod. Ken. 146: חמור חמורים. V bloß „delevi“, drückt vielleicht die חמרים aus, oder auch חמרים von arab. ḥamar — schinden. LXX ἐξάλειψαν ἐξήλειψα αὐτούς und P קשית קשית wird als Übersetzung von חמרים חמרים aufgefaßt. Vgl. Moore, Budde und Nowack. Zu חמור vgl. die vorhergehende Stelle.

16. חמורים — חמורים. Raschi zur Stelle. Einig Kodd.

17. בכולו — ככולו. Trg Bom und Walton כשיצויה, was aus כשיצויה verschrieben oder oberflächliche Korrektur nach MT ist, da ככולו nur כר שצי entspricht, wie in der Tat Trg Jem auch hier. Trg Lag כר שיצויה, was unmöglich ist, ist nur halb durchgeführte

¹ Randglosse in Kodex Reuchlin (Lag): הוא חות לוטא דחמריה דאברהם ואיתעמרא למעבד נכא לשמשן צדיקא. Siehe Lag S. XIII 14. Die Quelle dieser Agada ist mir nicht bekannt. Sie steht im Widerspruch mit der anderen von mir im Text erwähnten Agada.

² Unser Text חמור, aber Kodd. und Rabbinen: החמור.

³ Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 31. Vgl. Lurja zur Stelle.

⁴ V. אלה und v. נכה = MT.

⁵ Raschi faßt חמרים nicht als Dual, „zwei Haufen“, sondern viel richtiger als multiplikativen Ansatz. Vgl. darüber D. H. Müller, Semitica I S. 34 ff. und Aptowitzer, Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft 1909 S. 249.

⁶ Daß Trg nicht MT übersetzt, etwa דגורין דגורין, ist um so auffallender, als die merkwürdige Deutung Trgs V. 16 טריה = schwanger — [Jes. 1, 6 מרסמא] — offenbar nur auf agadischem Wege erzielt werden kann, wie in Gen. r. XCVIII 13, wo sie von חמור חמורים = MT in der Bedeutung „ein Esel, zwei Esel“ abgeleitet wird.

⁷ Trg bei Josef Kara zur Stelle: דגורין דגורין, so kann רמיתין ergänzende Erklärung zu MT sein. Aber auch Raschi liest, wie Bom, Walton, Lag und Jem, bloß דגורין.

Korrektur nach ככלהו oder בכלהו, so daß entweder der Targumtext בשיצויה bot, oder der Korrektor so lesen wollte. Waltons Übersetzung: in finire = ככלהו.

18. ויקרא שמשון — ויקרא. Gen. r. XCVIII 13 in den alten edd. Vgl. die folgende Stelle.

18. ויאמר ה' אלהים אוני ה' אתה — אתה. Gen. r. a. a. O.: ויאמר ה' אלהים אוני ה' Kere zu אוני oder auch Kethib sein kann. Vielleicht aber ist das Zitat bloß Reminiscenz an Ri 16, 28. Dies wird noch wahrscheinlicher, wenn man das in der hier vorhergehenden Stelle mitgeteilte Zitat berücksichtigt. Vgl. aber die folgende Stelle.

18. אתה — אתה. Pentateuchtossafoth zu Gen. 49, 18 in Da'ath Zekenim 28^a. Ar: אתה.

18. נחתה — נחת. Gen. r. XCVIII 13 ed. Saloniki. — Massora zu Ex. 25, 21 zählt unsere Stelle zu den defektiven נחת.

18. עשה — נחת. Jal. Jos. § 4 aus Sifre Deut. § 27.¹ Trg עברתא beweist nichts, weil so auch I R. 5, 2.

18. החשועה — את החשועה. Sifre Deut. § 27 in Midr. Tannaim S. 16 und Jal. Deut. § 814. — In edd. fehlt das Zitat, Jal. Jos. § 4 und Jal. ha-Machiri zu Amos 3, 7 = MT.

19. מריא אלהא — ה' אלהים. Sotah 9^b ms. München. V: Dominus. P: מריא אלהא. Nowack und Kittel verweisen für die Lesart ה' auch auf Trg, was aber ein Mißverständnis ist. Prophetentargum drückt aus dogmatischen Gründen אלהים — Gott immer durch ה' aus. Vgl. Aptowitzer, Revue des Études Juives 1907 S. 57 f.

19. במכתה — את המכתה. Jal. Ri § 70 aus Sotah 9^b. Vielleicht Verschreibung aus המכתה, aber את fehlt.

20. בימי פלשתים fehlt in Jerusch. Sotah I 7 17^b 16 in edd., Jal. Ri § 71 und Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 743. Wenn hier nicht einfach Kürzung vorliegt, so entfällt alles, was Nowack, Budde u. a. über diese zwei Wörter zu sagen wissen.

20 und 16, 31 עשרים שנה. Jerusch. a. a. O. in bezug auf Simson: „In dem einen Bibelverse heißt es: er richtete Israel 40 Jahre, während es in einem anderen Bibelverse heißt: er richtete Israel 20 Jahre. Dies, sagt R. Aḥa, lehrt uns, daß die Philister noch 20 Jahre nach Simsons Tode ihn ebenso gefürchtet haben wie zu seinen Lebzeiten אחד ואמר וישפוט את ישראל ארבעים שנה וכתוב אחד ואמר כתוב אחד ואמר וישפוט את ישראל עשרים שנה אמר רבי אחא מלמד שהיו הפלשתים יראים ממנו עשרים שנה לאחר מיתו כדרך שהיו יראים ממנו עשרים שנה בחייו.“ So der Text in den

¹ Edd., Midr. Tannaim S. 16 und Jal. Deut. § 814 = MT.

Ausgaben; Tossafoth Sabbath 55^b und Jal. Ri § 71: וְדָא שִׁפְט אַתּ: ישראל ארבעים שנה. Dem Inhalte der Deutung entspricht besser der von Tossafoth und Jal. zitierte Jeruschalmi-Text, da die Angabe 16, 31 auf den Bericht vom Tode Simsons folgt. In jedem Falle aber folgt aus dieser Jeruschalmistelle für unseren Vers oder für 16, 31 die Lesart ארבעים statt עשרים, wie schon Tossafoth a. a. O. hervorheben. Versuche, durch Korrektur oder Deutung den Jerusch. mit unserem Bibeltext in Einklang zu bringen, sind schon in älterer Zeit unternommen worden. Sie zielen alle darauf hin, daß die agadische Deutung bloß auf einer Summierung der Zahlen in beiden Bibelstellen beruht.¹ Aber mit Rücksicht auf die zur Konstatierung eines Widerspruches dienende Formel כתוב אחד אומר² und כתוב אחד אומר³ erscheint diese schon an sich kaum annehmbare Erklärung völlig ausgeschlossen. Jeruschalmi hat an einer der beiden Bibelstellen ארבעים gelesen, darüber kann kein Zweifel bestehen. Wie ist aber diese Lesart zu erklären?³ Darauf scheint Luzzato die einzig richtige Antwort gegeben zu haben. Er erklärt:⁴ In samaritanischer Schrift sind כ und מ sehr ähnlich. Ein Schreiber habe עשרים abgekürzt durch כ ausgedrückt, das von einem anderen Schreiber als מ gelesen und so geschrieben worden.

20 und 16, 31 עשרים שנה. Sotah 10^a: ויקרא שמשון אל ה' ויאמר ה' אלהים: זכרני נא... אמר רב יהודה אמר רב אמר שמשון לפני הקב"ה וזכר לי עשרים ושתים שנה ששפתי את ישראל. Es ist also von einer zweiundzwanzigjährigen Richtertätigkeit Simsons die Rede. Darüber wurde schon R. Jehudai Gaon gefragt,⁶ er wußte keine Antwort zu geben. Auch an Haj Gaon wurde diese Frage gerichtet,⁶ er teilt eine wenig befriedigende

¹ Vgl. Num. r. XIV 21. Kimḥi, Kommentar zu Ri 16, 31. Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 743. Vgl. noch Aron Ibn Ḥajim, Einleitung zur Massora. R. Samuel Edels zu Sotah 10^a. Norzi zu I Sam. 2, 21. Jad Maleschi N. 283. Waldberg, דרכי השינויים 24^b. Bacher, Agada der pal. Amoräer III S. 127 Anm. 4. Buber zu Midr. Sam. XXVIII 4 und zu Lekah Tob und Sechel Tob Gen. 49, 18.

² Siehe die Belege bei Bacher, Exegetische Terminologie I S. 90, II S. 94.

³ Daß Jeruschalmi nicht עשרים in ארבעים korrigieren will, wie manche es sogar für „offenbar“ halten, braucht angesichts des Wortlautes der Stelle kaum bemerkt zu werden.

⁴ In Kirchheims דרכי שומרון S. 107 und Haschahar II S. 336.

⁵ So edd., En Jakob und Jal. Ri § 71. Andere Textzeugen — ms. München, Num. r. IX 24, Lekah Tob zu Gen. 49, 16 und R. Salomo ben Adret, Responsen I N. 88 — lesen עשרים. Aber das Zeugnis R. Jehudais und Hajs ist natürlich ausschlaggebend.

⁶ Responsen der Gaonim ed. Lyck N. 45, ראשונים של תורת II S. 16 N. 18. Vgl. Aptowitzer, Monatsschrift 1905 S. 614 und Das Schriftwort I (Prolegomena) S. 21 f.

Erklärung mit. Die Erklärung R. Samuel Edels¹ ist geistreich, aber nicht annehmbar. Ich selbst habe an einer anderen Stelle² die Vermutung ausgesprochen, daß der ursprüngliche Talmudtext *כל עשרים שנים* gelautes, das dann in *כל כ' שנים* und später in *כ"ב שנים* abgekürzt wurde, das man wieder *כ"ב* gelesen und in *עשרים ושנים* aufgelöst hat. Ob dies richtig sei?

Kap. XVI.

1. וירר - וילך. Sotah 9^b in ms. München, Agadoth ha-Talmud, En Jakob und Jal. Ri § 69. Tanḥuma בשלה § 12.³ Num. r. IX 24. Kod. Ken. 651.

1. שמשון fehlt bei Bahja ben Ascher, Kommentar zu Ex. 15, 1 aus Tanḥuma בשלה § 12. Fehlt in V.

2. הנך לאמר - לאמר. Trg: אחרואה למימר. Vielleicht bloß notwendige Ergänzung. LXX: *καὶ ἀνηγγέλη τοῖς Γαζαλοῖς λέγοντες* = *והנך לעוזים לאמר*. Das Passekzeichen vor *לאמר* deutet vielleicht die Schwierigkeit an und den Versuch, sie durch Ergänzung mit *הנך* zu beheben.⁴

2. ויתחרשו לו - ויתחרשו. Trg Lag: ושתיק ליה. In Bom, Walton, Jem und bei Kimḥi fehlt ליה.

3. בתוך - בחצי. Jal. Ri § 70 aus Sotah 10^a. Jal. im Stichwort.

3. שיערי - שער. Sotah 10^a in alten edd. Bei Raschi und in ms. München = MT.

3. המוות - המוות. Massora zu Ex. 17, 7 und Deut. 6, 9 und bei G. II 207 N. 259: „Deut. 6, 9 und Ri 16, 3 ist *מוות* defektiv, ohne erstes Waw *ו* *שמע ישראל* *ושמשון* *מוות* *כתיב*“. Ähnlich Massora ms. Heidenheim bei Frensdorff, Massora Magna S. 56 Anm. 5. Vgl. auch Norzi.

3. וישאם - ויסעם. Sotah 10^a in Jal. Ri § 70. Kod. Ken. 145.

3. אל ראש ההר - על ההר. Sotah 10^a in Jal. a. a. O. P: למורא = אל ההר. 9 Kodd. und LXX: על.

5. נָתַן - נָתַן. Forderung mancher Massoreten bei Norzi zur Stelle und bei G. I 600^a. Vgl. Norzi.

5. לך - לך oder auch לך. Kodex Hilleli bei G. I 605^a und III 26 N. 641^{aa}: לך. Nach einer anderen Angabe, bei G. III 27 N. 641^{bb}, hat Hilleli: לך.

¹ Novellen zur Stelle: *עשרים ושנים* = *עשרים שנים* = 2×20 .

² Monatsschrift 1905 S. 614.

³ So edd. Bei Bahja ben Ascher zu Ex. 15, 1 = MT.

⁴ Das Passek hat oft den Zweck, naheliegende Korrekturen zu verhüten. Vgl. darüber Büchler, Die Entstehung der hebräischen Akzente S. 100 ff.

7. הארם – העם. Kimḥi, Wb. ed. Lebrecht r. קבץ in einem ms.
9. לו – לה. Trg Jem: ליה. Kod. Ken. 77. P: לה. Auch V. 12 Kod. Ken. 187 und P: ישב לו.
13. הנירה נא – הנירה. Trg Bom und Walton: כען. Mehrere Kodd. LXX: δῆ.
13. עם אכסנא במשתותא. עם היתר במסכת – עם המסכת. So Bom, Lag und Kimḥi. In Walton in דמשתותא und in Jem in כמשתותא ver-schrieben. LXX-Kodizes: μετὰ τοῦ διασματος καὶ ἐγκουσύνης ἐν τῷ πασσάλλῳ = עם המסכת ותקעת ביתר, P: במשתותא = במסכת, Ar: ביתר = פי אלול. Vgl. V. 14 ותתקע ביתר.
14. אה היתר fehlt in Midr. Sam. XIX 1 nach Jal. Jes. § 338 und Jal. Ps. § 620. Vgl. zu dieser Stelle Budde und Nowack.
14. יתר – היתר. Ibn Ġanah, Wb. r. נסע in einem ms. Aruch v. נגר⁵. Akedath Jizḥak Pf. 73 10°. Konkordanz v. ארג, v. יתר, v. נסך und v. נסע. Trg: אכסן.
14. נגריא¹. Trg: הארג – הארג. Vgl. I Sam. 21, 19 und Trg.
14. עם – ואת. Midr. Sam. XIX 1 in edd. und Jal. Jes. § 338. Ibn Ġanah, Sefer Haschoraschim r. נסע S. 308.² 3 Kodd.
16. כהציקה – כי הציקה. Gen. r. editio princeps LII 12. Edd., ed. Theodor S. 552 und Sechel Tob I S. 50 = MT.
16. בדברים – בדבריה. Jal. Ri § 70 aus Sotah 9^b.
16. בדבריה fehlt in Sechel Tob I S. 50 aus Gen. r. LII 12. Fehlt in V und Ar.
16. כל הימים fehlt Gen. r. LII 12 in 5 mss. bei Theodor S. 552. Kod. Ken. 252.³
17. בי אם – אם. Berachoth 56^b in edd. und 2 mss.

¹ So Lag, Jem, Aruch v. אכסן und v. נגר⁵ und Kimḥi. Bom und Walton: דגריסין.

² R. נסך = MT, ebenso arabischer Text an beiden Stellen.

³ Für כל הימים lesen LXX-Kodizes ὅλην τὴν νύκτα = כל הלילה. Mir scheint es nicht unwahrscheinlich, daß auch die Deutung von ותאלצו in Sotah 9^b, Jerusch. Kethuboth V 9 30^b, Gen. r. LII 12 und in einer Randglosse in Trg Reuchlin, Lagardes Einleitung S. XIII 19, ואישתמיטת מתהותותי בערן חשמישותיה, auf dieser Lesart beruht. Wichtig ist, daß auch Aquila, der so oft der rabbinischen Deutung folgt, כל הלילה liest. Möglich ist auch, daß die Agada die Lesart der LXX für ihre Deutung verwendet, ohne Rücksicht auf MT. Ein klassisches Beispiel dafür siehe Das Schriftwort I (Prolegomena) S. 58 zu I Sam. 25, 11. Vgl. auch hier oben zu 3, 12. Es wäre auch denkbar, daß umgekehrt die Lesart der LXX-Kodizes und Aquilas aus der rabbinischen Deutung entstanden ist, wofür es ja Beispiele gibt; vgl. Aptowitzer, Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft 1909 S. 241–252. Aber die erstere Annahme ist in unserem Falle wahrscheinlicher, weil es sonst für die agadische Deutung keinen Anhaltspunkt gibt. Vgl. jedoch Doorninck bei Budde.

17. ככל — באחר. Berachoth 56^b ms. München.¹ Konkordanz v. חול.² Akedath Jizhak Pf. 73 10°. Vgl. V. 11 und V. 13. LXX-Kodizes: ὥς εἰς. Trg Bom und Walton: כחר, Lag und Jem: ככל. Ar: באחר = באחר. 7 Kodd.: באחר.

18. לבו — לכבו. Konkordanz v. לבב. V. לבו ist vielleicht vom vorhergehenden Zitat V. 17 beeinflusst, wie oft, oder es geht auf einen anderen Text zurück.

18. ברם זימנא דרא. Trg Bom und Walton: אך הפעם — הפעם. LXX: ἔτι = עוד.

18. ויעלו — ועלו. Konkordanz v. כרן und v. עלה. Zahlreiche Kodd.

19. ובנלחו סר — ויסר. Jal. Gen. § 147 aus Berachoth 56^b.

19. את כחו — כחו. Sotah 9^b in den alten edd.

20. ודוא לא — ודוא לא. Konkordanz v. סור. V. ידע = MT. V: nesciens drückt vielleicht bloß ולא aus. Ar: ולם = ולא.

21. ויאחזו אותו — ויאחזוהו. Lev. r. XX 1 in den alten edd. Num. r. IX 23 alte edd. und Massora fin. v. עו N. 6 zitieren bloß ויאחזו, es kann אותו oder הו weggelassen sein.

21. ויוליכו — ויורידו. Bahja ben Ascher, Kommentar zu Ex. 15, 2 aus Tanḥuma בשלח § 12. LXX-Kodizes: καὶ ἀπήγαγον, V: duxerunt. Vgl. V. 1.

21. ויורידוהו — ויורידו אותו. Mechilta zu Ex. 15, 2 in edd. und Jal. Ex. § 243.

21. אסורים — אסורים. Trg Lag und Jem: אסירי, und nicht אסיריא wie Bom und Walton.

22. בחר דאיתגלה — כאשר. Trg: אחרי אשר oder auch אחרי כאשר — כאשר. während nur: כד איתגלה כד entspricht, wie Trg überall כאשר durch כד mit Verbum ausdrückt. Vgl. auch oben zu 8, 33 v. כאשר.

23. אלהים — אלה. Konkordanz v. אלה. Diese Lesart ist sehr auffallend, dazu kommt, daß Konkordanz an zwei anderen Stellen, v. אמר und v. יד richtig MT zitiert. So liegt die Annahme sehr nahe, daß אלהים einfach Verschreibung ist. Aber, merkwürdig genug, auch LXX bietet ὁ θεὸς ohne ἡμῶν! Auch zwei hebräische Kodizes haben in unserem Verse אלהים, für אלהיהם!

23. בידיו — בידיו. Konkordanz v. איב, v. אלה, v. אמר, v. יד. Kodd. und alte edd. V.

23. איבנו — איבנו. Nach Massora bei G. I 45 N. 352 b ist איבנו in unserer Stelle und in V. 24 doppelt defektiv. Vgl. dagegen Massora fin. v. אי N. 13 und G. a. a. O. N. 352 a. Kodd. und edd.: איבנו.

¹ In edd. fehlt das Zitat.

² V. אחר wird unsere Stelle nicht angeführt.

24. אָרוּ fehlt in Massora fin. v. אִי N. 13 (Zitat). Fehlt in V.
 24. אִיבֹנוּ – אִיבֹנוּ. Massora. Vgl. zu V. 23 s. v. Kodd. und edd.
 24. בִּירֵנוּ – בִּירֵנוּ. Konkordanz v. אָמַר, v. יָד und v. נָתַן. Kodd. und alte edd. V: in manus nostras.

24. חֲלָלִי – חֲלָלִי. Kimḥi zur Stelle: חֲלָלִי ist Plural, obwohl es ohne י geschrieben ist. Kodd. und alte edd. Vgl. Norzi.

25. בָּטוּב – כִּי טוֹב. Abodah Zarah 19^a in ms. München und Jal. ha-Machiri Ps. 1 § 6. Soferim VII 3 in edd. und ed. Müller.¹ Konkordanz v. לֵבָב.² Kod. R. 196.

25. וַיִּצְחַק – וַיִּשְׁחַק. Abodah Zarah 19^a in Agadoth ha-Talmud und Jal. ha-Machiri Ps. a. a. O. 4 Kodd.

25. לִפְנֵינוּ – לָנוּ. Abodah Zarah 19^a in Agadoth ha-Talmud.³ LXX: ἐνώπιον ἡμῶν, P: קִדְמִין, V: ante eos. Manche Kodd.

26. אֵרִי – אֵרִי. Kommentar zu Canticum in Steinschneider-Festschrift S. 171. Vielleicht so auch Trg שבֹּחַ מִי.

26. נִכֵּן. Massora fin. v. הָרָה N. 19 und Massora bei G. II 28 N. 112 zählen ohne unsere Stelle 28 נִכֵּן. Es fehlen aber auch V. 29 unseres Kapitels und II Sam. 7, 16. Vgl. Frensdorff, Massora Magna S. 99, Anm. 2.

27. בִּשְׁחָק – בִּשְׁחָק. Nach einer Version in Massora zu Prov. 14, 13 ist שָׂחַ in unserer Stelle und Jer. 20, 7 defektiv. Vgl. dazu Norzi zu Jer. 48, 26.

28. וַיַּחֲבִל – וַיִּקְרָא. Gen. r. LXVI 3 in editio princeps und Jal. Gen. § 115 und Ri § 71.

28. ה' צְבָאוֹת – אֲדֹנָי ה'. Lekah Tob Gen. 49, 16 aus Sotah 10^a. Edd. und Sechel Tob I S. 323 = MT. — Nach dem Zeugnis Eleasars und Levis, der bekannten palästinischen Amoräer des 3. Jahrhunderts, war Hannah die erste, die Gott mit ה' צְבָאוֹת angerufen.⁴ Auch der Palästinenser Aḥa bestätigt MT.⁵ Aber auch manche LXX-Kodizes bieten: ὡς εἰς τὸν θεὸν παντοκράτορα = אֲדֹנָי ה' צְבָאוֹת, Kod. Arm. I: ὡς εἰς θεὸν παντοκράτορα = אֲדֹנָי ה' צְבָאוֹת.

28. נָא (I) fehlt in Trg, A und V.

28. וַיִּקְרָא – וַיִּחְקֹק. Sotah 10^a in Lekah Tob Gen. 49, 16 und Sechel Tob I S. 323. Gen. r. editio princeps LXVI 3. Kod. Ken. 224. Vgl. noch die folgende Stelle.

¹ Maḥsor Vitry S. 697 = MT.

² Konkordanz v. טוֹב = MT.

³ Edd., ms. München und Jal. ha-Machiri Ps. 1 § 6 = MT.

⁴ Vgl. Berachoth 31^b und Midr. Sam. II 3.

⁵ Gen. r. LXVI 3: וַיִּתֵּן לָהּ אֱלֹהִים.

28. וְהוֹקֵנִי וְהוֹקֵנִי. Jal. Gen. § 161 aus Schitah Hadaschah zum Segen Jakobs. Vgl. aber die folgende Stelle.

28. וְהוֹקֵנִי וְהוֹקֵנִי. Midr. Agadah ed. Buber I S. 113 aus Schitah Hadaschah.

28. נָא (II) fehlt Sotah 10^a ms. München. Fehlt in LXX, P und V.

28. אָךְ fehlt in Midr. Agadah ed. Buber I S. 113 aus Schitah Hadaschah zum Segen Jakobs. In V fehlt הַפֶּעַם. אָךְ.

28. הַאֱלֹהִים fehlt Sotah 10^a in edd. und En Jakob. θεός fehlt in A.

28. נָקָם אָחֵר — נָקָם אָחֵר. Tanhuma § 12 in Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 743:¹ נָקָם אָחֵר. LXX: ἀνταπόλοισιν (ἐκδίκησιν) μίαν, Trg: פּוֹרַעֲנוּתָא הָרָא, V: unam ultionem. P bloß נָקָם.

28. מִשְׁתֵּי — מִשְׁתֵּי. Massora aus Jemen bei G. III 72^b: הַשֵּׁן וְהַחֵי הַגֵּשׁ הַיֶּפֶךְ רִדְקָ וְלִי. Vgl. Kimḥi und Norzi.

29. נֶכֶן fehlt in Massora. Vgl. oben zu V. 26 s. v.

30. חֲמוּת — חֲמוּת. Ochlah we-Ochlah 27^b. Massora fin. v. ו N. 8. Ein massoretisches Verzeichnis von Wortpaaren, von denen das eine Wort Waw in der Mitte, das andere Waw am Ende hat, führt für וחֲמוּת — חֲמוּת unsere Stelle als Beleg an.² Siehe Massora fin. v. ו N. 59 und G. I 223 N. 17. Dagegen Massora zu Num. 23, 10. Massoretische Notiz zu unserer Stelle in Kodizes bei Norzi fordert die plene Schreibung. So Kodd. und edd.

30. אָחֵר, אָחֵר — אָחֵר, אָחֵר. Nach Massora bei G. I 607^b und III 26 N. 641^{aa} ist in unserem Verse das erste אָחֵר plene und das zweite defektiv. אָחֵר I auch in Kod. מִנָּה. Siehe G. zur Stelle.

30. אֲשַׁחֲלֶה — אֲשַׁחֲלֶה. Massora und Kodd. bei Norzi.

Kap. XVII.

1. אִישׁ אֶחָד — אִישׁ אֶחָד. Lev. r. XXXII 6 in edd. und Jal. Ex. § 390 und Jos. § 18. Massora fin. v. מִי N. 17 (Zitat). 3 Kodd. P: נִבְרָא הָרִי, V: vir quidam.

1. מִיכָה — מִיכָה. Trg Lag und Jem: מִיכָה. LXX-Kodd. und A: Μιχά, P: מִיכָה. In der weiteren Erzählung, in diesem und im folgenden Kapitel ist der Name immer מִיכָה geschrieben, mit der einzigen Ausnahme 17, 4 מִיכָהוּ. Und auch dort lesen LXX-Kodizes, Trg, P und V מִיכָה.

2. בָּאוּנִי — בָּאוּנִי. Massora bei G. I 40 N. 260 zählt mit unserer Stelle 14. בָּאוּנִי.³

¹ Jerusch. Sotah I 8 17^b deutet MT. Vgl. auch Kimḥi.

² In dem ungeordneten Verzeichnis Ochlah we-Ochlah N. 248 fehlt חֲמוּת.

³ Unerklärlich ist Massora zu Num. 14, 28 und Massora fin. v. אִז N. 6, die ohne unsere Stelle bloß acht בָּאוּנִי zählt.

2. ותאמר לו — ותאמר. Zeror ha-Mor ed. Warschau V 22^b. V: cui.

2. לה' בני — בני לה'. Zeror ha-Mor a. a. O.

3. הכסף — את אלף ומאה הכסף. In פירושים לאסתר רות ואיכה ed. Jellinek zu Ruth 1, 22: „So wie es am Schlusse des Buches der Richter zu finden ist, er gab die Silberstücke seiner Mutter zurück' und nach diesem heißt es, die 1100 Silberstücke seiner Mutter'. Die Erklärung des zweiten Verses ist wie folgt: als er die 1100 Silberstücke seiner Mutter zurückgab, da nahm seine Mutter 200 Silberstücke und gab sie dem Goldschmiede כמו שמצינו בסוף ספר שופטים וישב הכסף לאמו וכתב אחריו את אלף ומאה הכסף לאמו וכה פתרון המקרא השני כשהשיב את אלף ומאה הכסף לאמו אותה שעה ותקח אמו מאתים כסף ותתנהו לצורך." Der Autor dieses Kommentars hat also in unserer Stelle הכסף וישב הכסף und im folgenden Verse את אלף ומאה הכסף gelesen, beides gegen MT.

3. אליו — אמי. R. Samuel ben Meïr, Kommentar ed. Rosin zu Ex. 19, 8 (zweimal). V: ei = לו.

3. הכסף — את הכסף. Raschi Schebuoth 35^b. Gersonides zu unserer Stelle.

3. למעבר ליה. Trg: לעשות לו — לעשות.

4. אלף ומאה הכסף — הכסף. Vgl. oben zu V. 3 v.

4. מיכה — מכירו. Trg: מיכה. So auch die anderen Versionen. Vgl. zu V. 1.

6. כל הישר — הישר. Maḥsor Vitry S. 546 aus Sotah 47^b. Vgl. noch die folgende Stelle. Kod. Ken. 180: כל. Auch 21, 25 MT הישר, Kodd. Ken. 30 und 77 הישר.

6. את כל הישר — הישר. Zeror ha-Mor ed. Warschau I 125^a aus Abodah Zarah 25^a.

8. מקרתה. Ar: מן קרתה. מעירו — מהעיר.

10. עמי — עמדי. Manuel du Lecteur S. 49.

10. וזוהי. Trg: וצמר. Daß es bloß Erklärung ist im Sinne der Ausführung Kimḥis, ist kaum anzunehmen. LXX-Kodizes, Sym. und Aq.: ξέγγος, V: duplicem. Zu Trg vgl. auch Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 549 = Sefer Haschoraschim S. 385.

12. הלוי — הנער. Midr. Cant. Zuta ed. Buber S. 19.

13. היטיב — ייטיב. Trg: אוטיב. LXX-Kodizes und A: ἡγαθοποιήσεν. Vgl. die folgende Stelle.

13. היטיב ייטיב — ייטיב. Midr. ha-gadol ed. Hoffmann S. 55 aus Baba Bathra 109^b.

13. לי ה' — ה' לי. Midr. ha-gadol a. a. O. aus Baba Bathra a. a. O. P: לי מריא, V: mihi Deus

Kap. XVIII.

1. מתוך - בחוך. Trg Bom und Walton. Aber in der Übersetzung: in Medio.

2. ממשפחותם - ממשפחתם. Konkordanz v. בנה und v. שפה. LXX: ἀπο δῆμον αὐτῶν, oder: ἐκ συγγενειῶν αὐτῶν. Trg: מורעיתיהן.

2. ומאשתאיל - ומאשתאל. Trg Bom, Lag und Walton. Vgl. dagegen Massora zu Jos. 15, 32.

3. הם - המה. Massora bei G. II 454 N. 219 (Zitat). Massora fin. v. הם N. 3 zählt mit unserer Stelle 19 Verse, die mit המה anfangen.

3. המה באו - המה. Midrasch über defektiva und plena ed. Wertheimer S. 38. Ibn Ġanah, Sefer Haschoraschim S. 373.¹

3. ער - עם. Stichwort in Kimḥis Kommentar.² Trg Lag. 2 Kodd. Kod. Reuchlin.³

3. בית מיכה לא הרחיקו - בית מיכה. Massora bei G. II 454 N. 219 zitiert aus unserer Stelle בית מיכה לא הרחיקו.

3. שמה - שם. Baba Bathra 110^a in edd. und ms. München.

3. אליו - שם. Baba Bathra 110^a in Jal. Ri § 73 und Midr. ha-gadol ed. Hoffmann S. 55. Vgl. die vorhergehende Stelle. Vgl. noch die folgende Stelle. Ar: אליה = אליו.

3. לוחה לחמן - לוחיה לחמן. Trg Lag marg.: P: לוחה לחמן = (שמה) אליו שם.

3. ויאמר - ויאמר. Baba Bathra 110^a in edd. und ms. München. Andere Textzeugen bei Rabbinowicz und Midr. ha-gadol. a. a. O. = MT.

3. לו fehlt Baba Bathra 110^a in edd. und ms. München. Fehlt in 2 Kodd. Ken und Ar.

3. אליו - לו. Jal. Ri § 73 aus Baba Bathra 110^a. V: ad eum.

3. מה - מי. Trg Jem und Lag marg.: מא. P: מנא. Ar כיה - quomodo drückt ebenfalls מה aus.

3. פה - בזה. Raschi aus agadischer Quelle: יש כאן תמידות הרבה לא מורעו של משה רבינו אתה שנאמר בו אל תקרב הלום (Ex. 3, 5) ומי שם פה (Ex. 4, 2) ומה זה בדרך (Ex. 4, 11) לארם. Dieselbe agadische Deutung unserer Stelle findet sich auch Baba Bathra 110^a, wo als Begründung der letzteren zwei Fragen Ex. 4, 12 und Deut. 5, 28 ואתה פה עמר

¹ Arabischer Text S. 531: [באן] המה ist gewiß Druckfehler für (באו), so daß das Wort auch im arabischen Text steht.

² Kimḥi zu Ri 19, 1 und Wb. r. עם = MT. Über die Stichwörter in den Kommentaren siehe Das Schriftwort I S. 15 N. 28.

³ Siehe Lagardes Einleitung S. XIII 31.

angeführt werden.¹ Es ist daher bei Raschi sehr auffallend, daß die letzteren zwei Belege nicht in ihrer Reihenfolge im Bibeltext angeführt werden und — was noch schwerer wiegt — zu פה nicht der gut passende Beleg וְאָהָה פֶּה עֹמֵד, sondern die gekünstelte Entsprechung מִי שֶׁסָּפֶה herangezogen wird. Dann ist auch auf folgende Frage Nachdruck zu legen: Schöpft Raschi aus Baba Bathra, warum weicht er von der dort gegebenen Ordnung der Belege, die ja auch der Reihenfolge der Stichwörter in unserer Stelle פה nach בֹּה entspricht, zuungunsten der Ausführung ab? Hat aber Raschi eine andere Quelle benützt, warum gibt er ihr den Vorzug vor dem Talmud, der im allgemeinen für ihn maßgebender sein muß und hier noch das bene für sich hat, daß er mit dem Bibeltext übereinstimmt? Auf all diese Fragen gibt es nur eine Antwort: Raschi, oder richtiger seine Quelle, die gewiß die Agada in Baba Bathra ist, hat in unserer Stelle פה vor בֹּה gelesen, daher mußten die Belege in derselben Reihenfolge geordnet werden, dann gibt es für פה keine andere Entsprechung als מִי שֶׁסָּפֶה לאדם. Diese Lesart finden wir in Trg: וְאָהָה אֶת עֹבֵד כָּא (הכא) וְאָהָה לֶךְ כְּדִין (כְּדִין) וְאָהָה לֶךְ כָּוֶה (כָּוֶה).²

3. בֹּה — פה. Raschi zur Stelle aus Baba Bathra 110^a. Vgl die vorhergehende Stelle. So Trg Walton: בִּין — in hoc. Siehe die folgende Stelle.

3. בֹּה — פה. Trg Bom, Lag und Jem. Möglich ist es, daß die behandelte agadische Deutung in Raschi, die in bezug auf die Reihenfolge פה — בֹּה mit Trg sich deckt, auch in bezug auf den Konsonantenbestand בֹּה mit ihm übereinstimmt. Aber der Text im Trg selbst ist ja nicht ganz gesichert, da Walton בִּין liest. Vgl. die vorhergehende Stelle. Eine der beiden Lesarten, בִּין oder בִּין, ist doch notwendig Korrektur nach MT, da es eine andere Erklärung der Variation nicht gibt. Diese Verschiedenheit beweist nun, daß בֹּה oder בֹּה in mehreren Kodizes, zu verschiedenen Zeiten in der dritten Frage vorkam.

¹ Dieselbe Agada auch in תרגום אחר in Kodex Reuchlin marg., Lagardes Einleitung S. XIII f., wo anstatt Ex. 4, 12 Ex. 31, 1 מִי שֶׁסָּפֶה als Beleg für בֹּה angeführt wird. Dieser Targumzusatz schöpft aus Baba Bathra, mit derselben Ordnung der Belege wie in dem Texte, der auch in den Ausgaben vorliegt. Vgl. noch die folgende Anmerkung.

² Auch das תרגום אחר in der vorhergehenden Anmerkung hat diese Lesart, zu der rein mechanisch die Agada in Baba Bathra hinzugefügt wurde: וְאָהָה אֶת עֹבֵד כָּא קֹרְבָנָא לְפִלְחָנָא נֹכְרָא הָא מִן מֹשֶׁה הַסִּירָא אֶתְהָא דְאִיתָאמֵר לִיה אֲרִי דִין מֹשֶׁה גִבְרָא עֹבֵד הָכָא קֹרְבָנָא לְפִלְחָנָא הָא מִן מֹשֶׁה עֵינֵנוּתָנָא אֶתְהָא דְאִיתָאמֵר לִיה וְאָהָה הָכָא קֹם גִּבְרָא: וְאָהָה לֶךְ כְּדִין לְמִהוּ כֹמֵר לְפִסְלָא הָא מִן מֹשֶׁה עֵינֵנוּתָנָא אֶתְהָא דְאִיתָאמֵר לִיה וְאָהָה הָכָא קֹם גִּבְרָא:

אלהים doch wohl nur ה' des Textes ausdrückt. ה' für אלהים lesen Kod. Ken. 225 und Kodd. in einer massoretischen Notiz bei G. I 607^b und III 27 N. 641 cc. V: Dominus. Ar: אֱלֹהִים.

10. באיריבין. Trg Bom und Walton: ביריבין. P: ביריבין. — בירבין.

10. fehlt bei Raschi zu V. 17. Fehlt in 2 Kodd. Ken.

11. ומאשתאול — ומאשתאול. Trg. Vgl. dagegen Massora zu Jos. 15, 32.

12. הנה הוא — הנה הוא. Trg: (הוא) הוא היא (הוא). V: „et est” scheint וְהוּא auszudrücken. Ar: וְהוּא.

14. ראוֹלוֹ. Trg: ראוֹלוֹ. Vielleicht bloß sinngemäß, da so auch V. 17. P: ראוֹלוֹ, V: qui prius missi fuerant. הָלָלוּ Jos. 10, 24. Verbum finitum mit Artikel I Chr. 26, 28; 29, 17. Vgl. noch Ibn Esra Lev. 10, 19 und Aptowitzer, Monatschrift 1912 S. 498.

14. האֱלֹהִים. In einer massoretischen Notiz bei G. III 132 findet sich zu unserem Wort folgende kuriose Bemerkung: האֱלֹהִים בהללי האֱלֹהִים. Der Autor dieser Notiz hat also in seinem Text האֱלֹהִים gehabt!¹

17. ראוֹלוֹ. Trg: ראוֹלוֹ. Vgl. zu V. 14 s. v.

17. וְנִסְכּוֹ. Trg Bom und Walton: וְנִסְכּוֹ. P: וְנִסְכּוֹ.

21. הכְּבוֹדָה — הכְּבוֹדָה. Ibn Ġanāḥ, Wb. S. 303: הכְּבוֹדָה. ² Massora aus Jemen bei G. III 79^a: הוא חסר ויו. Vgl. dagegen Kimḥi und Norzi.

23. פְּנִיָּה — פְּנִיָּה. Konkordanz v. סִכָּךְ und v. פְּנִיָּה. Kod. Ken. 99. LXX: τὸ πρόσωπον.

24. אֱלֹהִים — אֱלֹהִים. Raschi Schebuoth 35^b. LXX-Kodizes: τοὺς θεοὺς, P: אֱלֹהִים.

25. יִפְנֶעוּ — יִפְנֶעוּ. Konkordanz v. פָּנֵעַ.

25. וְאִסְפָּה — וְאִסְפָּה. Stichwort bei Kimḥi zur Stelle. Konkordanz v. אִסְפָּה und v. נִפְשָׁה. Michlol Jofi zu Gen. 30, 23.

27. וְהָמָּה — וְהָמָּה. Tanḥuma ed. ראה § 16 in den alten edd. (zweimal). Vgl. dagegen Massora fin. v. הָמָּה N. 3.

27. וְהָמָּה — וְהָמָּה. Tanḥuma ed. Buber ראה § 14 in ed. und bei Kimḥi zu unserer Stelle.

27. אֵל לַיִשׁ — אֵל לַיִשׁ. Tanḥuma ed. Buber ראה § 14 in ed. und Jal. Ri § 74. 4 Kodd. Trg Bom und Walton: לַיִשׁ, P: לַיִשׁ, V: in Lais.

27. עַד לַיִשׁ — עַד לַיִשׁ. Tanḥuma editio princeps ראה § 16. Konkordanz v. בּוֹא. Zahlreiche Kodd. LXX-Kodizes und A: εως.

27. אֵל עַם — אֵל עַם. Tanḥuma ed. Buber ראה § 14 in den alten edd. (zweimal). Tanḥuma editio princeps ראה § 16 (zweimal). Trg Bom und Walton: לְעַמָּה. V: ad populum. 6 Kodd.

¹ Ich vermute, daß diese Notiz zu 6, 11 oder 19 gehört.

² Sefer Haschoraschim S. 209 הכְּבוֹדָה.

27. אותה — אותם. Kimḥi zur Stelle aus Tanḥuma ed. Buber ראה § 14. Sebirin bei G.

28. רחוקים הם מצידונים — רחוקה היא מצידון. Trg Lag und Jem: רחיקין מצידון. V: procul habitarent = רחוקים הם, LXX: ἀπὸ Σιδωνίων = מצידונים.

29. כשם — בשם. Gen. r. editio princeps LXXXII 5. Gersonides zu unserer Stelle. Kodizes in Massora par. zur Stelle und bei G. I 601^b. Zahlreiche Kodd. und edd. LXX-Kodizes und A: κατὰ τὸ ὄνομα. — Massora zu Jos. 19, 47 zählt mit unserer Stelle 4 כשם. Da aber in der nicht mitgezählten fünften Stelle, I Chr. 17, 8, כשם nicht gut denkbar ist, so muß der Massoratext nach Massora zu Gen. 4, 17 emendiert werden: כשם הגדולים (וחבירו דשופטים) [וחבירו דרברי הימים]. Massora par. zu Jos. a. a. O. fordert für unsere Stelle: בשם. So korrekte Kodd. bei Norzi.

30. וישימו — ויקימו. Seder Olam r. Kap. 12 in einem ms. bei Neubauer und bei Raschi zu Ri 17, 1. Der Karäer Aron ben Josef, Mibḥar Jescharim zu Ri 17, 1.

30. ויעשו — ויקימו. Midr. Ps. 101 § 2 in Jal. ha-Machiri Ps. 101 § 4 und Jal. ha-Machiri Zach. S. 99.

30. להם fehlt in Jal. ha-Machiri Ps. a. a. O. aus Midr. Ps. a. a. O. Fehlt in Ar.

30. הפסל — את הפסל. Neue Pesikta in Jellineks Beth ha-Midrash VI S. 49.

30. ויהנותן — ויהנותן. Baba Bathra 109^b in ms. München, Agadoth ha-Talmud und Kommentar des R. Samuel ben Meïr (zweimal). Stichwort in Jal. zur Stelle (ינותן). Der Karäer Jehuda Hadassi, Eschkol Ha-Kofer AB 172 68^a (zweimal).

30. הוא fehlt in Mechilta zu Ex. 18, 1 ed. Friedmann 57^{b.1}. Lekah Tob Deut. 34, 1. Fehlt in LXX-Kodizes und V.

30. הוי fehlt: Baba Bathra 109^b in Midr. ha-gadol ed. Hoffmann S. 55. Jal. II R. § 246 aus Seder Olam r. Kap. 24. Lekah Tob Deut. 34, 1. Kommentar des R. Samuel ben Meïr zu Baba Bathra 110^a v. ששב. Kod. Ken. 30. V.

31. פסל — את פסל. Jal. Ri § 41 aus Seder Olam r. Kap. 12. Konkordanz v. פסל und v. שום.

31. היות שם — היות. Kimḥi zu Ri 17, 1 aus Seder Olam r. Kap. 12.

31. אלהים — האלהים. Schebuoth 35^b in alten edd., ms. München, bei Raschi zu unserer Stelle und bei Kimḥi zu Ri 17, 15 und 18, 5

¹ Mechilta ed. Hoffmann S. 86 und Lekah Tob zu Ex. 18, 1 = MT.

(zweimal). Seder Olam r. Kap. 12 in ms. München und bei Raschi zu Ri 17, 1. Soferim IV 7 in edd.¹

31. בשלה — אשר בשילה. Soferim IV 7 in allen edd. und Maḥsor Vitry S. 693.

31. בשלה — בשילו. Trg Bom, Walton und Jem: בשילו.

Kap. XIX.

1. הר fehlt bei Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 595.² Gersonides zur Stelle.
2. Kodd. Ken.

2. ארבעה — וארבעה. Gersonides zur Stelle. Vielleicht bloß Erklärung. Vgl. Kimḥi.

3. בית — אל בית. Konkordanz v. אבה, v. בוא und v. בית.

4. ויפרץ — ויחוק. Ibn Ġanaḥ, Wb. r. פרץ S. 588 und Sefer Haschoraschim S. 414. Es ist keine Verwechslung mit V. 7, da jene Stelle richtig in r. פצר angeführt wird.

6. נא fehlt in Lekah Tob Deut. 1, 5 aus Sifre Deut. § 4. Fehlt in LXX-Kodizes und P.

9. נא (I) fehlt in Midr. ha-gadol ed. Schechter S. 331 aus unbekannter Quelle. Fehlt in 2 Kodd. Ken. P und V.

9. פנה — רפה. Trg: פנא. LXX-Kodizes und A: *κέκλιεν*, wie Jer. 6, 4. P: פנא. V: *declivior sit*, vgl. Jer. 6, 4. Diese Übersetzungen als Deutung von רפה zu fassen, ist nicht leicht.

9. הנה נא — הנה. Massora fin. v. חן N. 3 (Zitat).

9. הנה — הנה. Trg: הבא. LXX: *ὅδε*.

9. אך היום — חנות היום. Trg Bom, Walton, Lag und bei Kimḥi: לחוד יומא דין.³ LXX-Kodizes: *ἔτι σήμερον* = עיר היום. Vgl. V: *etiam hodie*.

10. ויקומו — ויקום. Seder Olam r. Kap. 12 ms. München.⁴

10. וילכו — וילך. Seder Olam r. a. a. O.⁴

10. ויבא — ויבא. Seder Olam r. a. a. O.⁵ LXX-Kodizes: *παρεγέγοντο*.

10. ויבא fehlt in Seder Olam r. Kap. 12 in ms. Epstein und bei Kimḥi zu Ri 17, 1. Fehlt in Kod. Ken. 1.

10. עשר — צמר. Seder Olam r. a. a. O.⁵

11. על עיר — אל עיר. Konkordanz v. עיר. V. סור = MT.

11. הוואה fehlt in Konkordanz v. לון. Fehlt in Kod. Ken. 253 und V.

¹ Ed. Müller und Maḥsor Vitry S. 693 = MT.

² Sefer Haschoraschim S. 419 = MT.

³ Trg Jem: נחת יומא = ירד היום, vielleicht auch הנה.

⁴ Edd. und ms. Epstein = MT.

⁵ In edd. und ms. Epstein fehlt das Zitat.

11. הוזה — הוזה. Trg Jem: הרין. Kod. Ken. 155 הוזה.

12. לעיר — אל עיר. Konkordanz v. נבר. V. עיר = MT.

12. נכריים — נכרי. Trg: בני עממיא. Vielleicht bloß Pluralisierung mit Rücksicht auf המה. Vgl. die folgende Stelle.

12. המה — הנה. Seder Olam r. Kap. 12 ms. Epstein.¹ Josef der Zelot in Berliner-Festschrift S. 89. Massora fin. v. יש N. 70 zählt mit unserer Stelle 3 אשר לא מכני ישראל המה. 14 Kodd. המה, Kod. Ken. 172: הם. Trg: אנון. Vgl. die vorhergehende Stelle.

12. הנבעה — נבעה. Seder Olam r. Kap. 12 ms. Epstein. Konkordanz v. עבר. Trg: נבעתא.

13. באחת — באחד. Massora zur Stelle (Zitat). Konkordanz v. קום.² In einer massoretischen Notiz bei G. II 57 N. 494 und 76^a wird באחת als Kere angegeben. Dies ist sehr sonderbar, da באחד hier das einzig richtige ist, wie in der Tat II Sam. 17, 12 das Kethib באחת vom Kere באחד geändert wird. Es ist daher zweifellos, daß die fragliche Notiz so zu korrigieren ist, das באחת als Kethib erscheint: באחת כתיב באחד קרי.³ Mehrere Kodd. bieten באחת, so auch Trg Lag: באחד.

14. מבנימן — לבנימן. Trg Lag: רמשיבט בנימן. A: τοῦ Βενιαμίν drückt vielleicht מבנימן aus. V. liest: בנימן.

15. ויבאו — לבאו. Massora fin. v. אי N. 63 (Zitat).

16. זקן fehlt in Akedath Jizhak Pf. 20 und Kod. Ken. 70.

16. ממעשרו — מן מעשרו. Kimhi, Kommentar zu Gen. 5, 29. Akedath Jizhak Pf. 20.

17. ברחב — ברחוב. Kodizes in einer massoretischen Notiz bei G. I 601^b. Vgl. noch Norzi zu V. 15.

18. ואת — ואת. Salomo aus Urbino, Ohel Moëd v. אל.

18. ואל — ואל. Trg: ולבית. LXX: εἰς, P: ad. Vielleicht bloß notwendige Erklärung.

19. ונם (I) — נם. Ibn Ġanah, Wb. und Sefer Haschoraschim r. ספא. P: אף.

19. ונם. Trg Lag: ואף. LXX: καί, ohne γε. Auch V und Ar drücken ו aus. Zahlreiche Kodd.: ונם.

19. ויין — ויין. Zusätze zum Kommentar Ibn Esras in קובץ על יד דע כי מה שאמר בן עזרא מנוחו כבוד במלת (Gen. 14, 18; Ri 19, 19; Neh. 5, 15) לחם ויין להקל על

¹ In den Ausgaben fehlt das Zitat.

² V. אחר, v. הלך und v. קרב = MT.

³ Es ist eine Sorglosigkeit Ginsburgs und Kittels, ohne weiteres באחת als Kere anzugeben. Kittel benützt dieses Kere sogar als Stütze für seine Forderung, באחת zu lesen!

הלשון כמו שדעתו במלת ושאת לנפש (Lev. 19, 28) ונח במלת היתה למס (Threni 1, 1). Vgl. Ibn Ezra zu den Stellen in Leviticus und Threni und Bacher, Ibn Ezra als Grammatiker S. 71 Anm. 19.

19. עברך — עבדך. Konkordanz ed. Bomberg v. נער und v. עבר. Trg und P: עבדך. 6 Kodd.

20. חלן. Massora fin. v. לן N. 1 gibt an, das חלן, hier und Job 17, 2, einmal mit Pathach und einmal mit Kamez vokalisiert ist. Wahrscheinlich in unserer Stelle חלן, wie Kodizes bei Norzi. Massora zu Job: חלן ב'. Vgl. Norzi hier und Frensdorff, Massora Magna S. 105 Anm. 2. Norzis Bemerkung betreffend Kimḥi wird von Kimḥis Wb. r. לון bestätigt.

21. לחמריה — לחמרים. Trg Bom und Walton לחמריה. P: לחמרה. LXX-Kodizes und A: τοῖς ὑποζυγίοις αὐτοῦ und Itala „jumentis ejus“ = לצמריי kann mit Rücksicht auf V. 10 auch Erklärung von לחמריי sein.

22. בני fehlt in Baraitha der 32 Normen N. 4 in Midr. ha-gadol ed. Schechter S. XX.¹ Fehlt in 5 Kodd. und P.²

22. על הבית — את הבית. Baraitha der 32 Normen a. a. O.¹ Trg Lag: על. 4 Kodd. Vgl. Gen. 19, 4.

22. אל הרלת — על הרלת. Moses aus England, Sefer Haschoham S. 16.

22. לביתך — אל ביתך. Konkordanz ed. Bomberg v. בית. V. כוא = MT.

23. אחי — אל אחי. Konkordanz v. אחה und v. אמר.

24. הגדולה הבתולה — הבתולה. Gersonides, Kommentar zur Stelle. Kod. Ken. 30: הבתולה הגדולה. Vgl. die folgende Lesart.

24. הגדולה — הבתולה. Josua Ibn Schöeib, Predigten Abschn. ורא. aus Nahmanides. Massora fin. v. אי N. 47 gibt an, daß ולאיש³ in dem Verse הנה בתי הגדולה vorkommt. Da nun ולאיש I Sam. 18, 17 nicht stehen kann, so kann die Massora nur unsere Stelle meinen, in der sie הגדולה gelesen, für הבתולה oder mit diesem.

24. ופילנשו — ופילנשהו. Kimḥi zur Stelle. Nahmanides zu Gen. 19, 8.

24. אותן — (I, II) אותן. Trg Bom, Lag und Walton: יתהן. LXX: αὐτάς, P: אני, V: eas. Vielleicht bloß sinngemäß. Für אותם (II) 2 Kodd. Ken. אתן.

24. וענו אותם fehlt bei Nahmanides zu Gen. 19, 8.

24. להן — להם. Trg Bom, Lag und Walton: להן. LXX: αὐταῖς, P: להן. Mehrere Kodd. להן.

¹ In edd., Kerithoth und Halichoth Olam fehlt die Stelle.

² Aquila: ἀποστασίας, V: absque jugo. Dasselbe Synhed. 111^b שפרקו עול מלכות שמים מצואריהם.

³ So nach der richtigen Emendation Heidenheims. Vgl. Frensdorff, Massora Magna S. 13 Anm. 1.

24. כְּטוֹב — הטוב. Trg Jem: כְּתָקִין.¹ Zahlreiche Kodd. כְּטוֹב.

24. אַח דָּבָר — דָּבָר. Kimḥi zur Stelle. LXX: τὸ ῥῆμα.

25. וַיִּתְּעַלְלוּ — וַיִּתְּעַלְלוּ. Menahem ben Salomo, Eben Boḥan.² Glossaire hebreu-français zur Stelle.

26. בָּקָר — הַבָּקָר. Sa'adia bei dem Karäer Benjamin Alnahwendi. Vgl. Harkavy in Haḥoker I S. 169.

27. פָּתַח ו. דָּלַת ו. בֵּית. Konkordanz v. פָּתַח ו. דָּלַת ו. בֵּית. Konkordanz v. פָּתַח ו. דָּלַת ו. בֵּית. Vgl. Norzi, der diese Lesart auch aus Kodizes anführt und gegen sie polemisiert. LXX: τὰς θύρας.

27. הָקָף — הָקָף. Massora, Kimḥi, Kodizes. Vgl. Norzi zur Stelle und Frensdorff, Massora Magna S. 131^b.

29. וַיִּבְנֵה אֹתָהּ — וַיִּבְנֵה. Konkordanz v. אִישׁ ו. בֵּית ו. בֹּא ו. אִישׁ.

29. וַיִּנְתַּח אֹתָהּ — וַיִּנְתַּח. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 465. Sefer Hascho-raschim S. 327 = MT.

29. לַנְּחִיחָהּ — לַעֲצִמָהּ. Trg: לַאֲיִכְרָהּ, wie אֲיִכְרִין für das folgende נְחִיחִים.³ Daß dieses eine Umdeutung von לַעֲצִמָהּ veranlaßte, ist schwer anzunehmen.

30. הָרָאָה — הָרָאָה. Trg Lag und Jem: רָחֹוּ⁴ לָהּ. P: רָחֹוּ, Ar: רָאָה.

30. לִמֵּן יוֹם — לִמֵּן יוֹם. Trg Bom, Lag und Walton: לִמֵּן יוֹם.

30. לִבְכֶּם — לִבְכֶּם. Trg Bom, Walton und Jem: לִבְכֶּם.⁵ 6 Kodd.: לִבְכֶּם.⁶

Kap. XX.

1. מֵדֵן — מֵדֵן. Trg Lag: מֵדֵן. LXX: ἀπὸ, P: מֵן, V: de.

1. נִלְעַד — נִלְעַד. Trg: אַרְעֵי (אַרְעָא) נִלְעַד, während אַרְעֵי הַנִּלְעַד in Trg אַרְעָא נִלְעַד lautet. A: Γαλαᾶδ, ohne τοῦ.

1. בְּמִצְפֵּי — בְּמִצְפֵּי. Stichwort bei Kimḥi zur Stelle. P: בְּמִצְפֵּי.

3. בְּנִימִן — בְּנִימִן. Trg Bom, Walton und Jem.

¹ Dies entspricht hebräischem כְּטוֹב. Aber in der Bedeutung „wie es beliebt“ heißt das Wort immer כְּטוֹב. Daher ist כְּתָקִין aus כְּדָתִין = כְּטוֹב oder כְּתָקִין = כְּטוֹב verschrieben. Bom, Lag und Walton: כְּתָקִין.

² Mitgeteilt von Bacher in Hagoren IV S. 40.

³ נְחִיחִים = אֲיִכְרִים Sifra zu Lev. 1, 6. Ḥullin 11^a und Joma 25^a. Daher auch LXX μέλη.

⁴ In Jem in לִיָּהּ verschrieben. Bom und Walton lassen לָהּ weg, aber in der Übersetzung: eam.

⁵ In Lag ist לִבְכֶּם vielleicht bloß aus לִבְכֶּם verschrieben oder nach MT korrigiert.

⁶ LXX: θέσθαι αὐτοῖς περὶ αὐτῆς βουλῆν = שִׁמוּ לָכֶם עֲלֶיהָ עֵצָה, ähnlich Kod. Ken. 253: עֵצָה לָכֶם. Wie aber Moore, Budde, Nowack und Kittel nach LXX שִׁמוּ לָכֶם עֲלֶיהָ עֵצָה lesen dürfen, weiß ich nicht. LXX-Kodizes ebenfalls bloß: שִׁמוּ לָכֶם עֵצָה עֲלֶיהָ.

5. אחי — אחי. Massoreten bei G. I 600^a.

5. עלי — אחי. Trg: עלי. Zur Umschreibung ist gar kein Anlaß vorhanden. Onkelos Gen. 37, 19 beweist nichts für unsere Stelle, weil dort להמיתו steht.

5. דמו אחי — אחי דמו. Glossaire hebreu-français, mitgeteilt in Harkavy-Festschrift S. 372. V: volentes me, Ar: ואראחוא קחלי = דמו אחי.

5. ענייה — עני. Trg: ענייה.

6. ואחו — ואחו. Moses aus England, Sefer Haschoham S. 46.

6. גבול — שרה. Trg: תחום.¹ LXX: ὁρίων, V: terminos. Kod. Ken. 70: גבול. Vgl. 19, 29.

7. עצה ודבר — דבר ועצה. Midr. Ps. 1 § 13 in Jal. Ps. § 614 und Jal. ha-Machiri Ps. 1 § 20. Kod. Ken. 30.

7. דבר עצה — דבר עצה. Sifre Deut. § 13 aus unserer Stelle: דבר עצה. Wenn עצה nicht einfach Verschreibung ist,² so ist gewiß דבר עצה zu lesen.

9. עליה. Trg: נפקד עליה = נחמני עליה.³ Wahrscheinlich bloß erklärende Ergänzung, wie LXX נעלה und P נפילה ergänzt.

10. ולקחו — ולקחו. Massora fin. v. ל NN. 5 und 13 (Zitat). V „ellegantur“ drückt entweder das Unpersönliche in ולקחו durch das Passivum aus, oder sie liest ולקחו.

10. מטות — שבטי. Ibn Ganah, Wb. S. 659. Sefer Haschoraschim S. 465 = MT.

10. לנבעת — לנבעת. Trg: לנבעת. LXX, V und Kod. Ken. 93: לנבעת. LXX-Kodizes: לנבעת.

10. נעשה — עשה. Trg Bom, Jem und Walton: קלנא דאיתעביר. Daß dies bloß sinngemäß ist, ist nicht leicht anzunehmen. Eine sinngemäße Übersetzung wäre ja auch mit der von MT weniger abweichenden Änderung in עשה, auf נבעה, oder עשו,⁴ auf die Bewohner Gibas bezogen, erreicht. עשה für דעברי entspräche auch der Manier Trgs, Singulare zu pluralisieren. Es ist daher sehr wahrscheinlich, daß Trg דאיתעביר auf נעשה in seiner Vorlage zurückgeht.

11. כל — כל איש. Haggigah 26^a in Jal. Richter § 75. Niddah 34^a in Kaftor wa-Ferah Kap. 5 ed. Edelmann 13^b. Stichwort in Jal. zur Stelle. איש fehlt in Kod. Ken. 84 und V.

11. דעיר — אל העיר. Kommentar des R. Hananel zu Haggigah 26^a. Vgl. die folgende Stelle.

¹ Vgl. jedoch oben zu 5, 4 v. משרה.

² Midr. Tannaim ed. Hoffmann S. 7 wird II Sam. 16, 20 zitiert. Jal. Deut. § 402 דבר ועצה = MT.

³ So Bom, Walton, Lag und Josef Kara. Jem נחפליג = נחלק.

⁴ So Kod. Ken. 30, LXX-Kodizes und P.

11. *העיר אל* fehlt in Haggigah 26^a ms. München. קונדרים אחרין in *מדרש ילמדנו* in Jal. editio princeps = Beth ha-Midrash ed. Jellinek VI S. 84 N. 38.

11. בלם כאיש — כאיש. Jelamdenu in Beth ha-Midrash a. a. O.

13. *תנו לנו — תנו*. Josua Ibn Schöeib, Predigten Abschn. וירא aus Nahmanides zu Gen. 19, 8.¹ Ar: אלינו = לנו, אלינו.

13. ראנשים — את האנשים. Nahmanides bei Josua Ibn Schöeib a. a. O. Vgl. I Sam. 11, 12.

13. לקול — בקול. Nahmanides bei Josua Ibn Schöeib a. a. O.

13. בנימן. Die Massora² hat hier בני als non scriptum sed legendum. Aber im Verzeichnis der legenda et non scripta in Nedarim 37^b fehlt unsere Stelle. Der Autor dieses Verzeichnisses hat also in unserer Stelle בני als Kethib gehabt. Vielleicht aber auch nicht einmal als Kere. LXX, Trg und P lesen בני, V scheint es nicht auszudrücken. Mehrere Kodd. bieten בני im Texte.

15. מן הערים — מהערים. Trg Bom und Walton: קירויא.

17. אלה — זה. Trg: אילין, LXX: οὔτοι. Vielleicht bloß sinn- gemäß. P: בלם.

18. ביהאל — בית אל. Kimḥi zur Stelle (fünfmal), zu V. 26 und zu 21, 12. Gersonides zur Stelle.³ Es ist die Lesart der Madinḥaë. Vgl. G. I 592 N. 623 und hier oben zu 1, 23 v. בבית אל. Trg Lag und Jem: לביהאל. So LXX und V. Vgl. noch Norzi.

18. על בני — עם בני. Nahmanides zu Gen. 19, 8. LXX: אל.

18. בנימין — בנימן. Trg Bom, Walton und Jem.

18. בנימן אחי — בנימן. Tanḥuma במדבר § 14 in Jal. ha-Machiri ed. Greenup zu Nah. 2, 1.⁴ Vgl. VV. 23, 28.

18. יעלה בתחלה — בתחלה. Tanḥuma a. a. O. in Jal. ha-Machiri a. a. O. Num. r. II 10.⁵ Konkordanz v. חלל.⁶ Gersonides zur Stelle. Kod. Ken. 173. LXX: יעלה בתחלה, oder יעלה בתחלה.⁷ A: ἀναβήσεται

¹ In edd. fehlt das Zitat.

² Zu Ruth 3, 17. Vgl. Norzi und die Stellen bei Frensdorff, Massora Magna S. 369^a. Soferim VI 8. Eine agadische Deutung dieser Wörter in Jellineks Beth ha-Midrash V S. 27—30. Vgl. noch dazu Geiger, Urschrift S. 254.

³ Zweimal, zweimal auch אל בית.

⁴ In edd. wird Richter 1, 1 zitiert.

⁵ Ms. Epstein = MT. Vgl. oben zu 1, 2 v. יעלה.

⁶ V. יעלה wird unsere Stelle nicht angeführt. Verschiedene Kodizes.

⁷ ἐν ἀρχῇ ἀναβήσεται ἀφ' ἡγουμένους = בתחלה יעלה בתחלה, was aus der zweifachen Übersetzung von בתחלה zu erklären ist, wobei es zweifelhaft bleibt, welche der beiden Übersetzungen die ursprüngliche ist. Da in der Frage בתחלה mit ἐν ἀρχῇ übersetzt ist, so scheint diese Übersetzung auch in der Antwort ursprünglich zu sein, also: בתחלה יעלה. Auf Grund des A-Textes aber, der auch

ἀφηγούμενος = יעלה בתחלה, V: sit dux vester = A. Ar erweiternd: יעלו בני יהודה בתחלה. Vgl. noch die folgende Stelle.

18. יעלה — בתחלה. Agadath Bereschith Kap. 63, ed. Buber S. 129. Vielleicht ist בתחלה irrthümlich weggelassen, so daß Agadath Bereschith ebenfalls יעלה בתחלה liest. Vgl. Ri 1, 2.

19. אל הנבעה — על הנבעה. Massora bei G. II 398 N. 414 zählt על הנבעה ב' וסימן ויערכו אתם 30, 17: Ri 20, 20 und Jes. 30, 17: אל הנבעה. Diese Massora hat also in unserer Stelle nicht על הנבעה gelesen, sondern אל הנבעה, da eine andere Partikel bei ויהי nicht gut denkbar ist. — Massora fin. v. נב N. 15 und Massora par. zu unserer Stelle bestätigen על.

20. על הנבעה — אל הנבעה. Die in der vorhergehenden Stelle angeführte Massora. Massora par. ms. Erfurt¹ zu Ri 20, 19 und Jes. 30, 17 gibt an, daß על הנבעה dreimal vorkommt. Diese Massora hat also an einer der Stellen unseres Kapitels, in denen אל הנבעה vorkommt, Verse 20, 29, 30, 36, 37, dafür על הנבעה gelesen. Auch Massora fin. v. נב N. 15 zählt 3 על הנבעה, führt aber als Beleg für das drittemal eine Stelle an, die in unserem Bibeltext gar nicht vorkommt: ויקח דוד את שלל דרבני הימים. In Chronik kommt auch הנבעה nicht vor. LXX, Trg und 10 Kodd.: על.

21. מן איסראל V: de filiis Israel = מן בני ישראל (מבני) ישראל. Ar. = V. Vgl. V. 25.

23. במלחמה — למלחמה. Der Karäer Aron ben Josef, Mibḥar Jescharim zur Stelle.

23. עליהם oder עליו — אליו. Trg: עליהם, kann auch עליו entsprechen.

25. ויצאו בני — ויצא. Trg Lag: ונפקו בני² LXX: καὶ ἐξῆλθον οἱ υἱοί, P: ונפקו בני, V: eruperunt filii. Kod. Ken. 30: ויצאו בני. Kod. Ken. 180: ויצא בני.

25. שמה — שמנת. Konkordanz ed. Bomberg v. איש, v. עשר und v. שמן.

26. ביהאל — בית אל. Trg Lag und Jemen. Madinḥaë. Vgl. zu V. 18 s. v.

27. האלהים — ה'. Ibn Ġanah, Rikmah S. 217. P: דמריא 2 Kodd. LXX und 2 Kodd.: האלהים. ה'.

in der Frage *ἀφηγούμενος* hat, kann angenommen werden, daß ἐν ἀρχῇ hinzugefügt wurde, und zwar nach Ἰούδας in Anlehnung an MT. בתחלה — *ἀφηγούμενος* Ri 1, 1 in allen LXX-Texten, was für A hier spricht, für den auch V zeugt.

¹ Siehe Frensdorff, Massora Magna S. 274 Anm. 1.

² Trg Jem ונפקו בנימן kann auch wegen בנימן entsprechen. Bom und Walton: נפק.

28. אלעור הכהן — אלעור. Joma 73^b und Schebuoth 35^b, beide in Jal. ms. bei Rabbinowicz. Massora bei G. II 338 N. 177 (Zitat). 2 Kodd.

28. בן אהרן הכהן — בן אהרן. Joma 73^b in ms. München und En Jakob. Schebuoth 35^b in den alten edd. Buch der Frommen N. 758.¹ Kimḥi zur Stelle. Sohar אחרי ed. Wilna III 57^{b2} (zweimal).³ Gersonides zu V. 18. Der Karäer Eliah Baschjazzi, Adereth Eliahu 221^{b4} 10 Kodd. P.

28. בן אהרן fehlt: Joma 73^b in Jal Ri § 76. Schebuoth 35^b ms. München. Stichwort in Jal. zur Stelle.

28. היה כהן — עמר לפניו. Jal. Ri § 76 aus Joma 73^b. Sohar אחרי 57^b. Stichwort in Jal. zur Stelle.

28. אל המלחמה — למלחמה. Akedath Jizhak Pf. 20 91^d.

28. בני fehlt: Joma 73^b in ms. München und allen alten edd. Schebuoth 35^b in den ältesten edd. und einem ms. bei Rabbinowicz.⁵ Akedath Jizhak a. a. O. Fehlt in 2 Kodd. Ken. und 2 LXX-Kodizes.

28. אלו — ה'. Schebuoth 35^b in alten edd. V: quibus⁶ ait Dominus = ויאמר⁶ אליהם ה'.

28. עלה — עלו. Schebuoth 35^b in einem ms. und einigen alten edd. Raschi zu V. 18. R. Eljakim zu Joma 73^{b7}.

28. ומהר — כי מהר. Konkordanz ed. Bomberg v. נתן. V. יד und v. מהר = MT.

29. על הגבעה — אל הגבעה. Trg Bom, Walton und Jem. Vielleicht so Massora, vgl. zu V. 20 s. v. Kod. Ken. 249. P.

30. על הגבעה — אל הגבעה. Trg. Vielleicht so Massora, vgl. zu V. 20 s. v. P.

31. בנימין — בנימן. Trg Bom, Walton und Jem.

31. מן העם — מהעם. Trg: מן עמא. Mehrere Kodd. und alte edd.

31. במסלות — במסלות. Konkordanz v. מלל. V. פעם = MT.

¹ Ed. Berlin (ms. Parma) S. 389 N. 1591 fehlt die Stelle.

² Vgl. dazu Jakob Emden, Mitpahath Sefarim 11^b und Kunitz, Ben Johai S. 83 N. 55.

³ Sohar bemerkt: An allen Stellen, in denen Pinhas erwähnt wird, wird er als Sohn Arons des Priesters bezeichnet. בן אהרן הכהן כתיב. בכל אחר דאמא פינחס בן אהרן הכהן כתיב. Diese Angabe ist nicht richtig. Vgl. Num. 31, 6; Jos. 22, 13, 30—32 und andere Stellen.

⁴ Er zitiert: בן אהרן הכהן הגדול.

⁵ In ms. München und anderen Textzeugen fehlt das Zitat.

⁶ Plural deshalb, weil V mit LXX nach בימים ההם das Plus בני ישאלו hat.

⁷ Siehe Rabbinowicz zu Joma S. 218 Anm. 70.

31. בית אל — ביתאל. Trg Lag und Jem. Madinḥaë. Vgl. zu V. 18.

32. כראשנה — כבראשנה. Trg Lag: בקדמיתא, während Bom, Walton und Jem: כדבקרמיתא.

33. ונתקנום — ונתקנוהו. Trg: וננודינון. Vielleicht bloß sinngemäß. LXX, P, V: ונתקנום.

33. וארב — ואורב. Massora Jos. 8, 19 zählt ohne unsere Stelle 3 אורב plene. Vgl. Norzi.

33. ממערה נבע. Trg: ממישר נבעתא. Es ist nicht einzusehen, wie מערה die Bedeutung מישר — Ebene haben kann und warum Trg hier, bei einem Hinterhalt, wo die eigentliche Bedeutung „Höhle“ vorzüglich passen würde, מערה hätte umdeuten sollen. Es scheint mir daher, daß Trg für ממערה in seiner Vorlage מערב gelesen. Ähnlich lesen wichtige LXX-Kodizes und A: ממערב ἀπὸ δυσμῶν. V: ab Occidentali urbis. Ob נבעה = נבעתא ist oder damit נבע erklärt wird, ist nicht sicher. Vgl. oben zu V. 10.

34. מננב — מננר. Trg: מדרומא. 29 Kodd. מננב.

34. אליהם — עליהם. Trg Bom und Walton: לזון. V: illis. Auch LXX-Kodizes: αὐτοῖς, ἀπ' αὐτοῖς scheinen אליהם auszudrücken. Vgl. zu V. 41 v. עליו.

35. בני ישראל (I) — בני ישראל. Ibn Ganah, Sefer Haschoraschim S. 233. LXX, V, Ar, 1 Kod. R. prima manu.

36. ויתן — ויתני. Pirḥon, Wb. r. בחר.

36. בני — איש. Ibn Ganah, Sefer Haschoraschim S. 233. Trg Lag: בני. LXX, P, V. 4 Kodizes Ken. בני.

36. על הנבעה — אל הנבעה. Trg: על נבעתא. Vielleicht so Massora. Vgl. oben zu V. 20. Dagegen zählt eine andere Massora ohne unsere Stelle 2 על הנבעה, siehe oben zu V. 19. Kodd. und edd. על. Es ist die Lesart der Madinḥaë, siehe G. I 592 N. 623 und II 57 N. 494. So LXX und P. V unentschieden. Vgl. noch Norzi.

37. החיש — החישו. Trg: אחי. Es ist nicht Manier, da Trg wohl Singulare pluralisiert, nicht aber Plurale durch Singular ausdrückt. Vgl. oben zu 12, 5 v. יאמרו. LXX: ἐλάττωσεν, ὥρμησεν.

37. ויפשט — ויפשמו. Trg: ואיתנניד. So Bom, Lag, Walton und Ibn Ganah, Wb. S. 395 und Sefer Haschoraschim S. 276. Nur Jem: נפל. P: ואיתנניד.

37. על הנבעה — אל הנבעה. Trg: על נבעתא. Vielleicht so Massora, siehe zu V. 20. 4 Kodd. und die ältesten edd. LXX, P.

38. להעלות — להעלותם. Konkordanz v. עלה.¹ Trg Lag und Jem: לאסקא.² 2 Kodd.

¹ V. רבב = MT.

² Bom und Walton: לאסקוהן.

38. משאת העשן מן העיר — Josef Kimḥi, Sefer ha-Sikkaron S. 60. Samuel Masnuth, Ma'ajan Gannim ed. Buber S. 43 und S. 105. Daß wenigstens bei Masnuth keine Verschreibung oder Ungenauigkeit, sondern eine wirkliche Lesart vorliegt, dafür spricht vielleicht die Tatsache, daß er משאת „Brand“ deutet, was bei der Verbindung משאת העשן kaum möglich wäre. Kimḥi, der versucht, משאת in dieser Bedeutung zu fassen, ist gezwungen משאת העשן in dieser Bedeutung zu erweitern zu denken.¹ Bei Masnuth aber findet sich gar keine Erklärung, wie משאת hier „Brand“ bedeuten kann, sondern diese Bedeutung wird als bekannt und selbstverständlich vorausgesetzt.

39. החלו — החלו. Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 360.² Kod. Ken. 154. V und Ar Trg שריאו בני בנימן sie lesen aber Manier sein.

39. להכות מהם — להכות. Konkordanz v. חלל 1 und 2, v. נכה und v. עמם. V für באיש ישראל „de exercitu eorum“ drückt vielleicht eher מהם aus. Vgl. V. 31.

40. והמשת החל — והארב החל. Trg: וכמנא שרי. Daß dies bloß Deutung und Harmonisierung mit V. 38 wäre, kann nicht im Ernst gedacht werden. Vgl. noch die folgende Stelle.

40. להעלות — לעלות. Trg: לאסקא. Es kann aber auch Deutung des Kal sein, vgl. Das Schriftwort II S. 6 v. לעלות.³ Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 320 להעלות.⁴ 2 Kodd.

40. לאחריו — אחרי. Der Karäer Aron ben Eliah aus Nikomedien, Kether Thorah II 23^b. Trg Jem: לאחריו. P: לבסתריו.

41. אליו — עליו. Konkordanz v. נע and v. ראה.⁵ Trg: (להו) ליה.⁶ Mehrere Kodd. LXX-Kodizes: αὐτοῦ. Vgl. zu V. 34 v. עליהם. Vgl. noch Norzi hier.

42. בדרך — אל דרך. Trg Lag. Ar: פי מריק.

42. על דרך — אל דרך. Madinḥaë.⁷ Kod. Ken. 658.

42. המרברה — המרבר. Madinḥaë.⁷ Mehrere Kodd. und edd.

¹ Daß dies Künstelei ist, scheint Kimḥi selbst empfunden zu haben. In der Tat führt er in seinem Wörterbuche r. נשא für die Bedeutung „Brand“ nicht unsere Stelle an, sondern erst V. 40 והמשת. Auch Ibn Ġanaḥ, Wb. S. 460 und Sefer Haschoraschim S. 323, zitiert nur V. 40 als Beleg.

² Sefer Haschoraschim S. 233 = MT.

³ Deutet Trg bloß לעלות = להעלות, so ist dies ein noch wichtigerer Anhaltspunkt dafür, daß Trg והארב החל gelesen. Siehe die vorhergehende Stelle.

⁴ Sefer Haschoraschim SS. 221 und 323 = MT.

⁵ V. ריע = MT.

⁶ So Bom und Walton. להו muß nicht אליהם ausdrücken, es kann auch aus Manier sein. Jedoch LXX und P: עליהם.

⁷ Siehe G. I 512 N. 623, II 57 NN. 494, 525, III 26 N. 641aa.

42. ואנשי המארב (האורב) קמו = ואנשי כמנא קמו מקיריהון. Trg: ואשר מהערים. מערירם. Als Exegese ist eine solche Erweiterung unnötig, es hätte genügt מקירוחא ודי קמו מקיריהון, oder auch מקיריהון. Jedenfalls liest Trg nicht ואשר, sondern dafür ואנשי. Vielleicht deutet Trg einen Text מערירם ואנשים מערירם.

42. בו מזה ומזה = ביה (בהון) מכא ומכא. Trg: אחו בחוכו. Vielleicht bloß Exegese? Vielleicht auch Deutung und Umschreibung von בתוכם, wie LXX: ἐν μέσση αὐτῶν. Für בו vgl. VV. 21, 25, 33.

43. הרדיפהו — הרדיפו. Massora bei G. II 546 N. 7 zählt unser Wort zu den Wörtern, in denen ein dageschiertes Resch vorkommt.

43. מנוחה הרדיפהו — הרדיפו מנוחה. Massora a. a. O. (Zitat).

43. מנוחה — מנוחה. Trg: מבית ניהון — a domo requietionis eorum, aus ihren Ruhestätten. Vielleicht auch מנוחם, ohne daß dies nötig wäre, da Trg sinngemäß Singulare pluralisiert. ניה Ruhestätte II Chr. 6, 41 לנוחך = Ps. 132, 8 למנוחתך. LXX liest ebenfalls מנוחה, nur hat sie mißverständlich ניהה als Eigennamen — vielleicht in Anspielung auf I Chr. 8, 2 — gefaßt: ἀπὸ Novà.

44. את כל. Konkordanz v. איש und v. חיל. אה fehlt in 6 Kodd., LXX, P und V. — V. 46 MT אה fehlt in Kod. Ken. 180, LXX, P und V.

45. ויעללו — ויעללו. Sefer Haschoraschim S. 234. Daß es bei Ibn Ġanah nicht einfach Verschreibung ist, ist vielleicht der Umstand ein Anhaltspunkt, daß das Wort in r. עלל S. 367 nicht angeführt wird.

45. ויעלמו — ויעללו. Trg: ואימרו.

45. נדעם — נדעם. Trg Lag, Bom und Walton.

45. נדעם — נדעם. Ibn Ġanah, Wb. S. 336 in einem ms. LXX: Γεδᾶν. P: נבען.

46. חמשה ועשרים — עשרים וחמשה. Stichwort bei Kimḥi. Kimḥi zu V. 15 = MT.

46. בני fehlt bei Raschi im Stichwort. Fehlt in 3 Kodd.

48. מתם — מתם. Konkordanz v. תמם. Zahlreiche Kodd. und edd. מתם, מתם. Vgl. Norzi.

48. מעיר מתם. Trg: מערירם התמום = מקיריהון נמרונו, oder auch sinn-gemäße Übersetzung von מעירם תמם. Ein LXX-Kodex bei Field: διδύμων = תמים,¹ siehe LXX Gen. 25, 24. תמים kann auch תמם geschrieben werden, so daß dieser LXX-Kodex תמם in תמם verlesen haben kann. Ähnlich wie Trg liest auch P: ונמרו אנון מן קרוא, wörtlich: ונתמו (ויתרמו) אותם מן הערים, kann aber Erweiterung des Textes Trgs sein.

48. ער (I) — וער. Konkordanz v. עיר.² LXX: καὶ ἕως, P: וערמא.

¹ Field: תמים, aber dafür LXX Ex. 26, 25 und 36, 29 ἕτοι.

² V. כהם und v. תמם = MT.

Kap. XXI.

1. את בתי – בתי. Raschi Gen. 35, 11.¹ Konkordanz v. אֵשׁ und v. נָח.² Akedath Jizhak Pf. 71 382^c. A: *תָּחַ*.
2. ביתאל – בית אל. Trg Lag und Jem. Madinḥaë. Vgl. oben zu 1, 23 v. בבית אל.
2. בית ה' – בית אל. Naḥmanides zu Gen. 19, 8. V: domum Dei in Silo = בית אלהים בשילה.
2. ביתאל fehlt bei Naḥmanides a. a. O.
3. כואח – זאת. Abarbanel zu Gen. 37, 34.
5. כי היתה השבועה גדולה – כי השבועה הגדולה היתה. Jal. Ri § 76 aus Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 38. גדולה auch LXX, *μέγας* ohne *ὁ*, Konkordanz v. גדל.
5. אשר – לאשר. Pirke d' Rabbi Elieser a. a. O. in edd. und Jal. a. a. O. = P und V.
5. יעלה – (II) עלה. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 38 in den alten edd. A: *ἀναβάντι*.
5. עלה בקהל – עלה אל ה' המצפה. Pirke d' Rabbi Elieser Kap. 38 ms. Epstein. בקהל אל ה' המצפה + בקהל Kod. Ken. 30. V liest nicht עלה המצפה, fügt aber nach היתה „במצפה“, ein.
6. בנימין – בנימן. Ochlah we-Ochlah 8^a. Trg Lag, Bom und Walton. Massora Gen. 35, 18; Jos. 21, 17; Neh. 11, 36 zählt ohne unsere Stelle 17 בנימן.
6. ננרע – ננרע. Der einem Schüler Sa'adiah zugeschriebene Chronikkommentar ed. Kirchheim zu I Chr. 1, 6.³ Trg: אֲרִימָנֶע. Mehrere Kodd. und Edd.⁴ LXX-Kodizes und A: *ἀρήρηται*, V: *ablata* est = ננרע.
6. נסע – ננרע. Massora bei G. III 147^a (Zitat). Wenn dies nicht einfach Verschreibung ist, so ist wahrscheinlich נסע zu lesen. Vgl. Jes. 38, 12 und Job. 4, 28.

¹ Die Ausführung Raschis stammt aus Jerusch. Ta'anioth IV 69^c, Gen. r. LXXXII 4 und Threni r. Pethiḥa 33, aber in diesen Stellen wird unser Vers nicht angeführt. — Im Kommentar zu Gen. r. a. a. O. und zu Ta'anith 30^b wird בתי zitiert, aber diese Kommentare gehören nicht Raschi. Vgl. Asulai, Schem Hagedolim ed. Ben Jakob I 84^b; H. Chajes, Imre Bina V 23^a und Zion II; Epstein in Steinschneider-Festschrift S. 117 und in Haḥoker I S. 29 f. Theodor in Levy-Festschrift S. 132 f.

² V. בנה = MT. Geht auf einen verschiedenen Text zurück.

³ וריפת הוא ריפת לפי שדומים ד' ור' בצירוף ובחיקוקם הסדרין וחלפן זה בזה כמו... וריפת הוא ריפת לפי שדומים ד' ור' בצירוף ובחיקוקם הסדרין וחלפן זה בזה כמו... (Zach. 11, 14) נגדע היום שבת אחד.

⁴ Vgl. Eliah Levitas Zusätze zu Kimḥis Wb. r. גרע und Norzi zu unserer Stelle.

8. מיבש — מיבש. Massora zu V. 9 zählt unsere Stelle nicht zu den defektiven יבש.¹

10. הערה fehlt bei Nahmanides zu Lev. 27, 29 in einem ms. Fehlt in V.

10. איש fehlt bei Nahmanides a. a. O.

10. מבני — בני. Trg: מוריו חילא.² Kod. Ken. 150. V: viros robustissimos.

10. יושבי — אנשי. Trg Jem: אנש. Daneben auch יתבי. Vgl. zu V. 12 v. מיושבי.

12. מאנשי — מיושבי. Jebamoth 60^b in alten edd., bei Raschi, in En Jakob, Agadoth ha-Talmud und in Jal. Ex. § 382, Ri § 76 und Num. § 785. En Jakob, Kommentar zu Jeb. 60^b. Diese Lesart liegt noch in den folgenden zwei Varianten vor.

12. באנשי — מיושבי. Jebamoth 60^b ms. München.

12. מיושבי — אנשי. Jebamoth 60^a bei Bahja ben Ascher, Kommentar zu Num. 31, 18. Dublette in Trg Jem: מיתבי אנש.

12. יבש — יבש. Nach Massora. Vgl. Norzi. Kodd. Vgl. oben zu V. 8 v. מיבש.

12. נערות בתולות — נערות בתולה. Bahja ben Ascher, Kommentar zu Num. 31, 18 aus Jebamoth 60^b. LXX, Trg, P und V übersetzen den Plural. Vielleicht aber bloß mit Rücksicht auf die Zahl. Vgl. die folgende Stelle.

12. ירעו — ידעו. Jebamoth 60^b in edd., ms. München, En Jakob, Agadoth ha-Talmud, Jal. Ex. § 382 und Ri § 76 und Num. § 785 und bei Bahja zu Num. 31, 18. Kod. Ken. 93, LXX, Trg, P und V. Vgl. die vorhergehende Stelle.

12. משכב — איש למשכב. Jebamoth 60^b in ms. München, En Jakob, bei Bahja zu Num. 31, 18 und in Jal. Ex. § 382, Ri § 76 und Num. § 785. V: viri thorum.

12. אותן — אותם. Trg Lag: יתהין = LXX, P und V.

12. אותם fehlt in Konkordanz v. הנה. V. בוא = MT.

13. לשלם — שלם. Konkordanz v. קרא und v. שלם. Zahlreiche Kodd. und alte edd. LXX: εἰς ἐλπίην. So auch Trg Lag, vgl. die folgende Stelle.

13. דבריו שלם — שלם.³ Trg Bom, Walton und Jem: מלין רשלם. Vielleicht bloß Exegese, da שלום hier nicht Gruß ist, sondern „Friedensverhandlungen“ bedeutet. Vgl. V: ut eos susceperent in pace. Vielleicht erklärt aber auch V דבריו שלם. Trg Lag לשלם ist gewiß

¹ Vgl. Norzi. Vgl. noch Frensdorff, Massora Magna S. 287 Anm. 2.

² מוריו חילא = בני חיל Deut. 3, 18.

³ Vgl. Deut. 2, 26; Esther 9, 30.

Verschreibung aus לשלום oder לדברי שלום = למילין ושלום, wenn Exegese ist. לשלום kann auch Randglosse nach sein.

14. נשים — הנשים. Trg: נשין

17. שמו — שבט. Baba Bathra 116^a in ms. München und Jal. Ri § 76.

18. בתי — אשה. Threni r. Petiḥah 33 in Jal. Ri § 76. Jal. im Stichwort. Vgl. V. 1. V und Ar: de filiabus suis uxoren = מבנותיו אשה. Verbindung von V. 1 und V. 7.

19. הנה fehlt in Josef Karas Kommentar zur Stelle. Fehlt in A.

19. לה — ה'. R. Samuel ben Meïr, Kommentar zu Deut. 1, 1.¹ Konkordanz v. אמר.² Der Karäer Eliah Baschjazzi, Adereth Eliahu 221^b. 6 Kodd. und die ältesten edd. Trg Bom, Lag und Walton ה' קרם drückt nicht sicher לה aus. A: τῶν Κυρίων. Ar: ללרב.

19. בשילה — בשילה. R. Samuel ben Meïr zu Gen. 49, 10 und Deut. 1, 1. Josef Kara zur Stelle. Kimḥi zu Ri 20, 26 und zu unserer Stelle. Konkordanz v. אמר, v. חגג und v. יום. Bahja ben Ascher zu Ex. 13, 10. Akedath Jizḥak Pf. 31. Der Karäer Eliah Baschjazzi, Adereth Eliahu 221^b. Massora Ri 9, 1 (Zitat). Massora fin. v. מ N. 13 (Zitat). Massora bei G. II 619 N. 362: הנה חגג' בשילה שילה כתיב.³ Vgl. noch zu V. 21 v. שילי.

19. לביתאל — לביתאל. Raschi zur Stelle. R. Samuel ben Meïr zu Deut. 1, 1.⁴ Kimḥi zur Stelle (zweimal). Trg Lag und Jem. Madinḥaë bei G. I 592 N. 623. Vgl. oben zu 1, 23 v. מבית אל.

19. מן מרחי — ממורה. R. Samuel ben Meïr a. a. O.⁴ F: מן מרחי.

19. מביתאל — מבית אל. Raschi und Kimḥi zur Stelle. Trg Lag und Jem. Madinḥaë. Vgl. oben zu V. 23 s. v.

19. בית אל — מבית אל. R. Samuel ben Meïr zu Gen. 49, 10 und Deut. 1, 1 (ביתאל). Konkordanz v. עלה. V. סלל = MT.

19. מן חמנא — מננב. R. Samuel ben Meïr zu Deut. 1, 1.⁵ P: מן חמנא.

20. ויצו — ויצו. Soferim VII 1⁶ im Verzeichnis der Waw legenda et non scripta fehlt unsere Stelle. Der Autor dieses Verzeichnisses hat also in seinem Text ויצו als Kethib gehabt. — Dagegen Massora zur Stelle und zu Gen. 50, 16; Massora fin. v. ו N. 18 und Ochlah we-Ochlah N. 119.

¹ Zu Gen. 49, 10 = MT.

² V. חג = MT.

³ Massora zu Gen. 49, 10 und bei G. II 619 N. 359 bestätigt MT. Vgl. auch Norzi zu Gen. a. a. O. und zu unserer Stelle und Frensdorff, Massora Magna S. 322^b Anm. 4.

⁴ Zu Gen. 49, 10 = MT.

⁵ Zu Gen. 49, 10 fehlt das Zitat.

⁶ Edd., alle mss. der ed. Müller und Maḥsor Vitry S. 696.

21. ויהי — והנה. Schitah Hadaschah zum Segen Jakobs. Kimḥi zu V. 19. Bahja ben Ascher zu Gen. 34, 11. Vgl. die folgende Stelle.

21. ויהי fehlt in Tanḥuma ed. Buber ירחי § 13. Jal. Gen. § 161 aus Schitah Hadaschah, vgl. aber die vorhergehende Stelle. והנה fehlt in P und V.

21. כי יצאו — אם יצאו. Profiat Duran, Ma'asse Efod S. 95. LXX, P und V scheinen כי auszudrücken.

21. שלה — (I) שילו. Duran a. a. O. Massora zu Gen. 49, 10 zählt ohne unsere Stelle 8 שלו, mit der Angabe: in den sonstigen Stellen wird das Wort שלה geschrieben. So ist auch Massora fin. v. שי N. 1 zu emendieren: שלה (בואו ושאר) שלה. Norzi zu Gen. 49, 10 und zu unserer Stelle ist unberechtigt. Vgl. noch die folgende Stelle.

21. שלה — (I) שילו. Tanḥuma ed. Buber ירחי § 13. Schitah Hadaschah zum Segen Jakobs.¹ Manuel du Lecteur S. 99. Bahja ben Ascher zu Gen. 34, 11. Konkordanz v. חלל₄ und v. בנה. Trg Bom und Walton. Massora bei G. II 619 N. 359 zählt mit unserer Stelle 8 שלה. Vgl. auch die vorhergehende Stelle.

21. לחו וחטפתם — לחו וחטפתם. Raja Mehemna in Sohar I 91^b ed. Wilna.

21. אחשו — אחשו. Bahja ben Ascher, Kommentar zu Gen. 49, 27.

21. שלה — (II) שילו und שלה. Massora, vgl. oben v. שילו (I). Midr. Agadah ed. Buber I S. 115 aus Tanḥuma ירחי § 14. Konkordanz v. בנה.

21. אחיהם — או אחיהם. Akedath Jizḥak Pf. 71. V: ac fratres.

23. וישאו להם — וישאו. Konkordanz v. ספר.² 4 Kodd. P: להון, V: sibi.

23. המחלת — המחלת. Trg: חניניא, Reigentänze.

23. בם — בהם. Konkordanz v. בנה und v. ישב.

25. לישראל — לישראל. Akedath Jizḥak Pf. 71 382^b. Ar: לבני אסראל.

25. לישראל — לישראל. Massoretische Notiz bei G. I 601^b: בשקאל.

לית חסר יוד.

25. כל הישר — הישר. Akedath Jizḥak Pf. 71. 2 Kodd. Vgl. oben zu 17, 6 s. v.

¹ Edd., Jal. Gen. § 161 und Jal. ha-Machiri ed. Greenup zu Amos 3, 7. Greenup verweist fälschlich auf Gen. r. XCII 2, wo der Schluß der Stelle ganz anders lautet.

² V. איש und v. נשא = MT.

01386109

BS
1286.5
.A65
1970

Library
University of Texas
at San Antonio

X

